

Σάκης Σπυρίδης

Γυναικεία ομορφιά, ανδρική κομψότητα.

Καλλυντικά, κοσμητική και καλλωπισμός στην Ελλάδα

(μέσα 19^{ου} – αρχές 20ού αι.)

Μεταπτυχιακή εργασία

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής και Ελληνικής
Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

PEΘYMNO 2011

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο 1: Η κοσμητική από τον 19^ο στον 20^ό αιώνα	16
<i>Η έννοια της «κοσμητικής» και τα «ψιμύθια»</i>	16
<i>«Οικιακά» ή «παραδοσιακά» καλλυντικά</i>	30
<i>Η εγχώρια παραγωγή των καλλυντικών</i>	36
<i>Η ελληνική εκδοχή της «κουλτούρας της ομορφιάς»</i>	43
Κεφάλαιο 2: Πρακτικές και ιδεολογία	47
<i>Η ‘αρωματική’ ερωτική επικοινωνία και ο ρόλος του αρώματος στην κατασκευή των γυναικείων ταυτοτήτων</i>	47
<i>Οι μη αρωματικές γυναικείες καλλωπιστικές και καλλυντικές πρακτικές</i>	58
<i>Λόγοι για την κοσμητική, τον καλλωπισμό και την ομορφιά</i>	70
<i>«Και όμως τι είναι κάλλος; Τι ασχημία;»</i>	80
Κεφάλαιο 3: Οι υγιεινιστές και ο καλλωπισμός	88
<i>Η υγιεινή και το πειθαρχημένο σώμα των αστών. Μία απόπειρα ‘διαλόγου’ με την κοσμητική</i>	88
<i>Ο καλλωπισμός μέσα από το πρίσμα της υγιεινής</i>	93
<i>Τα κείμενα και οι λόγοι</i>	104
<i>Τα πρώτα υγιεινιστικά γραπτά από την Πόλη και η «Περί Κοσμητικών» θεματολογία τους (1850-1870)</i>	105
<i>Γ. Κανελλίδης: μια ήπια θεώρηση του καλλωπισμού</i>	105
<i>Δ. Τσιαχτσίρης: η ‘θηλυκή’ κοσμητική στο εδώλιο</i>	112
<i>«Το βιβλίο της υγείας» του Θ. Φλωρά (1890)</i>	123
<i>Ο Ζαχάροβιτς, η φοβική πρόσληψη του καλλωπισμού και ο «πόλεμος κατά του στηθοδέσμου»</i>	124
<i>Η «Υγιεινή της καλλονής» και ο Δ. Χρηστάκης</i>	134
<i>Π. Χριστόπουλλος: μια αμφιλεγόμενη καταδίκη των καλλυντικών</i>	140

Κεφάλαιο 4: Κουρεία, κομμωτήρια και Κολόνιες	143
<i>Κουρεία και Κομμωτήρια στο τέλος του 19^{ου} αιώνα</i>	143
<i>Η επιτυχία της κολόνιας</i>	146
<i>Η αρωματοποίηση Γεωργαντά</i>	149
<i>Κολόνια Βελισσαρίου</i>	160
<i>Άλλοι κουρείς και μυροπώλες παραγωγοί κολόνιας</i>	172
<i>Μια αποτίμηση για την ελληνική κολόνια</i>	178
Κεφάλαιο 5: Η περιποίηση των μαλλιών και των τριχών	181
<i>Βαφές τριχών στην Ευρώπη και την Αμερική</i>	181
<i>Κομμωτικές περιποιήσεις και βαφές τριχών στην Ελλάδα</i>	186
<i>Η βαφή των μαλλιών</i>	199
<i>Βαφές τριχών στη Θεσσαλονίκη</i>	200
<i>Βαφές τριχών στην Αθήνα: ο κομμωτής Σουβλής και το «Υδωρ Εύρηκα»</i>	202
<i>Οι βαφές και τα σκευάσματα του Μποτσαράκου</i>	205
<i>Η άνοδος και η πτώση των ελληνικών βαφών τριχών</i>	213
Κεφάλαιο 6: Καλλωπισμός και έμφυλα πρότυπα	218
<i>Προκαταρκτικά ερωτήματα και εισαγωγικές επισημάνσεις</i>	218
<i>Έμφυλες ιεραρχήσεις: ‘τριχωτοί’ άνδρες, ‘άτριχες’ γυναίκες</i>	220
<i>Πρότυπα αρρενωπότητας και ανδρικού καλλωπισμού. Ο κομμωτής τζέντλεμαν και η σκιά της θηλυπρέπειας</i>	223
<i>Οι μυστακοφόροι, οι γενειοφόροι και ο «ολοζύριστος ανήρ»</i>	233
<i>Ηγεμονικοί ανδρισμοί στην Ελλάδα της μελ-επόκ: οι «αρειμάνιοι μυστακοφόροι», οι ντιστιγκέδες, οι Φίφτυ-του και οι Ιόληπτοι</i>	239
<i>Μυστακοφόροι ανδρισμοί, ο καλλωπισμός του μουστακιού και το πρόβλημα των ‘βαμμένων’</i>	263
Αντί για επίλογο: Μόδα, καλλωπισμός και ανδρισμός	278
Βιβλιογραφία	290

Ευχαριστίες

Τις θερμές μου ευχαριστίες θα ήθελα να τις απευθύνω πρωτίστως στους καθηγητές της τριμελούς μου επιτροπής, τους Χρήστο Χατζηιωσήφ, Έφη Αβδελά και Μαρία-Χριστίνα Χατζιωάννου. Ήταν αυτοί που στήριξαν την επιλογή μου να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα και με βοήθησαν με τις υποδείξεις, τα σχόλια τους, την κριτική τους, τις προτάσεις τους να φτάσω σ' ένα ικανοποιητικό, ελπίζω, αποτέλεσμα. Ήταν παρόντες κάθε φορά που χρειάστηκα τη συμβουλή τους και πρόθυμοι να μου προσφέρουν γνώσεις και εμπειρίες όταν τις είχα ανάγκη - και δεν ήταν και λίγες οι στιγμές αυτές. Η γενναιόδωρη όμως βοήθεια τους δεν περιοριζόταν μόνο ή κυρίως σ' αυτόν τον τομέα. Μεγαλύτερη αξία και σημασία είχε για μένα πως ένιωθα ότι μου είχαν με κάποιο τρόπο εμπιστοσύνη και πως επέδειξαν απέραντη υπομονή με το χρόνο περάτωσης της εργασίας μου. Τους ευχαριστώ διπλά...

Θα ήταν ασυγχώρητη παράλειψη μου να μην κάνω ειδική αναφορά στην καθηγήτρια που ανέλαβε την καθοδήγηση και την ουσιαστική επίβλεψη αυτής της εργασίας, την Έφη Αβδελά. Έζησε από την πρώτη στιγμή τις δυσκολίες, τις αδυναμίες μου και τις διανοητικές περιπέτειες μου. Επέδειξε την αξιοθαύμαστη υπομονή να διαβάζει σχεδιάσματα χωρίς συνοχή, γραπτά με κραυγαλέα κενά και ελλιπείς αναλύσεις, γρίφους αξεδιάλυτους. Πήρε στα χέρια της ένα λίγο πολύ χαοτικό υλικό σκέψεων και ερμηνειών και του έδωσε δομή, στόχευση και συνοχή. Πάνω απ' όλα μου άνοιξε δρόμους σε αναλυτικές κατηγορίες, θεματικές και μεθοδολογίες που μου ήταν άγνωστα πεδία ή απολύτως 'δυσανάγνωστα'. Η ανακάλυψη της δυνατότητας και της αναγκαιότητας της ανάλυσης μιας ιστορικής περιόδου ιδωμένης από την οπτική σκοπιά της έμφυλης διάστασης της πραγματικότητας, υπήρξε σίγουρα η σημαντικότερη συνεισφορά της. Εξυπακούεται πως μεγάλο μερίδιο των όποιων και όσων 'δυνατών σημείων' αυτής της εργασίας ανήκει πρωτίστως σ' αυτήν....

Ένα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω και στους άλλους καθηγητές του τμήματος της Νεώτερης Ιστορίας των οποίων τα σεμινάρια παρακολούθησα και εκπόνησα τις σχετικές εργασίες: αυτοί είναι ο Χρήστος Λούκος και ο Σωκράτης Πετμεζάς. Είχαν και αυτοί αποφασιστική συμβολή στη διαμόρφωση της ιστορικής μου σκέψης.

Οφείλω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους της Πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Ρεθύμνου και προπάντων στους Κώστα Παπαδάκη και Ελένη Κωβαίου των

Κλειστών Συλλογών της. Τους ενόχλησα ουκ ολίγες φορές. Φιλόξενη υποδοχή και εξυπηρέτηση είχα και στα αρχεία ή τις βιβλιοθήκες του ΕΛΙΑ, του ΕΒΕΑ, της Στατιστικής Υπηρεσίας, του Ιδρύματος Βοβολίνη και της Γενναδείου. Οι υπεύθυνοι του Μηχανογραφικού τμήματος του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών και του αντίστοιχου του στο Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης μου πρόσφεραν αφειδώς τη βοήθεια τους. Προσωπικές ευχαριστίες οφείλω στο Μ. Χαριτάτο του ΕΛΙΑ που μου επέδειξε αδημοσίευτο υλικό από διαφημίσεις εταιρειών με καλλυντικά είδη που είχε συλλέξει, όπως και στον Ν. Παντελάκη και στην Μ. Καραμικέ του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τραπέζης που με βοήθησαν πολύ στην εξερεύνηση του αρχαιακού υλικού του Ιδρύματος.

Στους φίλους και συναδέλφους Πάρη Παπαμίχο-Χρονάκη και Νίκο Ποταμίανο που συζήτησαν μαζί μου ζητήματα της διπλωματικής μου και μου παραχώρησαν τις χρήσιμες για την πραγμάτευση της εργασίας μου γνώσεις και συμβουλές τους και πολύτιμο υλικό από τον τύπο των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης που είχαν συγκεντρώσει οι ίδιοι, τους ευχαριστώ ολόθερμα.

Τι θα είχα, τέλος, να προσθέσω για την ανεκτίμητη σε αξία βοήθεια, φιλία και συμπαράσταση που είχα κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων από δύο φίλους, τη Δήμητρα Βασιλειάδου και τον Κώστα Καρπόζηλο; Οι απλές ευχαριστίες ή και η ένδειξη ευγνωμοσύνης είναι μάλλον ανεπαρκείς για όσα έκαναν για μένα. Ίσως είναι το λιγότερο που θα μπορούσα να αναφέρω, αλλά όσον αφορά αυτή την εργασία, πολύ απλά, αν δεν υπήρχαν αυτοί, δεν θα είχε σίγουρα τελειώσει ποτέ...

Εισαγωγή

Όποιος-α θελήσει να γράψει την ιστορία της κοσμητικής και του καλλωπισμού κατά το 19^ο ιδιαίτερα αιώνα, γρήγορα θα ανακαλύψει ότι έχει να αναμετρηθεί με ένα δύσκολο εγχείρημα, όπου δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες οι τομές, απουσιάζει το πραγματολογικό βάθος για τη σύλληψη πολλών όψεων της συγκεκριμένης θεματικής, ενώ πλεονάζουν οι αποσπασματικές πληροφορίες, οι ηθελημένες αποκρύψεις και οι δισταγμοί για να κοινοποιηθεί δημόσια κάτι που οι ιδεολογικές ορίζουσες της εποχής το έχουν ενσφηνώσει στο άδυτο του ιδιωτικού χώρου και το έχουν ταυτίσει με τις ανυπόληπτες πρακτικές οπισθοδρομικών ή υπερβολικά ματαιόδοξων και φιλάρεσκων ανθρώπων, κυρίως γυναικών, αλλά όχι μόνο. Στο βαθμό που τα όρια του σοβαρού, αλλά και οι κανόνες της ευπρέπειας διαμορφώνονταν από τα μέσα κυρίως αυτού του αιώνα από τις ‘ορθολογιστικές’ αντιλήψεις κυρίαρχων πολιτικά και οικονομικά αρσενικών αστών υποκειμένων,¹ οι κοσμητικές πρακτικές - των γυναικών περισσότερο, και ιδιαίτερα αυτές των γυναικών των κατώτερων τάξεων - εξοβελίζονταν από το δημόσιο λόγο και παρέμεναν στην αφάνεια. Έτσι, καθιερώνεται μια ιδιότυπη λογοκρισία που δεν επιτρέπει εύκολα την καταγραφή ενός ολόκληρου κόσμου καλλωπιστικών δραστηριοτήτων που εκτυλίσσονται καθημερινά στο περιβάλλον του σπιτιού και σχετίζονται με την παρασκευή και εκτέλεση συνταγών ‘παραδοσιακών’ αλοιφών, κυρίως φυτικής προέλευσης, αλλά και τεχνικών της βαφής του προσώπου. Αυτός ο παραγνωρισμένος ‘γυναικείος πολιτισμός’,² εκτός από την έλλειψη ενδιαφέροντος,

---

¹ Η L. Davidoff θεωρεί πως οι ιδεολογίες του ατομικισμού, της ορθολογικότητας και της ιδιοκτησίας, όπως και η έμφυλη φύση αυτών των παραδοχών, διαποτίζουν βαθιά τη βρετανική συνείδηση των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα και επηρεάζουν αποφασιστικά τους τρόπους που γίνεται αντιληπτή η εξουσία. Αποτέλεσαν δε τα θεμέλια πάνω στα οποία συγκροτήθηκε η έννοια του δημόσιου και του ιδιωτικού· στο εξής ο αρσενικός λευκός ιδιοκτήτης θα ταυτίσει την κοινωνική του ύπαρξη και την επιβεβαίωση της έμφυλης ανωτερότητας του με το δημόσιο χώρο, την ίδια στιγμή που οι γυναίκες θα ταυτιστούν με τον ιδιωτικό, την οικογενειακή ζωή, τη σωματοποιημένη διάσταση του φύλου τους και τη στέρηση της δυνατότητας να διαθέτουν ελεύθερα τις εαυτούς τους, (Leonore Davidoff, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales: Public and Private in Feminist History, στο Leonore Davidoff (επιμ.), *Worlds between. Historical perspectives on gender and class*, Polity Press, Οξφόρδη 1995, σ. 236-237).

² Τα αναλυτικά εργαλεία της «γυναικείας σφαίρας» και του γυναικείου πολιτισμού επηρέασαν πολλές ιστορικούς της ιστορίας των γυναικών κατά τη δεκαετία του 70. Οι ουσιοκρατικές όμως προσεγγίσεις αυτού του «οικιακού φεμινισμού», ακριβώς επειδή βασίστηκαν στο μοντέλο των χωριστών σφαιρών και έτειναν να θεωρούν τις «ιστορικές διαδρομές των δύο φύλων ως παράλληλες και ασύμπτωτες», δέχθηκαν αργότερα την κριτική προς όφελος άλλων ερμηνευτικών συνθέσεων που εξέταζαν την συσχετική πορεία των δύο φύλων, καθώς και τις ταξικές και εθνικές διαφοροποιήσεις του ‘πολιτισμού των γυναικών’, (Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των

σύντομα θα υποστεί και την απαξίωση από τους επίσημους λόγους όλων των αποχρώσεων, εξαιτίας της προσπάθειας εκδυτικισμού του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου και της ταυτόχρονης απόρριψης με σπουδή του οθωμανικού παρελθόντος του.³ Κατά συνέπεια, κάθε είδος καλλυντικής φροντίδας και κάθε καλλωπιστικό μέσο που θύμιζαν την εκλεπτυσμένη και τρυφηλή οθωμανική περιποίηση του σώματος αντιμετωπιζόνταν τουλάχιστο με δυσπιστία.

Το εγχείρημα όμως της ανασύνθεσης της ιστορίας της κοσμητικής δεν είναι μόνο δύσκολο, αλλά είναι και άνισο: ενώ κάποιοι τομείς της γλιστρούν στην αφάνεια και την ανυποληψία, κάποιοι άλλοι αντιπροσωπεύονται επαρκώς στις πηγές της εποχής. Σε αυτή την κατηγορία θα συμπεριλάβουμε τα εισαγόμενα κυρίως και ακριβά καλλυντικά που βρίσκουν τη θέση τους στις διαφημίσεις της περιόδου και διατίθενται σε ένα ευκατάστατο αντρικό και γυναικείο κοινό. Οι διαφημιστικές αγγελίες θα σπάσουν πρώτες αυτή την ιδιότυπη απομόνωση και θα προβάλλουν τα εμπορεύματα εκείνα που γίνονται γνωστά με τη γλώσσα της εποχής σαν κοσμητικά. Από το β μισό του 19^{ου} αιώνα ήδη, είναι συχνό το φαινόμενο της καταχώρησης διαφημιστικών αγγελιών που αφορούν τα καλλυντικά στην 'τέταρτη σελίδα' των εφημερίδων.⁴

Μια άλλη κατηγορία πηγών προσφέρει η ανάπτυξη της υγιεινής: πληροφορίες για τμήματα του κοσμητικού εξοπλισμού και αναφορές για τον καλλωπισμό περνούν μέσα στα κείμενα της υγιεινής γραμματείας και φιλτράρονται από την ιδιαίτερη οπτική της.⁵ Καθώς τα ενδιαφέροντα της περιστρέφονται γύρω από την καθαριότητα του δέρματος,

---

γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 30-35).

³ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996, σ. 38-44.

⁴ Βλ. Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον υγιεινής. Συντεθέν επί τη βάσει των περί τοιαύτην όλην δοκιμωτέρων συγγραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1858, σ. 210 και Χρήστος Σολομωνίδης, *Η ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήναι 1955, σ. 144. Η διαφημιστική αυτή άνθιση για τα προϊόντα του καλλωπισμού δε θα περιοριστεί μόνο στον εκτός Ελλάδος ελληνόφωνο τύπο, αλλά θα καταγραφεί και στην εγχώρια πραγματικότητα: ο Βικέλας επισημαίνει την παρουσία των διαφημιστικών αγγελιών στην τέταρτη σελίδα των εφημερίδων στα 1883 και εντυπωσιάζεται ιδιαίτερα από όσες προβάλλουν τα «νέα παρισινά αρώματα» και τα πολυκαταστήματα Printemps. (Η πληροφορία περιέχεται στο Δημήτρης Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Διαδίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα ²2004, σ. 368).

⁵ Θα στηριχτώ κυρίως στα ακόλουθα υγιεινιστικά γραπτά: Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, ό.π., Σοφοκλής Ζαχάροβιτς, *Οικογενειακόν Εγκόλπιον, Τεύχος Β΄, Στοιχεία Υγιεινής. Απάνθισμα εκ των επιφανεστέρων νεωτέρων και δοκιμωτέρων συγγραμμάτων προς χρήσιν πάσης οικοδεσποίνης και παντός οικογενειάρχου*, Κωνσταντινούπολη 1903· Δημήτριος Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής προς χρήσιν εκάστου*, Κωνσταντινούπολη 1870· Δ. Χρηστάκης, *Υγιεινή των οικογενειών*, Κωνσταντινούπολη ²1909· Παναγιώτης Χρ. Χριστόπουλλος, *Στοιχεία υγιεινής. Προς χρήσιν των μαθητών των δημοτικών σχολείων και των οικογενειών*, Χανιά 1912· Θ. Χ. Φλωράς, *Το βιβλίον της Υγείας. Στοιχεία Πρακτικής Υγιεινής*, Αθήνα 1890· Ν. Α. Τριανταφυλλίδης, *Εγχειρίδιον Σχολικής Υγιεινής μετ' εικόνων. Προς χρήσιν ιδίως των τροφίμων των διδασκαλείων και παντός ασχολούμενου περί την διοίκησιν και την υγιεινήν των σχολών*, Κωνσταντινούπολη 1911.

την επιχείρηση απόσπησης του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου των ατόμων, την επαναξιολόγηση και την διαρκή υπόμνηση της αναγκαιότητας των λουτρών για ολόκληρο το σώμα ή για μέρη αυτού, αλλά και την καταπολέμηση των νοσογόνων εστιών από τις οποίες προκύπτουν καταστρεπτικές επιδημικές αρρώστιες, η υγιεινή διεισδύει με άνεση σε ολόκληρο το πεδίο που κάλυπτε ο καλλωπισμός του σώματος και η κατάλληλη παρουσίαση του σωματικού εαυτού σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Τα πρότυπα που προβάλλει για να υπηρετήσει αυτές τις στοχεύσεις έρχονται να αντιπαρατεθούν συχνά με τις επικρατούσες καλλωπιστικές έξεις ανδρών και γυναικών, όπως και με τις πολιτισμικά καθορισμένες ευαισθησίες που τους αντιστοιχούν και τους ηθικούς κώδικες που νομιμοποιούν την ύπαρξη τους. Με αυτό τον τρόπο καθίσταται εφικτό να συμπεριληφθεί στην επικράτεια της υγιεινής ολόκληρο το παλιότερο κοσμητικό σύμπαν, να επαναδιευθετηθούν οι ορίζουσες του και να κριθούν αμείλικτα τα μέσα και οι πρακτικές του.

Στις σελίδες των γραπτών περί υγιεινής παρελαύνουν όλα τα τότε γνωστά καλλυντικά προϊόντα και αξιολογούνται με βάση τη χρησιμότητα τους στη διατήρηση της υγείας του σώματος. Αρκετά ψηλά στην ιεραρχική κλίμακα των προτιμήσεων των συγγραφέων τους βρίσκονται όσα προϊόντα συντελούν στην καθαριότητα του σώματος, την αντισηψία του, αλλά και την εξασφάλιση της καλής λειτουργίας του δέρματος, όπως συμβαίνει με το σαπούνι, τα διάφορα φαρμακευτικά σκευάσματα, όπως η λανολίνη, η γλυκερίνη, η βαζελίνη, κάποιες φορές τα αρωματικά υγρά, αλλά και ορισμένες φυτικής ή ζωικής συνήθως προελεύσεως ουσίες που προστίθενται στα λουτρά και συντελούν στην περιποίηση της επιδερμίδας: πίτουρα, γάλα κ.ά. Ακόμη, με ευμένεια τις περισσότερες φορές αντιμετωπίζονται και άλλες αλοιφές ή κρέμες που και αυτές επιφορτίζονται με το καθήκον να παράσχουν φρεσκάδα, 'ανθηρότητα' και προστασία από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες (υπερβολική ξηρότητα ή υγρασία, έντονη ηλιοφάνεια ή ισχυρούς ανέμους) στο δέρμα, για παράδειγμα σε πομάδες (αρωματικές αλοιφές) και 'κολντ κρημ' κρέμες για την ενυδάτωση του. Βέβαια, η υγιεινιστική επιδοκιμασία για αυτά τα σκευάσματα θα εξαρτηθεί εν πολλοίς και από την θεωρούμενη ως αβλαβή σύσταση των εμπεριεχόμενων σε αυτά ουσιών.

Απέναντι στο άρωμα, που καταλάμβανε τέτοια δεσπόζουσα θέση στις καλλωπιστικές φροντίδες, οι υγιεινιστές διατηρούσαν μια μάλλον αμφίθυμη διάθεση: εκτιμούσαν από τη μία τις αντισηπτικές ιδιότητες του, στέκονταν με σεβασμό στη μακραίωνη παράδοση του, ενώ εντόπιζαν τα χνάρια του και στον αρχαίο ελληνικό και ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, αλλά συχνά στρέφονταν εναντίον του, καθώς το θεωρούσαν

υπαίτιο της πρόκλησης δηλητηριάσεων, νευρικών διαταραχών και λιποθυμιών, ιδιαίτερα στα έντονα αρωματισμένα περιβάλλοντα ή στις ‘θηλυκές’ χρήσεις που του γίνονταν. Ας μην ξεχνάμε ακόμη πως σε μεγάλο βαθμό οι υγιεινιστές μεταφέρουν στη χώρα μας τις ιδέες της πρώιμης αστικής εναντίωσης στο άρωμα, εξαιτίας των έντονων συνδηλώσεων της σπατάλης, της εφήμερης φύσης, του αισθησιασμού και του αριστοκρατικού ήθους με τα οποία ιστορικά συνδέονταν αυτό.⁶

Σε αντίθεση με τα παραπάνω κοσμητικά προϊόντα, τα οποία εγκολπώνονται με σχετική άνεση στον υγιεινιστικό κανόνα ή τουλάχιστον δεν εναντιώνονται ανοιχτά στο πρόταγμα των φορέων του για το ανθρώπινο σώμα, θα εγερθεί μια σταθερά επαναλαμβανόμενη - ακόμη και στη ρητορική της- αντίδραση για όσα καλλυντικά επιφέρουν χρωματικές αλλοιώσεις στο ‘φυσικό’ παρουσιαστικό, όπως οι βαφές τριχών στα μαλλιά και των δύο φύλων, στο μουστάκι και στα γένια των ανδρών, αλλά και τα ψιμύθια που χρησιμοποιούν οι γυναίκες για να λευκαίνουν τη χροιά της επιδερμίδας τους, ή για να τονίζουν με μαύρο ή κόκκινο χρώμα τα φρύδια, τις βλεφαρίδες, τα μάγουλα και τα χείλη τους αντίστοιχα. Η καταδίκη αυτών από τους υγιεινιστές - στη συντριπτική πλειοψηφία τους γιατρούς- γίνεται πρωταρχικά πάνω στη βάση μιας ιατρικής αιτιολογίας, καθώς θεωρούνται ως ιδιαίτερα δηλητηριώδεις και επικίνδυνες για τον οργανισμό χημικές ουσίες. Ωστόσο, στην αντίδραση τους υποκρύπτονται και όχι λιγότερο σημαντικά ιδεολογικά, ηθικά και συμβολικά διακυβεύματα: η χρήση των βαφών και ψιμυθίων εξ αρχής θα εγγραφεί σε ένα ελάχιστο αποδεκτό το 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} θεατρικό προφίλ μετασχηματισμού του εαυτού, χειρισμού της δημόσιας εικόνας κάποιου-ας, υποψίας σεξουαλικής ελευθεριότητας και παράβασης των ταμπού που διέπουν τις κοινωνικές και διανθρώπινες σχέσεις της περιόδου - ζητήματα που θα αναλυθούν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης.

Ωστόσο, η μέγιστη σημασία της υγιεινής έγκειται στο ότι προσέδωσε κύρος σε ένα πλέγμα σημασιών και αξιωματικών αποφάνσεων, των οποίων η ισχύς θα παραμείνει ακλόνητη μέχρι και το μεσοπόλεμο, παρόλο που κατά καιρούς γνώρισαν τις πιο διαφορετικές νοηματικές αποκρυσταλλώσεις. Έτσι, η σχέση της καθαριότητας με την υγεία και οι αμφιθυμικές σχέσεις των δυο τους με τον καλλωπισμό αποτέλεσε ένα σταθερό άξονα αναφοράς και προσανατολισμού σε όλους όσους προσέγγιζαν τα γυναικεία

---

⁶ Constance Classen, David Howes, Anthony Synnott, *Άρωμα. Η πολιτισμική ιστορία της οσμής*, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σ. 102· Alain Corbin, *The foul and the fragrant: Odor and the French social imagination*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης 1986, σ. 183-184· Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από το Μεσαίωνα ως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 164-176.

καλλυντικά, καλύπτοντας όλο το φάσμα των δυνατών τόνων, που ποίκιλλαν από την ευμενή διάθεση μέχρι και την ανυποχώρητη απόρριψη. Στο εξής, κάθε μορφή προώθησης των προϊόντων ομορφιάς και των σχετικών ιδεολογημάτων για την καλλονή έπρεπε αναγκαστικά να διέλθει από τη βασιλική αυτή οδό: η υγεία θεμελιώνει την ομορφιά, η καθαριότητα είναι το μέσο για να αποκτηθεί το πολύτιμο αγαθό της διατήρησης του δέρματος σύμφωνα με τα αισθητικά κριτήρια της εποχής, όπως θα φανεί από την εξέταση του σχετικού κεφαλαίου. Η συμβολή της υγιεινής στην εμπέδωση της ‘φυσικής’ ομορφιάς και στην - όχι και τόσο συνεπή- προσπάθειά της να αποφευχθεί το ‘τέχνημα’, ιδιαίτερα στο πρόσωπο, ήταν καθοριστική για το είδος των αντιδράσεων που ξεσήκωσαν τα κοσμητικά που μετασημάτιζαν οπτικά την όψη του γυναικείου προσώπου, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στο βαθμό που η κοσμητική και καλλωπιστική διαχείριση του προσώπου και του σώματος διευρύνουν το κοινωνικό τους ακροατήριο, παρακολουθούν και πλαισιώνουν μέσα σε κάποια όρια την ανάπτυξη των μορφών της αστικής κοινωνικότητας και των μοντέρνων ηθών (θέατρα, χοροί, ψυχαγωγικές εκδηλώσεις), πληθαίνουν και οι αναφορές στις εκδηλώσεις της νεωτερικής παρουσίας του εαυτού στο δημόσιο χώρο. Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και μετά πολλαπλασιάζονται οι διαφημίσεις για τα σχετικά προϊόντα, αλλά και η αρθρογραφία σε κάθε είδους έντυπα για θέματα ομορφιάς, καλλωπισμού και περιποίησης των σώματος- κυρίως σε εφημερίδες, περιοδικά και ετήσια ημερολόγια.

Εκτός όμως από την προφανή κοινωνική και πολιτισμική διάσταση που φαίνεται να έχει αποκτήσει η κοσμητική, δεν περνά αυτή απαρατήρητη ούτε από το βλέμμα των παρατηρητών και μελετητών της οικονομικής ζωής της χώρας, παρά το γεγονός πως η συνολική ανάπτυξή της, συγκριτικά με αυτή πολλών άλλων τομέων της οικονομικής δραστηριότητας, βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα και το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων και των υπηρεσιών της θα είναι περιβεβλημένα για πολύ ακόμη με το στάτους των πολυτελών και απλησίαστων για τις κατώτερες τάξεις αγαθών. Ωστόσο, η σταθερά διογκούμενη παρουσία στο κέντρο της Αθήνας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενός δικτύου καταστημάτων, όπως μυροπωλείων, κουρείων και κομμωτηρίων, φαρμακείων, πολυκαταστημάτων, ειδών νεωτερισμού και «Ινστιτούτων καλλονής», τα οποία θα επαγγελματοποιήσουν την ενασχόληση με την ομορφιά και τη βελτίωση της σωματικής εμφάνισης ανδρών και γυναικών, αλλά και η σχεδόν ταυτόχρονη δημιουργία μιας πρώτης, έστω και ισχνής παραγωγικής βάσης για κάποια καλλωπιστικά και καλλυντικά είδη, θα ωθήσει τους ειδικούς να καταγράψουν τα δεδομένα της σε στατιστικούς πίνακες

και να ενδιαφερθούν για τη δυνατότητα της χώρας μας να αναπτύξει μια βιομηχανία εφάμιλλη με τις ευρωπαϊκές ομόλογες της.⁷ Σ' αυτή την κατηγορία πηγών ανήκουν κυρίως οι απογραφές των 'βιομηχανικών' και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων και οι επαγγελματικοί οδηγοί των πόλεων.

Την ίδια περίπου περίοδο, η κοσμητική αρχίζει να αναγνωρίζεται σαν φαινόμενο της καταναλωτικής μανίας των αστών γυναικών και ως μια απτή ένδειξη της εισβολής του νεωτερισμού στη νεοελληνική κοινωνία που κλονίζει τους παραδοσιακούς αρμούς της. Σχεδόν ταυτόχρονα, επισύρει τα σκωπτικά σχόλια ή τις ειρωνικές νύξεις των όσων θεωρούν πως η κατάσταση έχει μπει σε τροχιά μη ελέγξιμη και το κακό έχει παραγίνει, καθώς, κατά την αντίληψη τους, η εικόνα της «γυναίκας» αφίσταται πολύ από τα όρια που θέτει η ηθική οικονομία της περιόδου. Τέλος, ενώ όλα αυτά βαίνουν παράλληλα με κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που αλλάζουν μερικά τη θέση των γυναικών στην εργασία και στην οικογένεια τον 20^ο αιώνα, η κοσμητική έρχεται να εγκατασταθεί στο επίκεντρο των αντρικών ανησυχιών για τον κλονισμό της τάξης πραγμάτων που διέπει τις σχέσεις των δύο φύλων. Άλλωστε, τόσο η μόδα, όσο και η κοσμητική και ο γυναικείος καλλωπισμός -συχνά λειτουργώντας στην ανδρική φαντασία σαν ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο- θα αποτελέσουν την πιο ισχυρή μεταφορά για ό,τι απειλητικό επιφέρει η έλευση του μοντερνισμού και ταυτόχρονα θα καταστούν συστατικά -και αναπόσπαστα- στοιχεία της μορφής της «Μοντέρνας Γυναίκας» του μεσοπολέμου.

Καθόλου τυχαία, αυτές οι φοβικές αναπαραστάσεις εκκινούν από ένα πραγματικό γεγονός: με την είσοδο κιάλας στον 20^ο αιώνα, η κοσμητική γίνεται αντιληπτή ως μια καθαρά 'θηλυκή' δραστηριότητα, μια σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση του 'αδύνατου' και 'εύθραυστου' φύλου · αυτό θα χρεωθεί στον απόλυτο βαθμό εκείνα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που υποτίθεται ότι πήγαζαν από τις σχολαστικές κοσμητικές φροντίδες, δηλαδή την φιλαρέσκεια και την ματαιοδοξία. Στο εξής δε, όλο και περισσότερο η χρήση των κοσμητικών από μέρος των γυναικών θα συγχέεται αδιάκριτα με την κατάχρησή τους στους λόγους της περιόδου.

Με την ίδια κίνηση και με ακριβώς αντίστροφη φορά, οι άνδρες θα επιχειρήσουν να αποσυσχετίσουν την παρουσία τους από αυτό το τόσο ευδιάκριτα πια θηλυκό

---

⁷ Χαρακτηριστικές αυτής της ενασχόλησης με το παραγωγικό μέλλον της ελληνικής μυροποιίας είναι η δημοσιογραφική έρευνα της εφημερίδας Ακρόπολις στα 1909, όπου γίνεται λόγος για την ανάγκη συστηματικής καλλιέργειας για την παραγωγή «ροδελαίου», όπως γινόταν στη Βουλγαρία. (Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Β', Αθήνα 1947, σ. 831-832).

περιβάλλον και την περίοδο μάλλον του Α' παγκοσμίου πολέμου, ή λίγο αργότερα, θα αποσυρθούν στα φανερά από αυτό. Ο λόγος νομίζουμε πως είναι απλός: περισσότερο και από τον 'παραδοσιακό' ανδρικό φόβο του ταυτόσημου ή της σύμπτωσης των έμφυλων καλλωπιστικών πρακτικών, των κινήτρων, των συνεπειών και των συμβολικών τους συνεκδοχών, η κοσμητική, όλο και πιο καθαρά από τις αρχές του εικοστού αιώνα, παύει να έχει απλώς το χαρακτήρα της τεχνικής βοήθειας για την επίτευξη των κυρίαρχων προτύπων ομορφιάς με το να 'διορθώνει' το έργο της 'φύσης' και τείνει να μετεξελιχθεί σε ένα μετασχηματισμό της εικόνας του εαυτού, σε μια σκηνοθεσία της παρουσίας του σώματος στο δημόσιο χώρο. Το πάλαι ποτέ περιφρονημένο, άτεχνο και αντιαισθητικό 'φκιασίδωμα' της πόρνης, της ηθοποιού και της 'εύκολης' γυναίκας του περιθωρίου ή των κατώτερων τάξεων, μεταβάλλεται σε μακιγιάζ, δηλαδή σε μια επιμελημένη καλλιτεχνική ανακατασκευή του προσώπου για τις γυναίκες της καλής κοινωνίας, που παίζουν με τα όρια της ηθικής, της αστικής ευπρέπειας και του καλού γούστου. Η πλάνη εγκαθίσταται έτσι στην καρδιά του κοσμητικού τεχνήματος · όχι όμως πια με τη χοντροκομμένη μορφή που κανένα άντρα δεν ξεγελά, καθώς εκδηλώνει φανερά τις προθέσεις της, όπως συνέβαινε με το 'μπογιατίσμα' των πορνών, αλλά με την υπεκφυγή, τον υπαινιγμό και την εσκεμμένη προβολή ενός εαυτού, που, αν και 'ψεύτικος', μπορεί άνετα να παίρνει τη θέση του 'αληθινού'- όπως απαντάται στις φιγούρες της 'κοκέτας' και της κοσμικής κυρίας των σαλονιών.

Αυτό το παιχνίδι των μεταμφίσεων και η δυνατότητα αλλαγής των ταυτοτήτων που προσφέρει η σχεδόν ώριμη πια κοσμητική τέχνη στις γυναίκες, μπορεί να γοητεύει το ανδρικό φύλο, που σε ένα βαθμό 'αφήνεται' να εξαπατηθεί, αλλά ταυτόχρονα το κρατάει σε απόσταση και σε μια διαρκή κατάσταση απορίας και αδυναμίας να δώσει μια απάντηση στο ποιο ακριβώς είναι το 'αυθεντικό' του προσώπου και του χαρακτήρα και από πού αρχίζει η προσποίηση.⁸ Από αυτό το είδος της κοσμητικής θα αποδράσουν οι άνδρες προς το τέλος της περιόδου που μελετούμε- όχι πάντως χωρίς νωρίτερα να οικειοποιηθούν ορισμένα από τα διακριτικά γνωρίσματα της, τις ιδεολογικές βάσεις που

---

⁸ Ένα εύστοχο υπόδειγμα των όσων αναλύουμε για το 'αίνιγμα' της γυναικείας ταυτότητας λόγω της χρήσης του μακιγιάζ, δίνεται από ένα σατιρικό ποίημα που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Εις Κυρίαν Επεσκευασμένην» και υπογράφεται από κάποιον με το ψευδώνυμο «Σατανάς». Το παραθέτω ολόκληρο: «Δεν είσαι ότι φαίνεσαι.../δεν βρίσκω εσέ σε σένα... /Πούχεις το εγώ σου σε εκατό κουτάκια κλειδωμένα.../Αλλού έχεις τα ματάκια σου κι αλλού τα μάγουλα σου.../Πρέπει να ψάξω □δω κι εκεί να βρω τα θέλγητρα σου.../Στο ένα συρτάρι της δροσιές, στ' άλλο το κοκκινάδι/ Και τη μορφή σου που φορείς, ξαλλάζεις πρωί-βράδυ», (Σατανάς, «Εις Κυρίαν Επεσκευασμένην», στο Κωνσταντίνος Σκόκος (επιμ.), *Εθνικόν ημερολόγιον του έτους 1912*, Αθήνα 1912, σ. 296).

τη νομιμοποιούν και κάποιες από τις ψυχολογικές αντιδράσεις που βιώνουν όσοι-ες την εξασκούν, όπως θα φανεί από το παράδειγμα των βαφών τριχών.

Ωστόσο, παρά τις όποιες παρεκκλίνουσες τροχιές ακολούθησε πρόσκαιρα ο κοσμητικός καλλωπισμός των ανδρών, σε γενικές γραμμές το ανδρικό φύλο δεν μπορούσε να απαρνηθεί το σοβαρό και ορθολογικό ιδεώδες του ανδρισμού, που στηριζόταν αξιωματικά σε μια πίστη στη διχοστασία ανάμεσα στο ‘φυσικό’ που είναι αληθινό και αναλλοίωτο και αρμόζει στην ανδρική ιδιοσυστασία και στο τέχνημα που εξισώνεται με την προσποίηση και την πλαστότητα και εγγράφεται, τώρα περισσότερο από ποτέ, στο σύμπαν της θηλυκότητας. Αυτό εξηγεί γιατί όλοι οι κανονιστικοί λόγοι της περιόδου, ενώ επιχειρούν να προδιαγράψουν –και παράλληλα να περιχαρακώσουν- τις επιθυμητές ιδιότητες που συνιστούν την επιτομή του ανδρικού χαρακτήρα, όταν ασχολούνται με τα ζητήματα της κοσμητικής, δεν κάνουν τίποτα άλλο από τα να προσπαθούν να απομακρύνουν κάθε υποψία εμπλοκής των ανδρών στις φιλάρεσκες καλλωπιστικές πρακτικές, οι οποίες θεωρούνταν τμήμα της επικράτειας του γυναικείου φύλου.

Έτσι κι αλλιώς πάντως αυτές οι προσπάθειες καθόλου απλές, ούτε και εύκολες ήταν: η σαγήνη που εξάσκησε ο επιτηδευμένος καλλωπισμός και η καλλυντική περιποίηση στο ανδρικό φύλο, ελάχιστα υστέρησε από αυτή του γυναικείου. Όλα δε τα τεκμήρια που έχουμε στα χέρια μας, δείχνουν πως ο αρωματισμός των μαλλιών και των προσωπικών τους αντικειμένων, οι ποικίλες φροντίδες για το μουστάκι, τα γένια και τα μαλλιά τους, η βαφή αυτών και, επιπρόσθετα, η επιδίωξη της κομψής ενδυμασίας σε συνδυασμό με την κατοχή ενδυματολογικών αξεσουάρ της μόδας, όπως τα μαστούνια, οι γραβάτες και τα γάντια, απασχολούσαν ένα μεγάλο αριθμό αστών και μικροαστών ανδρών, κυρίως -αλλά όχι μόνο- νεανικής ηλικίας.

Αλλά και αυτή η εξέλιξη έμενε μάλλον αθέατη από τους περισσότερους δημοσιολογούντες λογίους της εποχής. Το σίγουρο ήταν πως ακόμη και αν το έβλεπαν, θα δυσκολεύονταν πολύ να μιλήσουν για ένα φαινόμενο που υπερέβαινε ή θρυμματίζε τις βεβαιότητες για μια αυστηρά πολωμένη έμφυλη πραγματικότητα, όπου ο ιδεώδης ανδρισμός όφειλε να απουσιάζει από το πεδίο κυριαρχίας της θηλυκότητας – και κάτι τέτοιο δε φαινόταν να συμβαίνει, τουλάχιστον στο βαθμό που το επιθυμούσαν. Αυτές τις δυσκολίες, τα χάσματα, τα λογικά κενά και τις ηθελημένες σιωπές ή τις αμήχανες αποκρύψεις για τον ανδρικό καλλωπισμό θα παρακολουθήσουμε μέσα από κείμενα της εποχής. Αυτά είναι συνήθως κάποια χρονογραφήματα και λιγοστές αναφορές, σχόλια και άρθρα στον τύπο για τη σχέση του ανδρικού φύλου και της μόδας, μικρές ιστορίες που

δημοσιεύονται στους ετήσιους οδηγούς που συμβουλευτήκαμε, διαφημίσεις αυτής της περιόδου και οπτικό υλικό (εικόνες) που τις συνοδεύουν. Πολύτιμη βοήθεια για τη μελέτη μας προσέφερε και η προσφυγή στα λογοτεχνικά έργα της περιόδου: μυθιστορήματα, σατιρικά ποιήματα, θεατρικά έργα και επιθεωρήσεις μας παραδίδουν πολλές φορές στοιχεία για την καθημερινή ζωή και τις νοοτροπίες των ανθρώπων, τα οποία ήταν αδύνατο να συλλέξουμε από άλλες πηγές.

Είναι αυτονόητο πως δεν ήταν δυνατό να καταπιαστούμε με όλες τις όψεις που άπτονται του πελώριου αυτού θέματος. Αναγκαστήκαμε να κάνουμε κάποιες επιλογές, που άλλες φορές μας προέκυπταν από τις διαθέσιμότητες των τεκμηρίων, αλλά και τα ερωτήματα που θέταμε σ' αυτά και άλλες από τις ιεραρχήσεις και τις αναλυτικές προτεραιότητες που προτάξαμε σαν αναγκαίες ή εντελώς απαραίτητες στην πραγμάτευση του θέματος. Έτσι, από το σύνολο εκείνων των φορέων που συνέργησαν στη διαμόρφωση του φαινόμενου της ελληνικής κοσμητικής, επιλέξαμε να σταθούμε στους κουρείς/ κομμωτές και συνάμα μυροπώλες και να αγνοήσουμε ή να αναφερθούμε εντελώς επιγραμματικά σε άλλους δρώντες πρωταγωνιστές της, όπως τα φαρμακεία, τα πολυκαταστήματα κλπ. Θεωρήσαμε πως είχε μεγαλύτερη σημασία να αναδείξουμε τη συνεισφορά των όσων προπορεύτηκαν και σχεδόν μονοπόλησαν τις εξελίξεις σ' αυτό το πεδίο για μεγάλο χρονικό διάστημα, από το να παρουσιάσουμε ένα αναγκαστικά ατελές πανόραμα εκείνων των οργανωτικών φορέων και των παραγωγικών δυνάμεων, που μπορεί να έβαλαν και τη δική τους σφραγίδα στο πεδίο - και μάλιστα να έθεσαν τις βάσεις για τον εκσυγχρονισμό, την ποιοτική αναβάθμιση και τη μελλοντική μετεξέλιξη του - αλλά, μέχρι και την εποχή του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, βρέθηκαν ουσιαστικά ουραγοί και δευτεραγωνιστές σ' αυτό.

Στην πρώτη γραμμή του ενδιαφέροντος μας τοποθετήθηκαν οι καλλωπιστικές και καλλυντικές περιποιήσεις των μαλλιών της κεφαλής και των τριχών του προσώπου, όπως και όσες σχετίζονται με την επιδερμίδα του προσώπου και του σώματος. Στην επιλογή των 'τριχοβαφών' και των άλλων καλλυντικών παρασκευασμάτων για τα μαλλιά οδηγηθήκαμε εξαιτίας του ότι θελήσαμε να εξετάσουμε ένα 'παράδειγμα' χρήσης των ίδιων κοσμητικών μέσων και για τα δύο φύλα, το οποίο θα μας επιτρέψει να δούμε με ποιους τρόπους συνυφαίνονται οι γυναικείες και οι ανδρικές καλλωπιστικές πρακτικές και αν υπάρχουν συγκλίσεις ή διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Δεν καταπιαστήκαμε 'αφ' εαυτού' με τις κοσμητικές περιποιήσεις στα μάτια, στα βλέφαρα, στα φρύδια, στα χείλη και στα μάγουλα, παρά μόνο στο βαθμό που προέκυπτε από την ενασχόληση μας με τα «ψιμίθια» και τα θεμελιώδη για τη μελέτη μας ζητήματα που

σχετίζονται με την ύπαρξη τους: τα 'έγχρωμα' αυτά καλλυντικά προμηθεύουν την πρώτη ύλη για τη δημιουργία φοβικών αναπαραστάσεων της θηλυκότητας, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μορφή της 'βαμμένης' γυναίκας, ενώ παίζουν και ένα κρίσιμο ρόλο στη μετάβαση από την προνεωτερική, 'παραδοσιακή' κοσμητική της Ανατολής στη νεωτερική, εμπορευματική και δυτική ομόλογο της.

Ένας επιπρόσθετος λόγος για τον οποίο εστίασαμε την πραγμάτευση μας πρωτίστως στην κολόνια, στα αρωματικά υγρά και στις βαφές τριχών, οφείλεται στο ότι αυτά τα προϊόντα παρήχθησαν και στη χώρα μας από αρκετές επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους · φιλοξενούνται ακόμη συχνότερα μέσα στις διαφημιστικές στήλες των εφημερίδων απ' ότι τα υπόλοιπα καλλυντικά βοηθήματα.

Κεφάλαιο 1

Η κοσμητική από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα

Η έννοια της «κοσμητικής» και τα «ψιμύθια»

Ποια ήταν όμως η έννοια της κοσμητικής τον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}; Ποιον θεωρούσε η εποχή αυτή τον ενδεδεδειγμένο καλλωπισμό και ποια καλλυντικά είχε υπόψη της όταν έκανε λόγο για αυτά; Ποια μέρη του ανθρώπινου σώματος θεωρούνταν κατάλληλα για κοσμητικού τύπου επεμβάσεις; Ποια ήταν τα όρια της καλλωπιστικής παρέμβασης μέσα στα οποία έπρεπε να κινηθούν οι άνδρες και οι γυναίκες της εποχής, αποφεύγοντας την παραβίαση τους; Ακόμη, ποια ήταν τα αισθητικά εκείνα κριτήρια που αποτιμούν την ομορφιά, ποιον τύπο γυναίκας εκτιμούσαν ως καλλονή και ποια μέσα πίστευαν ότι ήταν χρήσιμα για την επίτευξη αυτής της ιδεώδους μορφής; Τέλος, ποιες αλλαγές γνώρισαν στην πορεία του χρόνου και στο πέρασμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα αυτές οι έννοιες, οι θεωρήσεις, οι πρακτικές και τα καλλυντικά μέσα που χρησιμοποιούνταν και με ποιο τρόπο έγινε δυνατό να αποδοθεί στην κοσμητική το status μιας διακριτά έμφυλης οντότητας, σηματοδοτώντας τον ανοιχτά 'θηλυκό' χαρακτήρα της, ήδη από τις αρχές του 20^{ου}; Ερωτήματα με τα οποία είναι αναπόφευκτο να αναμετρηθεί κανείς εξαρχής, αν θελήσει να εκτιμήσει τη δυναμική και τις όποιες υλικές και σημασιολογικές μετατοπίσεις αυτού του φαινομένου και να συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους εκφράζονταν κοσμητικά οι άνθρωποι στα χρόνια πριν από το μεσοπόλεμο.

Περισσότερο κατάλληλη μέθοδος για την εκκίνηση αυτής της διερεύνησης μας φαίνεται πως είναι το να ανατρέξει κανείς στα λεξικά και στις εγκυκλοπαίδειες της εποχής, όπως, επίσης, και στα διάφορα επίσημα έγγραφα της περιόδου (π.χ. δασμολόγιο) για να αναζητήσει τα λήμματα, τις ορολογίες και τις ταξινομήσεις που σχετίζονται με τον καλλωπισμό και την κοσμητική, έτσι ώστε να αποκτήσει μια πρώτη γνώση για το πώς η εποχή προσλαμβάνει την κοσμητική και τις σχετικές με αυτή έννοιες, ποιες σημασίες της αναδεικνύει και ταυτόχρονα ποιες επιχειρεί να υποβαθμίσει συστηματικά ή να αγνοήσει. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα φανερωθεί, έστω και σχηματικά, το πώς αποτυπώνεται η πολυσύνθετη πραγματικότητα της κοσμητικής στους καταγεγραμμένους ορισμούς και στα επίσημα κείμενα της περιόδου.

Στο λεξικό του Σκαρλάτου Βυζάντιου του 1882, συναντούμε τον εξής ορισμό της κοσμητικής: «η τέχνη του κοσμητού (2),- κομμωτική», ενώ «κοσμητικός-ή -όν» είναι «ο χρησιμεύων ή επιτήδειος εις το κοσμείν». Ταυτόχρονα, σαν κοσμητής αναφέρεται ο κομμωτής και σαν κοσμήτρια το θηλυκό του κομμωτής, η κομμώτρια.⁹ Στο επίτομο λεξικό του ίδιου στα 1889, το «κόμμωμα» περιγράφεται σαν «στόλισμα, στολίδι-φυκιασίδι» και επιπρόσθετα, μεταφορικά, όπως δηλώνεται, «ο επιτηδευμένος καλλωπισμός».¹⁰ Λίγο παρακάτω, η κομμωτική ορίζεται ως «η τέχνη του κομμωτού-Κοσμητική (εις τους παλ. απετέλει μέρος της ιατρικής), Κομμωτικά, τα χρησιμεύοντα ή αναγόμενα εις την τέχνην αυτήν». Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι στην κομμώτρια, η οποία «έχουσα τέχνην επάγγελμα το καλλωπίζειν τας γυναίκας», προστίθενται από δίπλα δύο ακόμη συνώνυμες λέξεις στην καθομιλουμένη: «χνουδίστρα, φυκιασιδού», ενώ αμέσως μετά παρατίθεται και η γαλλική απόδοση: (γαλλ): coiffeuse.¹¹

Από αυτή την πρόχειρη ακόμη λεξικογραφική περιδιάβαση φανερώνεται η αναντίρρητη συγγένεια της κοσμητικής με την κόμμωση και την κομμωτική τέχνη. Οι κομμωτές και οι κομμώτριες φαίνεται να αναλαμβάνουν την υπόθεση του καλλωπισμού του προσώπου και φροντίζουν να το διακοσμήσουν, να το στολίσουν, να το διευθετήσουν σύμφωνα με κάποιους κανόνες.¹² Η μεγάλη σημασία που αποκτά η κόμη στην κοσμητική περιποίηση του 19^{ου} κυρίως αιώνα, αποδεικνύεται από πανσπερμία πηγών, διαφημίσεων της εποχής, υγιεινιστικών κειμένων, αρθρογραφίας σε έντυπα κλπ., όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια. Καθώς η κόμμωση συσχετίζεται με τον επιτηδευμένο καλλωπισμό, φαίνεται πως τα μαλλιά γίνονται το μόνο ίσως σημείο του ανθρώπινου προσώπου που υπόκεινται στη στυλιστική επεξεργασία, την τεχνική διευθέτηση, την εμφανή αλλαγή της μορφής τους. Η μετατροπή αυτή μάλιστα θεωρούνταν στα μάτια όλων σαν μια νομιμοποιημένη πρακτική.

Όσο το πρόσωπο θεωρούνταν ο καθρέφτης της ψυχής, παρέμενε σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτο ή οι όποιες επεμβάσεις πάνω σε αυτό έπρεπε να είναι διακριτικές, αθέατες στους άλλους και προπάντων θα έπρεπε να υπηρετούν το 'φυσικό' ιδεώδες της

---

⁹ Λήμμα «Κοσμητική», *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συντεθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς οίς προσετέθη εν τέλει και λεξικόν επίτομον των εν τοίς ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίων ονομάτων*. Εν Αθήναις: Α. Κορομηλάς, 1882, σ. 746.

¹⁰ Λήμμα «Κόμμωμα», *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς νομισματολογικοίς κτλ. κατά το εν Ελλάδι νεομοθετημένον μετρικόν σύστημα οίς προσετέθη εν τέλει και λεξικόν επίτομον των εν τοίς ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίων ονομάτων*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889, σ. 740.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 740.

¹² «Κόσμησις, η, το κοσμείν ή κοσμείσθαι, διευθέτησις, διακόσμησις, στολισμός», (στο ίδιο, σ. 746).

ομορφιάς.¹³ Αυτές οι διαρκείς προσαρμογές των κομμώσεων στις τροποποιημένες ανά τακτά χρονικά διαστήματα απαιτήσεις της εκάστοτε μόδας εξηγούν τους άρρηκτους δεσμούς των κουρέων και των κομμωτών με την περιποίηση του προσώπου, την περίπου προνομαϊκή ενασχόληση τους με το σύνολο των αναγνωρισμένων πρακτικών για την απόκτηση ή διατήρηση της ‘ομορφιάς’ και την από μέρους τους μονοπώληση σχεδόν όλων εκείνων των καλλωπιστικών φροντίδων του σώματος που διεξάγονταν από επαγγελματίες: τα συνώνυμα της «χνουδίστρας, φυκιασιδούς» που αποδίδονται στην κομμώτρια, δείχνουν πως η τελευταία αναλάμβανε και την «αποψίλωση», όσο και τη βαφή του προσώπου της γυναίκας με «φυκιασίδα», δηλαδή τα ψιμύθια. Το ότι διασώθηκαν αυτές οι σημασίες της λέξης με τη λαϊκή τους ονομασία, αποδεικνύει πως η βαφή του προσώπου και η αποτρίχωση δεν ήταν άγνωστες στις γυναίκες της εποχής, ωστόσο ήταν ελάχιστα αποδεκτές από την επίσημη, καθιερωμένη και συμβατική κοσμητική περιποίηση που παρέμενε δέσμια των κανόνων ευπρέπειας και των αποδεκτών ηθικών αντιλήψεων για την γυναικεία εμφάνιση. Για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα το κομμωτήριο μαζί με το μυροπωλείο παραμένουν οι αδιαφιλονίκητοι πρωταγωνιστές του γυναικείου, αλλά και του αντρικού καλλωπισμού. Η θεωρητική συνάφεια των όρων θα εκφραστεί αναγκαστικά και σε πρακτικό επίπεδο: οι κομμωτές, κομμώτριες θα καταστούν οι πρώτοι ειδικοί που θα συμβουλέψουν τις γυναίκες για την ομορφιά τους, θα αναλάβουν τη φροντίδα των μαλλιών και της επιδερμίδας τους του προσώπου τους και του σώματός τους και θα επιδιώξουν να επιλύσουν τα δυσάρεστα προβλήματα της ανεπιθύμητης υπερτρίχωσής τους.¹⁴

Πριν προσπεράσουμε τη συμβολή του Σκαρλάτου, ας σταθούμε σε μια ακόμη πολύτιμη ένδειξη για το βαθμό και τον τρόπο που οι ιδιότητες του καλλωπισμού απέρρεαν από την έμφυλη σύσταση του υποκειμένου που κάνει χρήση των κοσμητικών μέσων· αποδίδοντας ο συγγραφέας στον όρο καλλωπισμός την έννοια του «καλλύνω την όψιν, στολίζω (με πολλήν επιτήδευσιν)», προσθέτει αμέσως παρακάτω: «καλλωπιστής: ο

---

¹³ Kathy Peiss, *Hope in a jar: the making of America's beauty culture*, Henry Holt and Company, Νέα Υόρκη 1998, σ. 39. Η ίδια συγγραφέας πραγματεύεται τη θεώρηση του προσώπου στην κουλτούρα του 19^{ου} αιώνα ως ενιαίου τύπου έκφρασης, ομορφιάς και χαρακτήρα. Σε αυτόν τον τρόπο σκέψης υπάρχει σαφής αναλογία ανάμεσα στην εξωτερική εμφάνιση και τον εσωτερικό εαυτό (Kathy Peiss, “Making up, making over. Cosmetics, consumer culture and women's identity”, στο Victoria De Grazia και Ellen Furlough (επιμ.), *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective*, University of California Press, Λονδίνο 1996, σ. 313). Γνωρίζουμε ακόμη ότι οι γυναίκες της βικτοριανής εποχής, κυρίως στην Αμερική, αντιτίθονταν σε κάθε υπόθεση αλλαγής του προσώπου τους με κοσμητικά μέσα (Teresa Riordan, *Inventing beauty. A history of the innovations that have made us beautiful*, Broadway Books, Νέα Υόρκη 2004, σ. 1-2).

¹⁴ «Ψίλωτικός: ο χρησιμεύων προς ψίλωσιν (μάδημα των τριχών), Γαλλ. Depilatoire», *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου*, ό.π., Αθήνα 1889, σ. 1570).

καλλωπιζόμενος (στολιζόμενος ως αν γυναίκα), αγαπών με υπερβολήν τα στολίδια».¹⁵ Αυτή η ερμηνεία μας δίνει μάλλον και το σημασιολογικό κλειδί για να κατανοήσουμε το βαθμό πρόσδεσης των νοημάτων και των πρακτικών του καλλωπισμού σε έμφυλα υποκείμενα, σύμφωνα με τις ιδεολογικές αντιλήψεις της εποχής. Η ‘υπερβολή’ και η ‘επιτήδευση’ θεωρούνταν οι χαρακτηριστικές ιδιότητες της θηλυκής κοσμητικής, άρα η έλλειψη υπερβολής και το ανεπιτήδευτο ‘φυσικό’ ύφος φαινόταν να προσιδιάζουν στην κοσμητική των αντρών.

Το δασμολόγιο του 1867 μας εισάγει στην επίσημη κρατική ταξινόμηση και περιγραφή των κοσμητικών προϊόντων. Έτσι, αυτά αναφέρονται ως: «ΜΥΡΩΔΙΚΑ, ή μύρα και κομμωτικά παντός είδους, πνευματώδη, υδατώδη, ελαιώδη, οξώδη στεατώδη, σάπωνες και κόνεις ευώδεις, πούδρα, χόρτα και ξύλα ευώδη, ψιμίθιον, ανθόνερο, τριανταφυλλέλαιον κλπ».¹⁶ Καταγράφονται ακόμη το «σαπώνιον κοσμητικόν (της τουαλέτας)» σε αντιδιαστολή με το «σαπώνιον κοινόν εν γένει», όπως και τα «αρώματα», για τα οποία ο συντάκτης του εγγράφου μας παραπέμπει στα «Μύρα και μυρωδικά».¹⁷ Η γενική κατηγορία με την οποία ονοματίζονται όλα τα σχετικά προϊόντα («μυρωδικά, ή μύρα και κομμωτικά»), επιβεβαιώνει τα προηγούμενα συμπεράσματά μας για τη συνάφεια των όρων της κοσμητικής με την κομμωτική, αλλά, επιπρόσθετα, μας επισημαίνει τον πολύ πιο βαθύ και πρωταρχικό δεσμό αυτών με το άρωμα. Άλλωστε και στο τελωνειακό δασμολόγιο του 1887 υπάρχει η ένδειξη: «αρώματα, οία δήποτε είδη κομμωτικής»,¹⁸ ενώ στους στατιστικούς πίνακες εισαγωγών και εξαγωγών που παραθέτει, τα κοσμητικά προϊόντα φαίνεται να ενσωματώνονται στην κατηγορία «Σάπωνες και Αρώματα».¹⁹ Βλέπουμε λοιπόν πως τα κοσμητικά ή «κομμωτικά» προϊόντα, άλλοτε θεωρούνται συμπληρωματικά των αρωματικών και υπάγονται όλα μαζί στην ευρύτερη ταξινόμηση των «μυρωδικών» και άλλοτε φαίνεται να χάνουν κάθε

---

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 653.

¹⁶ «Τελωνιακόν δασμολόγιον συμπληρωμένον και επιδιορθωμένον με τας μέχρι του 1874 τροποποιήσεις, Νόμος ΡΟΣΤ΄ της 13 Φεβρουαρίου 1867», στο Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 51.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 61 και σ. 31.

¹⁸ Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος: ετήσιον πολιτειακόν, οικονομολογικόν και στατιστικόν ημερολόγιον 1890*, Αθήνα 1890, σ. 401.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 338. Είναι ενδιαφέρον ότι στην Ελλάδα δεν είναι ακόμη ξεκάθαρος ο διαχωρισμός ανάμεσα στα σαπούνια (αρωματικά και μη) και στα αρώματα-καλλυντικά στις δασμολογικές κλάσεις ταξινόμησης αυτών των προϊόντων, όπως συμβαίνει σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, (βλ. Geoffrey Jones, “Blonde and blue-eyed: Globalizing beauty, c. 1945-1980”, *Economic History Review* 61/1 (2008), σ. 126. Αυτή η διάκριση θα γίνει σαφής το μεσοπόλεμο.

αυτόνομη υπόσταση και να συγχωνεύονται μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο με την επονομασία «αρώματα».

Ξαναγυρνώντας στο πεδίο των λεξικογραφικών επισημάνσεων, θα πρέπει οπωσδήποτε να κάνουμε λόγο για τα ψιμύθια: ως τέτοια θα καταχωρηθούν διάφορες κοσμητικές ουσίες που θα παίξουν έναν σπουδαίο ρόλο στην εξέλιξη της καλλυντικής φροντίδας του σώματος και στους πολιτισμικούς καθορισμούς στους οποίους αυτή παραπέμπει. Κατεξοχήν γυναικείο καλλυντικό με χρωστικές επί της επιδερμίδας ιδιότητες, θα συγκεντρώσει πάνω του σχεδόν την καθολική αποδοκιμασία όσων κρίνουν τις κοσμητικές φιλοδοξίες των γυναικών. Θα εγείρει ζητήματα ηθικής τάξεως και δέουσας συμπεριφοράς, καθώς η χρήση του αντέβαινε τους παραδεκτούς κανόνες εμφάνισης στην αστική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα με την ‘υπερβολική’ έμφαση που απέδιδε στο τέχνημα και στον μετασηματισμό της φυσικής ομορφιάς με τα «φκιασίδια». Επιπρόσθετα, θα αποτελέσει και έναν αξιόπιστο δείκτη της ταξικής σήμανσης και της έμφυλης διαφοροποίησης: τα ψιμύθια, από ένα σημείο και μετά, θα θεωρηθούν ταυτισμένα με τις δήθεν απαρχαιωμένες και οπισθοδρομικές πρακτικές των γυναικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οργανικά κομμάτια μιας ‘παράδοσης’ που θα συγκροτηθεί ως το αντεστραμμένο αξιολογικά είδωλο του αστικού πολιτισμού και της προόδου.²⁰ Επιπρόσθετα, όλοι σχεδόν οι επίσημοι λόγοι της περιόδου θα αντιμετωπίσουν αυτές τις καλλυντικές ουσίες ως μία εξωτερική ηθική προσβολή στα ιδεώδη της αρμονίας, του μέτρου και της καλαισθησίας της αστικής τάξης και ως μια ύπουλη επίθεση στο εσωτερικό του ανθρώπινου οργανισμού, αφού η συνεχής χρήση τους φαινόταν να ‘δηλητηρίαζε’ και να ‘έφθειρε’ το γυναικείο σώμα.²¹

Είναι πάντως πιθανό να μην είχαν ακόμη διαμορφωθεί ή διαδοθεί ευρύτερα οι ηθικές και ιατρικές αιτιάσεις ενάντια στα ψιμύθια στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια

---

²⁰ Είναι χαρακτηριστικό πως η μυθιστορηματική αφήγηση για τη γυναίκα που κατασκευάζει και πουλάει η ίδια τα ψιμύθια της, την θέλει με τη μορφή μιας αποτρόπαιης στην όψη «μάγισσας», που έμοιαζε μάλιστα με «ερμαφρόδιτη». Η Καρκαλού κατέφευγε στη βοήθεια των ψιμυθίων και των βαφών της, κάθε φορά που δεν είχαν επιτυχία τα μαγικά της. (Ιωάννη Κονδυλάκη, «Οι άθλιοι των Αθηνών», στο *Άπαντα*, τ. Β', εκδ. Π. Οικονόμου, Αθήνα χ.χ., σ. 111). Ο σκοτεινός κόσμος των προλήψεων, των δεισιδαιμονιών, και των αρρωστημένων παθών που φιλοτεχνεί ο συγγραφέας για ένα μέρος των γυναικών των κατώτερων τάξεων της πρωτεύουσας, αποτυπώνεται έξοχα και στις γυρολόγες «πωλήτρες», που μαζί με τα υφάσματα που πουλούσαν φανερά, «πωλούσαν κρύφα και ψιμύθια και αρσενικόν δια τους ποντικούς και τας απέλπισμένους» (στο *ίδιο*, σ. 118).

²¹ Περισσότερα για το θέμα θα αναφερθούν στο 3^ο Κεφάλαιο, όταν θα πραγματευτούμε το ζήτημα του πώς αντιμετωπίζει η υγιεινή τα κοσμητικά μέσα. Να προσθέσουμε μόνο πως ο Κονδυλάκης στο προαναφερθέν μυθιστόρημά του κάνει λόγο για τον υδράργυρο και «άλλα δηλητηριώδη συστατικά» που περιείχαν τα ψιμύθια, παραθέτοντας μάλιστα και τις σοβαρότατες επιπτώσεις που είχε η χρήση τους στην υγεία της κόρης της Καρκαλούς: «έπαθεν εξελκώσεις των ούλων σκορβουτικής, αι οδόντες της διεσαλεύθησαν και έπιπτον...και το σπουδαιότερον, η αρκούντως άφθονος και μακρά κομη της...έπεσε και παρ' ολίγον να μείνει το κρανίον της γυμνόν, ως κολοκύνθη...» (στο *ίδιο*, σ. 111).

στην πρωτεύουσα. Αν η εικόνα που μας προσφέρει ο Δ. Βυζάντιος στη «Γυναικοκρατία» του για τις αρχές της δεκαετίας του 1840 ανταποκρίνεται στα ιστορικά δεδομένα, φαίνεται πως με μεγάλη άνεση μπορούσαν οι νεόπλουτες κυρίες των ευκατάστατων οικογενειών να προμηθευτούν από τα επίσημα εμπορικά δίκτυα της πόλης τα «φκιασίδα» τους, όπως και τα «κοκκινάδια», τις «πομάτες», τις «λεβάντες» και τις κολόνιες τους.²² Σύμφωνα με τα όσα λέγονται εκεί, το «φκιασίδι» χρησιμοποιούνταν βέβαια για το «άσπρισμα» της επιδερμίδας των γυναικών και πωλούνταν 'χύμα', μάλλον σε υγρή μορφή και κάποτε νοθευμένο από το «αργαστήρι» κάποιου «πραματευτή».²³ Το «φκιασίδωμα» γίνονταν είτε από τις ίδιες τις κυρίες, είτε με τη βοήθεια των φιλενάδων ή των υπηρετριών τους, επαλείφοντας τη λευκή βαφή με επιδεξιότητα στο πρόσωπό τους με τα δυο τους χέρια.²⁴ Γίνεται ακόμη λόγος στο έργο και για τη «φκιασιδού», η οποία δε θα πρέπει λογικά να ήταν το ίδιο πρόσωπο μ' αυτό που ασχολούνταν με τα «κουρέματα» και την περιποίηση των μαλλιών της Φανούς.²⁵

Η εικόνα ενός 'αστικού' κοσμητικού καλλωπισμού που γίνεται στο φως της μέρας, χωρίς αναστολές ή προφυλάξεις από γυναίκες της «καλής κοινωνίας», οι οποίες μπορούν να συνδυάζουν τα φκιασίδα με την ευρωπαϊκή μόδα και την αγορά πολυτελών ενδυμάτων, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το περιφρονημένο, ύποπτο και ανυπόληπτο «φκιασίδωμα» των φτωχών γυναικών, όπως μας το διασώζει ο Κονδυλάκης μερικές δεκαετίες αργότερα. Όλα εδώ φαίνονται να είναι διαφορετικά από ότι στο καλλωπιστικό πρότυπο του Βυζάντιου: οι φηγούρες των ενδιαφερόμενων γυναικών, η παρασκευή και η εμπορία των σχετικών προϊόντων, η ίδια η πράξη της πώλησης, όπως και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι «ψιμυθιωμένες».

Στις σκηνές που περιγράφει ο Κονδυλάκης δεν μεσολαβεί καμία ανδρική παρουσία από τη στιγμή που παράγεται το προϊόν μέχρι τη στιγμή που θα περάσει στα χέρια αυτών που θα το καταναλώσουν· η «μάγισσα» Καρκαλού κατείχε τα μυστικά της τέχνης της παρασκευής εξαιρετικών ψιμυθίων και βαφών για τα μαλλιά και τα πουλούσε η ίδια στις γειτονιές της πόλης. Αλλά, και όταν εμφανίζονται εμπορικοί ενδιάμεσοι που,

---

²² Δημήτριος Βυζάντιος, «Γυναικοκρατία», στο *Βαβυλωνία, Γυναικοκρατία*, Πάπυρος Πρες ΕΠΕ, Αθήνα χ.χ., σ. 117.

²³ Ο υπηρέτης της Φανούς αγοράζει 'φκιασίδι' για τρεις δραχμές. Καθώς όμως η ποσότητα που πήρε δεν ήταν αρκετή για το πρόσωπο της, τον ξαναστέλνει για να αγοράσει κι άλλο (στο *ίδιο*, σ. 117-119). Στην επόμενη σκηνή, η φίλη της Μυρσίνη της εξομολογείται το δικό της πάθημα με τα φκιασίδα: «και δε ξέρω τι είχανε ανακατωμένο μέσα, και πρώτα όσο ήτανε βρεμένο, φαινουντάνε άσπρο...και καθώς εστέγνωξε κυρά μου, εμαύρισε σαν το Χάρο...» (στο *ίδιο*, σ. 120). Για το «αργαστήρι» του πραματευτή βλέπε: στο *ίδιο*, σ. 170.

²⁴ Στο *ίδιο*, σ. 122-123.

²⁵ Στο *ίδιο*, σ. 171.

όπως όλα δείχνουν, δεν ταυτίζονται με τα πρόσωπα που τα παράγουν, είναι και πάλι γυναίκες, οι «πωλήτρες» που, όπως είδαμε, επισήμως εμπορεύονται υφάσματα, ενώ στα κρυφά διαθέτουν ψιμύθια και ισχυρά δηλητήρια.²⁶ Στον Βυζάντιο, αντίθετα, εμφανίζονται να μεσολαβούν δύο άντρες μέχρι να καταλήξει το προϊόν στη γυναίκα που θα το καταναλώσει: ο έμπορος και πιθανός παραγωγός του ψιμυθίου και ο υπηρέτης της κυρίας που θα αναλάβει να το αγοράσει και να της το παραδώσει.

Τίποτα όμως δε φανερώνει καλύτερα τους δύο αντίθετους καλλωπιστικούς κόσμους, από τη μία των πλούσιων και από την άλλη των φτωχών γυναικών, όσο τα διαφορετικά συγκείμενα που πλαισιώνουν την πράξη της κατανάλωσης των ψιμυθίων και των συνεπειών που επιφέρει η χρήση τους. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η «αρχόντισσα» Φανώ της «Γυναικοκρατίας» αντιμετωπίζει ‘απλώς’ το πρόβλημα της γελοιοποίησης ή της λοιδωρίας των άλλων λόγω της κακής εφαρμογής του ψιμυθίου στο πρόσωπο της, για τις φτωχές γυναίκες, τα προβλήματα ξεκινούν την ίδια κιόλας στιγμή που θα σχετιστούν με το ψιμύθιο και θα το κάνουν τμήμα της καθημερινότητας τους και θα διαρκούν για όσο καιρό του κάνουν χρήση. Οι συνθήκες μιας άτυπης παρανομίας στο καθεστώς της αγοράς του, η απόκρυψη της κατοχής του από τους άλλους ή τις άλλες και το φάσμα των πολύ σοβαρών συνεπειών στην υγεία που ενδέχεται να αντιμετωπίσουν οι «φκιασιδωμένες», μας δείχνει πως για τις ‘Αθλιες των Αθηνών’ διακυβευόνταν πολύ σοβαρότερα πράγματα από την ενασχόληση τους με το ψιμύθιο, απ’ ό,τι συνέβαινε με τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων.

Για τις τελευταίες, η «ψιμυθιωμένη» μορφή ενεργοποιούσε βέβαια τα αντρικά ανακλαστικά της ήπιας αποδοκιμασίας, της ειρωνείας ή του σκεπτικισμού, ωστόσο φαινόταν να είναι απόλυτα συναφής με τις κατεστημένες έμφυλες διαγνώσεις της εποχής περί της ‘αιώνιας’ φιλαρέσκειας των γυναικών και της ‘αθεράπευτης’ ροπής τους προς το στολισμό. Έδειχνε ακόμη να προκύπτει απολύτως φυσιολογικά από την υποτιθέμενη αχαλίνωτη ματαιοδοξία τους να θέλουν να υποβληθούν σε κάθε είδους θυσίες προκειμένου να επιβεβαιωθούν ως όμορφες. Έτσι, αν βασιστούμε στη λογοτεχνική απεικόνιση της «ψιμυθίωσης» των αστών γυναικών, καθώς απουσιάζουν άλλες ιστορικές μαρτυρίες που να την επιβεβαιώνουν ή να την αναιρούν, ο καλλωπισμός του βαμμένου γυναικείου προσώπου, τουλάχιστον στις πρώτες μεταπελευθερωτικές δεκαετίες, έμοιαζε να είναι οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητας και των ενδιαφερόντων των κυριών της καλής κοινωνίας, όση δυσφορία κι αν προκαλούσε αυτό το γεγονός στο

---

²⁶ Ιωάννης Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, ό.π., σ. 111, σ. 118 και σ. 120.

επικριτικό αντρικό βλέμμα, καθώς παρέπεμπε στην αποσταθεροποιητική εισβολή της πολυτέλειας και της ξενομανίας στην ‘παραδοσιακή’ ελληνική κοινωνία. Οι «φκιασιδωμένες» όμως φτωχές έρχονταν αντιμέτωπες με τον κίνδυνο ενός πολύ βαρύτερου καταλογισμού - αυτόν της υπέρβασης των ορίων της ηθικότητας που έπρεπε να διέπει μια ανεπίληπτης διαγωγής γυναίκα των λαϊκών τάξεων. Στην περίπτωση αυτή το ψιμύθιο και το «μπογιάτισμα» του προσώπου, από τις τελευταίες τουλάχιστον δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, συνδέθηκαν συνειρμικά με την εικόνα της πόρνης ή τουλάχιστον με μια ασυγχώρητα ‘χαλαρή’ σεξουαλική ηθική.²⁷ Με μεγάλη καχυποψία αντιμετωπίστηκαν ακόμη και εκείνες οι καλλωπιστικές πρακτικές των φτωχών γυναικών που φαινόταν να μιμούνται τις ‘πολυτελείς’ συνήθειες των ανώτερων τάξεων.²⁸

Μια διαφορετική, ωστόσο, εικόνα της σχέσης των γυναικών της ευπόληπτης κοινωνίας με τα ψιμύθια μας προσφέρεται μέσα από μία ακόμη λογοτεχνική μαρτυρία: σε ένα από τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, τον «Πίθηκο Ξουθ» του Ι. Πιτζιπίου, παρουσιάζεται μια άλλη πλούσια και όμορφη ‘αρχόντισσα’, η φαναριώτικης προέλευσης και διαμένουσα επί δεκαετία στην ελληνική πρωτεύουσα Σουλτανίτζα, να περιφρονεί τα ψιμύθια, αν και δεν υπολείπεται καθόλου

---

²⁷ Η μορφή της πόρνης συσχετίζεται σχεδόν πάντοτε με το ψιμύθιο και τον επιτηδευμένο κοσμητικό καλλωπισμό. Στον Κονδυλάκη παρατηρούμε δύο πόρνες, η μία με «άφθονον κοκκινάδι επί των μήλων των ωχρών αυτής παρειών...» και η άλλη με «ψιμύθιον» που άρχισε να λιώνει εξαιτίας της θερμοκρασίας του δωματίου. Στην περιγραφή δε της «τσατσάς Αννέτας», δεν παραλείπει να την απεικονίσει ως «στολισμένη και ψιμυθωμένη», (στο ίδιο, σ. 173, σ. 177 και σ. 215). Στο ίδιο διανοητικό κλίμα κινείται και ο Χρηστομάνος στην «Κερένια κούκλα» του, που εκδόθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Οι γυναικείες φιγούρες του έργου, που τοποθετούνται σε μια λαϊκή γειτονιά της Αθήνας, σκιαγραφούνται ως προς το επίπεδο της ηθικής τους στάθμης με τρόπο αντιστρόφως ανάλογο των καλλωπιστικών τους επιδόσεων: όσο πιο πολύ καταφεύγουν στα καλλυντικά, τόσο ελαστικότερη είναι η ηθική τους συνείδηση και τόσο μεγαλύτερη η συχνότητα των σεξουαλικών τους σχέσεων με τους άνδρες. Για παράδειγμα, η «Ευρυδίκη η καπελλού», μια «ξεμπερδεμένη που φαινόταν πως είχε περάσει δια πυρός και σιδήρου» πολλούς άνδρες και «δυο φορές ζωντοχίρα» μάλιστα, εμφανίζεται με επιτηδευμένη κόμμωση και με «μάγουλα μπλου από κάτω από την πούδρα». Οι δεσποινίδες Χαρζανοπούλου, μοδίστρα και «ασπορρουχού» αντίστοιχα, που εμφανίζονται «αλύγιστες μές τους μοντέρνους κορσέδες» τους και «με τα μαλλιά μπροστά αιγκλόν και πίσω δεμένα με φιόγκο», χαρακτηρίζονται ως «σακαφλιόρες που είχαν περάσει πια τον κάβο κ’ έβγαιναν τώρα μ’ όλα τα πανιά στ’ ανοιχτά και στ’ άπατα». Όταν μαλώνουν οι γυναίκες της γειτονιάς, ακούγεται το εξής σχόλιο για την Ευρυδίκη: «...Η Ευρυδίκη, η αντροχωρίστρα, η μουντζουρωμένη!». Οι ίδιες περίπου μομφές της αποδίδονται και παρακάτω: «...εκείνη η φτειασιδωμένη, η διπλοχωρισμένη η παλιογλωσσού...». (Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, *Η κερένια κούκλα*, Ναφέλη, Αθήνα 1988 (α έκδ 1911), σ. 35, σ. 41, σ. 135 και σ. 139-140).

²⁸ Για τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων θεωρούνταν σπατάλη η διάθεση χρημάτων για τη βελτίωση της εμφάνισής τους, για στολίδια, είδη πολυτέλειας, κοσμητικά και αρώματα και κάτι τέτοιο προκαλούσε αναστάτωση γιατί αντίβρινε τους κανόνες ηθικής και τα αποδεκτά πρότυπα της εργατικής οικογένειας. (Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2002, σ. 137 και σ. 286-287). Άλλωστε μια από τις πιο σταθερές επαναλαμβανόμενες μομφές των Επιθεωρητών Εργασίας για τις φτωχές εργάτριες στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν πως ξοδεύουν τα χρήματά τους για ‘λούσα’, πολυτελή αντικείμενα και καλλυντικά και πως αυτή η σπατάλη τις οδηγεί στην ηθική κατάρπωση (Εφη Αβδελά, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας (1914-1936)», *Τα Ιστορικά* 28/29 (1998), σ. 188-189).

στην ενασχόλησή της με λεπτολόγες κοσμητικές και καλλωπιστικές σωματικές φροντίδες. Σε μια συνομιλία που έχει με τη Χιώτισσα υπηρέτρια της, περιγελά την έντονη ψιμυθίωση του προσώπου των συμπατριωτισσών της.²⁹ Η τελευταία το παραδέχεται, της αντιτείνει ωστόσο πως και «η φραγκομαθημέναις πολίτισσαις» δεν υπολείπονται καθόλου στη χρήση μεγάλων ποσοτήτων κοσμητικών, όπως η κυρία της που έκανε το δωμάτιο της να έμοιαζε με φαρμακείο.³⁰

Μια σημαντική, κατά τη γνώμη μας, διαπίστωση της αφελούς υπηρέτριας για το τι ουσιαστικά χωρίζει τη λαϊκή κοσμητική των γυναικών της Χίου από την «φραγκομαθημένη» Πολίτικη αντίστοιχή της, είναι πιθανό να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη στις μελλοντικές έρευνες για τη ρωγμή που υπήρχε ανάμεσα σ' αυτά τα δύο καλλωπιστικά πρότυπα και για τις αλλαγές που επήλθαν στην κοσμητική νοοτροπία των ευκατάστατων γυναικών μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους: «Είν' αλήθεια πως τα δικά σας μυρίζουνε, μα και τα δικά τους δε βρομούνε».³¹ Ίσως, η αποστροφή που νιώθουν οι μεγαλοαστές κυρίες με το εκλεπτυσμένο γούστο για τα καλλυντικά των γυναικών της επαρχίας ή των λαϊκών τάξεων, να μην οφείλεται μόνο σε ό,τι αντιλαμβάνονταν ως οπτική ασχήμια που εμφανίζεται στο πρόσωπο, εξαιτίας του υπερβολικού 'πασαλείμματός' του με τις 'μπογιές', αλλά να πηγάζει και από την απουσία μιας λεπτής οσφρητικής ευχαρίστησης από την επαφή μαζί τους.

Αν οι καλλωπιστικές πρακτικές των λογοτεχνικών αυτών γυναικείων υποκειμένων, όπως της Φανούς και της Σουλτανίτζας, εδράζονται σε υπαρκτές κοινωνικές τάσεις της εποχής, τότε γεννάται το ερώτημα για ποιο λόγο η μία ψιμυθιώνεται τακτικότερα, ενώ η άλλη αισθάνεται αηδία ακόμη και στη θέα τους; Πιστεύουμε πως οι εκ διαμέτρου αντίθετες στάσεις τους απέναντι στο ψιμύθιο οφείλονται στα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα που ανατράφηκαν οι δύο κυρίες, ή καλύτερα, στη διαφορετικού τύπου κοσμητική διαπαιδαγώγηση που έλαβαν. Σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις που διατηρούν με το σύγχρονο δυτικό κοσμητικό παράδειγμα φαίνεται να είναι ο καθοριστικός εκείνος παράγοντας που θα κάνει τις επιλογές τους αποκλίνουσες: η φαναριώτισσα Σουλτανίτζα του Πιτζιπίου, που κινείται με άνεση μέσα στο αυλικό περιβάλλον της Αθήνας και σχετίζεται με τους διπλωματικούς κύκλους των ξένων δυνάμεων, σίγουρα επηρεάζεται

---

²⁹ «Και ψιμυθίζονται ως μορμολύκια», (Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος, «Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας», Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995, σ. 320). Και παρακάτω: «Δηλαδή αλείφονται σουλουμάν και κοκκινάδι ώστε προξενούσιν αηδία (στο ίδιο, σ. 321).

³⁰ «...λάδια, αλείμματα, νερά πράσινα και κόκκινα, αμουλάκια, γυαλάκια, μπουρνιδάκια, θαρρείς πως είναι του Δομίνικου η σπετζαρία», (στο ίδιο).

³¹ Στο ίδιο.

πολύ περισσότερο από τις τρέχουσες ευρωπαϊκές εξελίξεις, απ' ό,τι η νεόπλουτη και μάλλον ταπεινής κοινωνικής καταγωγής Φανώ του Βυζαντίου, που παρέμενε πιστή σε ένα παλαιάς κοπής κοσμητικό πρότυπο, το οποίο καταγγέλλεται ως ακαλαίσθητο από τις εξευρωπαϊσμένες ελίτ των μέσων του 19^{ου} αιώνα.

Οι λεξικογραφικές καταγραφές του 19^{ου} αιώνα για το ψιμύθιο δεν συμπίπτουν ακριβώς με την εικόνα που μας παραδίδουν οι λογοτεχνικές μαρτυρίες που είδαμε παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, δεν αναφέρουν καθόλου το «κοκκινάδι» για τα μάγουλα και ίσως για τα χείλη, περιορίζοντας την έννοια του ψιμυθίου μόνο στη λευκή βαφή της επιδερμίδας. Έτσι, στο λεξικό του Σκαρλάτου του 1889, το ψιμύθιο δηλώνεται ως ένα είδος χημικής κατασκευής· αμέσως μετά καταγράφονται τα συνώνυμα του στην καθομιλουμένη: «στουμπέτσι» ή «σουλιμάς». Δίνονται επιπρόσθετα οι ονομασίες: «άσπρο φυκιασίδι», «ασπράδι», όπως και «σαμμιαμύθι», του οποίου η κόπρος, όπως επεξηγείται, χρησίμευε και ακόμη σε κάποια μέρη χρησιμεύει «προς τον αυτόν σκοπόν».³² Λίγα χρόνια αργότερα, στο Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν του 1896-8, ο συντάκτης του σχετικού λήμματος ήταν περισσότερο κατατοπιστικός: αφού ανατρέξει στην προέλευση του από τα αρχαία χρόνια, περιγράφει το ψιμύθιο ως δηλητηριώδη αλοιφή που χρησίμευε και τότε «όπως φιλάρεςκαι γυναίκες επιτρίβωσιν το πρόσωπον αυτών όπως τούτο λευκόν φαίνηται». Αναφέρει ακόμη, ότι τα ψιμύθια είναι «διαφόρων ειδών κόνεις», συχνά αρωματικές, που χρησίμευαν από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα για «κατάπασμα της κόμης και της φενάκης». Η συνήθεια όμως αυτή εγκαταλείφτηκε τον 18^ο αιώνα και «σήμερον μεταχειρίζονται ταύτη αι γυναίκες, ως επί το πλείστον, προς λευκοτέραν και τρυφερωτέραν του δέρματος αυτών παράστασιν».³³

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα ψιμύθια χρησιμοποιούνται το 19^ο αιώνα με σκοπό να διατηρήσουν τη λευκότητα του δέρματος ή να μεταβάλουν ένα περισσότερο σκουρόχρωμο δέρμα σε λευκό. Αυτό, άλλωστε παραμένει αναντίρρητα το ιδανικό χρώμα για το πρόσωπο για όλο το 19^ο αιώνα σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο.³⁴ Η λευκή, 'διαφανής' επιδερμίδα θεωρούνταν όχι μόνο έμβλημα του αστικού ιδεώδους της

---

³² *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου*, ό.π., Αθήνα 1889, σ. 1570.

³³ *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού, εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου*. Αθήνησι: Μπαρτ και Χιρστ εκδόται, 1889-1898, τ. 6, σ. 933.

³⁴ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 39. Για τα αισθητικά πρότυπα του 19^{ου} αιώνα δεξ Madeleine Ogilvie, *The semiotics of visible face. Make up: the masks women wear*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Edith Cowan University, Μπάνμπερι 2005, σ. 19-20.

θηλυκής ομορφιάς,³⁵ αλλά συμβόλιζε και την ένταξη κάποιας γυναίκας σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη, απ' όπου απουσίαζαν η οικονομική αναγκαιότητα, η στέρηση και η χειρωνακτική εργασία κάθε μορφής.³⁶ Μάλιστα, όσο περισσότερο εντατικοποιούνται οι ρητές ή άρρητες πιέσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος για να συμπέσει η 'πραγματική' απόχρωση της επιδερμίδας με την θεωρούμενη ως ιδανική, τόσο πιο πολύ γίνεται αναγκαία η προσφυγή στο τέχνασμα, προκειμένου να καλυφτεί το χάσμα ανάμεσα στην πραγματικότητα και την ιδεατή μορφή.³⁷

Η αναφορά του «ως επί το πλείστον», όταν γίνεται λόγος για τη γυναικεία καταφυγή στα ψιμύθια, μας κάνει να υποψιαστούμε ότι και κάποιες κατηγορίες ανδρών εκτιμούσαν τις 'μεταμορφωτικές' δυνατότητες του. Γνωρίζουμε, άλλωστε ότι στη Δύση, η εξεζητημένη και εκλεπτυσμένη ανδρική διακόσμηση του σώματος και του προσώπου, που είναι γνωστή σαν δανδισμός, έπαιζε με τα όρια της θηλυπρέπειας και δεν υποτιμούσε καθόλου τα θέσφατα της γυναικείας κοσμητικής.³⁸ Ωστόσο, δεν έχουμε εντοπίσει ανάλογα παραδείγματα στην Ελλάδα και μας είναι άγνωστος ο βαθμός στον οποίο οι άντρες, εκτός των ηθοποιών, κάνουν χρήση των ψιμυθίων στην καθημερινότητα τους.³⁹

Τα λεξικά και οι εγκυκλοπαίδειες των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα φανερώνουν μια διεύρυνση του έννοιας του ψιμυθίου προς άλλα σημεία της κοσμητικής θεματολογίας. Έτσι, σαν ψιμύθια αναγνωρίζονται, όχι μόνο οι λευκαντικές βαφές, αλλά και τα καλλυντικά εκείνα παρασκευάσματα που αναλαμβάνουν τη βαφή των παρειών, των χειλιών, των ματιών, των βλεφάρων και των φρυδιών των γυναικών. Οι κοσμητικές αυτές πρακτικές, για τις οποίες σιωπούν, όπως είδαμε, τα λεξικά του 19^{ου} αιώνα, δεν

---

³⁵ Ο Κορμπέν σημειώνει πως το λευκό, σαν του κρίνου, 'αστραφερό' δέρμα είναι το κυρίαρχο δυτικό πρότυπο ομορφιάς αυτού του αιώνα. (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 177).

³⁶ Στην Αμερική οι γυναίκες κατά τον 19^ο αιώνα έκαναν χρήση «λευκής πούδρας» και λευκαντικών υγρών για να αποκτήσουν ένα παρουσιαστικό που να συμφωνεί με το αισθητικό ιδεώδες του λευκού προσώπου. Πρόθεση τους ακόμη ήταν να εμποδίσουν το μαύρισμα και να μειώσουν τη γυαλάδα και τις κοκκινάδες, έτσι ώστε να παράγουν για τον εαυτό τους την εικόνα της «αργόσχολης ευγένειας». Το λευκό πρόσωπο που δείχνει απαλλαγμένο από το μόχθο της εργασίας, επικυρώνει την «αστική εκλέπτυνση» και την ανωτερότητα της λευκής φυλής, (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 40-41).

³⁷ Στο ίδιο, σ. 40.

³⁸ Madeleine Ogilvie, *The semiotics of visible face*, ό.π., σ. 19, όπου η συγγραφέας τονίζει ότι οι δανδήδες αντέγραφαν το μακιγιάζ των γυναικών.

³⁹ Μία αναφορά του Φωκίωνα Πανά στην ψιμυθίωση μιας ολόκληρης επαγγελματικής ομάδας, αυτής των κουρέων, δε νομίζω πως μπορούμε να την εκλάβουμε ως ιδιαίτερα σοβαρή, παρά το γεγονός πως οι κουρείς ήταν γνώστες και πιθανότατα θιασώτες ενός εκλεπτυσμένου ανδρικού καλλωπισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο Πανάς γράφει στο σατιρικό του ποίημα για αυτούς: «Την εβδομάδα όλη σχεδόν κοπροσκυλιάζοντες και σαν κοκκόταις σολιμά στα μούτσουνα σας βάζοντες», Φωκίων Πανάς, «Εις τους σφαγιαστάς της κόμης μου», *Τα Αιρικά Άπαντα*, Αθήνα 1904, σ. 344-345. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Νίκο Ποταμιάνο για την υπόδειξη του σχετικού χωρίου, αλλά και για την πολύτιμη βοήθεια που μου πρόσφερε στα σχετικά με τους κουρείς της πρωτεύουσας ζητήματα που απασχόλησαν αυτή την εργασία.

ήταν βέβαια καθόλου άγνωστες στο γυναικείο κοινό ούτε του 19^{ου}, ούτε και του 20^{ου} αιώνα.⁴⁰ Απλώς, απ' ό τι φαίνεται, η σχετικά πρόσφατη καταγραφή τους υποδηλώνει και τη χρονική φάση της επίσημης ένταξής τους στον κοσμητικό Κανόνα, δίνοντας ένα οριστικό τέλος σε έναν ιδιότυπο, αλλά τόσο επίμονο εξοστρακισμό τους.

Στην εγκυκλοπαίδεια Πυρσός του 1934, γίνεται αναφορά στη διάκριση των ψιμυθίων σε λευκά, ερυθρά και μαύρα και τονίζεται ότι «τίθεται επί της επιδερμίδος δια να την καταστήσει λευκήν ή να εντείνει την εύχροϊαν αυτής (φύκος, κοκκινάδι) ή και δια να καλύψει τυχόν ελαττώματα της».⁴¹ Κάνοντας μια μικρή ιστορική διαδρομή, ο συντάκτης του σχετικού άρθρου (υπογράφει σαν Τ. Δ.) παρατηρεί ότι κατά τον 19^ο αιώνα η χρήση του ψιμυθίου «είχε σχεδόν περιορισθή εις τους ηθοποιούς αμφοτέρων των φύλων. Κατά τον Κ αιώνα η χρήσις του εγενικεύθη τοσούτον, ώστε η γυνή θέτει ψιμύθιον και δημοσία ακόμη, ιδίως κατά τας εσπερινάς ώρας».⁴²

Αυτή η γενίκευση της χρήσης τους δείχνει πως τα πάλαι ποτέ απορριπτέα ψιμύθια βγαίνουν στο φως της μέρας και αποκτούν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στον κοσμητικό μετασχηματισμό του γυναικείου προσώπου που θα λάβει χώρα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα σε παγκόσμια κλίμακα. Ανοιχτά πια και χωρίς υπεκφυγές, θα αναλάβουν να 'βάψουν' την περιοχή των ματιών τους, τα φρύδια τους, τα χείλη τους και τα μάγουλα τους - αρχικά απλώς εντείνοντας τους φυσικούς χρωματικούς τόνους τους, αλλά γρήγορα θα περάσουν στην καλλιτεχνική διασκευή των γραμμών και των σχημάτων τους.⁴³ Η βαφή του προσώπου - «μπογιατίσιμα» ή «φτιασίδωμα» σύμφωνα με πολλούς αυτόπτες μάρτυρες αυτού του μετασχηματισμού - θα μετατραπεί μ' αυτόν τον τρόπο σε μακιγιάζ, δηλαδή σε τεχνικές, μέσα και πρώτες ύλες της οπτικής παρουσίας του

---

⁴⁰ Ο ηθοποιός Ταβουλάρης μας προσφέρει πληροφορίες για τη χρήση των μη λευκαντικών ψιμυθίων από τις γυναίκες της Πόλης σε μια αρκετά πρώιμη εποχή. Γράφει στην αυτοβιογραφία του πως για να υποδυθεί ένα γυναικείο ρόλο για τις ανάγκες μίας παράστασης του στην Πόλη λίγο πριν το 1860, ζήτησε τη συμβουλή κάποιας κοπέλας για να του πει πώς να γίνει «θηλυκός». Η νεαρή του απαντά: «... τρίψε τ' αυτάκια σου και τα μαγουλάκια με λίγο μπαμπάκι καρμίνιο ανακατεμένο με πούδρα, χρωμάτισε ελαφρά τα χειλάκια σου...». Και λίγο παρακάτω μας γνωστοποιεί τις σχετικές με αυτή τη μεταλλαγή πράξεις του ως εξής: «Κοκκιναδοτρίφτηκα, φρυδομαυρίστηκα...», (Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1930, σ. 57).

⁴¹ *Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. 24, Αθήνα 1934, σ. 854. Στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Παύλου Δρανδάκη (τ. 14, Αθήνα, χ.χ., σ. 954-955) στο λήμμα «Κοσμητικά» αναφέρονται τα ψιμύθια ως «λευκού, ερυθρού κυανού κιτρίνου και μέλανος χρώματος». Διακρίνονται μάλιστα ως «υγρά ή κόνεις ή λιπαρά».

⁴² *Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. 24, Αθήνα 1934, σ. 854

⁴³ Αυτή η 'καλλιτεχνική' διάσταση της διαφοροποιημένης πια χρήσης του ψιμυθίου γίνεται αντιληπτή από πολύ νωρίς και σχολιάζεται ως αξιοπερίεργη (Ι. Α. Βρετού, «Κεφάλαιον δια τας κυρίας. Το ψιμύθιον», στο *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1908*, έτος Η', Εν Αθήναις 1907, σ. 269-271, όπου γίνεται λόγος για την «παλέττα» που χρειάζεται η γυναίκα για το πρόσωπο της).

εαυτού που θα αντληθούν από το θέατρο και θα τελειοποιηθούν πάνω στη σκηνή από τους επαγγελματίες ηθοποιούς «αμφοτέρων των φύλων».⁴⁴

Η υπό διαμόρφωση όμως κοσμητική πραγματικότητα όφειλε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς της με το παρελθόν. Μια επιχείρηση αποκάθαρσης του παλιού κοσμητικού χάρτη φαινόταν αναγκαία, πριν την ‘επισημοποίηση’ της χρήσης των ψιμυθίων από τις κυρίες της καλής κοινωνίας. Προτού λοιπόν προλάβουν να μετατραπούν τα παλιά ‘φκιασίδια’ της θεατρίνας, της πόρνης και της ‘εύκολης’ γυναίκας των κατώτερων τάξεων, στα υψηλής αισθητικής αξίας ρουζ, κραγιόν και μάσκαρα της ‘μοντέρνας’ αστής του μεσοπολέμου, έπρεπε να μεσολαβήσει μία περίοδος ‘φιλτραρίσματος’ των υπαρχόντων σκευασμάτων και εξοβελισμού των όσων δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις ένταξης τους σε μια αστική, βιομηχανοποιημένη και ‘επιστημονική’ κοσμητική επικράτεια. Έτσι, γιατροί και φαρμακοποιοί παρωθούν σε κρατικές επεμβάσεις στα θέματα της δημόσιας υγείας, δραστηριοποιούνται στη σύσταση των κατάλληλων γι’ αυτό το σκοπό θεσμών και στελεχώνουν εκείνα τα κρατικά όργανα που σαν αποστολή τους έχουν τον έλεγχο των συστατικών των ύποπτων βαφών, την αδειδότηση της παραγωγής και της κυκλοφορίας τους ή της απαγόρευσής τους, αν θεωρούνταν επικίνδυνα.⁴⁵ Οι παραγωγοί, από τη μεριά τους, πιέζονται να

---

⁴⁴ Η καταγωγή των τεχνικών του μακιγιάζ από τον κόσμο του θεάτρου, όπως επίσης και η απενοχοποιημένη προς το τέλος του μεσοπολέμου χρήση του ψιμυθίου φανερώνεται και από την εκτεταμένη κάλυψη της «ψιμυθίωσης» στο σχετικό λήμμα του Πυρσού. Αφού ο όρος συμπληρωθεί με την συνώνυμη έννοια του ‘φκιασιδώματος’ στην κοινή ελληνική, θα διατυπωθεί ρητά πως πρόκειται για την «διασκευή προσώπου ηθοποιού προς εξυπηρέτησιν υποκριτικήν». Άκρως ενδιαφέρον είναι ότι διακρίνει δύο στοχεύσεις στην πρακτική της ψιμυθίωσης: η πρώτη είναι η απλή διασκευή προσώπου και η δεύτερη η πλήρης μεταμόρφωση του προσώπου, ήτοι η «αλλοίωσις» του, όπως δηλώνεται. Δηλώνεται ακόμη ότι «δια του ψιμυθίου επιδιώκεται η...τόνωσις του χρώματος του δέρματος, το οποίον καθίσταται δια των φώτων της σκηνής πελιδνόν, χλωμόν, άτονον», (*Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. 24, ό.π., σ. 854-855). Στην λεπτομερειακή περιγραφή της τεχνικής της ψιμυθίωσης εντυπωσιάζει ακόμη το πολυσύνθετο του πράγματος και ο πλούτος των εργαλείων («προσόψιο», «μολυβδίδα», «πίλος», «σπόγγος») που χρησιμοποιούνται για αυτό το σκοπό. Και από αυτή τη σκοπιά έχει διανυθεί μεγάλη απόσταση από τον 19^ο αιώνα και τα περιορισμένα τεχνικά μέσα καλλωπισμού του γυναικείου προσώπου.

⁴⁵ Στην Αμερική, στα 1906 ψηφίστηκε μια νομοθετική διάταξη για τα «Τρόφιμα και τα Φάρμακα». Με την κυβερνητική αυτή ρύθμιση, απαγορεύτηκε η χρήση προϊόντων που είχαν σα βάση τους επικίνδυνα συστατικά, όπως ο μόλυβδος. Η διάταξη απαγόρευε επίσης τα μη νόμιμα κοσμητικά προϊόντα και ζητούσε από τους παραγωγούς τους να αποδεικνύουν τη θεραπευτική τους αξία. Αυτά τα μέτρα ανάγκασαν πολλούς παρασκευαστές καλλυντικών να αλλάξουν τη σύσταση των προϊόντων τους, προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο της εξαφάνισής τους, (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 99). Στα καθ’ ημάς, μερικά χρόνια αργότερα, ψηφίζεται το Βασιλικό Διάταγμα της 31 Μαρτίου 1914 «Περί μυστηρίων φαρμάκων». Σαν «μυστήρια» και επικίνδυνα για τη δημόσια υγεία χαρακτηρίζονται μεταξύ άλλων οι «τριχοβαφές», τα «οδοντοτρίμματα» και τα καλλυντικά που δεν είναι εγκεκριμένα από Ιατροσυνέδριο ή από κάποια Ιατρική Ακαδημία «της αλλοδαπής». Σ’ αυτό το διάταγμα προβλέπεται η απαγόρευση της διαφήμισης, της κυκλοφορίας και της πώλησης όσων από αυτά δεν έχουν την απαιτούμενη άδεια του Υπουργείου Εσωτερικών. Η αίτηση δε για τη χορήγηση της άδειας αυτής θα πρέπει να αναφέρει τα συστατικά του προϊόντος και τις ακριβείς ποσότητες αυτών. Ορίζεται ακόμη να αναγράφονται τα κυριότερα συστατικά σε κάθε διαφήμιση των σκευασμάτων και, τέλος, να πωλούνται αυτά μόνο σε εγκεκριμένα φαρμακεία. (Δαμβέργης Αναστάσιος, *Τα πεπραγμένα μιας εικοσαετίας. 1892-1917*, Αθήνα

ευθυγραμμιστούν με τις επίσημες κρατικές πολιτικές για να παραμείνουν εντός των νόμιμων εμπορικών κυκλωμάτων και έτσι τροποποιούν τα σκευάσματά τους.

Θεωρούμε όμως πως η επιχειρούμενη από ποικίλους φορείς αποκάθαρση του κοσμητικού πεδίου δεν εκκινεί μόνο από ιατρικές και υγιεινής υφής αιτιάσεις κατά των «μυστηρίων» καλλυντικών και δεν αποσκοπεί αποκλειστικά στην αντικατάσταση των συστατικών των βαφών με άλλα αβλαβή ή ακόμη και στην αλλαγή των μεθόδων παρασκευής τους· σ' αυτήν την επιχείρηση αποκάθαρσης ενέχονται εξίσου υπόρρητες ιδεολογικές αιτίες και καθόλου λιγότερο σοβαρά συμβολικά διακυβεύματα που έχουν να κάνουν, όχι τόσο με το περιεχόμενο και τη μορφή των ψιμυθίων, όσο με τα ίδια τα ονόματά τους. Αναφερόμαστε βέβαια στις ονομασίες αυτές, όπως σουρμές, σουλιμάς, φκιασίδι, κινά, στίμμι κλπ, που ανακαλούσαν μνήμες οθωμανικού παρελθόντος, γυναικειάς 'επιστημονικής' γνώσης, εμπειρίας και επαγγελματικής ανεξαρτησίας των παλιών ειδικών της ομορφιάς («στολίστρες», «φυκιασιδούδες») και μιας κοσμητικής των κατώτερων τάξεων και του περιθωρίου⁴⁶ - όλα αυτά, δηλαδή, που αποτελούσαν βδέλυγμα και παράδειγμα προς αποφυγή του αστού λογίου πάσης ιδεολογικής απόχρωσης, του υγιεινιστή γιατρού και φαρμακοποιού, του νέου εμπόρου και επιχειρηματία του καλλωπισμού που αναδύθηκε στο προσκήνιο προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, του ευκατάστατου καταναλωτικού κοινού των αστικών κέντρων, των φεμινιστριών του κύκλου της Παρρέν,⁴⁷ των κοσμικών κυριών των σαλονιών και των

1917, σ. 51). Θα πρέπει ακόμη να αναφέρουμε πως «κατ' εντολήν του Ιατροσυνεδρίου», ο φαρμακοποιός και συγγραφέας εγχειριδίου της φαρμακευτικής, Δαμβέργης, εξέτασε στα 1914-15 τις γνωστές βαφές τριχών του Παπαζήτη, του Σουβλή και του Χριστόπουλου, (στο *ίδιο*, σ. 129)

⁴⁶ Και στο μεσοπόλεμο θα εξακολουθήσει να παρατηρείται η ίδια έλξη που ασκούν αυτές οι μογιές στα κοινωνικά στρώματα που αναφέραμε, αλλά και να ασκείται εναντίον τους η ίδια πολεμική από τους/τις εκπροσώπους της 'σοβαρής' κοσμητικής, με χρήση επιχειρημάτων παρμένων από την υγιεινή. Χαρακτηριστικά, από το περιοδικό «Μπουκέτο» μαθαίνουμε πως «το γνωστόν στουπέτσι των υποδημάτων» χρησιμοποιείται από «δεσποινίδες σε μερικές επαρχίες της Ελλάδος» για τη «δροσερότητα» της επιδερμίδας τους, (*Μπουκέτο*, 4.5.1924, σ. 21). Κάποια χρόνια αργότερα, στο ίδιο περιοδικό διακωμίζεται η άποψη για την κακή φήμη αυτών των βαφών: «Ξέρετε τι χαλάει το δέρμα; Τα φτιασίδια. Οι διάφοροι σουλιμάδες, πέτρες της κολάσεως κλπ θαυματοργά φάρμακα τα οποία διαφήμιζαν οι γυναικούλες της γειτονιάς...», («Η συμβουλές μου», *Μπουκέτο*, 13.1.1938, σ. 5).

⁴⁷ Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί μία αμφιρρέπεια της Παρρέν σε σχέση με αυτό το ζήτημα: παρά την πανθομολογούμενη αποστροφή της για ό,τι σχετίζεται με την «Ανατολή» και τον κόσμο της αμάθειας, της δουλικότητας και της οπισθοδρομικότητας που αυτή αντιπροσωπεύει, το ζήτημα της 'οθωμανικής' κοσμητικής - παρά την 'επί της αρχής' εναντίωση της στα ψιμύθια - είναι ίσως το μοναδικό που την κάνει να αμβλύνει κάπως τη στάση της αδιάλλακτης απόρριψης και να εκτιμήσει ένα στοιχείο του πολιτισμού που προέρχεται από εκεί. Το ότι αυτές οι καλλυντικές εκφράσεις της 'ανατολής' αφομοιώνονται εν τέλει οργανικά στις εμπορευματικές εκφάνσεις της 'δυτικής' κοσμητικής και υπηρετούν τις (εμπορικές) στοχεύσεις της, καθόλου δεν αναιρεί τον συλλογισμό μας. (Βλέπε: «Ανοικτή επιστολή Οθωμανίδος», *Εφημερίς των Κυριών*, 29.1.1906, τχ 862, σ. 3-4). («Δια την ωραιότητα», *Εφημερίς των Κυριών*, 19.2.1906, τχ. 865, σ. 8). («Επιτυχία 25 ετών-Βαλσαμίνη Κρεμ Καντζούκ», διαφήμιση στην *Εφημερίς των Κυριών*, 26.2.1906, σ. 8). Για τη στάση της απέναντι στην Ανατολή βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Το δώρο του Νέου Κόσμου: Οι ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Δύσης και Ανατολής (1880- 1930)», στο Τσαλάρ Κεϋντέρ,

φορέων της μόδας. Αυτή τη δύσπεπτη για τις αστικές ευαισθησίες ‘ανατολίτικη’ καταγωγή των ψιμυθίων έπρεπε να εξαλείψουν ή να απωθήσουν, προκειμένου να ανοίξει διάπλατα ο δρόμος προς την εμπορευματική εκμετάλλευση του καλλωπισμού και των κοσμητικών αναγκών των γυναικών.

«Οικιακά» ή «παραδοσιακά» καλλυντικά

Ένα μεγάλο τμήμα των κοσμητικών και καλλωπιστικών περιποιήσεων των γυναικών του 19^{ου} αιώνα κυρίως δεν έχει καταγραφεί πουθενά και παραμένει αθέατο από την έρευνα. Αναφερόμαστε βέβαια στα καλλυντικά των γυναικών που παρασκευάζονταν στα σπίτια με φυτικά υλικά ή αποστάγματα που παράγονταν σε μικρά οικιακά εργαστήρια στις αγροτικές κοινωνίες, σε προβιομηχανικά αστικά κέντρα ή στους συνοικισμούς των μεγάλων πόλεων, όπου κατοικούσαν εκείνες οι τάξεις που διατηρούσαν ακόμη ζωντανή μια συμβιωτική σχέση με τους μακρούς χρόνους του ‘παραδοσιακού’ πολιτισμού.⁴⁸ Σε μια λίγο μεταγενέστερη εποχή, κάποια από τα υλικά που χρειαζόνταν για να παρασκευαστούν τα οικιακά καλλυντικά, τα προμηθεύονταν από το φαρμακείο,⁴⁹ τα αναμίγνυαν με άλλες πιο απλές ουσίες, σύμφωνα με κάποιες συνταγές που μεταδίδονταν από στόμα σε στόμα, όσο ακόμη διαρκούσε ένας πολυσχιδής ‘γυναικείος πολιτισμός’ της καθημερινής ζωής και ήταν ακμάζοντα τα δίκτυα της γυναικείας κοινωνικότητας.⁵⁰

Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη, 1850-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σ. 237-238 και σ. 242-243.

⁴⁸ Η Ε. Ρουμπινστάιν, η οποία θα δημιουργήσει μια μεγάλη εταιρεία παραγωγής καλλυντικών στην Αμερική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τονίζει πως σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα κυριαρχούσαν τα φυτικά καλλυντικά, όπως τα ‘τροφικά εδάδιμα’, ο χυμός του αγγουριού και του σταφυλιού, τα ραπάνι για τη λεύκανση του προσώπου, το κρεμμύδι για μαλακτικό, (Helena Rubinstein, *Η γυναίκα γοητευτική και θηλυκιά*, χ.τ., χ.χ., σ. 21). Η Kathy Peiss επισημαίνει πως ακόμη και στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 στην Αμερική πολλές γυναίκες παρασκεύαζαν μόνες τους τα καλλυντικά τους, ακολουθώντας κάποιες οικογενειακές συνταγές ή άλλες που τους τις έδιναν γειτόνισσες ή φίλες τους. Προσθέτει δε πως δεν ήταν ασήμαντος ο αριθμός όσων φοβούνταν τα καλλυντικά του εμπορίου. (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 172-173).

⁴⁹ Η Teresa Riordan τονίζει πως στην Αμερική, οι γυναίκες, είτε παρασκεύαζαν τα καλλυντικά στο σπίτι τους, είτε τα αγόραζαν στα τοπικά φαρμακεία και τα εφάρμοζαν με πονηριά στο πρόσωπο τους, (Teresa Riordan, *Inventing beauty*, ό.π., σ. 7).

⁵⁰ Για τις συνταγές που κληροδοτούνται από τις γιαγιάδες κάνει λόγο ο Καιροφύλας, (Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Φιλλιπότης, Αθήνα 1983, σ. 32). Σε μια μελέτη της Edith Snook για τις γυναικείες κοσμητικές πρακτικές στην Αγγλία του πρώιμου μοντερνισμού, τονίζεται πως οι οικιακές συνταγές των γυναικών αναφέρονταν σε θέματα μαγειρικής, ιατρικής και καλλωπισμού, καθώς ο καλλωπισμός του παρουσιαστικού θεωρούνταν αναπόσπαστο τμήμα της διάγνωσης και της θεραπείας του ατόμου, (Edith Snook, “‘The beautifying part of physic’: Women’s cosmetic practices in early modern England”, *Journal of Women’s History* 20/3 (2008), σ. 12-13). Η Βαρίκα διερευνά τις μορφές και τους τρόπους της υποβάθμισης της κοινωνικής θέσης και του ρόλου των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων

Για τις κοσμητικές πρακτικές που επικρατούσαν στην Αθήνα των αρχών του 19ου αιώνα θα πρέπει να βασιστούμε στις μαρτυρίες των περιηγητών. Αυτοί περιγράφουν τη συνήθεια των Αθηναίων γυναικών να βάφουν τα φρύδια τους με 'σουρμέ', μια μαύρη μπογιά, τα νύχια τους με χέννα και το πρόσωπο τους με φκιασίδα.⁵¹ Το «φκιασίδωμα της νύφης» το επιτελούσε η στολίστρα που ήταν ειδικευμένη στα ψιμύθια. Η ίδια γνώριζε πώς να παρασκευάζει μια μαύρη βαφή για τα φρύδια και τις βλεφαρίδες, που προορίζονταν για τις γυναίκες που παντρεύονταν.⁵²

Οι ξένοι περιηγητές του ελληνικού χώρου μας διασώζουν και άλλες περιοχές όπου απαντώνται τέτοιες γυναικείες καλλωπιστικές και κοσμητικές συνήθειες. Στη Χίο και στην Πάτμο σημείωναν τη χρήση του λευκού ψιμυθίου και των ψεύτικων μαλλιών.⁵³ Στα Γιάννενα είχε διαδοθεί η μαύρη βαφή των μαλλιών στις γυναίκες και η προσφυγή στα ψιμύθια στις τελετές των γάμων και στα πανηγύρια.⁵⁴ Έντονο φκιασίδωμα με άσπρο ψιμύθιο που αλείφεται κυρίως γύρω από το στόμα αναφέρεται και για τις γυναίκες της Ζακύνθου στην πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.⁵⁵ Τέλος, οι Σιατιστινές χρησιμοποιούσαν κόκκινα και άσπρα φκιασίδα για το πρόσωπο και το λαιμό, αλοιφές για να γυαλίζει το πρόσωπό τους και κιννάβαρι.⁵⁶ Ως προς τον 18^ο αιώνα, υπάρχουν μαρτυρίες για τα άφθονα ψιμύθια που χρησιμοποιούσαν οι Ελληνίδες της Πόλης και της Σμύρνης στο πρόσωπο και στο σώμα τους.⁵⁷

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι τόποι που σημειώνονται από τους περιηγητές ως κοσμητικά αναπτυγμένοι, ήταν ακμάζοντα εμπορικά κέντρα, όπου είχε ήδη διαμορφωθεί μια τάξη ευκατάστατων εμπόρων με συχνές επαφές με τη Δύση και τον

στο νέο αστικό περιβάλλον που διαμορφώνεται στην Αθήνα μετά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Αναλύει τη διάσπαση του πλέγματος της παλιάς γυναικείας κοινωνικότητας και την απομόνωση τους, την υποτίμηση της εργασίας τους, την επιβεβλημένη αεργία και τη διακοσμητική θέση τους στη νέα αστική κοινωνικότητα της εποχής, (Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 49-66, ιδιαίτερα σ. 54-55). Θεωρούμε πως η εξάφάνιση των παλιών γυναικείων δικτύων συμπαρασύρει στο χαμό τις ειδικές γνώσεις, τις μακραίωνες πρακτικές και το ανάλογο περιβάλλον εξάσκησης της παραδοσιακής γυναικείας κοσμητικής, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην εμπορευματοποίηση της ομορφιάς προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

⁵¹ Κυριάκος Σιμόπουλος, «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά», στο *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1810-1821)*, τ. Γ2, Στάχυ, Αθήνα σ^τ1999, σ. 226.

⁵² Στο ίδιο, σ. 243.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 205. Για τη Χίο γίνεται πολλές φορές λόγος για το έντονο 'φκιασίδωμα' των γυναικών της, οι οποίες χρησιμοποιούσαν σε μεγάλη ποσότητα το «σουλιμά» και το «κοκκινάδι», στο ίδιο, σ. 145 και σ. 152.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 183.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 318.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 353.

⁵⁷ Κυριάκος Σιμόπουλος, «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά», στο *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1810-1821)*, τ. Β', Στάχυ, Αθήνα σ^τ1999, σ. 154.

πολιτισμό της. Ωστόσο, οι περιηγητές μένουν συχνά έκπληκτοι για την πρωτοτυπία και την επιδεικτικότητα του στολισμού των γυναικών στον ελληνικό χώρο. Αφήνουν δε να εννοηθεί πως ‘ξεπερνούσαν’ σ’ αυτόν τον τομέα τις δυτικές και πως αυτές οι κοσμητικές τους πρακτικές ήταν διαδεδομένες σε ολόκληρο τον κόσμο της Ανατολής.⁵⁸ Αγνοούμε παντελώς, αν τα ψιμύθια και τα άλλα κοσμητικά προϊόντα παρασκευάζονταν από μικρά τοπικά βιοτεχνικά εργαστήρια ή παρασκευάζονταν κατ’ οίκον από την κάθε οικοδέσποινα, ή, ακόμη, αν κάποιες από αυτές τις ποσότητες εισάγονταν από το εξωτερικό. Σε κάθε περίπτωση θεωρούμε πως είναι παρακινδυνευμένο να κατατάσσουμε συνολικά αυτά τα καλλυντικά στην κατηγορία των ‘παραδοσιακών’ ή των ‘οικιακών’.

Μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών μπορεί να αποτελέσει για μας η ιστορική και λαογραφική μελέτη του Φ. Κουκουλέ για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, όπου μας προσφέρει ένα χρησιμότητα και απολύτως κατατοπιστικό οδηγό για τον καλλωπισμό ανδρών και γυναικών για τη συγκεκριμένη περίοδο. Ωστόσο η σημασία του ξεπερνά τα πλαίσια της βυζαντινής ιστορίας, καθώς συχνά προβαίνει σε διαπιστώσεις για την επιβίωση ή τη μετεξέλιξη αυτών των πρακτικών τόσο για την οθωμανική περίοδο, όσο και για την εποχή που ζούσε και έγραφε το έργο του, το οποίο εκδόθηκε λίγο μετά την περίοδο του β’ παγκοσμίου πολέμου.

Ο συγγραφέας μας δίνει ένα πανόραμα των φυτικών και ζωικών βαφών που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για τα φρύδια τους, τα βλέφαρα και τις βλεφαρίδες αλλά και τα μάγουλά τους. Για τη μαύρη βαφή των φρυδιών τονίζει ότι το έθιμο συνεχίστηκε και σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας «και κατά τόπους διατηρείται μέχρι και σήμερα».⁵⁹ Μιλώντας για το στίμμι, το θειούχο αντιμόνιο όπως το αναφέρει, προσθέτει ότι «μέλαν παρέχον χρώμα και διαστέλλον τα βλέφαρα» θεωρούνταν στο μεσαίωνα, ότι ανήκε, μαζί με τον μόλυβδο, στα «καλλιβλέφαρα».⁶⁰ Για το μαύρο χρωματισμό των βλεφάρων και των βλεφαρίδων «χάριν ωραιότητος» χρησιμοποιούσαν τη «χολά», της οποίας η χρήση επιβίωσε και μετά την άλωση «και σήμερα δε πολλαχού, όπου και οι λέξεις ακόμη σώζονται».⁶¹ Περνώντας κατόπιν στα γνωστά μας ψιμύθια, αναφέρει ότι είναι το λευκό χρώμα με το οποίο οι γυναίκες άλειφαν το πρόσωπο, το μέτωπο και το

---

⁵⁸ Κυριάκος Σιμόπουλος, «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος», τ. Γ2’, ό.π., σ. 353.

⁵⁹ Φαίδων Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός*, τ. Δ’, Φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 1948-1955, Παπαζήσης, χ.χ., σ. 374-375 [η πλαγίαση δική μας].

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 377.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 378 [η πλαγίαση δική μας]. Όπως δηλώνει ο συγγραφέας, η «χολά» εμφανίζεται στην Καππαδοκία, στην Ήπειρο με την ονομασία «χόχλος», στη Θράκη, στην Κωνσταντινούπολη και στη Ζαγορά. Στην Κύπρο παρατηρεί ότι «χολλά» λέγεται το στίμμι.

λαιμό τους ακόμη, ενώ το κόκκινο χρώμα με το οποίο χρωμάτιζαν τα μάγουλά τους, το παρείχε ο φύκος ή φυκάριο ή κόκκινο, το οποίο «λέγεται νυν κοινώς κοκκινάδι»⁶²

Οι καλλωπιστικές όμως συνέχειες δε σταματούν εδώ· αντλώντας πληροφορίες από βυζαντινούς συγγραφείς για τα υλικά και τα μέσα με τα οποία περιποιούνταν το δέρμα τους, κάνει λόγο για την επάλειψη του με τα «αποπατήματα του χερσαίου κροκοδείλου, ήτοι σαύρας», καθώς πίστευαν πως αυτό ενισχύει «την εύχροια και την στίλβωση του προσώπου». Ο Κουκουλές προσθέτει παράλληλα πως δε θα γνωρίζαμε τι εννοούν οι βυζαντινοί συγγραφείς, *αν δεν είχαμε τη σημερινή χρήση τους*.⁶³ Επιπρόσθετα, παρατηρεί, ότι «νυν δε οι γυναίκες δίνουν τρυφερότητα στο δέρμα και το αλοιφούν με αφρόν σεσηπότος σίτου ή σεσουπίας ορύζης ή με μίγμα αλεύρου μετ' ύδατος φυραθέντος». Δεν είμαστε ωστόσο σε θέση να ταυτοποιήσουμε τα κοσμητικά μέσα που αναφέρει ο Κουκουλές, εκτός ίσως από το τελευταίο· θα πρέπει να είναι κάτι παρόμοιο με τη «γαλατιά», που την άπλωναν οι γυναίκες στο πρόσωπο τους στα Βουρλά της Μικράς Ασίας, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Η κίνα ή χεννά είναι μια βαφή που προέρχεται από τα φύλλα ενός φυτού και η χρήση της ήταν εξαπλωμένη σε όλο τον αραβομουσουλμανικό, οθωμανικό, περσικό και ινδικό κόσμο. Χρωμάτιζαν με αυτήν τα μαλλιά τους και διακοσμούσαν τα νύχια τους, αλλά και το πίσω μέρος της παλάμης τους. Συνδέθηκε κυρίως με μια τελετουργική πρακτική την ημέρα του γάμου: έβαφαν τα χέρια και τα πόδια της νύφης με χεννά, όχι τόσο για να την κάνουν πιο όμορφη, όσο για να την προστατεύσουν από το 'κακό μάτι', μιας και το κόκκινο χρώμα της πίστευαν ότι είχε προφυλακτικές δυνατότητες.⁶⁴

Ανάλογες γαμήλιες πρακτικές τελούνταν και από τους ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς του οθωμανικού χώρου το 19^ο και τις αρχές του 20^ο αιώνα. Όπως μνημονεύεται από τις πηγές, το «κίνιασμα της νύφης» συνηθίζονταν στα Γρεβενά, στον Έβρο, στη Χαλκιδική στον Πόντο και στην Καππαδοκία.⁶⁵ Καθώς βλέπουμε η

---

⁶² Στο ίδιο, σ. 380 [η πλαγίαση δική μας].

⁶³ Στο ίδιο, σ. 381-382 [η πλαγίαση δική μας].

⁶⁴ B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat και J. Schacht (επιμ.), *The Encyclopedia of Islam: A dictionary of the geography, ethnography and biography of the Muhammadan peoples*, vol. 3, Λέιντεν 1971, σ. 461.

⁶⁵ Σε Γρεβενά έβαφαν τα μαλλιά, τα νύχια και τις παλάμες της νύφης (Κώστας Καραπατάκης, *Λαογραφικά της περιοχής Γρεβενών*, Αθήνα 1976, σ. 45· Συνεργασία δασκάλων δημοτικού σχολείου, «Λαογραφικά Δαδιάς Σουφλίου», *Θρακικά* 41 (1967), σ. 164-178· Νικόλαος Καρελλάς, «Λαογραφικά Σαύρας Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 41 (1967), σ. 217· Βγένα Βαρθολομαίου «Λαογραφικά στοιχεία της Μικράς Ασίας που καταγράφονται στους έξι πρώτους τόμους των Μικρασιατικών Χρονικών», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998), σ. 426, όπου λέγεται ότι το «κίνιασμα της νύφης», δηλαδή το βάνιμο της με κινά, απαντά σε πολλά μέρη της Μ. Ασίας, τόσο στις Μουσουλμάνες όσο και στις χριστιανές. Ωστόσο τονίζεται ότι, εκτός της Σμύρνης, όπου οι γυναίκες της «βάφονταν καθημερινά», στα υπόλοιπα «ημιαστικά κέντρα...βάφονταν σπάνια και πάντως μόνο στις επίσημες εξόδους» (στο ίδιο, σ. 403). Ομέρ

χρήση της κινάς ως διακοσμητικής βαφής του γυναικείου σώματος δεν ήταν άγνωστη, αλλά δεν μας είναι σαφές αν και σε ποιο βαθμό είχε απογυμνωθεί από την τελετουργική της διάσταση για να υποστηρίξει τις καλλωπιστικές συνήθειες των γυναικών σε καθημερινή βάση ή σε διαφορετικές κοινωνικές εκδηλώσεις της ζωής τους.

Στη Θεσσαλονίκη πάντως η κινά γνωρίζει μια θεαματική μεταστροφή στη χρήση της, καθώς θα συνδεθεί με ένα ελάχιστο αξιοσέβαστο γυναικείο κοινό: στη συνοικία της Μπάρας, όπου ήταν συγκεντρωμένη η πορνεία της πόλης, οι πόρνες συνήθιζαν να βάφουν τα νύχια τους κόκκινα με κινά.⁶⁶ Η έντονη κόκκινη βαφή και ο χρωματισμός των νυχιών συνεχίζουν να προκαλούν αντιστάσεις και να συμβολίζουν τον κόσμο της παραβατικής σεξουαλικότητας, της ανοιχτής και δημόσιας εκδήλωσης μιας σεξουαλικής ταυτότητας που έχει καταχωρηθεί σαν ανήθικη.

Για τις κοσμητικές και καλλωπιστικές συνήθειες των γυναικών στα Βουρλά της Μικράς Ασίας αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά. Και αυτό γιατί οι λαογραφικές πληροφορίες που μας διασώζει ο συντάκτης του έργου, αντλημένες από τις προσωπικές του μνήμες και από συνεντεύξεις με τους υπερήλικες συμπατριώτες του, μας μεταφέρουν την εικόνα μιας κοσμητικής, όπου αναμινύονται στοιχεία του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού, αγροτικής μάλλον προέλευσης, με τον κόσμο της νεωτερικότητας και με τον υλικό πολιτισμό μιας κοινωνίας όπου έχουν αναπτυχθεί οι εμπορευματικές σχέσεις. Δεν είναι μάλιστα απίθανο, τέτοιου τύπου αναμίξεις και 'συνδυασμοί' στοιχείων που προέρχονται από διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα, να χαρακτηρίζουν την κοσμητική πραγματικότητα πολλών άλλων περιοχών του ελληνικού χώρου κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα - ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε σε μικρές πόλεις ή σε απόμακρα επαρχιακά κέντρα.

Ας δώσουμε όμως το λόγο στο Μηλιώρη. Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας ήταν λίγο πριν το διωγμό των Ελλήνων κατοίκων της, ένα μεσαίο αστικό κέντρο 30 έως 35 χιλιάδων κατοίκων, αρκετά συντηρητικό στα ήθη και στη νοοτροπία.⁶⁷ Από τα μέσα του

Asan, «Ο πολιτισμός του Πόντου», Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 212· Εμμανουήλ Τσαλικογλου, «Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζί-Ντερέ) Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά* 13 (1967), σ. 301-302, όπου λέγεται ότι το έθιμο της βαφής των χεριών και των ποδιών κατά τη διάρκεια των τελετών του γάμου άρχισε να εγκαταλείπεται από τις χριστιανές προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα· οι γυναίκες προ του γάμου έβαφαν τα μαλλιά και τα νύχια τους με «ουκνά», παραφθορά της λέξης, «κινάς» ή «κνα» (Ιωάννης Παπαγεράκης, «Εθιμα και τραγούδια του γάμου 'Βάβδου'», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 1 (1961), σ. 78).

⁶⁶ Γεώργιος Σταμούλης, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά-ήθη-έθιμα. Αφιέρωμα στα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης, 315-1985*, Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 432-434.

⁶⁷ Νίκος Μηλιώρης, *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας. Μέρος Β'. Λαογραφικά*, εκδόσεις Σμυρναίων, Αθήνα 1965, σ. 11. Η Βαρθολομαίου θεωρεί τη μικρασιατική κοινωνία συντηρητική, πιστή στις παραδόσεις και δύσπιστη στους νεωτερισμούς. (Βγένια Βαρθολομαίου, *ό.π.*, σ. 406).

19^{ου} αιώνα φαίνεται πως αρχίζει να σχηματίζεται στην πόλη μια ανώτερη κοινωνική τάξη, της οποίας η υπεροχή εκφράζεται με την κατασκευή καινούριων αστικών σπιτιών, όπως αυτά της Σμύρνης, που διέθεταν μπάνια με αποχωρητήρια.⁶⁸ Οι γυναίκες της πόλης περιποιούνταν το πρόσωπο τους με τη «γαλατία», ένα υπόλειμμα του ζυμώματος που το ανακάτευαν με νερό και με αυτό έπλεναν το πρόσωπο τους «για να γίνουνε όμορφες».⁶⁹ Σε κάποια σπίτια της περιοχής υπήρχαν αυτοσχέδιοι άμβυκες στους οποίους παρασκευάζονταν τα αρωματικά αποστάγματα οικιακής χρήσης: ροδόσταμο, ανθόνερο και λεβάντα. Την τελευταία την ανακάτευαν με άλλα λουλούδια και απόσταζαν απ' αυτό το μείγμα ένα αρωματικό σκεύασμα, ένα «είδος καλλυντικού» κατά τον συγγραφέα, που επειδή περιποιούνταν με αυτό το πρόσωπο τους το βράδυ, το ονόμαζαν «νυχτικό».⁷⁰ Γίνεται λόγος και για ένα άλλο καλλυντικό, τον «σουλμά»,⁷¹ που τον παρασκεύαζαν κάποιες «έμπειρες γυναίκες, οι σουλμαδούδες» με υλικά που τα προμηθεύονταν από τα φαρμακεία και τα αρωματοποιία της περιοχής. Ωστόσο, αυτά τα υλικά δεν κατονομάζονται. Αναφέρει απλά τα αυγά και το ροδόσταμο σαν κάποιες από τις πρώτες ύλες της παρασκευής του. Η «τρεμεντίνα» ή «τραμουντίνα» ήταν ένα ιδιότυπο αποτριχωτικό μέσο: μια ρητινώδης ουσία που με αυτήν άλειφαν μια κλωστή και την εφάρμοζαν στο μέρος του προσώπου που ήθελαν να αποτριχώσουν. Ο συγγραφέας αποδεικνύεται καλός γνώστης των σχετικών ζητημάτων, μιας και προτείνει δύο κοσμητικές συνταγές για το πρόσωπο.

Οι γυναίκες που ασκούσαν τις καλλωπιστικές αυτές πρακτικές φαίνεται ότι ταυτίζονται με τις προξενήτρες ή «καλέστρες» που τη μέρα του γάμου αποτρίχωναν τις γυναίκες που ήταν καλεσμένες σ' αυτόν.⁷² Δίνεται μία ένδειξη για τη λειτουργία των δικτύων της γυναικείας κοινωνικότητας και τον τρόπο που ανταλλάσσονταν οι πληροφορίες και οι γνώσεις για τα κοσμητικά ζητήματα: κάποιες έμπειρες γυναίκες αποτελούσαν ένα ιδιότυπο ιερατείο που εξειδικεύονταν στις 'τελετές' τις σχετικές με την περιποίηση του σώματος και του προσώπου και συγκέντρωναν στα χέρια τους το απόθεμα των πρακτικών γνώσεων και της επιδεξιότητας που απαιτούνταν για να διεκπεραιώσουν τις καλλωπιστικές πρακτικές. Ήταν ένα είδος αισθητικών συμβούλων

---

⁶⁸ Νίκος Μηλιώρης, *ό.π.*, σ. 30-31.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 57.

⁷⁰ Στο κεφάλαιο με τον τίτλο «Αρωματικά παρασκευάσματα», απ' όπου και οι πληροφορίες που ακολουθούν για την κοσμητική των Βουρλών (στο ίδιο, σ. 64-65).

⁷¹ Πρόκειται προφανώς για το «σουλμά» που αναφέρει το λεξικό του Σκαρλάτου στο λήμμα «Ψιμμύθιο» - μαζί με το στουμπέτσι - ως τις ιδιωματικές ονομασίες του ψιμμυθίου, *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου*, *ό.π.*, Αθήνα 1889, σ. 1570.

⁷² Νίκος Μηλιώρης, *ό.π.*, σ. 107.

και πρακτόρων της προνεωτερικής ‘κουλτούρας της ομορφιάς’. Από ότι φαίνεται, οι άντρες ήταν αποκλεισμένοι από την παρασκευή, τη διάθεση και τη νομή των σχετικών προϊόντων και δεν αναμιγνύονταν κατά κανένα τρόπο στην τέλεση αυτών των πρακτικών. Ήταν ένας καθαρά γυναικείος χώρος έκφρασης και χρησίμευε μάλλον ως στοιχείο της συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας.

Στις συνταγές της ‘παραδοσιακής’ αυτής κοσμητικής μαγειρικής που μας διασώζει ο Μηλιώρης, βλέπουμε πως χρησιμοποιούνται προϊόντα της φαρμακευτικής και της χημείας, όπως το βισμούθιο και η γλυκερίνη, αλλά και δημοφιλή σε αστικά κέντρα παρασκευάσματα της φαρμακοποιίας, όπως το «παρθένιο γάλα».⁷³ Η εισαγωγή στοιχείων της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας σε μια κατά βάση αμετακίνητη δομή ηθών, εθίμων, πολιτισμικών και κοινωνικών πρακτικών δείχνει τον τρόπο, τα μέσα και τα στάδια που διάνυσε η εμπορευματική κουλτούρα της ομορφιάς, από τον αρχικό εναγκαλισμό των προνεωτερικών μορφών καλλωπισμού, μέχρι τη σχεδόν ολοκληρωτική κατίσχυση της επί αυτών. Η πολύ ενδιαφέρουσα πάντως σύμμιξη της νέας κουλτούρας με υλικά και πρακτικές ενός πολιτισμού που έφθινε, φαίνεται πως πιθανότατα χαρακτηρίζει την κοσμητική των κατώτερων τάξεων, και σε μεγάλο βαθμό των μικροαστικών στρωμάτων, για όλη την περίοδο της μελέτης μας, αλλά και για μεγαλύτερο ίσως χρονικό διάστημα.

Η εγχώρια παραγωγή των καλλυντικών

Δεν μπορεί να γίνει σοβαρά λόγος για εγχώρια παραγωγή σε καλλυντικά προϊόντα μέχρι να τελειώσει ο 19^{ος} αιώνας. Ακριβέστερα, μόνο προς την τελευταία δεκαετία αυτού εμφανίζονται κάποιες σποραδικές βιοτεχνικές/ βιομηχανικές προσπάθειες για την παρασκευή προϊόντων της κοσμητικής που να ανταποκρίνονται στην ζήτηση και να μπαίνουν σφήνα στην κυριαρχία των ελάχιστων εισαγόμενων, αλλά και των «αυτοσχέδιων» ή παραδοσιακών καλλυντικών που αναλύσαμε παραπάνω. Οι πρώτες αρχικές απόπειρες εξαντλούνται στην παραγωγή αρωματικού σαπουνιού και αρωματικών αποσταγμάτων.

---

⁷³ Ο γιατρός Βεγκλίδης το αναφέρει ως καλλωπιστικό του δέρματος, το οποίο παρασκευάζεται με την ανάμιξη βάμματος βενζόης με ανθόνερο ή «αμυγδαλόγαλα» (lait d' amandes) (N. I. Βεγκλίδης, *Οικογενειακή Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια: εικονογραφημένον λεξικόν γνώσεων, συμβουλών και οδηγιών υγιεινής και ιατρικής δια υγιείς και ασθενείς*, Τυπογραφικά καταστήματα «Ο Φοίνιξ», Κωνσταντινούπολη, χ.χ., σ. 184, στο λήμμα «Βενζόη»).

Στο διάστημα της πρώτης τριακονταετίας (1850-1884),⁷⁴ σε μια Ελλάδα που κάνει τα πρώτα δειλά βήματα της εκβιομηχάνισής της, θα πρέπει να τονίσουμε την αρκετά σημαντική ανάπτυξη της σαπυνοβιομηχανίας: σχετικά γρήγορα αυτή θα αρχίσει να εξερευνά τις δυνατότητες της να παρασκευάσει και αρωματικό σαπούνι - ένα είδος πολυτελείας που εμπίπτει στα είδη προσωπικής καθαριότητας και καλλωπισμού του σώματος (είδη τουαλέτας).⁷⁵ Ανάμεσα στα πολλά εργοστάσια παραγωγής σαπυνιών «νίψεως» κοινής χρήσης και άλλων που ήταν κατάλληλα για την πλύση των ρούχων, τα οποία αποτελούν την πλειοψηφία, υπάρχουν και δύο επιχειρήσεις, μία στην Άμφισσα και μία στη Ζάκυνθο, οι οποίες παρασκευάζουν αρωματικά σαπούνια.⁷⁶

Την ίδια περίοδο, αναφέρεται και ένα 'μυρυσείο' ανάμεσα στα περίπου 850 καταγεγραμμένα εργοστάσια στην Ελλάδα, το οποίο παράγει «σάπωνας και μύρα αξίας 80.000 δρχ ετησίως».⁷⁷ Λογικά, θα πρέπει να το ταυτίσουμε με το 'εργοστάσιο' ιδιοκτησίας του Ιωάννη Ζούλου, ο οποίος φέρεται σαν «κατασκευαστής αρωματικών υδάτων, ελαίου, σαπώνων κλπ εφαμίλων των Ευρωπαϊκών» στην Κέρκυρα.⁷⁸ Φαίνεται ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που έχει λάβει μέρος στην παγκόσμια έκθεση στο Παρίσι το 1878 ως ένας από τους εκθέτες του ελληνικού τμήματος και μάλιστα εκεί βραβεύτηκε για τα προϊόντα του στα κοσμητικά ύδατα και στα σαπούνια.⁷⁹

Λίγα χρόνια μετά την ψήφιση του δασμολογίου του 1884, ο Βλάσης Γαβριηλίδης ιδιοκτήτης της εφημερίδας «Ακρόπολις», δημοσιεύει ένα «Ημερολόγιον», όπου και παραθέτει τα πορίσματα της βιομηχανικής απογραφής του 1889. Αν και η εικόνα που

---

⁷⁴ Υιοθετούμε αυτήν την επιλογή ακολουθώντας σ' αυτό το σημείο την σχετική χρονολογική διαίρεση που προκρίνει ο Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, 1840-1940*, τ. Α', Αθήνα 1947. Άλλωστε, αυτή η τομή δεν είναι καθόλου αυθαίρετη, αλλά προκύπτει από το ότι το 1884 είναι ο χρόνος ψήφισης του νέου δασμολογίου, που δημιουργεί αρκετά ευνοϊκές συνθήκες για την τόνωση της βιομηχανικής παραγωγής στον τόπο μας.

⁷⁵ Χαρακτηριστικά στο τελωνειακό δασμολόγιο του 1867 που συμπεριλαμβάνει τις μέχρι του 1874 τροποποιήσεις, το «σαπώνιον κοσμητικόν (της τουαλέτας)» έχει δεκαπλάσιο εισαγωγικό δασμό από το «σαπώνιον κοινόν εν γένει» (2 δρχ. η οκά αντί των 20 λεπτών για την ίδια ποσότητα αντιστοίχως) και συμπεριλαμβάνεται στη γενικότερη κατηγορία «Μυρωδικά...σάπωνες...ευώδεις», με την ένδειξη «Μυρωδικά» (Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 51 και σ. 61).

⁷⁶ Γ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 343.

⁷⁷ Αθανάσιος Βερναρδάκης, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1884, σ. 51. Βέβαια ο Βερναρδάκης αντιγράφει τα στοιχεία που άντλησε από άλλες μελέτες - στην περίπτωση μας του Ν. Χ. Δεμάθα, *Περί της βιομηχανικής προόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1876. Ωστόσο, είναι επιφυλακτικός απέναντι σε αυτά, θεωρώντας ότι ο συγγραφέας τους δεν διασταύρωσε τις πληροφορίες που του έδωσαν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι (στο ίδιο, σ. 52).

⁷⁸ Ταξινομείται ως βιομήχανος στον πίνακα με τίτλο «Βιομήχανοι και Βιομηχανικά καταστήματα» στην Κέρκυρα (Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός*, *ό.π.*, σ. 206).

⁷⁹ Στη Μυρυσική (κλάση 28) απονεμήθηκε έπαινος στον Ιωάννη Ζούλα για τα κοσμητικά του ύδατα, ενώ στην κλάση 47 που παραπέμπει στα Χημικά και φαρμακευτικά προϊόντα ο ίδιος κατακτά το χάλκινο μετάλλιο με το σαπούνι του (Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής βιομηχανίας*, *ό.π.*, σ. 441 και σ. 444-445).

μας προσφέρει δεν είναι πλήρης, καθώς δεν έχουν προλάβει να συγκεντρωθούν τα αποτελέσματα από 7 νομούς - ανάμεσα στους οποίους και της Κέρκυρας - στην απογραφή αυτή δεν παρουσιάζεται κανενός είδους βιομηχανική δραστηριότητα για τα είδη που μας ενδιαφέρουν.⁸⁰

Πριν περάσουμε όμως στην τομή που αποτέλεσε το δασμολόγιο του 1884 για την είσοδο και των κοσμητικών προϊόντων στην παραγωγική σκηνή της χώρας μας, ας σταθούμε λίγο στην παράμετρο της εισαγωγής/ εξαγωγής καλλυντικών, προκειμένου να αποκτήσουμε μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα των οικονομικών μεγεθών που σχετίζονται με αυτά τα είδη. Ο Βερναρδάκης, στο προαναφερόμενο πόνημα του, παρουσιάζει την εξέλιξη των εισαγωγών κατά τα έτη 1858 ως το 1875 κατά κατηγορίες εμπορευμάτων σύμφωνα με τη δασμολογική κλάση τους. Στον πίνακα που παραθέτει, φανερώνεται ο υπερτριπλασιασμός της αξίας των εισαγόμενων καλλυντικών προϊόντων («μυρωδικά εν γένει»): ενώ δηλαδή το 1859 εισάγονται κοσμητικά αξίας 50.895 δραχμών, το 1874 το σχετικό ποσό εκτοξεύεται στις 177.812 δραχμές.⁸¹ Για όλο αυτό το διάστημα δεν παρατηρείται καμία εξαγωγή αρωματικών υλών, πράγμα που μας κάνει να υποθέσουμε ότι η όποια παραγωγή τους κατευθύνεται αποκλειστικά προς την εσωτερική αγορά.

Το σημείο που, απ' ό,τι δείχνουν τα πράγματα, αποτελεί τομή για τη μεταβολή των όρων του εξωτερικού εμπορίου, αλλά και τη δημιουργία για πρώτη φορά ενός παραγωγικού ιστού που θα στραφεί στην παραγωγή κάποιων ειδών της αρωματοποιίας, είναι, όπως προείπαμε, το δασμολόγιο του 1884. Ο υπέρογκος δασμός που προέβλεπε για τα είδη πολυτελείας,⁸² φαίνεται να είναι η κυριότερη αιτία, όχι μόνο για την ανακοπή

---

⁸⁰ Δεν είναι απίθανο πάντως η όποια παραγωγή 'μυρωδικών' προϊόντων (αρωματικών αποσταγμάτων ή αρωματικών σαπουνιών) να συμπεριλαμβάνεται στην κατηγορία «Διάφορα». Στον Συγκριτικό Πίνακα των «βιομηχανικών εργοστασίων κατά τα έτη 1876 και 1889» που συντάσσει ο Γαβριηλίδης, τα «διάφορα» είναι 7 και 14 αντίστοιχα. Ίσως λόγω μεγέθους της επιχείρησης ή της μοναδικότητας αυτής για τη χώρα μας ως προς τα είδη που παράγει, δεν θεωρεί χρήσιμο ο συντάκτης της έκθεσης αυτής να τη διασώσει. (Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος: Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1890*, Εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Αθήνα 1889, σ. 331 και σ. 337).

⁸¹ Αθανάσιος Βερναρδάκης, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, ό.π., σ. 80. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε αν αυτή η θεαματική αύξηση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή αν είναι ψευδαισθητική εξαιτίας ενδεχόμενων συναλλαγματικών ανισορροπιών. Αυτός ο κίνδυνος θα εξέλειπε, αν ο συγγραφέας παρέθετε και τις ποσότητες εισαγωγής που αντιστοιχούν στις παραπάνω αξίες των εμπορευμάτων. Μόνο για την τελευταία χρονιά, το 1874, δίνεται η σχετική ποσότητα εισαγωγής (11.871 οκάδες).

⁸² «Οι ευώδεις σάπωνες και τα αρώματα μέχρι σήμερα απέτινον εισαγόμενα 2 δρ κατ' οκάν και όμως δια του νέου δασμολογίου το τέλος αναβιβάζεται από 2 δρ εις 5 δρ!», σε Αθανάσιος Βερναρδάκης, «Το νέον δασμολόγιον», σ. 325-6, στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία;*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994. Ωστόσο, υπάρχει κάποιο στοιχείο που σχετικοποιεί κατά πολύ τα 'αυτονόητα' περί της δασμολογικής επιβάρυνσης των εισαγόμενων κοσμητικών μετά το 1884: η «Προσωρινή Εμπορική Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και

της προηγούμενης αυξητικής πορείας της εισαγωγής των κοσμητικών προϊόντων, αλλά και για τη σοβαρή μείωση της εισόδου αυτών των ειδών στην ελληνική επικράτεια. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στα 1882 η εισαγωγή σαπουνιών και αρωμάτων είχε αγγίξει την αξία των 379.140 δρχ., στα 1887 καταποντίστηκε στις 99.253 και την επόμενη χρονιά στις 110.602 δρχ.⁸³

Για να φανεί καλύτερα η σύγκριση με το παρελθόν, θα πρέπει να κάνουμε την πρόσθεση στις εισαγόμενες αξίες σαπουνιών και «μυρωδικών» που μας δίνει ο Βερναρδάκης για το 1875. Σ' αυτή την περίπτωση θα έχουμε: σαπούνια και μυρωδικά: 250.644 δρχ. Βλέπουμε λοιπόν μια αύξηση της τάξης του 51% ανάμεσα στα 1875 και στα 1882, που είναι η τελευταία καταγεγραμμένη χρονιά των εισαγωγών που πραγματοποιήθηκαν προ της εφαρμογής του νέου δασμολογίου. Αν λάβουμε δε υπόψη μας, ότι λογικά ο μεγαλύτερος όγκος αυτής της εισαγωγής (μιλάμε πάντα για ποσότητα αξιών) αφορά τα αρώματα και όχι τα σαπούνια, όπως προκύπτει από την ολοένα μειούμενη ποσότητα εισαγόμενου σαπουνιού στην ελληνική αγορά, αλλά και την σημαντική πρόοδο της σαπυνοποιείας στη χώρα μας, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι τα καλλυντικά είδη διευρύνουν σημαντικά το κοινό τους, ήδη από τη δεκαετία του '70.

Δυστυχώς όμως δε γνωρίζουμε τίποτα για τη ζήτηση συγκεκριμένων κοσμητικών ειδών, όπως της πούδρας, του ψιμυθίου ή της κολόνιας, αφού όλα αυτά υπάγονται σε μια ευρύτερη ταξινόμηση που αποκαλείται «Μυρωδικά» ή «αρώματα» και απορροφά εντός της κάθε επιμέρους κοσμητικό. Οι πίνακες δε αυτοί δεν μπορούν να μας αποκαλύψουν βέβαια τίποτε για το κοινωνικο-οικονομικό προφίλ των αγοραστών αυτών των προϊόντων.

Η ραγδαία μείωση των εισαγωγών στα προϊόντα της μυρεψικής (περίπου κατά τα 2/3) μετά το 1884, μας οδηγεί σε κάποιες υποθέσεις για την υποκατάσταση των εισαγωγών από όμοια προϊόντα που παράγονται από ελληνικές επιχειρήσεις. Ο Βερναρδάκης στο άρθρο του το 1885 κάνει την πρόβλεψη ότι «η κατανάλωσις θαρκεσθή εις κατώτερα είδη και εις όσα δύνανται να κατασκευασθώσιν ενταύθα». Προσθέτει

Γαλλίας» που υπογράφηκε το 1886 προβλέπει με το άρθρο 3 τα εξής: «Τα της μυρεψικής (αρι 90)...γαλλικής προελεύσεως θέλουν υποβάλλεσθαι εις τέλη κατά 50% κατώτερα των αναγεγραμμένων εν τω γενικό δασμολογίω 1884» και θα απολαμβάνουν τις ατέλειες εκείνες που έχει παραχωρήσει η Ελλάδα «εις τα μάλλον ευνοούμενα ξένα κράτη». (Παρατίθεται σε: Μιλτιάδης Η. Πανάς, *Εγκόλπιον Ημερολόγιον του έτους 1887*, Τύποις Αθηναϊδος, Αθήνα 1886, σ. 301-302). Με δεδομένο πως το μεγαλύτερο μέρος των εισαγόμενων κοσμητικών προέρχεται από τη Γαλλία, είναι μάλλον ευνόητο, πως το δασμολόγιο του 1884 δε θα επηρέασε, όσο θα περίμενε ίσως κανείς, το εμπόριο αυτών των προϊόντων.

⁸³ Τα στοιχεία παρατίθενται στο: Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος*, ό.π., σ. 338.

μάλιστα ότι η δυνατότητα να λειτουργήσει στον τόπο ένα εργοστάσιο, το οποίο θα παράγει κοσμητικά, μέτριας πάντως ποιότητας, είναι μεγάλη.⁸⁴

Καθώς και οι δασμολογικές τροποποιήσεις που ακολουθούν, όπως του 1887 και του 1892, κινούνται στην ίδια γραμμή πλεύσης με αυτήν του 1884,⁸⁵ γίνονται πιο ισχυρές οι ωθήσεις, αλλά και πιο ρεαλιστικές οι δυνατότητες να παρασκευάζονται στην Ελλάδα, προϊόντα όπως τα αρωματικά σαπούνια και οι κολόνιες.⁸⁶ Το 'προστατευτικό' δασμολόγιο, σε συνδυασμό με την υποτίμηση της δραχμής, που θα διαρκέσει από τις αρχές της δεκαετίας του '90 μέχρι το 1904, θα κάνει απαγορευτικό το κόστος των εισαγόμενων προϊόντων και θα προετοιμάσει το έδαφος για τη δημιουργία εγχώριας βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών.⁸⁷ Αντίθετα, η παραγωγή των αιθέριων ελαίων, η πρώτη ύλη της αρωματοποιίας, δε θα καταφέρει μέχρι και το μεσοπόλεμο να οργανωθεί σε βιομηχανικές βάσεις. Όσες προσπάθειες έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση - ανάμεσα στις οποίες αξίζει να αναφερθεί η βιομηχανική εγκατάσταση του Ορτεντζάτου στα 1916 στην Κέρκυρα - θα μείνουν ατελέσφορες.⁸⁸

Στην απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων του 1920 θα καταγραφούν 13 βιομηχανίες που απασχολούν μέχρι 5 εργάτες στην κατηγορία «Εξαγωγή αιθερίου ελαίου δι' αρώματα και ηδύποτα. Κολώνια, αρώματα και καλλυντικά είδη». Καμία από αυτές δεν έχει μηχανικούς κινητήρες και στο σύνολο τους απασχολούν 44 εργαζόμενους.⁸⁹ Ο δέκα από αυτές βρίσκονται στην Αττικοβιοιωτία, μία σχετικά ασήμαντη με δύο μόνο εργαζόμενους λειτουργεί στη Ζάκυνθο, ενώ τις δύο τελευταίες τις συναντάμε στην Κέρκυρα.⁹⁰ Εκτός αυτών, έχουν καταγραφεί δύο ακόμη μεγαλύτερου μεγέθους βιομηχανίες, η μία στην Αττική και η άλλη στον Νομό «Αχαΐας και Ήλιδος», με 13 και 19 αντίστοιχα άτομα προσωπικό. Ανήκουν σε εταιρείες, που δεν είναι όμως ανώνυμες και, επίσης, δεν χρησιμοποιούν, ούτε αυτές μηχανικούς

---

⁸⁴ Αθανάσιος Βερναρδάκης, «Το νέον δασμολόγιον», *ό.π.*, σ. 340.

⁸⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 257-258.

⁸⁶ «Προ ολίγων δε ετών ήρξατο και η κατασκευή αρωματικού σάπωνος και αρωματικών ρευστών, ένεκα του βαρέος αυτού δασμού» (Θεοχάρη Σταματίου, *Λεξικόν του εμπορίου*, Αθήνα 1901, σ. 37). Ακόμη, στο *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού, εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου*, *ό.π.*, τ. Δ', σ. 784-789 γράφεται στο λήμμα «Υδωρ Κολωνίας»: «Από τινός δε και εν Αθήναις υπό πολλών μυροποιών αξιολόγου ποιότητος».

⁸⁷ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 339.

⁸⁸ Δες λήμμα «Αιθέρια έλαια» του Μιχ. Όθ. Δέφνερ, στο *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. Α', Ήλιος, σ. 793-794. Σύμφωνα με άλλη πηγή το χημικό εργοστάσιο του Ορτεντζάτου ιδρύθηκε το 1908 (*Εικονογραφημένη Ελλάς. Τράπεζαι, βιομηχανία, εμπόριον, γεωργία, ναυτιλία, συγκοινωνία*, τ. Α', Αθήνα 1935, σ. 193).

⁸⁹ *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920* (π. ημ.), Υπουργείον Εργασίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1926, σ. ιδ'.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 20, σ. 36-37 και σ. 54-55.

κινητήρες.⁹¹ Λογικά, θα πρέπει η δεύτερη βιομηχανία να αναφέρεται στο «Χημικόν Εργοστάσιον Επαμ. Μενούνου» που ιδρύθηκε στην Πάτρα το 1900 και μετεγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1921⁹², ενώ αυτή που εδρεύει στην Αττική θα πρέπει να είναι είτε η Oriental των Κοκορέμπα και Κάζου,⁹³ είτε η Royal (Ζαχαρία, Κοκορέμπα και Σία).⁹⁴ Τέλος, στο υπό ελληνική διοίκηση σαντζάκι της Σμύρνης, μια απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών εγκαταστάσεων που επιχειρήθηκε την ίδια εποχή, σημειώνει την ύπαρξη 5 «Μυροποιείων», από τις συνολικά 482 ‘βιομηχανίες’ που λειτουργούσαν εκεί.⁹⁵

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει για μια εντελώς ξεχωριστή περίπτωση παρασκευής κοσμητικού προϊόντος στη Ζάκυνθο του 19^{ου}, αλλά και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου}: αυτό της πούδρας. Γνωρίζουμε ότι στο νησί αυτό λειτουργούσε «είδος τι οικιακής βιομηχανίας» αρωματικής πούδρας,⁹⁶ η οποία οργανώνεται γύρω από την επιχείρηση της κυρίας Βισβάρδη «την έχουσαν το μονοπώλιον αυτής...» και η εμβέλεια της ξεπερνά κατά πολύ τα τοπικά πλαίσια.⁹⁷ Η φημισμένη και ποιοτική αυτή πούδρα της κυρίας Βισβάρδη, συνοδεύει στις αρχές του αιώνα τον καλλωπισμό των Αθηναίων κυριών της ‘μεσαίας τάξης’.⁹⁸ Ωστόσο, και οι υπόλοιπες, ‘ανώνυμες’ ζακυθινές πούδρες, βρίσκουν το δρόμο τους στις αθηναϊκές αγορές από τους πλανόδιους στην πρωτεύουσα Ζακυνθινούς που εμπορεύονται την πούδρα και τα αρώματα του νησιού τους.⁹⁹

Οι μόνες πληροφορίες που έχουμε για την οργάνωση και τις μεθόδους της παραγωγής, τις πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται, τις ποιοτικές διαβαθμίσεις και τις ποσότητες της παραγόμενης πούδρας προέρχονται από τη μελέτη του αυστριακού Αρχιδούκα Λουδοβίκου Σαλβατόρε. Σύμφωνα με αυτόν, η βιοτεχνία της Βισβάρδη είναι

---

⁹¹ Στο ίδιο, σ. ιδ’, σ. 12 και σ. 16-17.

⁹² Διαφήμιση, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 30.6.1925.

⁹³ Διαφήμιση, εφ. *Καθημερινή*, 19.9.1919.

⁹⁴ Διαφήμιση εφ. *Εμπρός*, 25.11.1916

⁹⁵ Γεώργιος Π. Τρακάκης, *Η βιομηχανία εν Σμύρνει και εν τη ελληνική Μικρασία*, Τροχαλία, Αθήνα 1994 (α’ έκδοση 1920), σ. 80.

⁹⁶ Φαίνεται πως πολλές οικογένειες της Ζακύνθου ασχολούνταν με την παραγωγή της πούδρας ή “μπούτρας” κατά το τοπικό ιδίωμα, (Λουδοβίκος Σαλβατόρ (Αρχιδούκας της Αυστρίας), *Ζάντε*, τ. Α’, Μπάστα), Ζάκυνθος 2007 (α’ έκδοση 1904), σ. 555.

⁹⁷ «Η Ζάκυνθος της σήμερον», εφημ. *Ακρόπολις*, 2.12.1892 (παρατίθεται στο Γ. Αναστασόπουλος *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Β’, Αθήνα 1947, σ. 680). Η πούδρα της Ζακύνθου εξαγόταν σε «όλη την Ανατολή και την Αίγυπτο, επίσης τώρα ένα μέρος προς την Αμερική και την Ευρώπη» (Λουδοβίκος Σαλβατόρ, *ό.π.*, σ. 556).

⁹⁸ Μαριάννα Γεωργαντή, «Η Αθηναία και το χρονικό της μόδας», *Αθηναϊκά* 31/32 (1965), σ. 78.

⁹⁹ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1999, σ. 248.

εγκατεστημένη σε ένα «μικρό περιβολάκι», όπου συγκεντρώνεται ο «γύψος» για να υποστεί επεξεργασία «με ένα βαρούλκο και με το χέρι» και κατόπιν αποθηκεύεται σε μία στέρνα για να ζυμωθεί με την έκθεση της στον ήλιο. Η συγκέντρωση και η επεξεργασία του γύψου διαρκεί από το Μάη ως το Σεπτέμβρη. Το χειμώνα θρυμματίζουν, κοσκινίζουν τη «ζύμη» και την κάνουν λεπτή «μ' ένα πέτρινο χειροκύλινδρο». Δεν παρασκευάζεται πούδρα από «καθαρό ριζάλειρο», γιατί δε γίνεται να συγκρατηθεί αυτή στο πρόσωπο και γι' αυτό το λόγο αναμειγνύουν την «σκόνη του ρυζιού» με βισμούθιο και ανθρακικό μόλυβδο σε ίση περίπτωση αναλογία. Ο αυστριακός μελετητής της οικονομικής παραγωγής της Ζακύνθου διαπιστώνει πως το σύνολο της παραγόμενης πούδρας στο νησί ξεπερνά τις 50.000 λίμπρες και μερικές φορές αγγίζει τις 80.000 λίμπρες. Οι 15-17.000 λίμπρες εξ' αυτών παρασκευάζονται από την οικοτεχνία της Βισβάρδη. Να σημειωθεί πως παρασκευάζεται και «κόκκινη σκόνη» με την ανάμιξη της «ορυζόκονης» με καρμίνιο, καθώς επίσης και κίτρινη.¹⁰⁰ Αρκετές ακόμη πηγές αναφέρονται στην επιτυχημένη διαδρομή και μακροήμερευση της επιχείρησης της Βισβάρδη - της μοναδικής άλλωστε γυναικείας επιχείρησης στον χώρο της κοσμητικής μεταποίησης μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου.¹⁰¹

Τέλος, το γεγονός πως η Ζακύνθος σχετίστηκε τόσο έντονα με την παραγωγή πούδρας, αλλά και άλλων αρωματικών ειδών, δε θα πρέπει να είναι άσχετο με την μακραίωνη Ενετοκρατία που γνώρισε το νησί. Γνωρίζουμε πως, από το μεσαίωνα ήδη, οι ιταλικές πόλεις, και ιδιαίτερα η Βενετία, έγιναν βιοτεχνικά κέντρα της αρωματοποιίας στην Ευρώπη - σε μια εποχή που το μεσογειακό εμπόριο φέρνει σε επαφή τους εμπορικούς αυτούς λαούς με τον ισλαμικό κόσμο.¹⁰²

---

¹⁰⁰ Λουδοβίκος Σαλβατόρ, *ό.π.*, σ. 555-556.

¹⁰¹ Οι Μ. Μπούκας και Βλ. Γαβριηλίδης στα συγγράμματα τους δεν κάνουν λόγο για αυτή. Σε Οδηγό του 1901 («Ελλάς, ήτοι Ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή των ταξιδιωτών και περιηγητών» υπό Ευαγγελίδου και Μαυρογένη (κατά τον Μπέντεκερ), Αθήνα 1901, σ. 534) όπου αναλύεται η εμπορική και βιομηχανική κίνηση της Ζακύνθου, γίνεται αναφορά στη «βιομηχανία...σάπωνος...πούδρας...» του τόπου. Για τη Βισβάρδη πληροφορίες αντλούμε και από τις διαφημίσεις: το 1893 δηλώνεται ως «Εργοστάσιον Πούδρας Σοφίας Βισβάρδη», εκθειάζεται η βράβευση της σε Έκθεση Παρισιού του 1889 και προστίθεται η τιμητική διάκριση της ως «Προμηθεύτριας της Βασιλικής Αυλής της Ελλάδος» (*Εφημερίς των Κοριών* 4.4.1893, σ. 7). Το 1907 αναφέρεται ως «Πούδρα Ζακύνθου της Σοφίας Βισβάρδη» και παραθέτονται και πάλι οι βραβεύσεις της σε Ευρώπη και Ελλάδα. Μαθαίνουμε ακόμη ότι η εταιρία έχει προσθέσει στις παραγωγικές της επιτεύξεις και ένα «επανορθωτικό της κόμης» και ότι έχει δημιουργήσει ένα δικό της δίκτυο διανομής με τη λειτουργία υποκαταστήματος στην Αθήνα, (Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1907*, Αθήνα 1907).

¹⁰² Geoffrey Jones, *Beauty Imagined: A History of the Global Beauty Industry*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2010, σ. 16.

Η ελληνική εκδοχή της «κουλτούρας της ομορφιάς»

Αν οι πρώτες δύο δεκαετίες του β' μισού του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται τόσο από την ένδεια των πηγών για ό,τι έχει σχέση με τον καλλωπισμό, όσο και από την απουσία των κοινωνικοοικονομικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες για να βγάλουν τον καλλωπισμό και την κοσμητική από το περιθώριο και τις μάλλον σκιώδεις μορφές ύπαρξης τους,¹⁰³ η επόμενη δεκαετία, αυτή του '70, μπορεί να θεωρηθεί ως μεταβατική για την ανάπτυξη της εμπορευματοποιημένης κοσμητικής και της αντίστοιχης κουλτούρας που τη νομιμοποιεί και ανατροφοδοτεί τις φιλοδοξίες της.¹⁰⁴ Από εκείνη τη δεκαετία αρχίζουν να πυκνώνουν τα σημάδια της παρουσίας των υλικών δυνατοτήτων, των οργανωτικών φορέων και εκείνου του κοινωνικού πλαισίου που καθιστούν δυνατό, αλλά και αναγκαίο, τον κοσμητικό καλλωπισμό με τη μορφή του εμπορεύματος στις ανώτερες και στις 'μεσαίες' τάξεις της νεοελληνικής κοινωνίας.

Η εισροή του ομογενειακού κεφαλαίου στην Αθήνα¹⁰⁵ και η συσσώρευση πλούτου από τη λειτουργία του εμπορικού καπιταλισμού¹⁰⁶ ωθούν στο μετασχηματισμό του τοπίου της πόλης και επιφέρουν μεταβολές στα ήθη και στις νοοτροπίες της αστικής τάξης της εποχής. Στο εμπορικό κέντρο της Αθήνας, στην Αιόλου και την Ερμού συγκεντρώνονται τα καταστήματα αντρικών ειδών και γυναικείας μόδας αντίστοιχα, ενώ η περιοχή του Συντάγματος και οι γύρω δρόμοι γίνονται χώροι περιπάτου, συνάθροισης

---

¹⁰³ Για τις δεκαετίες του '50 και του '60 δεν έχουμε καμία σαφή ιδέα για τα καταστήματα που διαθέτουν καλλυντικά ή αρώματα. Ακόμη δεν έχουμε ευκρινείς πληροφορίες για τα κουρεία της εποχής και για το αν διέθεταν αυτά κάποια κοσμητικά μέσα και δε φαίνεται να υπήρχαν ειδικά μυροπωλεία - τουλάχιστον στην Αθήνα. Μπορούμε να εικάσουμε πως το μεγαλύτερο μέρος των εισαγόμενων και σίγουρα πανάκριβων καλλυντικών κατέληγε στις προθήκες των καταστημάτων με είδη νεωτερισμού. Αλλωστε ο Προυστ απαριθμεί 62 καταστήματα νεωτερισμών για γυναίκες στην Αθήνα του 1858-1859 (Α. Προυστ, *Ένας Χειμώνας στην Αθήνα τον 1857*, Ειρμός, Αθήνα 1990, σ. 71).

¹⁰⁴ Ο εμπορικός Οδηγός του Μπούκα του 1875 (ό.π., σ. 112-113) αποτυπώνει εν μέρει αυτή την εξέλιξη: εκεί καταγράφονται έξι «Κωμμοταί», εκ των οποίων οι τέσσερις εμφανίζονται ταυτόχρονα και ως Μυροπώλες (Λιποαντεβίν Ι., Ξύδης Π., Σπαγόπουλοι Αφοι, Φαλκονέ Α.). Ταυτόχρονα μπορούμε να δούμε δύο τουλάχιστον καταστήματα «Ψιλικών πολυτελείας και Νεωτερισμού» που πουλάνε καλλωπιστικά και καλλυντικά είδη, αυτά του Βουγά Γ. και του Βουγά Γ. Ι. (στο ίδιο, σ. 104). Είναι σημαντικό πως εμφανίζεται και ένας κουρέας, ο Κουτούζης Ι., που διαθέτει «αρώματα αρίστης ποιότητας» (στο ίδιο, σ. 118-119). Στον εν λόγω Οδηγό περιλαμβάνονται και διαφημίσεις κοσμητικών ειδών, όπως του «Υδωρ των Ανθέων του Κρίνου» του Rigaud, της «Γλυκερίνης» του Grimault, αλλά και σαπούνια, αρωματικά είδη, παχύμυρα, γαλακτώματα και βαφές για τα μαλλιά και το πρόσωπο που βρίσκονται στο Κουρείο του Ξύδη και στα Κουρεία/ Κομμωτήρια των Αδελφών Σπαγόπουλων (στο ίδιο, σ. 169, σ. 163 και σ. 159).

¹⁰⁵ Για τους ομογενείς και την οικονομική ανάπτυξη που σηματοδότησαν, βλ. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 179-183.

¹⁰⁶ Ήδη στις αρχές του '70 στην Πάτρα παρατηρείται αξιοσημείωτη συσσώρευση πλούτου στα χέρια πέντε με έξι οικογενειών. Σε καμιά εκατοστή ακόμη βρίσκονταν περιουσίες της τάξης των 150.000-500.000 φράγκων, (Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 144-145).

και αγορών της ανώτερης τάξης της πόλης.¹⁰⁷ Η επιδεικτική νοοτροπία, ο μιμητισμός των ευρωπαϊκών ‘συρμών’, η ξενομανία, η κυριαρχία της γαλλικής γλώσσας και πολιτισμού, η διαρκής φροντίδα για την εξωτερική εμφάνιση του ατόμου και οι προσπάθειες των ‘μεσαιών στρωμάτων’ να αντιγράψουν τους τρόπους ζωής των κυρίαρχων τάξεων, δεν ξεφεύγουν από την προσοχή παρατηρητών της εποχής,¹⁰⁸ ενώ ταυτόχρονα καταγράφεται μια σημαντική αύξηση των μορφών της αστικής κοινωνικότητας και των νέων ψυχαγωγικών πρακτικών των ανθρώπων της πόλης.¹⁰⁹ θέατρα, χοροί, απογευματινές δεξιώσεις, οικογενειακές επισκέψεις κατόπιν προσκλήσεως, λέσχες, café chantants, καφωδεία και καφέ αμάν,¹¹⁰ περίπατοι στις πλατείες και τους δρόμους, βόλτες για αγορές στην Ερμού κλπ. πολλαπλασιάζουν τους δημόσιους και ημιδημόσιους χώρους κοινωνικής αλληλενέργειας, θολώνουν τα όρια της διάκρισης του δημόσιου και του ιδιωτικού, προσφέρουν ευκαιρίες για την έξοδο των γυναικών από την οικία,¹¹¹ αλλά και για την κατάλληλη για τις περιστάσεις παρουσίαση του εαυτού και της έκθεσης των ενδεδυμένων σωμάτων ανδρών και γυναικών υπό τα εξεταστικά βλέμματα των άλλων.

Οι εξελίξεις αυτές, από την επόμενη ήδη δεκαετία, αυτή του ’80, θα βοηθήσουν στο σχηματισμό των υλικών και ιδεολογικών εκείνων παραγόντων που θα διαμορφώσουν την ελληνική εκδοχή της «κουλτούρας της ομορφιάς» για την περίοδο 1880-1920. Το μέγεθος και η μορφή της ανάπτυξής της θα συναρτηθούν απολύτως με το συγχρονικό και αναπόσπαστο από την ωρίμανση αυτής της ‘κουλτούρας’ φαινόμενο της αυξημένης ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες κοσμητικού καλλωπισμού· ταυτόχρονα

---

¹⁰⁷ Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 249, όπου γίνεται λόγος για τα «παρισινά» καταστήματα της Ερμού και της Σταδίου προς το τέλος του 19^ο αιώνα, (Γιάννης Καιροφύλας, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, Φιλιππότης, Αθήνα 1999, σ. 50-51) · (Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1983, σ. 623 και σ. 625) για τις κοινωνικές λειτουργίες της πλατείας Συντάγματος.

¹⁰⁸ Μιχαήλ Μητσάκης, «Η ζωή εις την πρωτεύουσαν. Το θέρος», στο *Έργο του*, Εστία, Αθήνα 1965, σ. 64-75.

¹⁰⁹ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 236-237. Η Γ. Γκότση κάνει λόγο για την κυκλοφορία των αστών στις λίγες ηλεκτροφωτισμένες λεωφόρους γύρω από το Σύνταγμα, την επιδεικτική κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών στους δρόμους αυτούς, για τα καινούρια καταστήματα που δίνουν στην Αθήνα μια όψη ευρωπαϊκής μεγαλούπολης και για τις νέες μορφές ψυχαγωγίας που διαμορφώνονται - ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονται οι περίπατοι και τα θαλάσσια λουτρά, (Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουσας. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 213-214).

¹¹⁰ Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 228-237 και σ. 581-591. Ο Ξενοπούλος στο μυθιστόρημα του «Νικόλαος Σιγαλός» περιγράφει το «πνεύμα λαγνείας» που επικρατεί στο καφέ σαντάν, τις «παστρικές» και τις «γυναίκες με τα ψιμυθωμένα πρόσωπα», (Γρηγόριος Ξενοπούλος, *Νικόλαος Σιγαλός. Αθηναϊκή Μυθιστορία*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2002, σ. 210).

¹¹¹ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, ό.π., σ. 255.

η ύπαρξη της δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω από τις λειτουργίες που αναλαμβάνει η ίδια για την πραγμάτωση της διέγερσης αυτής της ζήτησης και του αναδιπλασιασμού της.¹¹² Θα συγκροτηθεί από συνήθως μικρούς, παράλληλους ή τεμνόμενους, συμπληρωματικούς ή ανταγωνιστικούς μεταξύ τους ιστούς, που στην πλήρη ανάπτυξη τους θα υφάνουν ένα σύνθετο και χαλαρά δομημένο δίκτυο προσφοράς προϊόντων και υπηρεσιών για τη βελτίωση της σωματικής εμφάνισης των ατόμων. Αυτό το δίκτυο θα συνδιαμορφωθεί από μικρές και κάποιες μεσαίου μεγέθους βιομηχανικές, βιοτεχνικές, αλλά και οικοτεχνικές εγκαταστάσεις παρασκευής κολόνιας και αρωματικών υγρών, βαφών τριχών, αρωματικών σαπουνιών και πουδρών ως επί το πλείστον, από φαρμακοποιούς και φαρμακέμπορους που εμπορεύονται αυτά τα προϊόντα και ορισμένοι θα περάσουν στη φάση της παραγωγής καλλυντικών ή της αντιπροσώπευσης ξένων οίκων και, τέλος, από κουρεία και κομμωτήρια που θα αποτελέσουν τους πρώτους και βασικότερους πρωταγωνιστές στην υπόθεση της κοσμητικής σ' αυτή τη φάση και προνομιακά θα συνδεθούν με την περιποίηση του σώματος, την πώληση ποικίλων κοσμητικών ειδών, αλλά και την παροχή συμβουλών για την ομορφιά και τον καλλωπισμό.

Στο όλο κύκλωμα θα συμμετάσχουν και ορισμένα μεγάλα μυροπωλεία που θα διαθέσουν ακριβά και επώνυμα καλλυντικά στο καταναλωτικό κοινό, κάποια καταστήματα ειδών νεωτερισμού ή πολυκαταστήματα,¹¹³ τα οποία θα προσφέρουν εμπορεύματα που σχετίζονται τόσο με τη γυναικεία, όσο και με την ανδρική μόδα, με τον καλλωπισμό τους και με τις σωματικές κοσμητικές φροντίδες τους. Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, θα κάνουν την εμφάνιση τους και τα πρώτα 'Ινστιτούτα Καλλονής', είτε με τρόπο αυτόνομο, είτε σαν μετεξέλιξη των 'παλιών' κομμωτηρίων. Την ίδια περίπου εποχή, θα λειτουργήσουν και ορισμένα ιατρεία, για τα οποία δύσκολα θα απέφευγε κανείς τον πειρασμό να τα ονομάσει «Ιατρεία Καλλονής»¹¹⁴. εξειδικευμένα

---

¹¹² Οι έννοιες της «κουλτούρας της ομορφιάς» και της «βιομηχανίας της ομορφιάς» είναι θεμελιώδεις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί η K. Peiss για να συλλάβει ιστορικά τη γέννηση και την ανάπτυξη της εμπορευματοποιημένης κοσμητικής στην Αμερική του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Η συγγραφέας θεωρεί πως η κουλτούρα της ομορφιάς δημιουργήθηκε σε μεγάλο βαθμό από γυναίκες και συνίσταται σε ένα δίκτυο μικρών εταιριών που διευθύνονταν από γυναίκες, αρωματοπωλείων, γυναικείων περιοδικών, φαρμακοποιών και Ινστιτούτων Ομορφιάς. Αυτό επεκτάθηκε προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα και σχημάτισε τις δομές της πρωτοεμφανιζόμενης βιομηχανίας της ομορφιάς των μεγάλων πολυεθνικών εταιριών, (Kathy Peiss, *Hope n a jar*, ό.π., σ. 60- 61).

¹¹³ Γιάννης Καιροφύλας, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, ό.π., σ. 88-90 και σ. 130-134 και σ. 138-140, όπου γίνεται λόγος για τα μεγάλα καταστήματα των Αθηνών, όπως η Πανελλήνιος Αγορά, το Όλντ Ίνγκλαντ, του Σίδνευ Νοέλ και του Δραγόνα.

¹¹⁴ Για τα Ινστιτούτα Καλλονής και το «Επιστημονικόν Ιατρείον Καλλονής» του γιατρού Σ. Ρόκκου, βλέπε στο Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίες*, Φιλιππότης, Αθήνα 1982, σ. 179-185.

σε θέματα αισθητικής και παρεμβάσεων στο σώμα με τη χρήση σύγχρονων τεχνολογικών μέσων (όπως οι ακτίνες X) και επιστημονικών μεθόδων, θα αναλάβουν να εξαλείψουν δερματικές κυρίως δυσλειτουργίες και να διορθώσουν κάθε είδους σωματικές δυσμορφίες. Με την ύπαρξη τους δε, θα επιβεβαιώσουν τον παλιό δεσμό ανάμεσα στην υγεία και την ομορφιά και θα αποτελέσουν προμηγύματα της μελλοντικής ανάπτυξης της αισθητικής ιατρικής και της χειρουργικής εκείνης που θα έχει σαν στόχο της τη βελτίωση της σωματικής εμφάνισης του ατόμου.

Στο δίκτυο της παραγωγής της εμπορευματοποιημένης ομορφιάς δε θα μπορούσαμε να αφήσουμε απέξω τους 'ειδικούς' της μόδας και του καλλωπισμού, τις διαφημίσεις και την αρθρογραφία στον τύπο για ζητήματα υγιεινής, καθαριότητας, ενδυματολογικής ευπρέπειας και κοσμιότητας, καλλωπισμού του σώματος και κοσμητικής. Αυτοί θα επιχειρήσουν να προσδιορίσουν, να επεξεργαστούν ή να τροποποιήσουν αισθητικά πρότυπα και να εκφέρουν ιδεολογικές αποφάνσεις για την πρέπουσα παρουσίαση του σώματος και την ορθή κατά τη γνώμη τους χρήση των καλλυντικών μέσων. Σε μικρότερο βαθμό θα αποπειραθούν να προσδώσουν πολιτισμικά νοήματα στα κοσμητικά και καλλωπιστικά αντικείμενα. Εδώ, οι κανονιστικής υφής και εμπνεύσεως Λόγοι για την Ομορφιά, άλλοτε αφελείς και πομπώδεις, άλλοτε διστακτικοί και αμήχανοι ή αντιφατικοί, θα συνυπάρξουν - όχι βέβαια χωρίς προβλήματα - με τα 'παρηγορητικά' ή 'σωτηριολογικά' για την εμφάνιση του σώματος ιδεολογήματα που εκπορεύονται από όσους προωθούν τα προϊόντα του καλλωπισμού. Αυτοί οι Λόγοι θα προσπαθήσουν να κατευθύνουν τη χρήση, ή, καλύτερα, να καθορίσουν τους όρους και τα όρια μέσα στα οποία οφείλουν να κινηθούν οι χρήστες/τριες τους και μέσω των οποίων θα αξιολογηθούν οι πρακτικές τους, όπως θα αναλυθούν στο παρακάτω κεφάλαιο.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε πως όταν μιλάμε για την παραγωγή του καλλωπισμού, δεν περιορίζουμε την οπτική μας μόνο στους φορείς που δραστηριοποιούνται εντός αυτού του πεδίου, ούτε αρκούμαστε 'απλώς' στο να εκθέσουμε τα προϊόντα, τις υπηρεσίες, τις κοσμητικές «τεχνολογίες του εαυτού» και τις ιδεολογίες που τον πλαισιώνουν. Η θέση μας είναι πως αυτό που πρωτίστως παράγεται είναι το ίδιο το αντικείμενο του καλλωπισμού στη νεωτερικιστική διάσταση του, που είναι μια εντελώς νέου τύπου σχέση του εαυτού με το σώμα του, όπως και η ανάγκη για αυτόν - ανάγκη, η οποία, σε κάθε περίπτωση, διαμεσολαβείται από το φορτωμένο υποσχέσεις και απωθημένες επιθυμίες εμπόρευμα και κάθε φορά μορφοποιείται από την ύλη, το Λόγο και το πνεύμα αυτού.

Κεφάλαιο 2

Πρακτικές και Ιδεολογία

Η ‘αρωματική’ ερωτική επικοινωνία και ο ρόλος του αρώματος στην κατασκευή των γυναικείων ταυτοτήτων

Στα ερωτήματα του πώς σκέφτονταν τα ίδια τα υποκείμενα τις καθημερινές καλλωπιστικές τους πρακτικές, πώς αισθάνονταν και σε ποιες επιλογές προχωρούσαν ή απέρριπταν, ποιες προσωπικές αντιστάσεις, διλήμματα ή δυσκολίες αντιμετώπιζαν ή ποιες απολαύσεις βίωναν από την ίδια τη διαδικασία του καλλωπισμού - κοντολογίς το ζήτημα του ποια νοήματα απέδιδαν οι ίδιες οι γυναίκες κυρίως σ’ αυτές τις πρακτικές και μέσα από ποια λογικά και συναισθηματικά φίλτρα τις προσλαμβάνανε, είναι δύσκολο να δώσει κανείς μία απάντηση.¹¹⁵ Λείπουν εκείνες οι πηγές, όπως επιστολές ή αυτοβιογραφίες, που θα έδιναν φωνή στα υποκείμενα και θα φώτιζαν τις επιλογές τους. Η επιπρόσθετη δυσκολία που δημιουργεί η ηθελημένη σιωπή και ο ‘πέπλος’ που σκεπάζει τις εμπειρίες των γυναικών, ως καταπιεσμένης κοινωνικής κατηγορίας,¹¹⁶ μας εξαναγκάζει να αναμετρηθούμε με χάσματα, ιστορικά κενά και δυσαναπλήρωτες ελλείψεις. Μοναδική εξαίρεση σ’ αυτόν τον κανόνα, από όσα μπορέσαμε να δούμε, αποτελεί η Πηνελόπη Δέλτα και η αυτοβιογραφία της.¹¹⁷

Ίσως, η Δέλτα σπάζει αυτή τη σιωπή, εξαιτίας του ότι και οι αναμνήσεις της περιβάλλονται με τον μανδύα της λογοτεχνικής γραφής και βυθίζονται σε έναν προσωπικό εξομολογητικό τόνο, ο οποίος επιτρέπει να αναδειχτούν όψεις της εξωτερικής πραγματικότητας που μεταβάλλονται σε μαρτυρίες του εσωτερικού της κόσμου, συμβολικές αντηχήσεις του ψυχισμού της. Επουσιώδη αντικείμενα καθημερινής χρήσης αποκτούν τη δύναμη να εκφράζουν πλαγίως και υπαινικτικά μεν, με ασυνήθιστη ένταση ωστόσο, την ταυτότητα της και τις συναισθηματικές της ανάγκες σε μία κοινωνία εθισμένη στην κατάπνιξη της εκδήλωσης των αυθόρμητων και μύχιων επιθυμιών των ατόμων- και ιδιαίτερα των γυναικών. Μέσα σ’ αυτές τις συνθήκες της φιμωμένης επικοινωνίας και της ύπαρξης σχέσεων που δε γίνεται να κατονομαστούν ανοιχτά, παρά

---

¹¹⁵ Kathy Peiss, *Hope n a jar*, ό.π., σ. 167.

¹¹⁶ Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και υποκειμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 246-247.

¹¹⁷ Πηνελόπη Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, α’ ανατύπωση, Ερμής, Αθήνα 1991.

μόνο να υποδηλωθούν ή να αποσιωπηθούν ολωσδιόλου σα να μην υπήρχαν, το άρωμα καλείται να παίξει έναν ιδιαίτερο ρόλο.

Όταν η εικοσάχρονη Π. Δέλτα ανακαλύπτει ότι ο αγαπημένος της Μ. απεχθάνεται κάθε άλλο άρωμα και έλκεται μόνο από την «Ιριδα Φλωρεντίας», με την οποία εμποτίζει κάθε αντικείμενο του, κάνει και αυτή το ίδιο· έτσι, αν και προηγουμένως δεν χρησιμοποιούσε κανένα απολύτως άρωμα, αποφασίζει να ανοίξει ένα δικό της, μικρό, άθικτο μέχρι τότε «κουτί» που περιείχε «Ιριδα Φλωρεντίας». «Ραντίζει» λοιπόν, τα φορέματα της, τα ασπρόρουχα της, τη βεντάλια της και κάθε δικό της αντικείμενο με την ίδια μυρωδιά¹¹⁸, θέλοντας να του δείξει πόσο πολύ της άρεσε ο ίδιος. Πίστευε πως ο Μ. θα «μάντευε» το λόγο της προτίμησης της για αυτό το άρωμα.¹¹⁹

Βλέπουμε λοιπόν πως το άρωμα παίρνει το χαρακτήρα μιας ‘γλώσσας’ στην ερωτική επικοινωνία, ενός νομιμοποιημένου διάμεσου που επιτρέπει την εκδήλωση συναισθηματικών παθών. Μέσω αυτού μπορεί να εκφραστεί ακόμη η αρέσκεια ή η απαρέσκεια προς κάποιο πρόσωπο, όπως και η κωδικοποιημένη ανταλλαγή απόκρυφων μηνυμάτων.¹²⁰ Καθόλου τυχαίο δεν είναι άλλωστε, πως μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε υπάρξει κάποια ουσιώδης ή αποφασιστική χειρονομία από κανένα τους, ώστε να φανερωθεί η αμοιβαία έλξη που αισθάνονταν μεταξύ τους. Η εξιστόρηση ακόμη αυτού του περιστατικού μας βοηθάει να διαπιστώσουμε τις καθόλου υποδεέστερες επιδόσεις των αντρών, συγκριτικά με αυτές των γυναικών, στη χρήση αρωμάτων. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται ευδιάκριτα η εξομοίωση των δύο φύλων όσον αφορά τις κοσμητικές τους προτιμήσεις: κανένα πρόβλημα δε φαινόταν να δημιουργείται από την κοινή επιλογή της Ίριδος Φλωρεντίας, τόσο από την Δέλτα, όσο και από τον αγαπημένο της, ενώ και οι δύο αρωματίζουν με αυτήν τα ρούχα και τα προσωπικά τους μικροαντικείμενα.¹²¹

Τα πράγματα ωστόσο δεν εξελίχθηκαν όπως τα περίμενε η νεαρή ερωτευμένη. Ανέλπιστα για την ίδια, ο Μ. δε φάνηκε να εκτιμά ιδιαίτερα την κίνηση της. Η

---

¹¹⁸ Ο G. Jones αναφέρει πως κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα, οι γυναίκες δεν αρωματίζουν απευθείας την επιδερμίδα τους, αλλά ως επί το πλείστον τα μαντήλια τους, (Geoffrey Jones, *Imagined Beauty*, ό.π., σ. 32). Ο A. Corbin επισημαίνει πως στην επιδερμίδα δεν έβαζαν αρώματα, αλλά μόνο αρωματικά ‘νερά’ τουαλέτας. (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 183).

¹¹⁹ Πηνελόπη Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, ό.π., σ. 66.

¹²⁰ Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 182-183 και σ. 186-187, όπου περιγράφεται το ‘αρωματισμένο’ ερωτικό σενάριο που εξυφαίνεται ανάμεσα στα δύο φύλα και την πληθώρα των συμβολισμών που εμπεριέχεται στην επιλογή και τη χρήση των αρωμάτων.

¹²¹ Ιστορικά, στη Δύση, και οι άνδρες και οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν τα ίδια αρώματα. Από την εποχή όμως που αρχίζει να καλλιεργείται μια οξυμμένη συνείδηση της έμφυλης διαφοράς στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και, κυρίως, με τη βαθμιαία επικράτηση των νέων κανόνων καθαριότητας και την εμφάνιση των συνθετικών αρωμάτων, τα έμφυλα πρότυπα στην εφαρμογή των αρωματικών προϊόντων αρχίζουν να αποκλίνουν σημαντικά. (Geoffrey Jones, *Imagined beauty*, ό.π., σ. 24).

δυσαρέσκεια του θα εκφραστεί με τη μορφή μιας επίμονης διπλής ερώτησης, η πρώτη από τις οποίες θα μείνει αναπάντητη, ενώ η δεύτερη θα προκαλέσει μια παραπλανητική και εν πολλοίς ‘προβοκατόρικη’ απάντηση από την απογοητευμένη από τη στάση του Πηνελόπη Δέλτα. Αξίζει να παρακολουθήσουμε με προσοχή τις λεπτομέρειες αυτής της στιχομυθίας που θα επισφραγίσει τη σύγκυση στο εκτυλισσόμενο ανάμεσα τους ερωτικό σενάριο και θα αποκαλύψει διαδοχικά τις αλληλοαναιρούμενες προσδοκίες τους.

Όλα ξεκίνησαν από την επιθυμία της Δέλτα να επιβεβαιώσει πως το μήνυμα που του έστειλε μέσω του αρώματος της δεν πέρασε απαρατήρητο από αυτόν. Ζητά λοιπόν να μάθει, αν η βεντάλια της μύριζε ωραία. Ο Μ. δίνει μια κοφτή, μονολεκτική απάντηση και χωρίς να χάσει χρόνο διερωτάται για το λόγο που την οδήγησε να κάνει κάτι τέτοιο: “Yes...I wanted to ask you why you put *that* in your things...”. Στην προσπάθεια της αυτοβιογραφούμενης να υπεκφύγει, καθώς φαίνεται να συνειδητοποιεί με οδυνηρό τρόπο πως το νόημα της πράξης της όχι μόνο δεν έγινε αντιληπτό, αλλά πιθανότατα την ενέπλεκε και σε αναπάντεχες κατηγορίες από τον άντρα που τόσο αγαπούσε, αυτός επανέρχεται απαιτητικότερος στο ίδιο ζήτημα: “Say, why did you put Iris in your face?”¹²²

Ας προσέξουμε πως η δεύτερη αυτή ερώτηση διατυπώνεται με ελαφρώς διαφορετική μορφή και περιεχόμενο από αυτήν που προηγήθηκε και δεν έτυχε απόκρισης· πέρα από την εμφανέστατα πιο επιτακτική της χροιά, που αγγίζει τα όρια της αναιδούς επιμονής και, ενδεχομένως, της αγένειας - δείγμα ίσως του μεγάλου εκνευρισμού που τον διακατείχε - πολύ πιο σημαντικό ωστόσο είναι, πως αυτό που ισχυρίζεται, είναι ψευδές: η Δέλτα δεν έβαλε την ‘Ιριδα’ στο πρόσωπο της, αλλά στα πράγματα της - όπως σωστά παρουσιάζεται μόνο στην πρώτη ερώτηση του. Δύσκολα μπορεί κάποιος να καταλήξει στο αν το λάθος αυτό έγινε εσκεμμένα για να εμφανιστεί βαρύτερη η μομφή ενάντια της, αν έγινε από παραδρομή ή αν πράγματι γελάστηκε τόσο πολύ ο ίδιος.

Η συναισθηματική φόρτιση της νεαρής Δέλτα από την άδικη επίθεση που δέχεται και οι έντονες πιέσεις του Μ. την οδηγούν στο να δώσει εκείνη ακριβώς την -αναληθή- απάντηση που είχε, όπως φαίνεται, ήδη σχηματιστεί ως πεποίθηση στο μυαλό του, ‘επιβεβαιώνοντας’ έτσι τους χειρότερους φόβους του για το χαρακτήρα του κοριτσιού: «Από καπρίτσιο σίγουρα». Στο άκουσμα αυτών ο Μ. δείχνει κλονισμένος και εξηγεί με

---

¹²² Πηνελόπη Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, ό.π., σ. 73. Οι δυο τους συζητούν συνήθως στα αγγλικά για να μη γίνονται εύκολα αντιληπτοί από τους άλλους.

πίκρα τον λόγο της μεγάλης απογοήτευσης του: “A capricious woman changes so often”.¹²³ Πράγμα που σημαίνει πως δεν θα μπορούσε να είναι καθόλου βέβαιος για τη σταθερότητα των συναισθημάτων της κοπέλας και των όποιων μελλοντικών δεσμεύσεων της προς το πρόσωπο του. Η νεαρή γυναίκα, αρνούμενη γρήγορα την αρχική πεισματάρικη πρόκληση της, διαμαρτύρεται έντονα για την ερμηνεία που δίνει ο Μ. για την ‘capricious woman’, λέγοντας πως δεν πρέπει να σκέφτεται για αυτή πως θα μπορούσε πραγματικά να αλλάξει. Η συγκίνηση της μάλιστα ήταν τόση, ώστε σύμφωνα με τη δική της εξομολόγηση, «δεν καταλάβαινα ότι φανέρωνα τα αισθήματά μου και ότι εκείνη τη στιγμή θα μπορούσε να με ρωτήσει ό,τι ήθελε...».¹²⁴

Προφανώς ευχαριστημένος με την ακούσια αποκάλυψη του ερωτικού ‘μυστικού’ της νέας, ο Μ. καταθέτει αμέσως μετά μια διαφορετική και πολύ πιο ήπια άποψη για τις ‘ιδιοτροπίες’ των γυναικών: «So, you were talking of these little caprices that are one of the woman’s charms»¹²⁵. Με αυτόν τον τρόπο, ο τρόμος της ενδεχόμενης προδοσίας που προκαλούν τα αστάθμητα καπρίτσια μιας γυναίκας, της οποίας ο ψυχικός και συναισθηματικός κόσμος δεν έχει κανένα σταθερό σημείο αναφοράς και η συμπεριφορά της καμία εμπιστοσύνη δεν μπορεί να εμπνεύσει, καταπίπτει σε μια ανώδυνη, αφυδατωμένη και λίγο πολύ γραφική εικόνα των πολλών μικρών χαριτωμένων ιδιοτροπιών της, που, σε τελική ανάλυση, και παρά τις όποιες γκρίνιες των αντρών, συνιστούν, σύμφωνα με την κυρίαρχη οπτική των πραγμάτων, την γοητεία της.

Στα λόγια του Μ. διακρίνει κανείς την αντρική αμφιθυμία απέναντι στο γυναικείο φύλο: πράξεις και συμπεριφορές αυτού, που ορισμένες φορές εμφανίζονταν ως μια ελκυστική ενάσκηση των θέλητρων του και τραβούν το θαυμασμό των ανδρών, μπορούσαν συγχρόνως να ιδωθούν από τους ίδιους και ως προειδοποιητικό σήμα κινδύνου για την ενδεχόμενη διάβρωση του προτύπου της πιστής και αφοσιωμένης συζύγου ή ερωμένης. Αυτός ο διχασμός του αρσενικού απέναντι σε ό,τι φαίνεται να αποτελεί την χαρακτηριστική επιτομή της μοντέρνας θηλυκότητας, δηλαδή την εμφάνιση του ‘καπριτσιόζικου’ χαρακτήρα, αποτυπώνεται στα διαρκώς ρευστά και αείποτε μετακινούμενα όρια ανάμεσα σε ό,τι θεωρείται ορθό και πρέπον στο ερωτικό παιχνίδι για τις γυναίκες- χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται με την ανέραστη και επιδεικτική σεμνοτυφία - και σε ό,τι παρεκκλίνει προς μια ανοιχτή εκδήλωση αισθησιακότητας ή εμφανούς σεξουαλικής ανησυχίας χωρίς φραγμούς ή κανόνες.

---

¹²³ Στο ίδιο.

¹²⁴ Στο ίδιο.

¹²⁵ Στο ίδιο.

Ποια ήταν όμως τα ‘λάθη’ και οι αβλεψίες στην επικοινωνιακή τακτική της Δέλτα που είχαν σαν αποτέλεσμα την αδυναμία αναγνώρισης του σχεδίου της από τον Μ.;¹²⁶ Ποια σφάλματα στην ανάγνωση της κατάστασης της στιγμής την οδήγησαν στην παραγνώριση των ορίων για τα οποία μιλήσαμε παραπάνω, στην παρεξήγηση και την έστω και προσωρινή εκτροπή από την ομαλή πορεία των πραγμάτων;¹²⁷ Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα θα αποσαφηνίσουν την εμπλοκή του αρώματος και των καλλωπιστικών επιλογών της στην αποτυχία του σχεδιασμού της.

Χωρίς να είναι απολύτως ξεκάθαρο, καθώς η Δέλτα δεν παραθέτει περαιτέρω εξηγήσεις στο αυτοβιογραφικό της κείμενο, θεωρούμε πως πιθανότατα η νεαρή ερωτευμένη παραβίασε την τάξη της ιεραρχικής προτεραιότητας του αρσενικού στην διεξαγωγή των ερωτικού παιχνιδιού. Αγνόησε ακόμη τους κανόνες του κώδικα της «απρεπούς σεμνότητας» (“immodest modesty”)¹²⁸ κατά την ανταλλαγή των μηνυμάτων στη διάρκεια αυτού του παιχνιδιού και, μάλλον από απειρία ή από υπερβολικό ενθουσιασμό, παρασύρθηκε σε κακούς υπολογισμούς που είχαν σαν συνέπεια να αποκαλύψει, ως μη όφειλε, στον Μ. την αγάπη της για αυτόν. Αψήφησε, τέλος, την επικινδυνότητα και τη συνθετότητα των σημειωμένων του κατεξοχήν μέσου της ερωτικής επικοινωνίας, δηλαδή του αρώματος.¹²⁹

---

¹²⁶ Για «επικοινωνιακά απρόοπτα» θα μιλούσε ο Γκόφμαν. Αυτά προκύπτουν όταν οι συμμετέχοντες στην επικοινωνιακή διάδραση παρεξηγούν «το νόημα που το σινιάλο ήταν σχεδιασμένο να μεταδώσει» ή ερμηνεύουν συμβάντα ή περιστατικά που είναι τυχαία ή ακούσια με τρόπο ανεπιθύμητο για ένα εκ των συμμετεχόντων, (Erving Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 106).

¹²⁷ Τοποθετώντας και εδώ το ερώτημα μας στο πλαίσιο της Γκοφμανικής θεωρίας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και χρησιμοποιώντας την ορολογία που αυτή υιοθετεί, θα λέγαμε πως ο «ορισμός της κατάστασης» της επικοινωνιακής στιγμής που πρόβαλλε η Δέλτα, προσέκρουσε στην άρνηση και την απαξίωση αυτής της προβολής από τον Μ. Η αλληλεπίδραση διασαλεύτηκε από την αδυναμία τους να θεμελιώσουν από κοινού έναν εναρμονισμένο «ορισμό της κατάστασης» που θα σέβονταν και οι δύο. (Στο ίδιο, σ. 65-68). Βλέπε και: Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή» στο Erving Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 10-11.

¹²⁸ Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 183 και σ. 186-187, όπου περιγράφεται το πώς η σεμνότητα γίνεται ένα ερωτικό σενάριο. Με την επίφαση της αθωότητας, η ‘αρωματισμένη πρόσκληση’ καθίσταται λιγότερο φανερή.

¹²⁹ Η προσέγγιση μας σχετικά με τις δυσχέρειες της ερωτικής επικοινωνίας της Δέλτα με τον Μ. και για τα νοήματα που υποκρύπτονται σ’ αυτή την ‘αρωματική’ ανταλλαγή ερωτικών μηνυμάτων, δεν εξαντλείται βέβαια στη χρήση μιας οποιασδήποτε ανιστορικής επικοινωνιακής θεωρίας, ούτε ακόμη από το μάλλον στατικό δραματουργικό μοντέλο του Γκόφμαν, χωρίς ωστόσο τα παραπάνω να σημαίνουν πως αυτά στερούνται οποιασδήποτε ερμηνευτικής αξίας. Θεωρούμε πως τα όσα διαδραματίστηκαν ανάμεσα στους δύο ερωτευμένους, μπορούν να φωτιστούν μόνο αν ενταχθούν οι πράξεις και τα νοήματα αυτών των πράξεων σε ένα ευρύτερο κοινωνικοϊστορικό περιβάλλον και στα πολιτισμικά του συμφραζόμενα, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι νοοτροπίες, οι συμπεριφορές, οι συναισθηματικές εκδηλώσεις και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Κατά τη γνώμη μας, η ιστορικοκοινωνιολογική μελέτη του Σένετ για τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στην προσωπικότητα και την εμφάνιση στο δημόσιο χώρο του 19^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα κατά τη βικτοριανή του φάση, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη σημασία των όσων αποκαλύπτει η Δέλτα στην αυτοβιογραφία της και να αναδείξουμε κάποιες ‘δυσανάγνωστες’ όψεις του πολιτισμού της ελληνικής αστικής κοινωνίας του τέλους

Όλα δείχνουν πως το να αρωματίζεται μια γυναίκα, και ιδιαίτερα κάποια νεαρή, δεν ήταν καθόλου εύκολη ή απλή υπόθεση ακόμη και στα σαλόνια της μεγαλοαστικής τάξης του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Στο όλο εγχείρημα να γοητεύσει το αντρικό κοινό ή να τραβήξει την προσοχή του εκλεκτού της, όφειλε να σεβαστεί τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις και τους ανυπέρβλητους κανόνες διεξαγωγής του ερωτικού παιχνιδιού: το αποφασιστικό σημείο που έκρινε την επιτυχία του ήταν η απόκρυψη του στόχου της ‘αποπλάνησης’,¹³⁰ άρα η διαχείριση της ερωτικής επιθυμίας με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτή σχεδόν να μη διακρίνεται από τους παρείσακτους άλλους, αλλά μόνο από το πρόσωπο που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της. Αδιόρατα, υπαινικτικά και φευγαλέα σημάδια της ερωτικής στόχευσης προστάτευαν ακόμη τη νεαρή δεσποινίδα από το να καταστήσει φανερές τις απώτερες φιλοδοξίες της για γάμο.¹³¹

Το άρωμα μπορεί να εκπληρώσει αυτή την επικοινωνιακή αποστολή, καθώς φαίνεται να βρίσκεται στο στοιχείο του σ’ αυτόν τον κόσμο του φευγαλέου περάσματος της επιθυμίας και των αδιόρατων εντυπώσεων, των μικρών μυστικών και των συνεχών παραπλανήσεων και υπεκφυγών. Εξυπηρετεί τέλεια το στόχο της κεκαλυμμένης συνεννόησης των εραστών, γιατί μεταφέρει πληθώρα προσωπικών πληροφοριών χωρίς να αφήνει ‘υλικά’ ίχνη ή δεσμευτικά τεκμήρια της σχέσης. Ωστόσο, ο εσκεμμένα ανοιχτός, περίπλοκος και μη παγιωμένος αυτός κώδικας συμβολισμών και

του 19^{ου} αιώνα. Κρίσιμα δε για τη δική μας πραγμάτευση ζητήματα που θίγει ο Αμερικανός κοινωνιολόγος, είναι η κατάπιξη του παρορμητισμού και της αυθορμησίας των συναισθηματικών εκδηλώσεων των γυναικών και ο φόβος για την αποκάλυψη του ‘εγώ’ τους από μικρολεπτομέρειες στην ενδυμασία τους, από εκφράσεις του προσώπου τους και από την όλη εικόνα που εκπέμπει ο σωματικός τους εαυτός. Η εδραιωμένη πίστη πως, μέσω του σώματος, διακινούνται και αποκωδικοποιούνται εκείνες οι αποφασιστικές για την προσωπικότητα του ατόμου πληροφορίες, τις οδηγεί στην προσπάθεια να κάνουν τις εμφανίσεις τους ουδέτερες και άχρωμες. Με το να καταστήσουν το σώμα τους «στο μεγαλύτερο μέρος του αόρατο», το εξαναγκάζουν, για λόγους στοιχειώδους αυτοπροστασίας, να μιλήσει «στα κρυφά». Η σημασία των κρυμμένων ή αδιόρατα και έντεχνα αποκαλυμμένων σημείων, όπως των αρωμάτων, των καλλυντικών, των μεσοφοριών, μεγεθύνεται, καθώς αυτές αποκτούν «κοινωνικό χαρακτήρα», έχουν τη δύναμη να φανερώσουν τον εσώτερο εαυτό, τις πραγματικές διαθέσεις του. Οι γυναίκες, ειδικά, μάθαιναν πώς να διευθετούν τις ‘ομιλούσες’ μικρολεπτομέρειες και πώς να ισορροπούν ανάμεσα στην επιθυμία τους να καταστήσουν την εμφάνισή τους σεξουαλικά ελκυστική και στο φόβο τους μήπως ξεπεράσουν τα όρια και θεωρηθούν γυναίκες του «υποκόσμου» ή πόρνες, (Ritchard Sennett, *Η τυραννία της οικειότητας*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 210- 251 και ειδικά σ. 221-226, σ. 235-236 και σ. 242-245). Να προσθέσουμε μόνο, πως στον βικτοριανό αστικό πολιτισμό των ενοχών, της σεμνοτυφίας και των συνεχών προφυλάξεων, όπου η επικοινωνία σε μεγάλο βαθμό διενεργείται ‘υπόγεια’, το άρωμα μπορεί να φανερώσει πλήρως τις ‘απελευθερωτικές’ εκφραστικές του δυνατότητες στην υπό όρους εξωτερική της ερωτικής επιθυμίας. Στην περίπτωση μάλιστα της Δέλτα, φαίνεται πως είναι και το μοναδικό τέτοιου είδους εκφραστικό μέσο. Η μεγιστοποίηση, όμως, του μεσολαβητικού του ρόλου στην επικοινωνία, θα εντείνει και τις καχυποψίες εναντίον του, όπως άλλωστε θα δείξουμε παρακάτω.

¹³⁰ Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 187

¹³¹ Αυτή η συνθήκη επέβαλε την ηθική απαγόρευση για τη χρήση αρωμάτων στις πολύ νέες κοπέλες, (στο ίδιο, σ. 182). Ίσως, αυτό το στοιχείο να προσφέρει μία επιπρόσθετη εξήγηση για τη δυσαρέσκεια του Μ., δεδομένου ότι η Δέλτα δεν αρωματίζονταν καθόλου: πρώτη φορά που έβαλε άρωμα ήταν για χάρη του και πιθανόν αυτό να μη φάνηκε στα μάτια του και τόσο αθώο.

σημαινόμενων, εξαιτίας ακριβώς της ίδιας του της φύσης, απαιτούσε εμπειρία, γνώση του ‘κόσμου’, επιδέξιους χειρισμούς, ευφυΐα στην ικανότητα αντίληψης του τι διακυβεύονταν κάθε στιγμή στη διάδραση με τον δυνάμει σύντροφο του, αλλά και συναίσθηση του τι και με ποιο τρόπο έπρεπε να αποκαλύψει κανείς σε κάθε επεισόδιο της ερωτικής του ιστορίας.

Σίγουρα, η Πηνελόπη Δέλτα, με το να μην λάβει υπόψη της τις παραπάνω ουσιώδεις και λειτουργικές προϋποθέσεις για την επίτευξη του σκοπού της, οδηγήθηκε σε ένα απρόοπτο: η αθώα αρωματική ‘πρόσκληση’ της μετατράπηκε, χωρίς να το καταλάβει, σε μια επιπόλαιη ‘πρόκληση’. Με το να βιαστεί να αποδείξει στον Μ. πόσο πολύ τον αγαπούσε, ταυτίζοντας τις αρωματικές της επιλογές με τις δικές του, εκτέθηκε στον κίνδυνο να χαρακτηριστεί ως γυναίκα με έκδηλη φιλαρέσκεια και περίεργες ‘ιδιοτροπίες’. Δε φάνηκε ακόμη να συνειδητοποιεί τη διττή όψη του αρώματος κάθε φορά που ενσωματώνονταν στις καθημερινές καλλωπιστικές τελετουργίες των γυναικών: από τη μία, διεύρυνε, όπως δείξαμε, τις δυνατότητες της ερωτικής επικοινωνίας, ενδυνάμωνε τη γυναικεία ατμόσφαιρα στον προσωπικό τους χώρο και αποτελούσε ιδεώδες μέσο συγκρότησης ή πλαισίωσης ατομικών και συλλογικών- ταυτοτήτων, από την άλλη όμως, βρέθηκε εξ αρχής υπόλογο στις κατηγορίες της καθοριστικής συμβολής του στη δημιουργία, ή τουλάχιστον στην εξωτερίκευση της γυναικείας φιληδονίας, της σεξουαλικής αναισχυντίας και της ηθικής παρακμής.¹³²

Αυτό το μίγμα των απελευθερωτικών δυνατοτήτων και των φόβων μπροστά στην παρεκτροπή και την ανδρική αποδοκιμασία, φαίνεται να βάζει σε δοκιμασία τις γυναίκες για τους όρους και τα όρια του αρωματικού τους καλλωπισμού.¹³³ Το πρόβλημα της σωστής δοσολογίας στις αρωματικές τους περιποιήσεις, όπως και η ενδεδειγμένη εκλογή

---

¹³² Σε μια πρώιμη ακόμη εποχή (18^{ος} αιώνας), συμβόλιζε την ασωτεία, τη σπατάλη και την απώλεια και βρίσκονταν στον αντίποδα του αστικού πνεύματος της συσσώρευσης. Το κατηγορούσαν ακόμη πως εξέφραζε τη φιληδονία, τη μαλθακότητα και την αταξία, (Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 172). Για το μύθο της αρωματισμένης γυναίκας-γόησας που παραπλανά τους άνδρες και για τις σεξιστικές αντιλήψεις που σχετίζονται με τη χρήση αρωμάτων από τις γυναίκες, βλέπε στο: Constance Classen, David Howes, Anthony Synnott, *Άρωμα. Η πολιτισμική ιστορία της οσμής*, ό.π., σ. 189-191.

¹³³ Η βάσανος αυτής της δοκιμασίας θα ωθήσει ή (και) θα αναγκάσει τις γυναίκες στην κριτική αυτοεξέταση του καλλωπισμένου σώματος τους: βλέποντας τον εαυτό τους με τα μάτια των άλλων (των ανδρών) μέσω του καθρέφτη, διορθώνουν την εικόνα τους, ώστε να συμβαδίσει με τα κυρίαρχα αισθητικά και ηθικά πρότυπα. Η μαζική διάδοση της φωτογραφίας θα επιτείνει το άγχος της εμφάνισης και θα οξύνει τις διαδικασίες της αυτοεξέτασης και της προσπάθειας εξωραϊσμού του προσώπου και του σώματος, καθώς πλέον φανερώνεται ανάγλυφα η απόσταση ανάμεσα στην εξιδανικευμένο πρότυπο και την πραγματική εικόνα του εαυτού. Την απόσταση αυτή θα επιχειρήσουν να τη γεφυρώσουν με τις ‘βαφές’ και τα καλλυντικά, (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 45-47). Για την T. Riordan, οι φωτογραφίες λειτουργούν σαν «σταθεροί καθρέφτες» και η δημοφιλία τους στην Αμερική βιάδιζε παράλληλα και συγχρονικά με αυτή των καλλυντικών (1870-1900), (Teresa Riordan, *A history of the innovations that have made us beautiful*, ό.π., σ. 4).

και χρήση του προσωπικού τους αρώματος, γεννά τους γυναικείους δισταγμούς, τα διλήμματα και τις αμφιταλαντεύσεις τους. Άλλοτε ‘συμμορφωμένες’ από τους θεσμισμένους κοινωνικούς καταναγκασμούς και άλλοτε προχωρώντας σε τολμηρούς πειραματισμούς, που προεικονίζουν και συχνά μορφοποιούν τα παραδείγματα του μέλλοντος, δίνουν κάποιες πρακτικές απαντήσεις στα ακανθώδη ζητήματα της αρωματικής -και όχι μόνο- καλλωπιστικής φροντίδας του σώματός τους. Από την πλευρά τους, οι ειδικοί σ’ αυτές τις υποθέσεις κάνουν ό,τι μπορούν για να αναχαιτίσουν τις αυθαίρετες υπερβάσεις του κανόνα, υπενθυμίζοντας στο κοινό τους με την πρώτη ευκαιρία τα στοιχειώδη της προφύλαξης από τις όποιες υπερβολές.

Έτσι, η Μαρία Βελλή, σε σχετικό άρθρο της στην «Εφημερίδα των Κυριών» στα 1889¹³⁴, επιχειρεί να εκπαιδεύσει τις αναγνώστριες στη χρήση των αρωμάτων, σύμφωνα με ένα κοινώς αποδεκτό πρότυπο αρμονικής συναρμογής γυναικείων χαρακτήρων, αρωμάτων και χρωματισμών των μαλλιών τους. Τονίζει λοιπόν πως «σε κάθε χαρακτήρα γυναικός» αντιστοιχεί μόνο ένα συγκεκριμένο άρωμα. Βέβαια, λίγο νωρίτερα, κλίνει προς την ιδέα ενός σε τέτοιο βαθμό προσωπικού αρώματος, που θα μπορούσε να αποτελεί βασικό στοιχείο της ταυτότητας του ατόμου, δηλαδή της αναγνώρισης της μοναδικότητας του. Πάντως, στην τυπολογία των γυναικείων ‘χαρακτήρων που παραθέτει, συνυπάρχουν η «πνευματώδης», η «κυρία του κόσμου» και η «πλήρης δράσεως γυναίκα», μαζί με την «νεάνιδα», τη «μελαχρινή» και την «χήρα»! Προτρέπει τις «δέσποινες» να αρωματίζονται «ως δυνατόν λεπτότερον» και να αποφεύγουν τις βαριές μυρωδιές.¹³⁵ Κάνει λόγο για μια ιατρική γνωμάτευση, σύμφωνα με την οποία κάθε άτομο πρέπει να εκλέγει ένα «ειδικό άρωμα» που να ανταποκρίνεται «σε ηλικία, κλίσεις, απολαύσεις αυτού». Το όλο σχήμα θεμελιώνεται θεωρητικά στην επιστημονική απόφαση πως το άρωμα «ως γνωστό» επιδρά στον εγκέφαλο και, επομένως, είναι δυνατό να επηρεάσει ή να μεταβάλλει τον ψυχισμό, τις ευαισθησίες και τις διαθέσεις ανδρών και γυναικών¹³⁶.

Αν ανατρέξαμε στο άρθρο της συνεργάτιδας της Παρρέν, το κάναμε γιατί σ’ αυτό αποτυπώνεται ολόκληρη η δυναμική που αναπτύσσει το άρωμα και η ‘κοινωνική

---

¹³⁴ Μαρία Βελλή, «Ιστορία και υγιεινή των μύρων», *Εφημερίς των Κυριών*, 18.6.1889, σ. 3-4. Λογικά, θα πρέπει η συγγραφέας να μεταφράζει ή να ‘μεταγράφει’ ελεύθερα κάποιο γαλλικό κείμενο, όπως φαίνεται από το παράθεμα του «εκ του γαλλικού» δίπλα στο όνομα της. Δε δηλώνεται, ωστόσο, ο/η συγγραφέας του πρωτότυπου έργου.

¹³⁵ Η απαγόρευση των «αδιάκριτων» αρωμάτων, όπως επίσης και των καλλυντικών, για τους ηθικολόγους του 19^{ου} αιώνα αποτελούσε τμήμα ενός σύνθετου συστήματος οπτικών, ηθικών και αισθητικών αντιλήψεων. Οι δυνατές οσμές (π.χ. από μόσχο) θεωρούνταν κατάλληλες μόνο για τις εταίρες και τα πορνεία, (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 185).

¹³⁶ Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π. σ. 113-114.

παθολογία' που συνδέεται μαζί του στο β μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά και γιατί εδώ αποκρυσταλλώνεται σε όλο του το βάθος και την καθαρότητα το σκεπτικό για τα αίτια αυτών. Ακολουθώντας το συλλογισμό της W. Susman για την κλασική πια διάκριση ανάμεσα στο χαρακτήρα και την προσωπικότητα και εκκινώντας από την επισήμανση της πως η προσωπικότητα αναδύεται από τη 'διάβρωση' του χαρακτήρα, εξαιτίας της ύπαρξης της εμπορευματικής καταναλωτικής κουλτούρας του 19^{ου} αιώνα,¹³⁷ μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα για το ρόλο που επιφυλάσσεται στο άρωμα σ' αυτόν τον σοβαρό μετασχηματισμό. Μέσω ακόμη του τρόπου που επιχειρείται από τους κανονιστικούς λόγους να προσδεθεί το άρωμα σε ένα αγκιστρωμένο στην ακινησία των ταξινομήσεων και μη επιδεχόμενο αλλαγών θηλυκό εαυτό, μπορούμε να αντιληφθούμε τους αποδιοργανωτικούς για την ευστάθεια των κοινωνικών ιεραρχιών ανέμους που εξαπολύονται από τη μόδα, την κατανάλωση και τον εμπορευματικό καλλωπισμό¹³⁸.

Απ' όσο δείχνουν τα πράγματα, το άρωμα συνδέθηκε με όλες τις όψεις αυτού του μετασχηματισμού και βρέθηκε από νωρίς στο πεδίο της μάχης ενός ακήρυκτου και χαμηλής έντασης πολέμου για τα νοήματα και τις συμβολικές σημασίες που λαμβάνουν οι καλλωπιστικές επιλογές των γυναικών· ενός πολέμου ανάμεσα στον θεωρούμενο ως αρμονικό και καλά διατεταγμένο κόσμο της θριαμβεύουσας αστικής ιδεολογίας και τη νεωτερικότητα που θραύει όλες τις παλιές βεβαιότητες. Σταδιακά, και μάλλον

---

¹³⁷ Παρατίθεται σε: Kathy Peiss "Making up, making over", *ό.π.*, σ. 312. Ο P. Σένετ, αν και ακολουθώντας άλλες θεωρητικές κατευθύνσεις και αντιλαμβανόμενος λίγο διαφορετικά - και νομίζουμε πιο περιεκτικά - τις έννοιες της «προσωπικότητας» και του «χαρακτήρα», δε διαφοροποιείται ωστόσο καθόλου στα συμπεράσματα του: «Η μυστικοποίηση της προσωπικότητας επεκτείνεται στον ίδιο βαθμό με τη μυστικοποίηση των νέων καταναλωτικών αγαθών στα καταστήματα», (Ritchard Sennett, *Η τυραννία της οικειότητας*, *ό.π.*, σ. 219.) Για τον ίδιο, η παραλλαγμένη από πρόσωπο σε πρόσωπο «προσωπικότητα» διέφερε από τον ενιαίο και καθολικό «φυσικό χαρακτήρα» του Διαφωτισμού κατά τον 19^ο αιώνα. «Ο καθένας είναι ό,τι δείχνει επομένως οι άνθρωποι με διαφορετικές εμφανίσεις είναι διαφορετικά πρόσωπα. Όταν η εμφάνιση κανενός αλλάζει, υπάρχει αλλαγή στο πρόσωπο. Με την έκλειψη της διαφωτιστικής πίστης στην ενιαία ανθρωπότητα η ποικιλία των προσωπικών εμφανίσεων συνδέθηκε με την αστάθεια της ίδιας της προσωπικότητας», (*στο ίδιο*, σ. 198). Ο αστός, για να αποφύγει τη διαρκή απειλή της «αποσταθεροποίησης της προσωπικότητας του», όφειλε να επιδεικνύει αυτοσυνειδησία και να ελέγχει συνεχώς το τι αισθάνεται, έτσι ώστε η ταυτότητα του να συγκροτείται μέσω των «γνωστών και περατωμένων» υποδειγμάτων σκέψης και συναίσθησης. Με άλλα λόγια, έπρεπε να προσπαθεί να ταυτίσει ή να συμφιλιώσει την ατομικότητά του με τον κοινά αποδεκτό «φυσικό χαρακτήρα» της εποχής του. Τέλος, η «μοντέρνα προσωπικότητα» παίρνει οριστικά διαζύγιο από «την ιδέα του φυσικού χαρακτήρα», γιατί με την αυθορμησία της παραβιάζει τις κανονικότητες και τις κοινωνικές συμβάσεις, (*στο ίδιο*, σ. 198-199). Όπως θα φανεί και από τα κείμενα που θα παραθέσουμε, οι κανονιστικοί λόγοι ιδίως προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κάνουν ό,τι μπορούν για να απομακρύνουν τους κινδύνους της αστάθειας της ταυτότητας και της εμφάνισης στο προσκήνιο μιας παρεκκλίνουσας 'μοντέρνας' προσωπικότητας. Προβάλλοντας τις ομαλές και παραδεγμένες φόρμες προσωπικών επιλογών και ταξινομώντας τις σε κατηγορίες που προσιδιάζουν στην ύπαρξη σταθερών και απαρασάλευτων «χαρακτήρων», καταπολεμούν τα ορατά διαλυτικά συμπτώματα ενός πολιτισμού που αρχίζει να χάνει τη συνοχή του.

¹³⁸ Στο προαναφερθέν άρθρο της η Kathy Peiss διερευνά τις σχέσεις ανάμεσα στη γυναικεία ταυτότητα, την παρουσίαση του προσώπου και του σώματος και τον έμφυλο εαυτό, σε συσχέτιση με τα αποτελέσματα που επιφέρει η εμπορευματική-καταναλωτική κουλτούρα στις αντιλήψεις του 19^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, (Kathy Peiss "Making up, making over", *ό.π.*, σ. 312-313).

ανεπαίσθητα αρχικά, από εκεί που παρέπεμπε (σε), συνόδευε και εγγυόταν μια μονολιθική και αδιάβρωτη έμφυλη ταυτότητα και ένα αναγνωρίσιμο κώδικα ερωτικής επικοινωνίας, κατέστη προπομπός και συνάμα συνεργός των εξελίξεων εκείνων που σχημάτισαν τη γυναικεία ταυτότητα ως αίνιγμα και ως μια ακατάληπτη διαδοχή ανεπίγνωστων ψυχικών ενορμήσεων, κυκλοθυμικών διαθέσεων της στιγμής και ανησυχητικών καπρίτσιων. Η εποχή φανερά πια παραμέριζε τον «χαρακτήρα», που καμία έκπληξη δεν προξενούσε σε κανένα, προς χάρη του άπειρου και ανεξερεύνητου βάθους μιας εντελώς συναρπαστικής και μάλλον απρόβλεπτης στις εκδηλώσεις της διάστασης του υποκειμένου, δηλαδή της «προσωπικότητας».

Ας περάσουμε όμως από την αφαίρεση του γενικευτικού αυτού σχήματος στην ανάλυση των δεδομένων που μας προσφέρει το ίδιο το κείμενο. Για τη συγγραφέα του, ο όρος 'χαρακτήρας' φαίνεται να αντιστοιχεί περισσότερο σε κύρια γνωρίσματα του τρόπου ζωής των γυναικών ή σε ηλικιακές διαβαθμίσεις, παρά σε κάποιες εσωτερικές ποιότητες τους, οπότε έχουμε να κάνουμε κυρίως με «τύπους» γυναικών. Κάθε γυναίκα εκφράζει την ουσία και την πραγματικότητα της ύπαρξής της μόνο μέσω της ταξινομητικής κατηγορίας στην οποία ανήκει και μόνο μέσω αυτού του ιδεοτύπου αποκτά μια ξεχωριστή ταυτότητα.¹³⁹ Ένα και μοναδικό άρωμα προσιδιάζει στην κάθε διακριτή κατηγορία γυναικών. Αντιπροσωπεύει την συμπυκνωμένη σε συμβολικό επίπεδο 'αλήθεια' της στις σχέσεις της με τους άλλους και ιδιαίτερα στις σχέσεις της με το άλλο φύλο. Επομένως, ο οποιοσδήποτε γνωρίζει την ακριβή αντιστοίχιση των αρωμάτων με τους τύπους/χαρακτήρες γυναικών, μπορεί αυτόματα να καταχωρήσει στο μυαλό του πληροφορίες για την ταυτότητα της αρωματισμένης γυναίκας που έχει μπροστά του και, κυρίως, να αποκρυπτογραφήσει τα σήματα για την εικόνα που αυτή θέλει να προβάλλει προς τα έξω.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, πιθανότατα δημιουργείται πρόβλημα από τη στιγμή που οι γυναίκες προβαίνουν σε συχνές, 'αυθαίρετες' και αντίστοιχες με τον 'τύπο' τους αλλαγές στη χρήση αρωμάτων.¹⁴⁰ Σ' αυτή την περίπτωση ίσως προκύπτει η

---

¹³⁹ Κατά τη Lynn Frame, η οποία μελετά την κατασκευή γυναικείων τυπολογιών από επιστήμονες στη Γερμανία της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, οι τυπολογίες λειτουργούν ως μοντέλα ταύτισης για τις γυναίκες και ο ρόλος τους ήταν τόσο να ερμηνεύσουν, όσο και να ρυθμίσουν/ελέγξουν τη συμπεριφορά των γυναικών. (Lynn Frame, "Gretchen, Girl, Garconne: Weimar, science, and popular culture in search of the ideal New Woman", στο Katharina von Ankum (επιμ.), *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1997, σ. 12-13.

¹⁴⁰ Την προτροπή-απαγόρευση «μην αλλάζετε ποτέ αρώματα» την απευθύνει στις γυναίκες και η βαρόνη D' Orghamps. Η άποψη της είναι πως η γυναίκα «ταυτίζει επί τέλους με τον εαυτόν της» το άρωμα που φέρει και έτσι αυτό γίνεται «το ατομικόν της άρωμα». Αυτό πρέπει να το εκλέξει ανάλογα με την ηλικία και τη διάθεση της, (Βαρόνη D' Orghamps, «*Τα μυστικά της γυναικός. Τα αρώματα*», εφ. *Σκριπ*,

σύγχυση και ο φόβος της απροσδιοριστίας της ταυτότητας· οι ισχύοντες ερμηνευτικοί κώδικες μπλοκάρουν και καθίστανται άχρηστοι, τα σημαίνοντα δε φαίνεται να αντιστοιχούν στα σημαινόμενα ή αδειάζουν από το περιεχόμενο τους και οι παλιές τυπολογίες αδυνατούν πια να εξηγήσουν το οτιδήποτε. Το θηλυκά υποκείμενα που ακολουθούν αυτές τις πρακτικές εξάρθρωσης ή αντιστροφής της φοράς της ‘κανονικής’ διάταξης του συσχετισμού του είναι τους με τον καλλωπισμό και την εμφάνιση τους, αρπάζονται από μια ‘καταχρηστική’ ελευθερία να ιδιοποιηθούν αρετές, ιδιότητες και χαρακτήρες που μέχρι τότε αλληλοαποκλείονταν: ίσως, περνώντας από το ένα άρωμα στο άλλο, αποσύρονται από την ταξινόμια που τις εμπεριέχει και, είτε -φαντασιακά- αποκτούν τη δύναμη να συγκεντρώνουν στο πρόσωπο τους όλα τα γνωρίσματα του χαρακτήρα ή του τρόπου ζωής που συνδέονται με τα ποικίλα αρώματα που χρησιμοποιούν, είτε δημιουργούν εκ του μηδενός περισσότερο εξατομικευμένες, ευδιάκριτες, αλλά άγνωστες στο ευρύ κοινό, νέες γυναικείες τυπολογίες. Στην πρώτη περίπτωση, μπορεί, για παράδειγμα, να υποδυθούν κατά σειρά την κοσμική κυρία ή την «πνευματώδη» και κάποιες φορές να εμφανιστούν και ως «νεάνιδες», αναλόγως της διάθεσης τους να παραστήσουν στη δημόσια σκηνή κάποιο γυναικείο τύπο, που μέχρι τώρα τους ήταν ξένος. Με άλλα λόγια, με το να εγκαταλείπουν την ευστάθεια των παλιών θηλυκών κατηγοριοποιήσεων, φαίνεται να ξανοίγονται σε ένα μάλλον ανεξερεύνητο ακόμη πεδίο για το σχηματισμό των υποκειμενικότητων τους · αυτό που θα τους επιτρέψει να καταναλώνουν ‘εαυτούς’ ή τα κοινωνικά τους πρόσωπα, με τον ίδιο τρόπο που καταναλώνουν και αρώματα.

Αν η κατάρρευση του συστήματος ‘πληροφοριών’ που υποστήριζε το άρωμα κάνουν μία γυναίκα δυσερμήνευτη, αυτό σημαίνει πως τη μετατρέπουν σε μυστήριο ανεξιχνίαστο - τουλάχιστο μέχρι να εγκαθιδρυθούν καινούριες τυπολογίες, περισσότερο προσαρμοσμένες στα δεδομένα της «προσωπικότητας».¹⁴¹ Οι κανονιστικοί λόγοι από την πλευρά τους - παρά την παραδοχή του επιπόλαιου και του παρορμητικού στο

27.1.1909). Το καινούριο στοιχείο εδώ σε σχέση με το άρθρο της «Εφημερίδος των Κυριών» είναι η περισσότερο εξατομικευμένη εκφορά του αρώματος και η εγκατάλειψη της παλιάς τυπολογίας. Σε γενικές γραμμές αυτή θα είναι η κυρίαρχη οπτική για το άρωμα, τουλάχιστον μέχρι και το μεσοπόλεμο. Θεωρούμε πως η μετάβαση από το άρωμα- σύμβολο- ενός -τύπου γυναίκας στο άρωμα- στοιχείο προσωπικής - ταυτότητας εντάσσεται στο πλαίσιο της προαναφερθείσας διάκρισης ανάμεσα στο «χαρακτήρα» που φθίνει και την «προσωπικότητα» που έρχεται στο προσκήνιο.

¹⁴¹ Η μετάβαση από το «χαρακτήρα» στην «προσωπικότητα» δημιουργεί ένα ρήγμα ανάμεσα στην «εικόνα» και τον «πραγματικό» εαυτό των γυναικών, δηλαδή τον εαυτό τους, όπως τον βίωναν και τον κατανοούσαν οι ίδιες, (Victoria De Grazia, “Introduction in part III, Empowering women as citizen-consumers”, στο Victoria De Grazia, Ellen Furlough (επιμ.), *The sex of things*, ό.π., σ. 182). Αυτό το ρήγμα ανάμεσα στις παλιές και τις νέες ιδέες για την (συν)αίσθηση της ύπαρξης τους, θα επιχειρήσουν να επανασυγκολλήσουν οι καινούριες τυπολογίες.

γυναικείο χαρακτήρα - θα κάνουν ό,τι μπορούν για να τις πείσουν να σταθεροποιήσουν τις επιλογές τους στο άρωμα. Με πολύ μεγαλύτερη ωστόσο επιμονή θα επιχειρήσουν να τις πείσουν να αφήσουν έξω το 'φυσικό' πρόσωπο τους από τις μεταμορφώσεις που προκαλεί ο κοσμητικός καλλωπισμός. Το ζητούμενο, άλλωστε, για την κοινωνική συνοχή και την ευρυθμία της έμφυλης τάξης πραγμάτων ήταν η απόδοση μιας σταθερής, προσωπικής και κοινωνικής, ταυτότητας σε κάθε άτομο.¹⁴²

Οι μη αρωματικές γυναικείες καλλωπιστικές και καλλυντικές πρακτικές

Αν το άρωμα έπαιξε ένα κρίσιμο ρόλο στην εξύφανση του ερωτικού σεναρίου και χρησιμοποιήθηκε ως ρητή αλλά και ως απόκρυφη γλώσσα επικοινωνίας και ως μέσο συγκρότησης ατομικών και κοινωνικών ταυτοτήτων, τα υπόλοιπα καλλυντικά δε θα σχετιστούν απαραίτητα με τα ίδια νοήματα. Υπάρχουν πολλά, διαφορετικά και αρκετές φορές συγκρουόμενα πρότυπα χρήσης τους και μια μεγάλη ποικιλία στις πρακτικές και στις σημασίες που αποδίδονται στην κοσμητική και εξαρτώνται από την τάξη, το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, την ηλικία, την προέλευση των χρηστών, αλλά και από τον χώρο, την επικοινωνιακή κατάσταση και την ώρα κατά την οποία καταφεύγουν στα κοσμητικά τα υποκείμενα.¹⁴³

Κάποια προϊόντα της κοσμητικής και ορισμένοι τρόποι χρήσης τους συνδέθηκαν με τη σήμανση μιας ταξικής ταυτότητας και ενός (ανώτερου) ταξικού στάτους, ή χρησιμοποιήθηκαν ως μέσα κοινωνικής ανόδου από όσους-ες μοχθούσαν να μιμηθούν τις πρακτικές των ανώτερων στρωμάτων και να οικειοποιηθούν κατ' αυτόν τον τρόπο τα συμβολικά τους προνόμια,¹⁴⁴ όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναλύσουμε στην περίπτωση της κολόνιας. Για τις γυναίκες των 'μεσαίων στρωμάτων' στη χώρα μας, στα τέλη του 19ου, η σύσταση μιας πρέπουσας ταξικής και έμφυλης ταυτότητας, που θα τις διαφοροποιούσε τόσο από τον κόσμο των ανδρών, όσο και από την κοινότητα των ομοφύλων τους των λαϊκών τάξεων, φαίνεται να περνούσε μέσα από μια ορισμένη εκδοχή της κοσμητικής και του καλλωπισμού· πρόκειται για μια εκδοχή σύγχρονη, που

---

¹⁴² Στην Αμερική, η πίστη στη σταθερή ταυτότητα και στο «φυσιογνωμικό παράδειγμα» παρέμενε σε ισχύ για όλο τον 19^ο αιώνα, (Kathy Peiss, "Making up, making over", *ό.π.*, σ. 312).

¹⁴³ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, *ό.π.*, σ. 168. Από μια κοινωνιολογική – ανθρωπολογική σκοπιά ιδωμένο, τα νοήματα που αποδίδουν τα υποκείμενα στις κοσμητικές χρήσεις, αναλύονται σε: Murray Wax, "Themes in cosmetics and grooming", *The American Journal of Sociology* 62/ 6 (1957), σ. 588-593.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 588 και σ. 592.

θεμελιώνεται στην ορθολογική επιλογή και χρήση των κοσμητικών βοηθημάτων, παρακολουθεί τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, ενδιαφέρεται για τα επιστημονικά επιτεύγματα της φαρμακευτικής και της χημείας και φροντίζει να εναρμονίσει τις κοσμητικές και καλλωπιστικές της πρακτικές με τις διδαχές της υγιεινής.¹⁴⁵ Η εκσυγχρονισμένη αυτή και, ως επί το πλείστον, δυτικότροπη κοσμητική, έρχεται να αντιπαρατεθεί με τις βάρβαρες και επικίνδυνες για την υγεία ανατολίτικες επιδράσεις στην καλλυντική περιποίηση του προσώπου, οι οποίες είχαν διαποτίσει τις συνήθειες των γυναικών των κατώτερων τάξεων, όπως είχαμε την ευκαιρία να εκθέσουμε στα σχετικά με το ψιμύθιο.

Στην «Εφημερίδα των Κυριών» της Παρρέν εκφράζεται ξεκάθαρα αυτή η ταξικά προσδιορισμένη θηλυκή κοσμητική, που επιδιώκει να διακριθεί από αυτή των κατώτερων τάξεων, αλλά και από τις παρεκκλίνουσες και έντονα επιδεικτικές κοσμητικές πρακτικές κάποιων αστικών κοινωνικών ομάδων.¹⁴⁶ Οι διαφημίσεις φημισμένων και επώνυμων γαλλικών κρεμών, που θα διατηρήσουν τη λευκότητα και την ελαστικότητα του δέρματος και δε θα βλάψουν την υγεία του, αυτό το σκοπό εξυπηρετούν.¹⁴⁷ Σχεδόν όλα τα κοσμητικά για την επιδερμίδα έρχονται να αντιπαρατεθούν ρητά με τα ψιμύθια, επιδιώκοντας, όχι απλά να τα αντικαταστήσουν στο γυναικείο κοσμητικό ρεπερτόριο, αλλά και να διαγράψουν τα τελευταία δια παντός από τον καλλωπισμό.¹⁴⁸

Οι μικρότερες σε ηλικία χρησιμοποίησαν την πούδρα και το ρουζ για να δείξουν μεγαλύτερες απ' ό,τι ήταν. Πειραματιζόμενες με τα ορατά αποτελέσματα που θα

---

¹⁴⁵ Οι εισαγωγείς της «Γλυκερίνης» της γαλλικής εταιρείας «Grimault et Co» τη διαφημίζουν ως εξής: «Το νέον αυτό φάρμακον, το οποίον την σήμερον είναι απαραίτητον δια τον καλλωπισμό των γυναικών και το οποίον ασμένως παρεδέχθη η Παρισινή κοινωνία, θεραπεύει... τας διαφόρους παθήσεις του δέρματος...και μεταδίδει πράγματι αξιοπερίεργον λεπτότητα εις το δέρμα. Φημίζεται το μόνον την σήμερον το οποίον αντικατέστησε τα Cold-Cream, τα διάφορα παχύμυρα...και παν κοσμητικόν, το οποίον μετεχειρίζοντο προς καλλωπισμόν του δέρματος», (διαφήμιση στο Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστον κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, ό.π., σ. 169).

¹⁴⁶ Η L. Davidoff διερευνά τις πολιτισμικές και συμβολικές παραμέτρους στη συγκρότηση της 'μεσαίας τάξης' στη Βρετανία και στην έμφυλη δόμηση της ταυτότητας της. Για τις γυναίκες αυτής της τάξης, τα λευκά, περιποιημένα χέρια, όπως και η σχολαστική φροντίδα για την ενδυμασία και την εμφάνιση τους, ήταν ενδείξεις ανώτερου κοινωνικού στάτους και σηματοδοτούσαν την απομάκρυνση τους από την αναγκαιότητα της χειρωνακτικής εργασίας, που βάρυνε τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων, (L. Davidoff, "Regarding some 'Old Husbands' tales: public and private in feminist history". της ίδιας, *Worlds Between*, ό.π., σ. 251-252).

¹⁴⁷ Η διαφήμιση της Crème Simon για «υγεία και καλλονή», όπου και εκθειάζονται τα ευεργετικά αποτελέσματα της στην επιδερμίδα, (διαφήμιση σε *Εφημερίς των Κυριών*, 1/15.1.1912).

¹⁴⁸ Σε διαφήμιση της «Βαλσαμίνης κρέμ Καντζούκ» στην ίδια εφημερίδα γράφεται: «Περιττόν να υπομνήσουμε ότι δέον να διαγραφεί αυστηρώς υπό του καλλωπισμού η χρήσις ψιμμυθίου και των μεταλλικών ουσιών. Οι του ψιμμυθίου χρήσιν ποιούμενοι ευρήσκουσιν εν τη Βαλσαμίνη σκευασίαν χορηγούσαν εις το πρόσωπον ό,τι η κόνις και το ψιμμύθιον επ' αυτού αφήρσαν», (διαφήμιση σε *Εφημερίς των Κυριών*, 26.5.1906).

εμφανίζονταν στα πρόσωπά τους και με την εντύπωση που θα έκανε στους άλλους η επεξεργασμένη εικόνα τους, ξεπέρασαν μερικές φορές ανοιχτά τα όρια της ηθικής ανοχής. Στις περιπτώσεις αυτές, οι νεαρές δεσποινίδες διέκριναν στα καλλυντικά τη δυνατότητα του περάσματος τους στον κόσμο των ενήλικων γυναικών. Αντίθετα, οι μεγάλες σε ηλικία γυναίκες χρησιμοποίησαν συνειδητά τα κοσμητικά για να φανούν μικρότερες, να κρύψουν τα σημάδια του χρόνου στα πρόσωπα και στο σώμα τους ή για να αποδείξουν πως δεν ανήκουν στην ‘παροπλισμένη’ σεξουαλικά κατηγορία των γηραιών κυριών.¹⁴⁹

Σε μεγάλο βαθμό οι γυναίκες επιδίωξαν να προσαρμόσουν τα πρόσωπα τους στα κυρίαρχα πρότυπα ομορφιάς της εποχής τους. Θα χρησιμοποιήσουν κιμωλία και πούδρα για να φανούν ωχρές και εύθραυστες, όπως απαιτούσε το ρομαντικό ιδεώδες «της ασθενικής καταρρέουσας γυναίκας».¹⁵⁰ Κάποιες θα καταφύγουν στην κοσμητική για να ελέγξουν τις ανεπιθύμητες συναισθηματικές τους εκφράσεις, τις γκριμάτσες, τις εκδηλώσεις αμηχανίας και το κοκκίνισμα από ντροπή που αποτυπώνονταν στα πρόσωπά τους. Κάνοντας το αυτό, θα ανακαλύψουν τον τρόπο να σκεπάζουν τον εσωτερικό τους εαυτό, να τον κάνουν δυσανάγνωστο με το να καλύπτουν τα ίχνη της εκδήλωσης του στο πρόσωπο, το οποίο θεωρούνταν ο καθρέφτης της ψυχής. Σ’ αυτή την περίπτωση, τα καλλυντικά θα παίξουν το ρόλο της μάσκας.¹⁵¹ Η καλύτερα, θα συντείνουν στη δημιουργία της εμφάνισης του προσώπου ως μάσκα και αυτό θα αναγνωριστεί ως το κοινωνικό, το ‘επίσημο’ πρόσωπο που φέρει κάποιος-α στο δημόσιο χώρο.¹⁵²

Καθώς ο κοσμητικός καλλωπισμός αποδείχτηκε μια ιδιαίτερα εύπλαστη μορφή διαχείρισης του προσώπου, επέδειξε μια εξαιρετική ευελιξία στις εφαρμογές του και στα νοήματα που απέδιδαν σ’ αυτές.¹⁵³ Οι περισσότερες γυναίκες που σχετίστηκαν μαζί του, είχαν κατά νου να σεβαστούν το ‘φυσικό’ πρόσωπο τους, γιατί αυτός πίστευαν πως ήταν ο εαυτός τους· οι προσπάθειες τους ήταν να διορθώσουν τα ψεγάδια του, να αποκρύψουν τις ατέλειες του, να τονίσουν εκείνες τις λεπτομέρειες που θεωρούσαν πως προσέγγιζαν τα κριτήρια ομορφιάς που επικρατούσαν. Μια μειοψηφία, ωστόσο, περισσότερο

---

¹⁴⁹ Murray Wax, *Themes in cosmetics and grooming*, ό.π., σ. 592. Σε άρθρο στην «Εφημερίδα των Κυριών», κατακρίνεται μία μόλις «αποφοιτήσασα του σχολείου» γιατί ξενυχτάει, πηγαίνει σε θέατρο, πιάνει σε κόμπο τα μαλλιά της, «πουδράρη το πρόσωπόν της» και «κάμη, εν μία λέξει, την μεγάλην», (Ελένη Γεωργιάδου, «Πώς παρατείνεται η νεότης», *Εφημερίς των Κυριών*, 3.10.1893, σ. 6).

¹⁵⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 71.

¹⁵¹ Rishona Zimring, “The make -up of Jean Rhy’s fiction”, *NOVEL: A Forum of Fiction*, 33/2 (2000), σ. 220.

¹⁵² Anthony Synnott, “Truth and goodness, mirrors and masks, part 2: a sociology of beauty and face”, *The British Journal of Sociology*, 41/1 (1990), σ. 61-62

¹⁵³ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 190.

τολμηρή, είδε το πρόσωπο σαν ένα άδειο καμβά ή σαν ένα άμορφο σώμα, που μπορεί να το επεξεργαστεί κατά βούληση με τις ‘μπογιές’ ή να το διευθετήσει συνολικά με το μακιγιάζ.¹⁵⁴

Σίγουρα, το αίσθημα της αυτοϊκανοποίησης από την παρουσίαση μιας σωματικά περιποιημένης και ενδυματολογικά κομψής και απεγάδιαστης εμφάνισης τους σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, όπως και η ευχαρίστηση να νιώθουν όμορφες και να εισπράττουν την επιδοκιμασία, τον θαυμασμό και την κοινωνική αποδοχή, ήταν ισχυρά ψυχολογικά κίνητρα που ώθησε τις γυναίκες του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα να καταφύγουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στα ‘βοηθήματα’ του καλλωπισμού.¹⁵⁵ Παρά τους ηθικούς ενδοιασμούς της μεγάλης πλειοψηφίας του γυναικείου πληθυσμού για τη φανερή χρήση τους, μπορούσαν να διακρίνουν στην κοσμητική μια ευχέρεια που είχε στο να συναρθώνει τις βαθύτερες -και συνήθως ανομολόγητες- επιθυμίες τους με τις πιέσεις του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, το οποίο θεωρούσε ως επιβεβλημένα καθήκοντα των αξιοσέβαστων γυναικών της αναπτυσσόμενης αστικής κοινωνίας τον μέχρι ενός σημείου στολισμό του σώματος και τη διακριτική φροντίδα του παρουσιαστικού.

Οι γυναίκες μάθαιναν κάθε φορά από την ίδια τους την εμπειρία να ισορροπούν ανάμεσα στα νοήματα που εκλαμβάνει η κοσμητική, όταν διανοίγει δρόμους για την προβολή της ιδιοπροσωπίας τους και την έκφραση του ατομικού τους εγώ και σε αυτά μιας ‘φρόνιμης’ κοσμητικής, που κατά κόρο υπέτασσε την ομορφιά και τον καλλωπισμό στις κοινωνικές τους λειτουργίες: «γυνή σοβαρή δεν θεωρεί ποτέ τους στολισμούς ως την κυριοτάτην ενασχόλησιν της, αλλά ως επί το πολύ κοινωνικήν ανάγκην, καθήκον ευπρεπειάς προς τους περιστοιχίζοντας αυτήν οικείους και φίλους».¹⁵⁶

Αν ελάχιστες μαρτυρίες έχουμε για τους λόγους που ωθούσαν τις γυναίκες της καμπής του αιώνα στην παράτολμη πρωτοβουλία να ιδιοποιηθούν για λογαριασμό τους

---

¹⁵⁴ Antyhony Synnot, “Truth and goodness, mirrors and masks, part 2”, *ό.π.*, σ. 62. Ο Synnot θεωρεί πως η πρώτη λειτουργία του μέικ απ στοχεύει στην έκφραση του εαυτού και υπονοεί πως υπάρχει ένας αληθινός εαυτός, ενώ η δεύτερη αποσκοπεί στο ‘πλάσιμο’ του εαυτού· αυτό υποδηλώνει πως υπάρχουν πολλοί εαυτοί, τόσοι όσοι και ο ρόλοι που παίζουμε. Η K. Peiss αναγνωρίζει αυτό το δυισμό στη λειτουργία του μέικ απ, θεωρώντας πως στην πρώτη περίπτωση μπορούμε να μιλάμε για μια «αισθητική του φυσικού» με την προσαρμογή του μέικ απ στο πρόσωπο και στη δεύτερη για έναν μετασχηματισμό του εαυτού, ο οποίος επιτυγχάνεται με το «θεατρικό μέικ απ», (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, *ό.π.*, σ. 185-186). Ο Βιγκαρέλο αναλύει το φαινόμενο του ξεπεράσματος της «φυσικής ομορφιάς» στο πρόσωπο μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Το «βάψιμο» δεν αφορά πλέον μόνο τη διόρθωση των ελαττωμάτων, αλλά και την εμπάθυνση των θέλγητρων, την αποσαφήνιση τους, την αναγνώριση των γραμμών και της δύναμης τους. Αυτή θα είναι και η απαρχή του μακιγιάζ, (Georges Vigarello, *Ιστορία της ομορφιάς*, *ό.π.*, σ. 160).

¹⁵⁵ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, *ό.π.*, σ. 177-178 και σ. 181-182.

¹⁵⁶ Φιλόκαλος, «Ένα πρακτικώτατον ζήτημα», *Εφημερίς των Κυριών*, 31.10.1893, σ. 3-4.

τις πρακτικές από τον κόσμο του θεάτρου και να μακιγιάρουν το πρόσωπο τους, δε μας λείπει ωστόσο η αντρική ματιά αυτού του νεωτεριστικού φαινομένου· αναφερόμαστε σε λόγους ανδρών που επιχειρούν να μπουν στη θέση του αντίθετου φύλου και να μιλήσουν για λογαριασμό των ‘βαμμένων’ γυναικών,¹⁵⁷ επιχειρώντας να ερμηνεύσουν εκ των έσω τα ‘λογικά’ και ψυχολογικά διακυβεύματα της πράξης της βαφής. Έτσι, ο Κ. Σκόκος παρουσιάζει τη βασανιστική και ψυχοφθόρα, όπως τη βλέπει ο ίδιος, τελετουργία του μακιγιάζ κάποιας φανατικής οπαδού της σκηνοθεσίας της έκθεσης της στο δημόσιο χώρο, το ψυχικό δράμα της από τις αγωνιώδεις προσπάθειες της να παρουσιάσει ένα αισθητικά τέλειο αποτέλεσμα και το άγχος της από τις αντιδράσεις του ‘κοινού’ της.¹⁵⁸

Παρά τη λεπτή ειρωνεία του συγγραφέα - η οποία σε μεγάλο μέρος της απηχεί την ανδρική κατανόηση του καλλωπισμού - για τις θυσίες που υποβάλλεται η «φιλάρεσκος» για να αρέσει στο άλλο φύλο και την αφάνταστη σπατάλη του χρόνου της για ‘ανούσια’ ζητήματα,¹⁵⁹ δεν του ξεφεύγουν αρκετές άλλες ουσιώδεις όψεις της κοσμητικής και της σημασίας που έχουν αυτές για τις γυναίκες. Αντιλαμβάνεται και μας μεταφέρει, έστω και με τη μορφή της σάτιρας, την υψηλή καλλιτεχνική διάσταση του πράγματος:¹⁶⁰ ακούραστη δημιουργός μορφών και σχημάτων,¹⁶¹ η «φιλάρεσκος» του τροποποιεί με τα σύνεργα της μέσα «εις τα ανεξερεύνητα βάθη του καλλιτεχνικού της σπουδαστηρίου» τη ‘φύση’ και, κάνοντας το αυτό, την υπερβαίνει.¹⁶² Έχοντας μια ολοκληρωμένη αισθητική αντίληψη για την εικόνα που θα ήθελε να έχει το πρόσωπό

---

¹⁵⁷ Η L. Davidoff θεωρεί πως συστατικό στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας είναι το δικαίωμα «να μιλάς για άλλους». Οι «άλλοι», όπως οι γυναίκες και τα παιδιά, είναι αυτοί που στερούνται του δικαιώματος να μιλούν για τον εαυτό τους, εξαιτίας του ότι είναι εξαρτώμενοι από τους άνδρες και υπό το καθεστώς της δικής τους ‘προστασίας’, (Leonore Davidoff, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales”, *ό.π.*, σ. 262).

¹⁵⁸ Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η φιλάρεσκος», *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν του έτους 1889*, σ. 378-387.

¹⁵⁹ «Εις οπόσας και οίας θυσίας και καρτερήσεις δεν εκβιάζει εαυτήν αδιαλείπτως, μόνον και μόνον δια να τέρψη...τα βλέμματα και τις αισθήσεις ημών των αχαρίστων...», (στο *ίδιο*, σ. 382). Και παρακάτω: «Και τι δεν υφίσταται η ταλαίπωρος!...δια να θέλξη ημάς τους αγνώμονας εις τον χορόν, εις την συναναστροφήν, εις το θέατρον, όπου δια να την συναντήσωμεν μετ’ ολίγου...αποκαθηλούται ώρας ολοκλήρους προ του κατόπτρου της», (στο *ίδιο*, σ. 382-383).

¹⁶⁰ «...μπαίνει εκεί ασχημάτιστος, έτι και άμορφος, ως πρόπλασμα εκ πηλού διαρρέον εις χείρας γλύπτου» και κατόπιν «εξέρχεται περικαλλής, αγαλματώδης και αφρόπλαστος...». (Στο *ίδιο*, σ. 378). Ο Synnott αναλύει το μέικ απ σαν τέχνη (make up is an art), (Anthony Synnott, “Truth and Goodness, Mirrors and Masks, Part 2”, *ό.π.*, σ. 62).

¹⁶¹ Για το «υπέροχο μεγαλείο των τεχνητών σχημάτων» του καλλωπισμού κάνει λόγο ο Μποντλέρ, (Charles Baudelaire, *Εγκώμιο του μακιγιάζ*, Άγρα, Αθήνα 2009, *ό.π.*, σ. 12).

¹⁶² «...η φύσις ενδίδει, νικάται, εκβιάζεται, τροποποιείται, εξευτελίζεται, συμπληρούται και γελοιογραφείται πολλάκις», (Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η φιλάρεσκος», *ό.π.*, σ. 379). Ο Μποντλέρ ήταν ο πρώτος που εκθείασε το τέχνημα με τη μορφή του μακιγιάζ, σαν ανάγκη για «υπέρβαση της φύσης» και όχι σαν στείρα μίμηση της, όπως εμφανιζόταν μεχρι τότε, (Charles Baudelaire, *Εγκώμιο του μακιγιάζ*, *ό.π.*, σ. 16-17).

της, επιδίδεται σε «ένα τεχνικό παιχνίδι χρωμάτων και γραμμών»,¹⁶³ διευθετεί τις λεπτομέρειες του στολισμού και της κόμμωσης της, παίρνοντας υπόψη της τη «φωτοσκίασιν» και τους κανόνες της προοπτικής, συνδυάζει χρώματα, χειρίζεται τις εκφραστικές δυνατότητες του σώματός της και τροποποιεί κατά το δοκούν τις εκροές του ψυχικού της κόσμου,¹⁶⁴ ενώ δεν παραλείπει να ελέγξει ακόμη και τον τόνο της φωνής της, έτσι ώστε αυτή να αποκτήσει «ηδύτητα».¹⁶⁵ Μετασχηματίζεται δηλαδή σε μια τέλεια θεατρική persona, έτοιμη ανά πάσα στιγμή να πάρει τις κατάλληλες πόζες σε ένα σκηνικό λεπτομερώς μελετημένο για να αναδείξει το ‘κάλλος’ της,¹⁶⁶ να στήσει δηλαδή μία παράσταση του εαυτού της.

Περνώντας από την γκροτέσκα φιγούρα που παρουσιάζει ο Σκόκος στις παρεμφερείς καλλωπιστικές συνήθειες των ‘πραγματικών’ γυναικών του τέλους του 19^{ου} και των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου}, βλέπουμε πως από αυτές θα προκύψει μία ‘παράδοξη’ συνέπεια που θα σημαδέψει με αντιφατικό τρόπο τις εμπειρίες, όπως και τον τρόπο που βίωναν και αντιλαμβάνονταν την υποκειμενικότητά τους. Από τις επιτελεστικές για τη συγκρότηση του φύλου τους καθημερινές κοσμητικές και καλλωπιστικές πρακτικές των γυναικών,¹⁶⁷ μια μοντέρνα θεαματική θηλυκή ταυτότητα θα αναδυθεί: σαν ζωγράφος, ηθοποιός και σκηνοθέτης ταυτόχρονα του ίδιου της του εαυτού, για την ακρίβεια του σωματικού της εαυτού, η «φιλάρεσκος» του, το υποκείμενο της καλλιτεχνικής αυτής δραστηριότητας, θα ‘αντικειμενοποιήσει’ αυτόν ακριβώς τον εαυτό, μετατρέποντας τον σε έργο τέχνης και σε θέαμα της ορατότητας της στη δημόσια σκηνή.¹⁶⁸

---

¹⁶³ George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 159.

¹⁶⁴ Κατά τον συγγραφέα, όχι μόνο δεν της επιτρέπεται η «ελευθέρα και αυτόματος εκδήλωσις του εσωτερικού της εγώ», αλλά υποχρεώνεται να μείνει αγέλαστη και σοβαρή ακόμη και σε αστεία περιστατικά, αν της πουν πως δεν της ταιριάζουν το γέλιο και η εύθυμη έκφραση του προσώπου της, (Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η φιλάρεσκος», ό.π., σ. 384).

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 382.

¹⁶⁶ «Εις τας συναναστροφάς, τας εσπερίδας, τους χορούς, φροντίζει εκάστοτε να ποποθετήται ούτως ώστε το φως των πολυελαίων ή των λαμπτήρων να πίπτει εκ του πλαγίου, διαγωνίως ή καθέτως κατά τους κανόνες πάντοτε της προοπτικής...», (Στο ίδιο, σ. 385).

¹⁶⁷ Η θεωρία της έμφυλης επιτελεστικότητας (performativity) της Τζούντιθ Μπάτλερ και η συναφής με αυτήν προβληματική της συγκρότησης του (έμφυλου) υποκειμένου, αναλύονται σε: Liz Conor, *The spectacular Modern Woman. Feminine visibility in the 1920s*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη 2004, σ. 4-6.

¹⁶⁸ Τα διαλεκτικά ‘παράδοξα’ της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου μέσα στο θέαμα αναφορικά πάντα με το πρόβλημα της παραγωγής μιας σύγχρονης γυναικείας υποκειμενικότητας, δηλαδή αυτή της “appearing woman” κατά τη συγγραφέα, αναλύονται στο: Liz Conor, *The Spectacular Modern Woman*, ό.π., σ. 15-25. Η Conor θεωρεί πως η αντικειμενοποίηση της “modern appearing woman” σε ‘εικόνα’ ήταν και είναι πραγματική, αλλά, ωστόσο, ποτέ δεν ήταν απόλυτη: «οι γυναίκες στη νεωτερικότητα αρχίζουν να διαπραγματεύονται τους όλο και πιο αυστηρούς όρους της αυτο-παρουσίασης τους, υπονομεύοντας το στάτους τους ως αντικείμενα για να ανατρέψουν τις ανασταλτικές συνέπειες που απορρέουν από αυτό (το

Εάν η εφαρμογή του τεχνήματος στο πρόσωπο μας εξοικειώνει με την καλλιτεχνική πραγμάτωση ενός έργου τέχνης και με τις αισθητικές αναζητήσεις, οι μέθοδοι εργασίας, τα κοσμητικά υλικά και τα εργαλεία που θα απαιτηθούν για αυτό το σκοπό, μας παραπέμπουν στο πεδίο της εκτέλεσης μιας αυστηρής επιστημονικής εργασίας και σ' αυτό της εξάσκησης μιας τεχνικής επιδεξιότητας υψηλών προδιαγραφών. Το «καλλιτεχνικό της σπουδαστήριο» θα μεταβληθεί τώρα σε «χημείον» και «αλχημιστικόν εργαστήριο»,¹⁶⁹ όπου βρίσκονται τακτοποιημένα «λαβίδες, ψήκτρες, φιάλια, πυράγροι, άμβυκες, ψεκασθήρες, κονιάματα, ότι δήποτε».¹⁷⁰ Τα επιστημονικά όργανα του θηλυκού αυτού χημικού εργαστηρίου θα συμπληρωθούν με μια πληθώρα χημικών παρασκευών που θα χρησιμοποιηθούν για τον καλλωπισμό της: «Δεν υπάρχει συνταγή, σκευασία, καλλυντικόν, το οποίον να μη πληροί την φαντασίαν και το κομμωτήριο της. Όλα τα εκχυλίσματα, τα βάμματα, τα οξέα, τα αρωματικά ύδατα, τα γαλακτώματα, τα άνοδομα, όλα, όλα ανεξαιρέτως είναι εκεί...».¹⁷¹

Η χλευαστική διάθεση του συγγραφέα και η παρουσίαση σε μορφή καρικατούρας της συνάφειας της κοσμητικής με όψεις της επιστημονικής εργασίας και των τεχνικών εφαρμογών, δεν μπορούν να αποκρύψουν το γεγονός πως η καρικατούρα του είναι πολύ πιο πιστή στην πραγματικότητα, από όσο θα μπορούσε ίσως ο ίδιος να πιστέψει. Θα ήταν βέβαια δύσκολο έως και αδύνατο για κάποιον αντιπρόσωπο του ισχυρού φύλου να παραδεχθεί πως η επίτευξη της 'επεξεργασμένης ομορφιάς' ήταν μία σοβαρή και κοπιαστική ανθρώπινη δραστηριότητα, «φτιαγμένη από ευφύια και γνώση»,¹⁷² που προϋπέθετε την ακριβολόγα παρατήρηση, τους λεπτούς χειρισμούς, τη μακροχρόνια άσκηση και τους διαρκείς πειραματισμούς, το στοχασμό πάνω στο 'αντικείμενο' και τα μέσα εφαρμογής του, αλλά και τη σχολαστική τήρηση βασικών κανόνων μεθοδολογίας για την επιτυχή έκβαση του εγχειρήματος.

Η ιδιότυπη αυτή θηλυκή 'επιστήμη', που περικλείει γνώσεις, δεξιότητες και εμπειρίες καταδικασμένες στην ανυπαρξία μιας 'επίσημης' αναγνώρισης τους,¹⁷³

στάτους) και εκθέτουν τους εαυτούς τους, ορίζοντας έτσι τη θέση του υποκειμένου της Μοντέρνας Γυναίκας». (Στο ίδιο, σ. 18)

¹⁶⁹ Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η φιλάρεσκος», *ό.π.*, σ. 378.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 380.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 379-380.

¹⁷² George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, *ό.π.*, σ. 158.

¹⁷³ Κατά τον 19^ο αιώνα, καθώς η κατηγορία «γυναίκα» προσκολλήθηκε στην κοινωνία μέσω της οικογένειας και της αμόλυπτης από την αγορά επικράτειας της ηθικής, «η γυναικεία εμπειρία και οι αντίστοιχες δεξιότητες της γίνονται αντιληπτές με έμμοιο τρόπο σα γενικά, σχεδόν φυσικά, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της θηλυκότητας...», (Leonore Davidoff, "Regarding Some 'Old Husbands Tales'", *ό.π.*, σ. 248).

συνεχώς υποτιμημένες σε σχέση με τις αντίστοιχες κατηγορίες σκέψης και πρακτικής των ανδρών, λιοδορούμενες και αποκλεισμένες στο άδυτο της ιδιωτικότητας των γυναικών, αποτέλεσε ένα αντιστάθμισμα στην ορθολογική και αφηρημένη επιστημονική γνώση, η οποία γινόταν κατανοητή σαν το κατεξοχήν πεδίο αρμοδιότητας του εξειδικευμένου άνδρα επιστήμονα.¹⁷⁴ Επιπρόσθετα, είναι πολύ πιθανό για τις γυναίκες των ‘μεσαίων’ κοινωνικών στρωμάτων, των οποίων οι συνθήκες της κοινωνικής ύπαρξης χαρακτηρίζονται από την απαξίωση και την αθεατότητα της (οικιακής) εργασίας τους, όπως και από την πολυδιαφημισμένη αεργία και απραξία τους,¹⁷⁵ η επιδεικτική κατανάλωση και η κοσμητική επέμβαση τους πάνω στο σώμα τους να συνιστούν από τις ελάχιστες διεξόδους ενεργητικής δράσης στα δρώμενα του κόσμου και στα πεπρωμένα της ατομικής τους μοίρας.¹⁷⁶ Από παθητικές και ετεροκαθοριζόμενες υπάρξεις, μέσω της κοσμητικής, μεταβάλλονται στο μικρόκοσμο τους σε ενεργούς δρώντες που διαθέτουν φαντασία και ικανότητες, που μπορούν να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να επιδείξουν δημόσια την τεχνική επιτήδευσή τους και τις γνωστικές αρετές τους.

Στην πλήρη απαξίωση των δικών τους γνώσεων και των δικών τους εμπειριών, η κοσμητική έρχεται να αντιπαραθέσει ένα πλήρες νοήματος σύμπαν πρακτικών δράσεων, μέσα στο οποίο και μέσω του οποίου μπορούν οι γυναίκες να κερδίσουν την αυτοεκτίμησή τους. Πιο σημαντικό όμως είναι ίσως, πως τους προσφέρει τη δυνατότητα να συναισθανθούν τη διαφορά τους από τους άνδρες με όρους αξιοπρέπειας και αυτοσεβασμού- και όχι κατωτερότητας. Δεν θα πρέπει μάλιστα να περάσει απαρατήρητο πως η θετική αξιολόγηση της έμφυλης διαφοράς τους συλλαμβάνεται στο επίπεδο της σωματικής ύπαρξής τους¹⁷⁷. αυτό το περιφρονημένο, εύθραυστο και ευάλωτο σώμα που θα ακινητοποιήσει τη δυναμική του φύλου τους στις παγιωμένες κατηγορίες των

---

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 256-257.

¹⁷⁵ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 49-52.

¹⁷⁶ Δεν αγνοούμε βέβαια τα πεδία της εκπαίδευσης, της φιλανθρωπίας και των γυναικείων συσσωματώσεων, που στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} τείνουν να αναγνωριστούν ως οι νέοι χώροι και τρόποι συμμετοχής των γυναικών στις δημόσιες υποθέσεις. Η Davidoff μιλάει για ένα ημιδημόσιο βασίλειο του ‘κοινωνικού’ ως διακριτού από το οικονομικό και το πολιτικό που αρχίζει να σχηματίζεται την ίδια εποχή, (Leonore Davidoff, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales”, ό.π., σ. 257).

¹⁷⁷ Στην κοινωνική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς οι γυναίκες θεωρούνταν ως αναπόφευκτα σωματοποιημένες υπάρξεις που ‘σέρνουν’ μαζί τους τη σεξουαλικότητα τους, ενώ στους άνδρες αφαιρούνται, κατά κάποιο τρόπο, τα ‘υλικά’ χαρακτηριστικά της ύπαρξής τους, (στο ίδιο, σ. 250). Και παρακάτω, τονίζεται πως η κατηγορία «γυναίκα» συγκροτείται από την ιδέα ενός εαυτού, ο οποίος ήταν σωματοποιημένος. Η ίδια ιδέα διαπερνά και τη διαμόρφωση των γυναικείων κοινωνικών ομάδων, που θα δημιουργήσουν τους θηλυκούς δημόσιους χώρους, στους οποίους αναφερθήκαμε προτύτερα, (στο ίδιο, σ. 262).

βιολογικών (υπερ)προσδιορισμών,¹⁷⁸ αυτό που θα θεωρηθεί πρόξενος τόσων κακοδαιμονιών και προβλημάτων, θα καταστεί τώρα πηγή περηφάνειας - αλλά και πρόσθετου άγχους - για τις ίδιες. Από τις εστιασμένες πάνω του φροντίδες θα αντλήσουν ικανοποίηση και, όχι σπάνια, ανείπωτη προσωπική ευχαρίστηση. Οι καθημερινές κοσμητικές τελετουργίες ομορφιάς θα εμπεδώσουν ένα κοινό τόπο και μία κοινή γλώσσα έκφρασης και κατανόησης του εαυτού τους¹⁷⁹ - και όλα αυτά θα συμβούν κάτω από τα ειρωνικά, βλοσυρά ή καχύποπτα βλέμματα των ανδρών, που θα δυσκολεύονται να αποφασίσουν, αν έχουν να κάνουν με πράγματα απλώς παράλογα και ανούσια ή, κατά βάθος, απολύτως μυστηριώδη και σιβυλλικά .

Όπως και να 'χει το ζήτημα, γεγονός παραμένει πως ο κοσμητικός καλλωπισμός θα συντελέσει αποφασιστικά στη δημιουργία ενός θηλυκού υποκειμένου που θα μαθαίνει ολοένα και καλύτερα το πώς θα εγγράφει στο ίδιο του το σώμα τα στοιχεία μιας επιθυμητής ταυτότητας και πώς θα (ανα)κατασκευάζει την υποκειμενικότητα του με τους κατάλληλους χειρισμούς της εικόνας που προβάλλει προς τα έξω και τις ανάλογες διευθετήσεις στις σωματικές επιφάνειες και στην ενδυματολογική του παρουσίαση.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸ Η βιολογία θα εμπλακεί στις πολιτικές διαμάχες για την κοινωνική θέση των γυναικών, τα δικαιώματα τους και τη δυνατότητα συμμετοχής τους στην πολιτική εξουσία. Τόσο οι υπέρμαχοι των γυναικείων δικαιωμάτων, όσο και οι αντίπαλοι της γυναικείας χειραφέτησης αντλούν τα επιχειρήματά τους από την κοινή κοίτη του βιολογικού αναγωγισμού: για τους πρώτους, οι γυναίκες προσδιορίζονται από τη λειτουργία της μητρότητας, αντέχουν στους πόνους της γέννας και απαρτίζουν το 'όμορφο φύλο'. Για τους άλλους, δεν πρέπει να επιτραπεί η είσοδος των γυναικών στις επικράτειες της εξουσίας, λόγω της σωματικής ακαταλληλότητας τους. Με τη βοήθεια της βιολογίας κατασκευάζεται η ιδεολογία της γενετήσιας διαφοράς και ερμηνεύεται η κοινωνική αποστολή των δύο φύλων, (Thomas Laquer, *Κατασκευάζοντας το Φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ, Πολύτροπον, Αθήνα 2003, σ. 263- 266*). Η Ελένη Φουρναράκη αναλύει το πώς πάνω στη στέρεη βάση του βιολογικού αναγωγισμού, παράγεται, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ένας 'ορθολογικότερος' λόγος για το γυναικείο σώμα, που δεν αίρει μεν τις παραδοχές περί της αδυναμίας και της ευθραυστότητάς του, αλλά θα το επαναξιολογήσει ως «'χαρίεν', ευαίσθητο και προπάντων ευερέθιστο...». Η νέα μορφή διατύπωσης της γυναικείας 'φύσης' και της έμφυλης διαφοράς δε θα εγκαταλείψει το πεδίο του βιολογικού αναγωγισμού, αλλά θα επαναπροσδιορίσει τις έμφυλες ταυτότητες και τους έμφυλους ρόλους, επιτρέποντας στις γυναίκες να προεκτείνουν τη μητρική τους αποστολή στο κοινωνικό σώμα, (Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική Αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΚΝΕ/ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 311 και σ. 313).

¹⁷⁹ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 202.

¹⁸⁰ Οι κοινωνιολόγοι που έχουν ασχοληθεί με το σώμα έχουν παράγει αξιοσημείωτες αναπτύξεις για αυτά τα ζητήματα. Ενδεικτικά, ο Shilling θεωρεί πως στις μοντέρνες κοινωνίες φαίνεται σαν η παρουσίαση του εαυτού να νοσηματοδοτεί τον αληθινό χαρακτήρα των ανθρώπων. Αυτή η αίσθηση δημιουργεί την ανάγκη της 'κατασκευής' του σώματος για την απόκτηση συγκεκριμένης ταυτότητας μέσω αυτού, (Chris Shilling, *The body and social theory*, Sage, Λονδίνο ²1996, σ. 35). Καθώς μάλιστα οι συμβολικές αξίες προσκολλώνται στο σώμα και γίνονται σημαντικές για την αίσθηση του εαυτού που έχουν οι άνθρωποι, γεννιέται και η τάση να αντιμετωπίζουν το σώμα τους σαν ένα σχέδιασμα (body project), (στο ίδιο, σ. 128). Η κεντρική θέση του B. Turner είναι πως ο μοντέρνος καταναλωτικός εαυτός είναι μια αναπαριστατική (representational) ύπαρξη και πως η προβολή του εαυτού περνάει αναγκαστικά μέσα από την έκθεση του σώματος, (Bryan Turner, *The body and society. Explorations in social theory*, Sage, Λονδίνο ²1996, σ. 6-7 και σ. 20-21). Αντιλαμβάνεται ακόμη το σώμα ως φορέα κοινωνικών

Και καθώς αυτός ο ρευστός, διαρκώς διασκευασμένος εαυτός αντλεί την υπόσταση του από τα σημεία εκείνα του σώματος που είναι αλωμένα από τη μόδα, την κατανάλωση και το εμπόρευμα, γίνεται και ο ίδιος εμπόρευμα¹⁸¹ και υπόκειται πια στους νόμους της ανταλλακτικής αξίας, της γοργής φθοράς και της διαρκούς ανάγκης για την ανανέωση του.

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα, ας δούμε τι αντιπροσώπευαν τα καλλυντικά και η κοσμητική για τις γυναίκες του 19^{ου} αιώνα. Στο τέλος αυτής της περιόδου φαίνεται να έχουν τόσο πολύ διαποτίσει τον τρόπο ζωής και τις καθημερινές συνήθειες των γυναικών της αστικής και μικροαστικής τάξης, που είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ακόμη και ως μεταφορά για να σημάνουν τόσο την εμπειρία της νεωτερικότητας, όσο και την αίσθηση της βαθιάς αλλαγής που συντελέστηκε στο διάστημα μιας μόνο γενιάς. Έτσι, σε άρθρο στην «Εφημερίδα των Κυριών» στα 1898, όπου γίνεται λόγος για το βιοματικό και ψυχολογικό χάσμα που υπάρχει ανάμεσα σε μια σύγχρονη νύφη και την πεθερά της, η τελευταία περιγράφεται ως απλή και ανεπιτήδευτη γυναίκα που αγνοεί τον καλλωπιστικό οίστρο και τις προηγμένες κοσμητικές επιδόσεις των νεότερων της: «δεν ηξεύρει... να αλείφει τους όνυχας της με καλλυντικές αλοιφάς», «δεν μεταχειρίζεται ούτε αλοιφάς, ούτε ψιμμύθια, ούτε βερνίκια...». Ακόμη, «λείπει από αυτήν η φρεσκάδα, το στίλπνωμα, το ζωντανόν χρώμα...», ενώ τα μαλλιά της δεν γνώρισαν «ούτε πούδρας καλλυντικής, ούτε μυρωμένα σκευάσματα...». Αντίθετα, όπως τονίζεται, έζησε σε πολύ περιορισμένη κοινωνία και δεν υπέστη ποτέ «το ακούσιον ηθικόν μόλυσμα, το οποίον υφίστανται αι ωραίες γυναίκες των μεγαλοπόλεων» από τα «θρασέα βλέμματα» των «προσκυνητών του κάλλους».¹⁸²

Η διαφορετική προσέγγιση της ζωής και του κοινωνικού κόσμου ανάμεσα στην ηλικιωμένη και μάλλον αγροτικών καταβολών γυναίκα και στη νεότερη 'κοσμοπολίτισσα' ομόφυλη της, συμπυκνώνεται στο διαφορετικό ήθος τους και στην αντιθετική στάση που αναπτύσσουν απέναντι στην παρουσίαση του σωματικού εαυτού τους. Στη μία άκρη του φάσματος στέκεται η σεβάσμια εκπρόσωπος ενός θηλυκού 'αρχαϊσμού', της οποίας η ζωή έχει περιχαρακωθεί στα πλαίσια που ορίζουν οι οικιακές ανάγκες και οι οικογενειακές λειτουργίες και, στην άλλη άκρη βρίσκεται η μοντέρνα

νοημάτων και συμβολισμών (στο *ίδιο*, σ. 26). Μια ιδιαίτερα κατατοπιστική εισαγωγή για τις θεωρητικές προσεγγίσεις για το σώμα βρίσκεται στο Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή. Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα», *ό.π.*, σ. 11-73)

¹⁸¹ Για τον Τέρνερ, η παρουσίαση του εαυτού και ο ίδιος ο εαυτός στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, δεν εξαρτώνται τόσο από τα σύμβολα της τάξης ή της θέσης στην κοινωνική ιεραρχία, όσο από το στυλ και τη μόδα. Αποτέλεσμα αυτού θα είναι ο εαυτός να καταστεί εμπόρευμα, (στο *ίδιο*, σ. 121).

¹⁸² «Καθημερινά Εντυπώσεις», *Εφημερίς των Κυριών*, 15.03.1898, σ. 1-3.

‘Νέα Γυναίκα’ με τη μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης στο δημόσιο χώρο, αλλά και με την εκλεπτυσμένη και επεξεργασμένη σωματική εικόνα που παρουσιάζει.

Πάντως, είτε λάβουμε υπόψη μας την «φιλάρεσκο» κοσμική κυρία του Σκόκου, είτε την πιο σοβαρή και μετρημένη εκδοχή της νεαρής νύφης της “Εφημερίδας των Κυριών”, είναι εμφανή τα πρώιμα ίχνη της ανάδυσης ενός προπλάσματος της “Modern Appearing Woman”, που θα επιβάλλει την παρουσία της στο μεσοπόλεμο και θα επιχειρήσει να συγκροτηθεί ως ένα μοντέρνο έμφυλο υποκείμενο με το να αναγάγει τον εαυτό της σε θέαμα.¹⁸³

Ό,τι όμως ουσιαστικά θεμελίωσε τη δυνατότητα της ύπαρξης και αναπαραγωγής αυτού του σύγχρονου θηλυκού τύπου, άρχισε να εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και δεν έχει σχέση, ούτε με την πληθώρα των παραδειγματικών ‘εικόνων’ που προσφέρονταν στις γυναίκες για να ταυτιστούν μ’ αυτές, ούτε με την ποσότητα ή την ποιότητα των κοσμητικών μέσων που κυκλοφορούσαν στην αγορά, αλλά με μια εκ πρώτης όψεως εντελώς πεζή και ασήμαντη εξέλιξη στην παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο: στο τσαντάκι με τα προσωπικά τους μικροαντικείμενα που θα τις συνοδεύει παντού, θα συμπεριληφθούν, μαζί με το μικρό τους καθρεφτάκι, και τα καλλυντικά και τα αρώματα.¹⁸⁴ Αυτό θα τους δώσει τη δυνατότητα να αποδεσμευτούν από τους χωρο-χρονικούς περιορισμούς της προετοιμασίας και της εκτέλεσης της κοσμητικής πράξης και να μπορούν να επαναλαμβάνουν αποσπασματικά, συχνά, εύκολα και γρήγορα κατά τη διάρκεια της ημέρας, σχεδόν όπου και αν βρίσκονταν, κάποιες από τις καλλωπιστικές τους συνήθειες, όπως το να εξετάζουν και να διορθώνουν την εικόνα τους ή να ανανεώνουν το χρόνο που διαρκούσε η δράση των καλλυντικών ή αρωματικών

---

¹⁸³ Liz Conor, *The spectacular Modern Woman*, ό.π., σ. 18. Η έννοια της “modern appearing woman”- την οποία αφήνουμε αμετάφραστη, εξαιτίας της έλλειψης μιας δόκιμης απόδοσης της - αναφέρεται στους νέους τρόπους σχηματισμού της θηλυκής υποκειμενικότητας στο μοντερνισμό. Η ανάπτυξη των “οπτικών τεχνολογιών”, όπως του κινηματογράφου και της φωτογραφίας, σε συνδυασμό με την εμπορευματική κουλτούρα της έκθεσης του σώματος, παράγουν και διαδίδουν σε μαζική κλίμακα δημοφιλείς γυναικείες ‘εικόνες’- μοντέλα ταύτισης για το γυναικείο κοινό. Η ανάδυση του σύγχρονου θηλυκού υποκειμένου καθορίζεται αποφασιστικά από τα «σημειωτικά συστήματα» της «οπτικής σκηνής» του μοντερνισμού· το να εμφανίζεται μέσα σ’ αυτό σήμαινε να κάνει τον εαυτό της θέαμα και να τον κατανοεί ως εικόνα, (στο ίδιο, σ. 6-7). Επιπρόσθετα, το θηλυκό όχι μόνο θεαματοποιείται μέσα στο σύγχρονο οπτικό πεδίο, αλλά συνεισφέρει ενεργά στο να συσταθεί αυτό το πεδίο ως θεαματικό, (στο ίδιο, σ. 2).

¹⁸⁴ Στο θεατρικό έργο «Πολυγαμία» του Ξενόπουλου (1912), βρίσκουμε την νεαρή Ουρανία να έχει μέσα στο τσαντάκι της «ένα μπουκαλάκι με μυρωδιά», (Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πολυγαμία. Τρίπρακτη κωμωδία- φάρσα», στο *Θέατρο. Πολυγαμία. Ο Πειρασμός. Το Ζευγάριμα*, τ. 3, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1991, σ. 22). Από την ειδησεογραφία του τύπου της περιόδου αλιεύσαμε μια σχετική με το θέμα μας είδηση: στην εξέταση της τσάντας κάποιας νεαρής που αυτοκτόνησε, βρέθηκε μέσα «ολίγη πούδρα», («Αυτοκτονία εν θαλάσση», εφ. *Σκριπ*, 24.6.1912).

τους μέσω.¹⁸⁵ Με τη διάρρηξη της πάλαι ποτέ αδιάσπαστης ενότητας ‘κατά μόνες εφαρμογή των καλλυντικών στο απόμακρο καταφύγιο του ιδιωτικού χώρου- έκθεση των αποτελεσμάτων του στο δημόσιο’, η κοσμητική τελετουργία γίνεται πιο ανάλαφρη, λιγότερο στατική, ενώ ανατρέπεται και η άκαμπτη ιεράρχηση του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου και ο σαφής διαχωρισμός τους. Το πιο σημαντικό ωστόσο είναι, πως με το τσαντάκι που κουβαλάει τα καλλυντικά, θα πολλαπλασιαστούν για τις γυναίκες οι ευκαιρίες για την ενασχόληση και τον πειραματισμό με τις «τεχνικές της έκθεσης» του εαυτού (“techniques of appearing”).¹⁸⁶

Παρ’ όλα αυτά, βρισκόμαστε ακόμη στις σχεδόν αδιόρατες απαρχές αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού της θηλυκότητας. Άλλωστε, αυτή η εξέλιξη δε θα συμπεριλάβει το σύνολο της κοσμητικής εμπειρίας των (αστών) γυναικών των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, ούτε και θα αναγνωρίσουν όλες οι γυναίκες τον εαυτό τους στον πράγματι περισσότερο προβεβλημένο και κυρίαρχο τύπο θηλυκότητας, που μόλις περιγράψαμε.

Κλείνοντας αυτή την ενότητα για τις κοσμητικές πρακτικές των γυναικών του 19^{ου} και των πρώτων δύο δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, θα λέγαμε πως στα διάκενα μιας φαινομενικά αμετακίνητης δομής - που θα σχηματιστεί από την κοινωνική θέση των γυναικών, τα κατεστημένα κοινωνικά πρότυπα στα οποία καλούνταν να συμμορφωθούν αλλά και (από) τις ηθικές συντεταγμένες και τις ιδεολογικές αποκρυσταλλώσεις της εποχής- θα δημιουργηθεί ένα πλαίσιο αντικειμενικών δυνατοτήτων μέσα στο οποίο θα κινηθούν για να καταφέρουν να εκφράσουν ‘ελεύθερα’ την ατομικότητα τους και τον τρόπο που κατανοούσαν την ύπαρξη τους ως κοινωνικά όντα. Θα αναζητήσουν ακόμη στρατηγικές διαφυγής από τους περιορισμούς που έθετε αυτή η τάξη πραγμάτων, μέσω των οποίων θα επιχειρήσουν να διαπραγματευτούν τη συγκρότηση της έμφυλης και ταξικής ταυτότητάς τους.

Μόνο αν λάβουμε υπόψη μας αυτό το θεωρητικό ‘υπόστρωμα’ της έρευνας, ίσως να είμαστε σε θέση να καταστήσουμε σαφές το τι αντιπροσώπευε κάθε φορά η χρήση των κοσμητικών βοηθημάτων για την οποιαδήποτε γυναίκα της εποχής· να

---

¹⁸⁵ Στο μεσοπόλεμο θα γίνει πολύ πιο εμφανής αυτή η τάση. Συνεργάτης του περιοδικού *Θεατής* παρατηρεί το πώς οι γυναίκες μέσα στα κοσμικά κέντρα «επισκευάζονται, φτιάχνονται, επιδιορθούνται, ανανεούνται συνεχώς», παρά τις καλλυντικές προσαρμογές που ήδη είχαν κάνει στο σπίτι τους. Προτρέπει μάλιστα έναν ανυποψίαστο φίλο του να παρακολουθήσει κι αυτός τις κινήσεις τους: «Αυταί εκεί ανοίγουν το τσαντάκι των και πουδράρονται, αι άλλαι χρωματίζουν τα χείλη των, άλλαι πάλιν σκοτεινοχαρίζουν το κάτω μέρος των ματιών των... Πάντα βελτιώνονται, συνεχίζουν τον καλλωπισμόν των», (*Ο Φακός*, «Ο,τι βλέπω και ακούω: Γυναίκα και Περιβάλλον», *Θεατής*, 31.1.1925, σ. 4).

¹⁸⁶ Ο όρος ανήκει στην L. Conor, (*The spectacular Modern Woman*, ό.π., σ. 30 και αλλού).

διαλευκάνουμε δηλαδή, το κατά πόσο ήταν μια πράξη αντίστασης ή συμβιβασμού με τα κυρίαρχα πρότυπα θηλυκότητας, όπως και το αν συνιστά περισσότερο μια πρακτική ταξικής επιβεβαίωσης ή μια εκούσια δραστηριότητα «έμφυλης επιτελεστικότητας», είτε, τέλος, μια συνειδητή χειρονομία χειραφέτησής της. Η κοσμητική διερμήνευσε τις γυναικείες επιθυμίες και ανάγκες στη συμβολική γλώσσα του σώματος και της εξωτερικής εμφάνισης. Ενεργοποίησε ακόμη δίκτυα γυναικείας κοινωνικότητας και σχημάτισε διακριτούς 'θηλυκούς' χώρους, όπου τελούνταν οι εμπορευματοποιημένες καλλωπιστικές πρακτικές για το πρόσωπο και το σώμα τους.

Λόγοι για την κοσμητική, τον καλλωπισμό και την ομορφιά

Σεμνότητα, διακριτικότητα, μετριοπάθεια και αποφυγή των υπερβολών κατά τη χρήση είναι οι σταθερές, μόνιμες και επαναλαμβανόμενες υπομνήσεις, που θεωρούν καθήκον τους να αναπαράγουν σχεδόν όλοι όσοι- και όλες όσες- καταπιάστηκαν με θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που αφορούν τον καλλωπισμό και την κοσμητική των γυναικών. Τα πολύ ζωντανά χρώματα στην ενδυμασία, οι δυνατές οσμές στα αρώματα, όπως και η φανατική προσκόλληση στους εκάστοτε συρμούς και η άκριτη αντιγραφή αυτών θα καταδικαστούν ομόθυμα, επειδή φαίνονταν σαν ύποπτες ενδείξεις ξεπεράσματος των κοινά αποδεκτών κριτηρίων για τον τρόπο που έπρεπε να καλλωπίζει το πρόσωπο και το σώμα της μια ευυπόληπτη κυρία.

Αν προσέξουμε όμως καλύτερα, θα δούμε πως, πίσω από αυτή την επιμελώς καλλιεργημένη εικόνα μιας αρραγούς συναίνεσης ανδρών και γυναικών των μορφωμένων αστικών στρωμάτων σε ό,τι εκ πρώτης όψεως παρουσιάζεται ως μια συμπαγής και συνεκτική ιδεολογία για τη γυναικεία σωματική εμφάνιση σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις. Η πιο σημαντική σίγουρα αφορά την πολύ πιο αυστηρή αντιμετώπιση της κοσμητικής του προσώπου σε σχέση με όσα συνδέονται με τον καλλωπισμό του ενδεδυμένου σώματος. Η ιδεολογία όμως της εμφάνισης - αν και, θεωρητικά, ο βαθύτερος (ηθικός) πυρήνας της θα παραμείνει αναλλοίωτος - θα υποστεί κάποιες μετατοπίσεις από τη δογματική ακαμψία με την οποία αρχικά προβαλλόταν, εξαιτίας της διάδοσης της κοσμητικής σε ευρύτερους γυναικείους κύκλους, αλλά και των νέων θεωρήσεων για την ομορφιά.

Ως προς το πρώτο ζήτημα, δεν έχει περάσει απαρατήρητο από τους μελετητές της περιόδου, το φαινόμενο των πολλών δημοσιευμάτων που αφιέρωναν τα γυναικεία

περιοδικά των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στον καλλωπισμό και στη μόδα στα ρούχα και στα χτενίσματα των γυναικών.¹⁸⁷ Οι αναγνώστριες των περιοδικών αναζητούσαν συμβουλές και πληροφορίες για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στο χώρο αυτό και οι εκδότριες ανταποκρίνονταν με μικρότερη ή μεγαλύτερη προθυμία σ' αυτές τις επιθυμίες, παρά την σφοδρή εναντίωση τους στα φαινόμενα της ξενομανίας, της πολυτέλειας και της επιδεικτικής φιλαρέσκειας που συνδέονταν με τους 'συρμούς' της εποχής.¹⁸⁸ Το γυναικείο ρούχο, είτε στην πιο βαρυφορτωμένη, διακοσμητική και επιδεικτική εκδοχή του των μέσων του 19^{ου} αιώνα, είτε στην λίγο πιο ανάλαφρη και πρακτική των αρχών του 20^{ου}, απολάμβανε μεγάλης ελευθερίας ή ανοχής από τον αντρικό πληθυσμό, προσέλκυσε το έντονο ενδιαφέρον των γυναικών των πιο ευκατάστατων τάξεων και σχεδόν μονοπώλησε τις καλλωπιστικές τους πρακτικές.

Με το πρόσωπο όμως τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ενώ το ρούχο σηματοδοτούσε την ταξική θέση, το οικογενειακό γόητρο και την ηθική ακεραιότητα εκείνης που το φορούσε και γνώριζε διαρκείς μετασχηματισμούς και αναστατώσεις, το πρόσωπο όφειλε να μείνει ανέπαφο από το στίγμα της μόδας, τις φανερές καλλυντικές φροντίδες και το μίasma του τεχνήματος. Θεωρούνταν το πρωταρχικό σύμβολο του εαυτού και της προσωπικής ταυτότητας, καθώς μπορούσε να φανερώσει την ηλικία, το φύλο, τη φυλή κάποιου, αλλά και να δώσει πληροφορίες για την κατάσταση της υγείας του, το κοινωνικο-οικονομικό του επίπεδο, τις ιδιαίτερες διαθέσεις και τα συναισθήματα του.¹⁸⁹ Η βαθύτερη πίστη πως το πρόσωπο είναι ένας καθρέφτης της ψυχής και πως αντανakλά το χαρακτήρα, σε συνδυασμό με την θεμελιώδη εξίσωση της ομορφιάς με την καλοσύνη, έχουν βαθιές ρίζες στον δυτικό πολιτισμό και μπορούν να εξηγήσουν τα όσα έχουμε πει για την αναζήτηση μιας σταθερής ταυτότητας, τη λατρεία του 'φυσικού' προσώπου και το άγχος που γεννά η 'τεχνητή', 'πλαστή', μεταμορφωμένη όψη του. Η ίδια κληρονομημένη παράδοση που ταυτίζει την ομορφιά με την καλοσύνη και την ψυχική ευγένεια, εγκαθιστά την ομορφιά, περίπου αυτονόητα, στο πρόσωπο και τη σπρώχνει να ακολουθήσει τη μοίρα των εγγεγραμμένων σ' αυτό νοημάτων και συμβολισμών.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγγίτου, *Η Εκπαίδευση 'εις τα του Οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 58 και σ. 116 και σ. 118.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 57-58.

¹⁸⁹ Anthony Synnott, "Truth and goodness, mirrors and masks, Part 1: a sociology of beauty and the face", *The British Journal of Sociology* 40/ 4 (1989), σ. 607-608.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 608 και σ. 625.

Αυτή η χορεία των εξισώσεων ανάμεσα στο πρόσωπο, την ομορφιά, τις ηθικές αρετές και τις ψυχικές ποιότητες, φαίνεται πως ενισχύεται ακόμη περισσότερο τον 19^ο αιώνα, καθώς το υπόλοιπο σώμα ενδύεται ασφυκτικά, καλύπτεται περίπου ολοκληρωτικά και παραδίδεται στο 'πολιτισμικό τέχνημα'. Την ανεπιθύμητη εξομοίωση ανάμεσα στο ντυμένο σώμα και το πρόσωπο επιχειρούν να αποτρέψουν οι λόγοι περί υγιεινής, καλλωπισμού και αισθητικής βελτίωσης της όψης των γυναικών. Κατεξοχήν εχθρός, όπως και αλλού επισημάναμε, το ψιμύθιο με τις χρωστικές ή αποχρωστικές ιδιότητες. Τη δική του επιρροή του στο γυναικείο πληθυσμό επιχειρούν να αντιστρέψουν με ένα πρόγραμμα καλαισθητικής αγωγής και δημιουργίας οπτικών εντυπώσεων, καθώς και με την 'υγιεινιστική' μετάθεση του ενδιαφέροντος από το πρόσωπο στο υπόλοιπο σώμα και στους φυσικούς χρωματισμούς της επιδερμίδας- μια εξέλιξη που δεν είναι άσχετη με τα νέα αισθητικά πρότυπα που αρχίζουν να διαμορφώνονται στην αστική κοινωνία, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ένα άρθρο που δημοσιεύεται στο «Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον» του Αργ. Δρακόπουλου στα 1909 αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα της απόπειρας να διαπαιδαγωγηθούν οι γυναίκες στα μικρά μυστικά μιας προηγμένης 'επιστήμης' των χρωμάτων και στη χρήση των κατάλληλων συνδυασμών τους, με σκοπό να παραχθεί μια ολοκληρωμένη οπτική ψευδαίσθηση για τα χαρακτηριστικά του προσώπου και των σωμάτων τους.¹⁹¹ Ο/η συγγραφέας εκτιμά πως το όνειρο κάθε γυναίκας είναι να είναι «λευκή» και πως για να κατορθώσει αυτόν τον «εξωραϊσμό» καταφεύγει στα ψιμύθια, καθώς καμία δε γνωρίζει τον τρόπο να χρησιμοποιεί τα χρώματα για να πετύχει ένα τέτοιο αποτέλεσμα. Εξηγεί πως το λευκό είναι «κράμα» επτά χρωμάτων και θεωρεί πως «δια του εντέχνου συνδυασμού τριών ή τεσσάρων εκ των άνω χρωμάτων εν τη ενδυμασία» μπορεί να φανεί το πρόσωπο της περισσότερο λευκό «εκ του φυσικού».¹⁹² Παραθέτει στη συνέχεια μερικά ακόμη παραδείγματα για τα κυριότερα ζητήματα που αφορούν την αισθητική βελτίωση της γυναικείας εμφάνισης. Απευθυνόμενος σε όσες έχουν «χροιά υπέρυθρο» στην επιδερμίδα τους, τις προτρέπει να αποφεύγουν τα πράσινα χρώματα, αφού το πράσινο θεωρείται συμπληρωματικό του κόκκινου και με τη συγκεκριμένη επιλογή τους θα δώσουν ένα ακόμη πιο δυσάρεστο τόνο στην αρχική

---

¹⁹¹ «Γυναικεία Στήλη: Ωραιά ή άσχημα κατ' αρέσκειαν», *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον του έτους 1909 μετ' εικόνων*, Αλεξάνδρεια 1909, σ. 273-275.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 273. Θα πρέπει να επισημάνουμε πως σ' αυτή την περίπτωση, η επιμονή του/της αρθρογράφου για τη λευκή επιδερμίδα συνιστά προφανώς μια απόπειρα να τραβηχτεί μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους λευκούς Αιγυπτιώτες Έλληνες και στους μελαψούς ιθαγενείς και, κατά συνέπεια, να υπογραμμιστεί emphaticά η φυλετική ανωτερότητα του ευρωπαϊκού πληθυσμού.

εντύπωση της «ερυθρότητας» του προσώπου τους. Άλλες οδηγίες αφορούν στο πώς θα εμφανίζονται λεπτότερες ή παχύτερες απ' ότι είναι στην πραγματικότητα.¹⁹³ Όλες αυτές οι υποδείξεις συγκλίνουν στο κάτωθι θεωρητικό αξίωμα: «Εκ της συγκρούσεως των χρωμάτων πρέπει να αναδεικνύεται το κάλλος, η χάρις, η αγνότητος των γραμμών...».¹⁹⁴

Αν η καλαισθησία για τον/την συγγραφέα δεν αποτελεί τίποτα άλλο από τη γνώση και τη σωστή εφαρμογή των νόμων της οπτικής στην αρμονική σύζευξη των χρωμάτων της ενδυμασίας «και της εν γένει πλαισιώσεως του προσώπου»,¹⁹⁵ έπεται πως η αντιπαράθεση με το ψιμύθιο θα διεξαχτεί στο έδαφος, όχι πια της τροποποίησης του παρουσιαστικού του προσώπου, της επέμβασης πάνω στην επιφάνεια του, αλλά σ' αυτό της 'ψευδούς' εντύπωσης της τροποποίησης, της φαινομενικότητας της αλλαγής του.¹⁹⁶ Το σαφές πλεονέκτημα που αποκτά τότε αυτή η καλαισθητική εκδοχή για το γυναικείο καλλωπισμό έναντι του κραταιού αντιπάλου του, έγκειται στο ότι παραδίδει μια παράσταση του προσώπου και του σώματος φαινομενικά αλλαγμένη και αισθητικά εξωραϊσμένη, όπως ήταν το ζητούμενο για τις γυναικείες καλλωπιστικές ευαισθησίες, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζεται στα μάτια των άλλων ως κάποιας μορφής 'τεχνητή', άρα και απατηλή, επεξεργασία της όψης του προσώπου, τέτοιας που να αλλοιώνει τη 'φυσικότητα' του.¹⁹⁷ Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορεί να ισχυριστεί πως σέβεται τις αρχές της κυρίαρχης ιδεολογίας για τη γυναικεία εμφάνιση, ενώ δείχνει να συμπορεύεται με τις πιο σύγχρονες αισθητικές αναζητήσεις και προβληματισμούς για τη γυναικεία ομορφιά.

Η ενσυνείδητη επίδειξη της καλαισθησίας και οι έμπρακτες εφαρμογές των καλαισθητικών κρίσεων, καθώς συνιστούν τον αναγκαίο προθάλαμο της εξάσκησης της διακριτικής αρετής των αστών,¹⁹⁸ δηλαδή της ικανότητας τους να εκδηλώνουν την κοινωνική τους ύπαρξη με όρους απόστασης από την οικονομική αναγκαιότητα και

---

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 274.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 275.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 274-275.

¹⁹⁶ Μια παραλλαγή αυτής της καλλωπιστικής φαινομενολογίας της αλλαγής στη γυναικεία εμφάνιση παρουσιάζεται από τη «Φιλόκαλο» στην Εφημερίδα των Κυριών. Κατά τη γνώμη της, το ίδιο το ένδυμα μπορεί να αναπληρώσει τις ατέλειες του προσώπου, χωρίς πάντως να επεξηγεί καλύτερα το πώς μπορεί να συμβεί αυτό, (Φιλόκαλος, «Εν πρακτικώτατον ζήτημα», *Εφημερίς των Κυριών*, 31.10.1893, σ. 3-4).

¹⁹⁷ Η βελτιωμένη εμφάνιση θα επιτευχθεί «ουχί δια των βαφών και ψιμυθίων - άτινα ουδένα απατούν...», (στο ίδιο, σ. 274).

¹⁹⁸ «Η καλαισθητική κρίση είναι η ανώτατη εκδήλωση της διακριτικής ικανότητας η οποία, συμφιλιώνοντας τη νόηση και την ευαισθησία, το δοκησίσοφο που καταλαβαίνει χωρίς να συναισθάνεται και τον κοσμικό που απολαμβάνει χωρίς να καταλαβαίνει, ορίζει τον ολοκληρωμένο άνθρωπο», (Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 53). Ο Γάλλος κοινωνιολόγος τονίζει ιδιαίτερα την «προφάνεια της σχέσης ανάμεσα στο γούστο και στη διαπαιδαγώγηση», την καλλιέργεια (κουλτούρα), το «σχολικό κεφάλαιο» και την κοινωνική καταγωγή του ατόμου, (στο ίδιο, σ. 53).

διαφοράς τους από τα γούστα των κατώτερων τάξεων,¹⁹⁹ αναγορεύονται σε ύψιστη καθοδηγητική αρχή των επιλογών στα ζητήματα σωματικής παρουσίας.²⁰⁰ Στο ιδεολογικό τους σύμπαν, οι έννοιες της καλαισθησίας και της φιλοκαλίας, λειτουργούν σαν οργανωτικές δυνάμεις που επιδιώκουν να ενσωματώσουν ομαλά το μερικευμένο και το ειδικό σε ένα αρμονικά αρθρωμένο σύνολο, να συνδυάσουν στοιχεία και να τα ενοποιήσουν σε μία ολότητα, να εναντιωθούν στην προπετή φιλαρέσκεια, στην αστόχαστη μανία για τα πολυτελή αντικείμενα, στον εκχυδαϊσμό του γούστου.

Το κριτήριο με το οποίο μπορεί κανείς να αποτιμήσει την επιτυχία των αστών είναι η πραγμάτωση της 'διακριτικής' διάκρισης τους: να ξεχωρίζουν χωρίς να φαίνεται πως το επιδιώκουν,²⁰¹ να ευπρεπίζονται και να στολίζονται διακριτικά,²⁰² χωρίς τίποτα το επιτηδευμένο, το προσποιητό, το εξεζητημένο.²⁰³ Τα σημάδια της κοινωνικής τους υπεροχής πρέπει να είναι 'αθέατα' στους αδαείς και ταυτόχρονα αναγνωρίσιμα σ' αυτούς, εξαιτίας της εκλεπτυσμένης επεξεργασίας που υπέστησαν και της φροντίδας που καταβλήθηκε να ενταχθούν οργανικά σε ένα συνολικότερο σχέδιο. Οτιδήποτε 'χτυπάει στο μάτι' και προκαλεί με την υπερβολή του, οφείλει να αποφεύγεται. Μοιάζει σαν όλα αυτά τα καλώς καμωμένα της έμπρακτης εξάσκησης της καλαισθητικής τους αγωγής να είναι εκ της φύσεως προερχόμενα, δίχως να παρεισφρύει καθόλου ο ανθρώπινος παράγοντας για τη δημιουργία τους.

Στην πράξη, ωστόσο δεν ήταν καθόλου εύκολο να τραβηχτούν οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην καλαισθησία, ή φιλοκαλία όπως αλλιώς αποκαλείται, και στη φιλαρέσκεια, στις επιδεικτικές καλλωπιστικές πρακτικές και στην πολυτέλεια.²⁰⁴ Μόλις ξεφύγουμε από το μέτωπο του ψιμυθίου κυρίως, όπου τα πάντα είναι ευκρινή, οι

---

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 95-105.

²⁰⁰ «Ο εξασκημένος, ο καλλιτέχνης οφθαλμός της φιλοκάλου γυναικός είναι ο άριστος οδηγός εις την δια των χρωμάτων εξωράϊσιν...». («Γυναικεία Στήλη: Ωραιά ή άσχημα κατ' αρέσκειαν», *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον του έτους 1909 μετ' εικόνων*, ό.π., σ. 274).

²⁰¹ «Υπό τους όρους αυτούς αρέσκη, χωρίς να φαίνεται ότι επιδιώκει τούτο και αυτή είναι η ωραιότερα φιλαρέσκεια», (Ελένη Γεωργιάδου, «Αι γυναίκες φιλάρεσκοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 28.3.1904, σ. 7).

²⁰² «Εις τους δρόμους, ως κοινώς λέγομεν, η Αθηναία είτε νεαρή εργάτις, είτε υπηρέτρια, είτε σύζυγος μικρού υπαλλήλου, είτε γερόντισσα, είτε κυρία του κόσμου είναι πάντοτε ενδεδυμένη με τρόπον, ώστε να μη κινή την προσοχήν», («Ολαι πλην των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 9.10.1905, σ. 1). Θεωρούμε πως μία τέτοια επισήμανση αντικατοπτρίζει λιγότερο την πραγματικότητα και περισσότερο τις ιδεολογικές ορίζουσες της αρθρογράφου.

²⁰³ Ο Μπουρντιέ επισημαίνει πως «η επιδίωξη της διάκρισης δε χρειάζεται να εμφανιστεί και να καταδηλωθεί ως τέτοια». Και παρακάτω προσθέτει: «Η αστική διάκριση σηματοδοτείται από μια, θα λέγαμε, επίδειξη διακριτικότητας, λιτότητας και understatement, μια απορριπτική στάση απέναντι σε οτιδήποτε είναι «επιτηδευμένο», «βγάζει μάτι» ή γίνεται «προς το θεαθήναι». Αυτή δε η ανατομία του αστικού γούστου αποσαφηνίζεται έξοχα με τη χαρακτηριστική φράση: «...κομψότητα χωρίς επιδίωξη της κομψότητας, διάκριση χωρίς πρόθεση διάκρισης», (Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, ό.π., σ. 291).

²⁰⁴ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη- Ελένη Ελεγμίτου, *Η Εκπαίδευση 'εις τα του Οίκου'*, ό.π., σ. 53.

αντίπαλοι σχηματισμοί δεδομένοι και οι έννοιες ξεκάθαρες, τότε τα σύνορα θολώνουν, οι ορισμοί γίνονται λιγότερο αυστηροί και μερικές φορές χαρακτηρίζονται από μια πλήρη απροσδιοριστία. Ενώ, δηλαδή, όλοι και όλες όσοι κινούνται μέσα σ' αυτά τα σχήματα σκέψης έχουν παγιώσει μία άποψη για τα ψιμύθια, τις βαφές εν γένει, αλλά και για τα δυνατά αρώματα και τους παράταιρους ενδυματολογικούς συνδυασμούς, θεωρώντας τα κακόγουστες και ακαλαισθητες καλλωπιστικές επιλογές, το πράγμα μπερδεύεται όταν έχουμε να κάνουμε με μια ατέλειωτη σειρά καινοφανών συρμών στα ρούχα, στα κτενίσματα, στα συνοδευτικά της γυναικείας εμφάνισης αντικείμενα· πού άραγε τελειώνει σ' αυτές τις περιπτώσεις η καλαισθησία και πού αρχίζουν τα φιλάρεσκα ήθη; Ποιο είναι το νόημα της φιλοκαλίας για μια γυναίκα της εποχής, όταν βρίσκεται μπροστά στο δίλημμα να ακολουθήσει τις προσταγές της μόδας για να επικυρώσει τη μοντέρνα ταυτότητα της ή να τις απαρνηθεί με κίνδυνο να θεωρηθεί «παλαιών αρχών» και οπισθοδρομική; Και τέλος, ποια είναι τα όρια, το περιεχόμενο και οι σκοποί του θεμιτού καλλωπισμού και από ποιο σημείο και μετά παίρνει εκείνα τα επίφοβα χαρακτηριστικά που διαρρηγνύουν το προστατευτικό κέλυφος της έμφυλης αστικής ιδεολογίας;

Με αυτά τα ερωτήματα θα βρεθεί αντιμέτωπη η «Εφημερίδα των Κυριών» της Καλλιρρόης Παρρέν. Η «μοντέρνα εκδοχή φροντίδας και επίδειξης του γυναικείου σώματος»²⁰⁵ που προωθεί και η συχνή ενασχόληση της με ζητήματα καλλωπισμού και μόδας, καθώς και συμβουλών για την διατήρηση της ομορφιάς, τη θέτουν μπροστά στην ανάγκη να διασαφηνίσει και να 'σταθεροποιήσει' το ηθικό υπόστρωμα του γούστου των γυναικών των μορφωμένων αστικών μεσοστρωμάτων· ορίζοντας το ιδεολογικό περιεχόμενο των σχετικών εννοιών, όπως της καλαισθησίας, της φιλαρέσκειας και της φιλοκαλίας και καθοδηγώντας τις αναγνώστριες στο πώς να καλλωπίζονται και με ποιο σκοπό, απέφευγε εν πολλοίς τον κίνδυνο να κατηγορηθεί για νόθευση του χειραφετητικού της προγράμματος ή για πιθανή παρότρυνση των γυναικών προς ένα πολυτελή, επιπόλαιο και επιδεικτικό τρόπο ζωής.

Το έργο αυτό δεν ήταν απαλλαγμένο από αντιφάσεις, αμφιταλαντεύσεις και διαφορούμενες τοποθετήσεις, καθώς η αύρα της φιλαρέσκειας αναδύονταν παντού στον κόσμο της μόδας και του σύγχρονου καλλωπισμού. Το όλο δε ζήτημα περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο σε θεωρητικό επίπεδο, εξαιτίας της αποδοχής του σχήματος του 'φυσικού' προκαθορισμού των αρετών και των ελαττωμάτων των γυναικών, όπου η

---

²⁰⁵ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, ό.π., σ. 255.

φιλαρέσκεια και οι καλλωπιστικές ανησυχίες φάνταζαν σαν αυτονόητα γνωρίσματα της γυναικείας φύσης.²⁰⁶ Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις η φιλοκαλία και η φιλαρέσκεια εμφανίζονται σαν συνώνυμες και παρατίθενται απροβλημάτιστα με συμπλεκτική σύνδεση σαν προσδιορισμοί της μοντέρνας γυναίκας, της επονομαζόμενης και «Παρισινής»: «...Παρισινής, φιλαρέσκου και φιλοκάλου...».²⁰⁷ Ακόμη όμως και όταν εκδηλώνεται ρητά η πρόθεση να διαχωριστούν οι δύο έννοιες, το αποτέλεσμα φαίνεται να είναι μάλλον αντίθετο από το επιδιωκόμενο, όπως συμβαίνει στο άρθρο της Ελένης Γεωργιάδου που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αι γυναίκες φιλάρεσκοι».²⁰⁸ Σ' αυτό, η φιλοκαλία παρουσιάζεται σαν καθήκον και υποχρέωση του κάθε ανθρώπου κάθε ηλικίας, «πρώτον δια τον ίδιον εαυτόν του και έπειτα δια τους άλλους». Η ίδια επισήμανση ισχύει και για τις γυναίκες, οι οποίες ακόμη και στα βαθιά γηρατιά τους θα «πρέπει να είναι φιλόκαλοι». Παρακάτω, προχωρά στην απόπειρα διάζευξης της φιλοκαλίας από την φιλαρέσκεια, απ' όπου όμως προκύπτει η μάλλον κοινή σημασιολογική μήτρα των δύο όρων και η δυσκολία συστηματικής διάκρισης των περιεχομένων τους: « Η φιλοκαλία η οποία είναι αρετή, παρεκκλίνει εις ελάττωμα όταν μεταβάλλεται εις φιλαρέσκειαν». Το πρόβλημα επιτείνεται περισσότερο, όταν η αρθρογράφος αποφαίνεται πως η «φιλαρέσκεια μεταβάλλεται εις γελοίον ελάττωμα όταν εξασκείται από γυναίκα γραιάν ή άσχημον» - μια διατύπωση που αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να μη θεωρηθεί (η φιλαρέσκεια) a priori ως κάτι το καταδικαστέο.

Από τα παραπάνω συνάγεται πως η φιλαρέσκεια είναι απλώς μια επιτοπισμένη φιλοκαλία, ή καλύτερα μία φιλοκαλία για 'εγωιστικούς' σκοπούς που αποτολμά να εκδηλωθεί στα φανερά: «Ο καλύτερος τρόπος φιλαρεσκείας είναι να κατορθούται να μη γίνεται καταφανής».²⁰⁹ Κατ' αυτόν όμως τον τρόπο, η λύση που αποπειράται να δώσει η Γεωργιάδου για να βγει από τη σύγχυση των αδιέξοδων ορισμών, καταλήγει μάλλον να αναπαράγει τους ίδιους προβληματικούς όρους με τους οποίους προσεγγίζει το ζήτημα. Έτσι, δεν καταπολεμά τόσο τη φιλαρέσκεια και τις απορρέουσες απ' αυτήν συνέπειες της, όσο επιχειρεί να κρύψει τα χνάρια της παρουσίας της, να την καταστήσει αόρατη και σε τελική ανάλυση να την 'εξημερώσει', μετατρέποντας την σε μια νομιμοποιημένη κοινωνικά 'φυσική' έκφραση του γυναικείου φύλου.

---

²⁰⁶ «Εις την καρδίαν μιας γυναικός κρύπτεται πάντοτε κατά το μάλλον και ήττον μια μεγάλη δόσις περιεργείας και θαυμασμού δια τας ωραίαις τουαλέτας», (Παρισινή, «Τα θαύματα του πλούτου της μελλονύμφου της Ελλάδος», *Εφημερίς των Κυριών*, 25.11.1907, σ. 3).

²⁰⁷ «Καθημερινά Εντυπώσεις. Η φιλαρέσκεια φονεύει την μητρότητα», *Εφημερίς των Κυριών*, 31.5.1898, σ. 1-2.

²⁰⁸ Ελένη Γεωργιάδου, «Αι γυναίκες φιλάρεσκοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 28.3.1904, σ. 6-7.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 6.

Μια πιο στέρεη, καλύτερα μεθοδευμένη και προπαντός πειστικότερη απόπειρα να κατασκευαστεί η θεμελιώδης για την αστική θεώρηση του καλλωπισμού διάκριση ανάμεσα στην καλαισθησία και την φιλαρέσκεια, είναι αυτή της «Φιλοκάλου». Ο λόγος της συντονίζεται καλύτερα με σημαίνουσες ‘πολιτικές’ επιλογές της φεμινιστικής εφημερίδας,²¹⁰ όπως με τον προσανατολισμό στα οικοκυρικά και στην προετοιμασία των γυναικών στα νέα αναβαθμισμένα καθήκοντα του ‘οίκου’ τους, ενώ και η καλλωπιστική της πρόταση βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τις μεταρρυθμιστικές για το γυναικείο σώμα υγιεινιστικές επιδιώξεις του κύκλου της Παρρέν.

Η «Φιλόκαλος» φροντίζει να απομακρύνει κάθε υποψία συσχέτισης της καλαισθησίας με τον επιδεικτικό καλλωπισμό, καθώς όχι μόνο θεωρεί την μεγάλη απλότητα στο ντύσιμο σαν σφραγίδα «της καλαισθήτου εσωτερικής και εξωτερικής αμφιέσεως»²¹¹, αλλά προνοεί και στο κρατήσει σαφείς αποστάσεις από την αλόγιστη προσήλωση στα παραγγέλματα της μόδας, ενώ ταυτόχρονα υιοθετεί πρακτικά και ωφελμιστικά κριτήρια για να αποσαφηνίσει το περιεχόμενο της «φιλοκαλίας». Πιο συγκεκριμένα, η περίπου αναμενόμενη παρότρυνση για την αποφυγή των πολυτελών και δαπανηρών φορεμάτων, συνοδεύεται από τη συμβουλή να ανακαινίζουν τα παλιά τους. Εκθειάζει δε όσες φορούν «ευρύχωρα υποδήματα», θεωρώντας μαρτύριο για τις γυναίκες τα πολύ στενά παπούτσια και στηθοδέσμους, σύμφωνα με όσα επιτάσσει η «υγιεινή του σώματος».²¹²

Η στάση της απέναντι στη μόδα χαρακτηρίζεται από έναν πραγματισμό και από μία διάθεση επιφυλακτικής αποδοχής της για λόγους κοινωνικής αναγκαιότητας: όπως συμβουλεύει τις αναγνώστριες της, είναι λάθος να αλλάζουν συχνά το στυλ χτενίσματός τους, αλλά θα πρέπει, αφού διαλέξουν «δια παντός» την κόμμωση που τους ταιριάζει καλύτερα, να την τροποποιούν «επιπολαίως κατά τας απαιτήσεις του συρμού, ίνα μη αποτελείται παράδοξον εξαίρεσιν».²¹³ Σε έναν (γυναικείο) κόσμο που έχει μάθει να αναγνωρίζει στη μόδα τα σημάδια του μοντέρνου πνεύματος και του εξευρωπαϊσμού, θα

---

²¹⁰ Αποδίδουμε στην εφημερίδα της Παρρέν ένα προσδιορισμό, που δεν τον διεκδίκησε ποτέ η ίδια για το έντυπο ή τη συλλογικότητά της κατά τον 19^ο αιώνα. Μόλις στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, θα γίνουν οι πρώτες απόπειρες να υιοθετηθεί ο όρος από τις πρωτεργάτριες της ανακίνησης του «γυναικείου ζητήματος» της εποχής. Για μια ιστοριογραφική περιδιάβαση της διαδρομής του όρου «φεμινισμός» κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βλέπε στο Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107 και ιδιαίτερα σ. 91-92.

²¹¹ Φιλόκαλος, «Εν πρακτικώτατον ζήτημα», *Εφημερίς των Κυριών*, 31.10.1893, σ. 3-4.

²¹² Φιλόκαλος, «Γυναικείος Κόσμος», *Εφημερίς των Κυριών*, 3.10.1893, σ. 6-7.

²¹³ Φιλόκαλος, «Εν πρακτικώτατον ζήτημα», *ό.π.*, σ. 4

ήταν μάλλον ασυγχώρητη οπισθοδρομικότητα να βγάξει κάποια τον εαυτό της εθελουσίως 'εκτός γραμμής'.²¹⁴

Η πιο καθοριστική όμως συμβολή της αρθρογράφου της «Εφημερίδας των Κυριών» στη διαμόρφωση μιας συνεκτικής (καλ)αισθητικής θεωρίας του καλλωπισμού είναι η προσπάθεια της να αποσυσχετίσει με ξεκάθαρο τρόπο τις κόσμιες και ευπρεπείς φροντίδες της γυναικείας εμφάνισης, που σέβονται το «ωραίο έργο του Δημιουργού»,²¹⁵ από δύο ακραία, πολωμένα στην αντίθεση τους φαινόμενα: πρώτον, από τον φιλάρεσκο στολισμό του σώματος, που μόνο στην ώριμη ηλικία είναι δικαιολογημένος και καθόλου στη «νεότητα»²¹⁶ και, δεύτερον, από την γυναικεία παραίτηση, λόγω σεμνοτυφίας ή αφέλειας, από κάθε σωματική περιποίηση - μια κατάσταση που κάνει τη γυναίκα ατημέλητη, «γεροντότερη, άχαρη, άνευ γοητείας».²¹⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί η προσεκτική επιλογή των όρων που χρησιμοποιεί η Φιλόκαλος, ώστε να καταφέρει να αναδείξει με πλήρη σαφήνεια τις διαχωριστικές γραμμές της: όταν αναφέρεται στις ήπιες και μετρημένες φροντίδες της έκθεσης του γυναικείου σώματος, κάνει χρήση του εντελώς αθώου και υπεράνω πάσης υποψίας ρήματος «ευπρεπίζομαι», ενώ λέξεις οι οποίες εν μέρει ή και εξ ολοκλήρου παραπέμπουν σε ανήθικες ή αντικοινωνικές πρακτικές, όπως «στολισμός», «πολυτέλεια», «φιλαρέσκεια», εμφανίζονται μόνο όποτε θέλει η συνεργάτρια της Παρρέν να στιγματίσει κάποια κατάσταση.

Συνοψίζοντας με την Φιλόκαλο, καθώς πιστεύουμε πως οι θέσεις που εκφράζονται σ' αυτά τα δύο άρθρα συμπυκνώνουν άτυπα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,

---

²¹⁴ Μια 'προσγειωμένη' τοποθέτηση απέναντι στο φαινόμενο της μόδας, που πλησιάζει αρκετά αυτή της «Φιλόκαλου», θα βρούμε σε ένα άρθρο της «Παρισινής». Σ' αυτό παρουσιάζονται αρχικά με σχολαστική ακρίβεια όλοι οι 'συρμοί' στην ενδυμασία και στα χτενίσματα και γίνεται λόγος για γυναίκες που ξοδεύουν «μυθώδη ποσά» για αγορά καπέλων και φορεμάτων για να δώσουν μια «σειρά επιδεικτικών παραστάσεων, κατά τας οποίας αμιλλώνται και συναγωνίζονται» για τα πρωτεία. Είναι αυτές που «δίδουν τον τόνο της μόδας, τον οποίον αι άλλαι αι λογικότεραι εξελέγχουν, καθορίζουν και κανονίζουν σύμφωνα με την καλαισθησία των και με τα μέσα τα οποία διαθέτουν», (Παρισινή, «Γυναικείοι Συρμοί», *Εφημερίς των Κυριών*, 11.11.1907, σ. 7-8). Η μόδα λοιπόν την οποία υπηρετεί και εκθειάζει η αρθρογράφος, είναι αυτή η εκλογικευμένη και προσαρμοσμένη στις ανάγκες των πολλών μορφή του ενδυματολογικού γούστου και όχι η μεγαλοαστική ή αριστοκρατική ομολογή της.

²¹⁵ Φιλόκαλος, «Γυναικείος Κόσμος», *ό.π.*, σ. 7

²¹⁶ Η Φιλόκαλος ερμηνεύει και συνάμα δικαιολογεί γιατί υπάρχει - και πρέπει να υπάρχει - αυτή η ηλικιακή διάκριση στις καλλωπιστικές διακρίσεις των γυναικών. Κατά την άποψη της, ο «πλούτος στην περιβολή» έχει λόγο ύπαρξης μόνο στην ώριμη ηλικία, γιατί αντισταθμίζει το «φτωχό σε σφρίγος και κάλλος γυναικείο σώμα». Έτσι, όσο μεγαλώνει η γυναίκα, αλλά βρίσκεται ακόμη στην ακμή της, καταφεύγει στα «τρίχαπτα», στις «ταινίες» και στα άνθη και με τις πρώτες λευκές τρίχες θα προστρέξει στα πλούσια και βαριά υφάσματα και στα πολύτιμα κοσμήματα. Στην πρώτη της νιότη, όμως η φυσική ομορφιά της βρίσκεται σε πλήρη άνθιση και έτσι ο καλλωπισμός είναι περιττός, (Φιλόκαλος, «Εν πρακτικώτατον ζήτημα», *ό.π.*, σ. 3-4).

²¹⁷ Στο ίδιο.

την εγγύτερη στο πνεύμα της εφημερίδας θεώρηση των σχετικών ζητημάτων, θα λέγαμε πως υπάρχει ένα επιφυλακτικό και κάτω από προϋποθέσεις άνοιγμα στον κόσμο της μόδας, ενώ εκδηλώνεται έντονα η πρόθεση να παραμείνουν οι νεότερες ηλικίες μακριά από την κοσμητική και τον 'φορτωμένο' καλλωπισμό.²¹⁸ Όσον αφορά τις μεγαλύτερες ηλικίες, γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί το νόημα των καλλωπιστικών τους πρακτικών σε κάτι εξωτερικό ως προς τις ίδιες, για να μην κηλιδωθεί αυτό το νόημα από το άγος της φιλαρέσκειας· στην προκειμένη περίπτωση, οι 'στολισμοί' παρουσιάζονται ως απαραίτητο καθήκον 'για χάρη των άλλων'- προς δόξα του ονόματος του συζύγου και χάριν της δημόσιας επικύρωσης του οικογενειακού γοήτρου.²¹⁹

Ωστόσο, η κλασική και συντηρητική στον πυρήνα της αντίληψη για τον καλλωπισμό, σαν αναγκαίου δηλαδή αντισταθμίσιματος της απώλειας της φρεσκάδας και των ζωηρών χρωμάτων της νιότης, μένει πολύ πίσω από τις εξελίξεις της εποχής και ξεπερνιέται από τις πρακτικές των γυναικών που δε θεωρούν επαρκή την ομορφιά που τους χάρισε η φύση, αν δεν καταφύγουν στην τέχνη του καλλωπισμού και της κοσμητικής, ούτε και πιστεύουν πως τα νιάτα είναι η πανάκεια που θα διορθώσει τις κάθε είδους ατέλειες της μορφής τους. Ακόμη, αυτό το ιδεώδες 'προδίδεται', άλλοτε συστηματικά και άλλοτε ανεπίγνωστα, από τις στήλες της εφημερίδας, όταν εκτίθεται κάθε καινούρια τάση της μόδας και βλέπει το φως της δημοσιότητας κάθε είδους συμβουλή ή πληροφορία για τη βελτίωση της όψης του προσώπου.

Αν όμως η καλαισθησία είναι η πρώτιστη διακριτική αρετή του/της αστού, όπως δεχτήκαμε, και η επιδίωξη της διάκρισης εγχαράσσεται με αντικειμενικό τρόπο σ' αυτόν/αυτήν, χωρίς καν να υπάρξει κάποια πρόθεση για διάκριση από τον ίδιο/ίδια, σύμφωνα με τον Μπουρντιέ,²²⁰ τότε πώς εξηγούνται κάποια φαινόμενα στις καλαισθητικές θεωρήσεις που αναλύσαμε, όπως η δυσκαμψία απέναντι στη μόδα ή οι δυσκολίες να παρακολουθήσουν και να αφομοιώσουν τις πιο σύγχρονες τάσεις στο χώρο του καλλωπισμού, ή ο φόβος για τη φιλαρέσκεια που ξεπροβάλλει από παντού, αλλά και για τις 'υπερβολικές' σωματικές φροντίδες που διαρκώς ενοχοποιούνται; Και πώς θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε κάποιες καλαισθητικές συμβουλές, όπως όταν πρόκειται

---

²¹⁸ Την ίδια πρόθεση συναντάμε και σε άλλο άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Κοσμητικά δια νεάνιδας», όπου προτείνεται η «φαιδρότης», ως «υγρόν προς εξάλειψιν των ρυτίδων», η «αλήθεια», ως «λεπτή βαφή των χειλέων», κ.ό.κ., («Κοσμητικά διά νεάνιδας», *Εφημερίς των Κυριών*, 26. 03.1905, σ. 7).

²¹⁹ «Η γυναίκα... δεν υπήρχε παρά μόνο για τους άλλους και μέσω των άλλων», (Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 150).

²²⁰ Την εγγάραξη αυτή την αναλαμβάνει μια «αστική διαπαιδαγώγηση». Κατά τα άλλα, οι αστοί δεν έχουν παρά να εμπιστευτούν τη δική τους «αίσθηση διάκρισης», (Pierre Bourdieu, *Η διάκριση*, ό.π., σ. 291).

για την επιδιόρθωση των παλιών φορεμάτων; Πώς μπορεί να υποστηρίξει μία τέτοια πρακτική τη διακριτική σήμανση των αστών; Μπορούμε να τα αποδώσουμε όλα αυτά στις ατέλειες της ‘αστικής διαπαιδαγώγησης’ σε ζητήματα γούστου, σε κάποια λάθη στη «νόηση» ή σε μια ελλειμματική «ευαισθησία» των αστών της εποχής;

Γνώμη μας είναι πως το πρόγραμμα της καλαισθητικής αγωγής της εφημερίδας της Παρρέν, που αφορά όλα όσα σχετίζονται με την κοσμητική, τον εν γένει καλλωπισμό και τη μόδα, είναι μια αναγκαστικά αντιφατική σύνθεση του ταξικού γούστου διαφορετικών στρωμάτων της αστικής και της μικροαστικής τάξης. Μία σύνθεση, η οποία χρωματίζεται από τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα οι καλλιεργημένες γυναίκες ανώτερης μόρφωσης, που ανήκουν σε ό,τι είθισται να αποκαλείται «μεσαία αστική τάξη» και (η οποία) φιλτράρεται από τις ισχυρές ηθικές αναστολές και απαγορεύσεις που διέπουν το φύλο τους κατά την εποχή αυτή. Μόνο έτσι μπορεί να γίνει κατανοητό το πώς γίνεται να συνυπάρχουν οι διαφημίσεις φημισμένων μυροπωλείων και ακριβών καλλυντικών, όπως και οι σχολαστικές αναφορές στις τελευταίες προτάσεις της μόδας, μαζί με ‘ιδεαλιστικές’ συμβουλές για τα κοσμητικά των νεανίδων και τις παροτρύνσεις για απλότητα και αποφυγή της μεγάλης δαπάνης στο ντύσιμο των γυναικών.²²¹

Εν τέλει, η προαναφερθείσα σύνθεση αποτελεί μία ειδική επί της έκθεσης του σώματος μορφή έμφυλης αστικής ιδεολογίας, η οποία θα αποπειραθεί να ενοποιήσει-έστω και αντιφατικά- τις διαφορετικές εμπειρίες σωματοποίησης του συνόλου των γυναικών των αστών και όσων βρίσκονται στις παρυφές της τάξης τους, να τις κανονικοποιήσει σε ένα ρυθμιστικό πρότυπο ‘καλαισθητικής’ δράσης και να πείσει τους πάντες για την εγγενή αξία αυτού.

«Και όμως τι είναι κάλλος; Τι ασχημία;»²²²

Αν η μόδα και ο καλλωπισμός έντυναν, στόλιζαν και εξωράιζαν το σώμα εισάγοντας το στα μυστηριώδη θεάματα της εμπορευματικής κουλτούρας, η κατηγορία

---

²²¹ Οι Α. Μπακαλάκη - Ε. Ελεγκίτου χαρακτηρίζουν ως «ανακολουθία» την πολιτική της Παρρέν, από τη μία να δημοσιεύει ύλη σχετικά με τη μόδα και τον καλλωπισμό και, από την άλλη να στηλιτεύει την πολυτέλεια. Τη στάση της δε αυτή, όπως είπαμε, την αποδίδουν στην πίεση των αναγνώστριών που ζητούν πληροφορίες για τις ευρωπαϊκές μόδες, (Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση ‘εις τα του Οίκου’*, ό.π., σ. 53-54).

²²² Ειρήνη Λαχανά, «Σελίδες εκ του Ημερολογίου μιας ασχήμου Νεανίδος», στο *Κωνσταντίνος Σκόκος, Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν, Γελοιογραφικόν. 1889, Αθήνα 1889*, σ. 67-73. Δεν αποκλείεται καθόλου το συγκεκριμένο ημερολόγιο να είναι ‘επινοημένο’ από τον ίδιο τον Σκόκο.

της ομορφιάς έχει μια σχετικά αυτόνομη υπόσταση και δε θα πρέπει να συγγέεται μαζί τους. Θα πρέπει να τη δούμε σαν το ιδεώδες εκείνο και το αξιακό πρότυπο προς το οποίο τείνει να συμμορφωθεί το τέχνημα, διορθώνοντας, αλλάζοντας, συμπληρώνοντας ή αναπληρώνοντας ό,τι δε φαινόταν να προσεγγίζει τον κανόνα του ωραίου. Είναι δύσκολο ακόμη να μιλήσει κανείς για ένα αντικειμενικά καθορισμένο και συνολικά ισχύον πρότυπο ομορφιάς και ακόμη πιο δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς τις μεταβολές που επιφέρει ο χρόνος στις αντιλήψεις για τα κριτήρια της ομορφιάς.²²³

Στην τραυματική διαπίστωση, που αποτελεί και το παράπονο της «ασχήμου νεάνιδος» του τέλους του 19^{ου} αιώνα, για το πόσο ανεπαίσθητα και περίπου αυθαίρετα είναι τα όρια που χωρίζουν το «κάλλος» από την «ασχήμια», μπορεί να κατανοήσει κανείς τόσο το βαθμό δυσκολίας του εγχειρήματος του ορισμού της γυναικείας ομορφιάς, όσο και να διακρίνει ποια ήταν αυτά τα κριτήρια, που την ίδια την έχουν καταδικάσει να κατηγοριοποιηθεί ως άσχημη. «Το μοιραίον τούτο αποτέλεσμα, το κάλλος ή η δυσμορφία» παράγεται από «μια κάποια διαφορά» στο «σχηματισμό των οφθαλμών», από τις λίγο διαφορετικότερες διαστάσεις «των χαρακτήρων του προσώπου», από αυτές που απαιτούν οι σωστές αναλογίες, από το ελάχιστο περισσότερο πάχος ή λεπτότητα της μύτης, από το κάπως σκουρότερο η ανοιχτότερο χρώμα της επιδερμίδας.²²⁴

Παρατηρούμε πως η ομορφιά εδράζεται, όπως είναι απολύτως φυσιολογικό, κυρίως στο πρόσωπο, και σε μικρότερο βαθμό στην επιδερμίδα. Αυτό δε που μορφοποιεί την ιδέα της ομορφιάς είναι η συμμετρία, δηλαδή οι αρμόζουσες αναλογίες στα χαρακτηριστικά του προσώπου και στις αποστάσεις μεταξύ αυτών, όπως και οι «διαυγείς χρωματισμοί» της επιφάνειας του δέρματος. Τα ίδια μοτίβα επανέρχονται με τη μία ή την άλλη μορφή, πανομοιότυπα ή ελαφρά παραλλαγμένα, σχεδόν σε όλους τους λόγους που συναντήσαμε για το 'κάλλος' του προσώπου και του σώματος. Η θεώρηση της ομορφιάς σαν συμμετρίας στη δομή του προσώπου και αναλογίας των μερών του προέρχεται από τον Αριστοτέλη²²⁵ και αυτό το κλασικό ιδεώδες φαίνεται να εμποτίζει σε βάθος την αστική αντίληψη περί της γυναικείας καλλονής. Η ομορφιά εδώ είναι αντικειμενική, προσδιορισμένη με σαφήνεια, ένα ζήτημα σχεδόν 'γεωμετρικής' τάξης.

---

²²³ Κάθε άνθρωπος ορίζει διαφορετικά την ομορφιά. Διαφοροποιήσεις στα κριτήρια υπάρχουν και ανάλογα με την ηλικία, (Antony Synnott, "Truth and Goodness, Mirrors and Masks, Part 2", *ό.π.*, σ. 67-68). Εννοείται, πως από το άπειρο πλήθος των σχετικών αποτιμήσεων, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε ορισμένες κοινές συνισταμένες στις νοοτροπίες, όπως εκφράζονται μέσα από τους λόγους για τη γυναικεία ομορφιά.

²²⁴ «Σελίδες εκ του Ημερολογίου μιας ασχήμου Νεανίδος», *ό.π.*, σ. 69.

²²⁵ Antony Synnott, "Truth and Goodness, Mirrors and Masks, Part 1", *ό.π.*, σ. 614.

Η ασάφεια ωστόσο και ο υποκειμενισμός παρεισφρέουν και σ' αυτή την περίπτωση, καθώς σχεδόν ποτέ δεν δίνονται πιο λεπτομερείς εξηγήσεις για το πώς εννοούν τη συμμετρία και ποιες είναι οι ακριβείς αναλογίες που σχηματίζουν ένα όμορφο πρόσωπο. Έτσι, ο γιατρός Φιλαρετόπουλος στη διάλεξη του για την «υγιεινή της καλλονής» επαναλαμβάνει μάλλον αυτοματικά, αυτό που κατέληξε να είναι ένας ρητορικός τόπος για τη θεώρηση της ομορφιάς, δηλαδή την «αρμονίαν των χαρακτηριστικών», η οποία αποτελεί «την καθαυτό την πραγματική καλλονή».²²⁶ Η ήδη αδιευκρίνιστη αυτή φράση, γίνεται σχεδόν αινιγματική με την προσθήκη του ότι οι γυναίκες πρέπει πάντοτε «να επιδιώκουν» αυτή την αρμονία ενάντια σε κάθε τέχνημα.²²⁷

Αν ο ένας νοηματικός άξονας για την ομορφιά περιστρέφεται γύρω από τη συμμετρική συσχέτιση των μερών μεταξύ τους και με το όλο του προσώπου,²²⁸ ο άλλος θα συνδεθεί με τη «χροιά του προσώπου»²²⁹ και τα «θαλαερά χρώματα» της επιδερμίδας.²³⁰ Παράλληλα με τη λεπτότητα και την απαλότητα του δέρματος, την «ανθηρά» και λεία επιδερμίδα, ένας νέο στοιχείο για τον καθορισμό της ομορφιάς αρχίζει να υπερεκτιμάται: το «εύχρουν κάλλος».²³¹ Τόσο οι υγιεινιστές γιατροί, όσο και οι ειδικοί της ομορφιάς, ομόφωνα αποθέγγονται για τη συμπερίληψη αυτού του στοιχείου στις επιθυμητές ιδιότητες που πρέπει να έχει η «ωραιότητα της γυναικός». Για τη βαρόνη Staffe, το τέλειο χρώμα του προσώπου είναι το «υπορροδίζων». Αντιτίθεται δε και στα πολύ ζωηρά χρώματα της επιδερμίδας, όσο και στο «ωχρόν, εις υπερβολήν λευκόν, χλωμόν», γιατί αυτά δεν είναι επιθυμητά από την άποψη της υγείας.²³² Την «δροσερότητα», την «εύχροιαν» και το «εύγραμμον» της μορφής προβάλλει και ο «Ιατρός του ημερολογίου» στα 1904,²³³ ενώ την απόκτηση «ροδοκόκκινου» προσώπου

---

²²⁶ Γ. Φιλαρετόπουλος, «Υγιεινή της Καλλονής», στο Άννα Σερούιου, *Ετήσιον Οικογενειακόν Ημερολόγιον Εικονογραφημένον 1901*, Αθήνα 1900, σ. 152.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 152.

²²⁸ Ο Synnott θεωρεί πως από το «απόλυτο» της αντικειμενικά καθορισμένης ομορφιάς που αποτελεί και το «ολιστικό» παράδειγμα της μεσαιωνικής σκέψης, θα περάσουμε στο «παρτικουλαριστικό» (μερικευμένο) παράδειγμα με την ανάπτυξη της επιστήμης και του αναγωγισμού, όπου η ομορφιά εξειδικεύεται στα μέρη του προσώπου. Με την έλευση του σχετικισμού, η μία, 'απόλυτη' ομορφιά θα αντικατασταθεί με μια πολλαπλότητα τύπων ομορφιάς, (Anthony Synnott, "Truth and Goodness, Mirrors and Masks, Part 2", *ό.π.*, σ. 70-71).

²²⁹ Γυναικεία Στήλη: Ωραιάι ή άσχημαι κατ' αρέσκειαν», Αργύριος Δρακόπουλος, *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον του έτους 1909 μετ' εικόνων*, Αλεξάνδρεια 1909, σ. 273.

²³⁰ Φιλόκαλος, «Εν πρακτικώτατον ζήτημα», *Εφημερίς των Κυριών*, *ό.π.*, σ. 3-4.

²³¹ «Υγιεινή της Καλλονής» (κατά την βαρωνίδα Staffe), στο Ι.Α. Βρετός, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του 1903*, Κολλάρος Ιωάννης, Αθήνα 1902, σ. 315).

²³² Στο ίδιο, σ. 317.

²³³ «Ιατρός του ημερολογίου», «Υγιεινή της Καλλονής. Κατά της πιτυριάσεως», στο Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον 1904*, Αθήνα 1904, σ. 319.

στο «Θεραπευτήριο» του υπόσχεται και ο γιατρός Χ. Πραπόπουλος.²³⁴ Η δερματολόγος Μαρία Μανέν υποστηρίζει πως στην καλύτερη του κατάσταση το δέρμα είναι απαλό, διαφανές και φέρει τα χρώματα των κρίνων και των ρόδων.²³⁵

Είναι φανερό πως μία κοινή και μάλλον καινοφανής κοίτη ιδεών, αντιλήψεων και αισθητικών αναζητήσεων τροφοδοτεί και τα δύο μεγάλα 'παραδείγματα', τα οποία συνδιαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό το πεδίο του σύγχρονου καλλωπισμού - δηλαδή αυτά των ειδικών της ομορφιάς και των εκπροσώπων της υγιεινής και του επιστημονικού λόγου που εκφέρεται για το ανθρώπινο σώμα. Η κοινή αυτή δεξαμενή αισθητικών παραδοχών προφανώς επικοινωνεί και αφομοιώνει στοιχεία από τα λαϊκά πρότυπα για το όμορφο γυναικείο πρόσωπο. Πιστεύουμε ακόμη πως μπορούμε να την εντάξουμε σε έναν ευρύτερο 'πολιτισμικό' σχηματισμό που ξεπερνά τη στενή διάσταση των περί καλλονής θεωρήσεων και των υγιεινιστικών λόγων· η διαπίστωση της ύπαρξης της χρωματικής πανδαισίας και η συνειδητοποίηση του ρόλου που παίζουν τα χρώματα στη σκηνοθεσία της μοντέρνας ζωής, όπως παρακολουθήσαμε και στις οπτικές εξαπατήσεις που επιφέρουν οι κατάλληλοι χρωματικοί συνδυασμοί της ενδυμασίας, είναι ένα γεγονός της νεωτερικότητας και ως τέτοιο πρέπει να συλληφθεί για να κατανοηθεί στην πληρότητά του.

Σε κάθε περίπτωση, τα παλιά πρότυπα ομορφιάς και οι ηθικές αξιολογήσεις που συνδέονταν μαζί τους, δέχονται μια σφοδρή επίθεση από τους επίσημους λόγους. Ταυτόχρονα με την απώλεια της αποκλειστικότητας του ενδιαφέροντος των εκτιμητών του κάλλους στη μορφολογία του προσώπου, νέες, 'άυλες', αφηρημένες και ξεκάθαρα υποκειμενικές ιδιότητες, όπως η χάρη, η εκφραστικότητα και η γοητεία,²³⁶ αρχίζουν να αποδίδονται στην ομορφιά και φαίνεται να αιχμαλωτίζουν την όραση, αλλά και την κρίση των ατόμων. Εν μέρει εξαιτίας της επίδρασης της υγιεινής στην αντιμετώπιση του γυναικείου σώματος, και εν μέρει λόγω της επιρροής της μόδας και των νέων αισθητικών αντιλήψεων που επιχειρούν να αναμορφώσουν τη σιλουέτα αυτού,²³⁷ η

---

²³⁴ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 6.10.1902.

²³⁵ Μαρία Μανέν, «Το κάλλος και το δέρμα», *Εφημερίς των Κυριών*, 29.1.1895, σ. 8.

²³⁶ Η D' Orghamps αναφέρεται στη χάρη, τη δροσερότητα και την ωραιότητα της φυσιογνωμίας. Προτείνει δε αλοιφές και «σμήγματα» που καθιστούν «εκφραστικότερα την φυσιογνωμιών και ευγλωττότερον το βλέμμα» (Βαρώνη D' Orghamps, «Τα μυστικά της γυναικός», εφ. *Σκριπ*, 20.1.1909). Για «έκφραση που θέλγει» κάνει λόγο η Μανέν (Μαρία Μανέν, «Το κάλλος και το δέρμα», *ό.π.*). Ο Φιλαρετόπουλος τονίζει το «χάριεν εξωτερικόν σχήμα του σώματος», (Γ. Φιλαρετόπουλος, «Υγιεινή της Καλλονής», στο Άννα Σερούιου, *Ετήσιον Οικογενειακόν Ημερολόγιον Εικονογραφημένον 1901*, Αθήνα 1900, σ. 152).

²³⁷ Ένα παράδειγμα του τρόπου που η μόδα επηρεάζεται από τις νέες αντιλήψεις και με τη σειρά της επιδρά στη 'διόρθωση' των σωματικών δεδομένων των γυναικών και στον τρόπο που βίωναν το ίδιο τους το σώμα, μας δίνεται από τις γυναικείες μόδες της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα· όπως μας πληροφορεί

έννοια της ομορφιάς αφορά πια μια πιο συνολική σωματική εικόνα²³⁸ και μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται πιο σύνθετη, απαιτητική και προβληματική, συγχρόνως όμως αποβάλλει την αυστηρή ακινησία της πρόσδεσης της στο μοντέλο του θεού-Δημιουργού της και τον ύστατο επικαθορισμό της ως δώρου της φύσης.²³⁹

Ανεξάρτητα από τις κάποτε αποκλίνουσες προθέσεις των θιασωτών των νέων θεωρήσεων για τα ενδεδειγμένα πρότυπα σωματοποίησης των γυναικών, το ζήτημα της «γυναικείας καλλονής» θα αρχίσει, ήδη από τα μέσα του αιώνα, να γίνεται αντικείμενο σοβαρού σχολιασμού και μελέτης από τα ανώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.²⁴⁰ Η ίδια η ομορφιά έτεινε να εμφανίζεται με πιο 'γήινα' χρώματα, αποδεικνύοντας πως βαθμιαία μεταμορφώνεται σ' ένα ρεαλιστικό, προσεγγίσιμο και επιτεύξιμο στόχο που αφορούσε όλες τις γυναίκες. Έτσι, από το πρότυπο του Θεού/Φύσης που δημιουργεί την ομορφιά και την χαρίζει σε ορισμένες εκλεκτές, θα περάσουμε στο πρότυπο της γυναίκας που ποιεί την ομορφιά της, 'κατασκευάζοντας' το σώμα της και την εικόνα αυτού του σώματος με τις κοσμητικές και καλλωπιστικές «τεχνολογίες του φύλου». Στο εξής, αυτή η ολική, περισσότερο 'μαζική' ή 'εκδημοκρατισμένη' ομορφιά,²⁴¹ που δεν περιορίζεται στα συνήθως λειψά και στενόκαρδα δώρα της φύσης, θα φανερωθεί όχι μόνο σαν καθήκον των γυναικών, όπως συνέβαινε στη βικτοριανή εποχή,²⁴² αλλά και σαν αναμφισβήτητο δικαίωμα τους.²⁴³

Όταν στα 1907 η Καλλιρρόη Παρρέν θα συμφωνήσει με την δυσμενή κρίση του Τσοκόπουλου στο ζήτημα του πόσο λίγο όμορφες είναι οι νεαρές «Ατθίδες», μπορούμε να πούμε πως επισφραγίζονται οι εξελίξεις τουλάχιστον δύο δεκαετιών στα πρότυπα

η «Παρισινή», ο νέος συρμός, που είναι «εκ των ωραιότερων δια την αισθητικήν του γραφικότηταν και χάριν», απαιτεί μία «κολλητή εις το σώμα φούστα» και, όπως σχολιάζει η ίδια, πρόκειται για μία μόδα που ακολουθεί τη «σωματική γραμμή». Θα προσθέταμε δε πως η μόδα αυτή, όπως είναι φυσικό, ασκεί πιέσεις στις γυναίκες για ένα λεπτότερο σωματικό τύπο, για μια πιο 'ανάλαφρη' σωματική δομή, («Παρισινή», «Γυναικείοι Συρμοί», *Εφημερίς των Κυριών*, 11.11.1907, σ. 7-8). Κατά τον Βιγκαρέλο, υπάρχει μια αλλαγή στη σωματική αισθητική στα τέλη του αιώνα, καθώς η σιλουέτα γίνεται πιο λεπτή και οι γραμμές της περισσότερο «ανατομικές», (George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 177).

²³⁸ «...ολόκληρο το σώμα συμμετέχει στο εξής στην ομορφιά», (στο ίδιο, σ. 185).

²³⁹ Η ιδέα πως η ομορφιά είναι δώρο του θεού έλκει την καταγωγή της από τον Αριστοτέλη, (Anthony Synnott, "Truth and goodness, mirrors and masks, Part 1", ό.π., σ. 613).

²⁴⁰ Στην εμπορικά ακμάζουσα πελοποννησιακή πρωτεύουσα, την Πάτρα, μεταφράζεται από τα γαλλικά και εκδίδεται από έναν τοπικό εκδοτικό οίκο το 1858 ένα εγχειρίδιο για θέματα ομορφιάς με τίτλο «Τα απόκρυφα της ωραιότητας». Το ίδιο βιβλίο επανεκδίδεται δύο χρόνια αργότερα, (Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα, 1828-1860*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ. 110).

²⁴¹ Ο Βιγκαρέλο τοποθετεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αυτό το «δημοκρατικό» κάλεσμα για τη μεταμόρφωση του εαυτού, (George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 158). Κατ' αυτόν, ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας είναι «ο καθένας να 'επινοεί' τον εαυτό του», (στο ίδιο, σ. 160).

²⁴² Anthony Synnott, "Truth and goodness, mirrors and masks, Part 1", ό.π., σ. 631.

²⁴³ Η διάδοση του τεχνήματος κατά το 19^ο αιώνα επιφέρει και τη δημιουργία ενός δικαιώματος: αυτό του καθενός στην ομορφιά, (George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 154).

σωματοποίησης, όπως και στις αντιλήψεις για τη γυναικεία ομορφιά. Ταυτόχρονα μας προσφέρεται μια επιπρόσθετη επιβεβαίωση μιας κυρίαρχης στους λόγους της εποχής κοινότητας ιδεών υγιεινιστικής προέλευσης, όπου και τονίζεται ο άρρηκτος δεσμός της υγείας με την ομορφιά, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο μας. Ο Τσοκόπουλος λοιπόν, παρακολουθώντας να περνάνε από μπροστά του τουλάχιστον 50 κορίτσια 14-16 χρονών, παρατηρεί πως δεν υπάρχει ούτε μία όμορφη. Η Παρρέν ερμηνεύει αυτήν την ‘ασχήμια’ με το επιχείρημα πως «ήσαν χλωμές, με μάτια σβυσμένα, με σώματα ασθενικά». Κατά τη γνώμη της όλα αυτά οφείλονταν στο βαρυφορτωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που τις προετοιμάζει για να γίνουν οι αυριανές «αναιμικές» και «χλωρωτικές» γυναίκες.²⁴⁴ Μεταρρυθμιστές της γυναικείας εκπαίδευσης και του κύκλου των δημοτικιστών βρίσκονται σε συμφωνία με την κυριότερη εκπρόσωπο του πρώτου κύματος του ελληνικού φεμινισμού για την αποποίηση ενός παλιότερου προτύπου ομορφιάς που δε διακρίνεται για τα ζωηρά χρώματα της υγείας. Δεν ενδιαφέρονται βέβαια για το καθαυτό περιεχόμενο της ομορφιάς, αλλά για τον κίνδυνο που αποτελεί για το έθνος και για τη φυλή μια μητέρα που δεν μπορεί να γεννήσει και να αναθρέψει υγιή παιδιά.

Νωρίτερα, όμως και πριν ακόμη επισημοποιηθεί αυτή η στροφή της Παρρέν προς την «πατριωτική μητρότητα», στην ίδια την Εφημερίδα των Κυριών θα δημοσιευτούν κάποια άρθρα των Γαλλίδων γιατρών M. Μανέν και M. Jouvence για τη γυναικεία καλλονή. Σ’ αυτά δεν παρουσιάζονται βέβαια και τόσο διαφορετικοί ορισμοί της σωματικής ομορφιάς από αυτούς της Παρρέν, ωστόσο φαίνεται να εισάγουν μία καινούρια διάσταση στο ζήτημα αυτό. Πρόκειται για μια φεμινιστική ανάγνωση της «υγιεινής της καλλονής», όπου παρέχονται ‘εκ των έσω’ στις γυναίκες συμβουλές καλλωπιστικές και κοσμητικές, που έχουν την έγκριση των αρχών της υγιεινής. Η Jouvence επιχειρεί να προσδιορίσει τις ιδιότητες του κάλλους ως εξής: το σώμα πρέπει να είναι «ελαφρύ» και «εύκαμπτο», τα «σχήματα» να είναι στρογγυλά και καθόλου «γωνιώδη», ενώ όχι λιγότερο σημαντικά είναι τα «ανθηρά χρώματα» και η «εκφραστικότητα».²⁴⁵ Επιβεβαιώνοντας δε τις νέες ιδεολογικές τάσεις που αναβαθμίζουν θεωρητικά το υπόλοιπο σώμα σε σχέση με το πρόσωπο, εκφράζει το παράπονό της, όταν το βλέπει στην πραγματικότητα τόσο πολύ παραμελημένο, σε αντίθεση με το πρόσωπο, που γίνεται «αντικείμενο τόσων φροντίδων».²⁴⁶ Η Μανέν, ως δερματολόγος, επιμένει

---

²⁴⁴ «Μόνον άσχημες;», *Εφημερίς των Κυριών*, 25.2.1907, σ. 1.

²⁴⁵ Μαρία Jouvence, «Υγιεινή και Καλλονή της Γυναικός», *Εφημερίς των Κυριών*, 3.4.1894, σ. 3-4.

²⁴⁶ Marie Jouvence, «Υγιεινή και Καλλονή της γυναικός, Β’», *Εφημερίς των Κυριών*, 10.4.1894, σ. 6-7.

περισσότερο στην καθαριότητα του δέρματος και στην επιμελή τήρηση των όρων της υγιεινής περιποίησης του. Κατά τα λεγόμενα της, όταν το δέρμα είναι «σκληρό, κίτρινο», τότε ούτε «ωραιότητα» μπορεί να υπάρξει, ούτε «έκφραση που θέλγει», ούτε και «κανονικότητα χαρακτηριστικών».²⁴⁷ Τέλος, για να κλείσουμε το κεφάλαιο των ορισμών που δίνουν οι συνεργάτριες της Παρρέν για την ομορφιά, ας επισημάνουμε πως για την κατεξοχήν ιδεολογική, θα λέγαμε, υπεύθυνο για τα ζητήματα καλαισθησίας, την «Φιλόκαλο», το κυριότερο γόητρο της γυναίκας βρίσκεται στην «ελευθερία κινήσεων της».²⁴⁸

Τη θεωρητική συνεισφορά του προς την κατεύθυνση της απόκτησης ενός πιο ανάλαφρου και περισσότερο κινητικού σώματος από τις γυναίκες θα καταθέσει και ο Φιλαρετόπουλος. Θεωρεί πως η «πολυσαρκία» είναι εχθρός της καλλονής, ενώ η χάρη του σώματος συνδυάζεται με την ελαφρότητα του.²⁴⁹ Καλεί δε τις κυρίες να αποφεύγουν «την πλαδαρότητα των σαρκών», αν θέλουν να διατηρήσουν ένα σωματικό σχήμα που θα διακρίνεται για τη χάρη του.²⁵⁰ Την αντιμετώπιση της παχυσαρκίας ως μιας «παθολογίας» της καλλονής, προσυπογράφει και ο γιατρός Ρόκκος, που αναλαμβάνει να την θεραπεύσει στο «Επιστημονικό Ιατρείο» του, όπως και πολλές άλλες δυσμορφίες και ελαττώματα του προσώπου και του σώματος, ανάμεσα στα οποία καταχωρείται και η «ισχνότητα».²⁵¹

Δε θα πρέπει πάντως να υπερεκτιμήσουμε τις διαστάσεις αυτής της εξέλιξης, κάνοντας το λάθος της ανιστορικής ταύτισης των κυρίαρχων σωματομετρικών δεδομένων του καιρού μας με αυτά που επικρατούσαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η σύγχρονη κατίσχυση του αδύνατου σώματος απέχει αρκετά από όσα ίσχυαν εκείνη την περίοδο.²⁵² Και πάλι, ο Ρόκκος θα τοποθετηθεί 'θεωρητικά' για το ζήτημα που απασχολούσε, όπως φαίνεται, τις γυναίκες της εποχής: δίνοντας με κάποια επιφύλαξη συμβουλές για «κάθε γυναίκα που θέλει να παχυνθεί», δηλώνει πως η «υγεία μας συμβιβάζεται με την ισχνότητα» και πως η υπερβολική «ισχνότητα» είναι πολύ

---

²⁴⁷ Μαρία Μανέν, «Το κάλλος και το δέρμα», *ό.π.*

²⁴⁸ Φιλόκαλος, «Γυναικείος Κόσμος», *ό.π.*

²⁴⁹ Γ, Φιλαρετόπουλος, «Υγιεινή της καλλονής», *ό.π.*, σ. 147.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 152.

²⁵¹ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 29.12.1909.

²⁵² Ο Βιγκαρέλο σημειώνει, πως παρόλο που οι πρακτικές του αδυνατίσματος ενσωματώνονται στο καλλωπιστικό σύμπαν από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, ενώ αυξάνονται και οι σχετικές διαφημίσεις, ωστόσο απουσιάζουν οι ακριβείς μετρήσεις του σώματος, οι ατομικές ζυγαριές αλλά και οι πιεστικές δίαιτες. Δεν τίθεται λοιπόν θέμα συστηματικού αδυνατίσματος, αλλά δίνεται μόνο προσοχή στο να μην παχαίνουν. Η προτεραιότητά τους ήταν να συμβιβάσουν την «ανατομική σιλουέτα με την ενδεδυμένη σιλουέτα» τους. (George Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, *ό.π.*, σ. 196-198).

προτιμότερη από την παχυσαρκία.²⁵³ Είναι φανερό πως η πλάστιγγα δεν είχε γείρει οριστικά υπέρ της λεπτής σιλουέτας και πως τα παλιότερα πρότυπα μιας πληθωρικής και γεμάτης καμπύλες ομορφιάς εξακολουθούν όχι μόνο να αντιστέκονται, αλλά πιθανότατα να έχουν και πολυπληθείς οπαδούς στις τάξεις των γυναικών.²⁵⁴

---

²⁵³ Σ. Α. Ρόκκος, «Η υγεία μας - Η ισχνότητα», εφ. *Σκριπ*, 31.12.1908, σ. 2.

²⁵⁴ Δύο περίπου δεκαετίες αργότερα, η «Εσμεράλδα», σύμβουλος του περιοδικού «Εβδομάς» επί των καλλωπιστικών ζητημάτων, γράφει στην τακτική στήλη της: «Με ρωτούν πολλές αναγνώστριες αν είμαι κατά της παχυσαρκίας», (Εσμεράλδα, «Γυναικεία Ζωή: Ωραιότητα και Υγιεινή», *Εβδομάς*, 4.8.1928, σ. 858).

Κεφάλαιο 3

Υγιεινή και Καλλωπισμός

Η υγιεινή και το πειθαρχημένο σώμα των αστών. Μία απόπειρα ‘διαλόγου’ με την κοσμική

Κάθε απόπειρα να πραγματευτούμε το σύστημα των λόγων που διαμορφώνουν ενεργά την καλλωπιστική πραγματικότητα της περιόδου που μας ενδιαφέρει, όπως και η συναφής με αυτό ανάλυση των ιδεολογικών παραμέτρων με τις οποίες ερμηνεύεται αυτή η πραγματικότητα και νοηματοδοτούνται οι πρακτικές των υποκειμένων που εμπλέκονται στην χρήση ή στην αποφυγή της χρήσης των καλλυντικών βοηθημάτων, είναι αναγκασμένη εξ αρχής - και αυτό ας εκληφθεί τόσο με την έννοια του χρονικού προσδιορισμού όσο και με αυτή του προαπαιτούμενου της ανάλυσης - σχεδόν εξ ανάγκης να σκοντάψει πάνω στην υγιεινή, δηλαδή στις παραδοχές, στις στοχεύσεις και στις προτεραιότητες όσων αναλαμβάνουν το καθήκον της συγκρότησης, της θεσμοποίησης, της εκλαΐκευσης και της προπαγάνδας των αρχών της. Για να δικαιολογήσουμε την επιμονή μας με την υγιεινή, δεν θα αρκούσε απλώς να επικαλεστούμε το γεγονός πως οι υγιεινιστικές πραγματείες αποτελούν την μακράν πιο προσοδοφόρα πηγή πληροφοριών μας σχετικά με το ‘κοσμικό’ σύμπαν και τις σχετικές με αυτό νοοτροπίες. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην εισαγωγή, η επικουρία της υγιεινής στην κατονομασία καλλυντικών υλικών και πρακτικών είναι πολύτιμη, γιατί επιτρέπει να έρθουν στην επιφάνεια πολλές όψεις της καλλωπιστικής μέριμνας για το σώμα και της διακόσμησης της επιφάνειας του - και αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} ως τη δεκαετία του '80.²⁵⁵ Από τότε και ύστερα, θα αρχίσουν να πληθαίνουν οι σχετικές αναφορές, εξαιτίας πιθανότατα της μεγαλύτερης παρουσίας των γυναικών στο δημόσιο χώρο, της αυξανόμενης σημασίας που αποκτά η καθημερινή ζωή και των νέων μορφών κοινωνικότητας που διαμορφώνονται.²⁵⁶

---

²⁵⁵ Mica Nava, «Modernity's disavowal: women, the city and the department store», στο Pasi Falk, Colin Campell (επιμ.), *The shopping experience*, Sage, Λονδίνο/ Νέο Δελχί 1997, σ. 58. Η Nava θεωρεί πως οι γυναικείες δραστηριότητες έμειναν αθέατες σε μεγάλο βαθμό και παραμελήθηκαν, καθώς αγνοήθηκε η ιδιωτική σφαίρα και τα υποκείμενα που προσδιορίζονται από το σπίτι.

²⁵⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 100-102.

Εξίσου αποφασιστική για τις υποθέσεις που μας απασχολούν είναι η προσφορά της, γιατί η υγιεινή από τη γέννηση της θα (αυτο)συσταθεί ως μία μοντέρνα αστική και επιστημονική ιδεολογία που προσφέρεται να διατυπώσει ένα αρκετά συνεκτικό και απολύτως εναλλακτικό, ως προς τις επικρατούσες συνήθειες, πρόταγμα για την ορθή, σύμφωνα με τα αξιώματά της, διαχείριση του σώματος, τις πρέπουσες φροντίδες για τη συντήρηση ή τον ανασχηματισμό του και τους σκοπούς που φρονεί ότι πρέπει να υπηρετήσουν όσες πρακτικές, ‘παραδοσιακές’ και νεοαναδειχθείσες, σχετίζονται με τον σωματικό εαυτό. Άρα, με την υγιεινή θα προβληθεί συστηματικά ένα ολοκληρωμένο corpus γνώσεων για το σώμα και θα εκτεθούν οι τεχνικές άσκησης ελέγχου και εξουσίας πάνω σ’ αυτό με την ενεργητική συμμετοχή του υποκειμένου στη διαδικασία πειθάρχησης και αύξησης της αποτελεσματικότητάς του.

Οι υγιεινολόγοι μεταρρυθμιστές του 19^{ου} αιώνα προωθούν με ζήλο τα ψυχρά και τα χλιαρά λουτρά, τη γυμναστική, την άσκηση του σώματος, τα σπορ, την υγιεινή στην ενδυμασία και στη διατροφή. Επιδιώκουν με αυτά τα μέσα να σκληραγωγήσουν το σώμα, να του προσδώσουν ανεξερεύνητες μέχρι τότε δυνάμεις, να το καταστήσουν σφριγηλό και άτρωτο στις εξωτερικές απειλές. Ενάντια στις τακτικές της εμφάνισης και την εξύμνηση του ορατού της παλιάς αριστοκρατίας, οι υγιεινιστές προβάλλουν στην ανώτερη βαθμίδα της αξιολογικής κλίμακας ένα σώμα που στρέφεται στο ‘εσωτερικό’ του και, υλοποιώντας τις εξορθολογισμένες μεθοδεύσεις που επινοούνται ή επανέρχονται στο προσκήνιο, εκδηλώνει στα φανερά μια καινούρια ιδιότητα, τη σθεναρότητα του.²⁵⁷ Πρόκειται βέβαια για το πειθαρχημένο σώμα των αστών που η αστική ιδεολογία του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα θα αντιπαραθέσει στο «σκηνοθετημένο», διακοσμημένο και νωχελικό αριστοκρατικό σώμα.²⁵⁸

Το είδος της γνώσης που εκπροσωπούν οι υγιεινολόγοι εγείρει αξιώσεις επιστημονικής αλήθειας και τείνει αναπότρεπτα να αναγνωριστεί ως αυθεντία στο σύνολο των ζητημάτων της χρήσης του σώματος, και των νοημάτων που επενδύονται σ’ αυτό, επιδιώκοντας μάλιστα τη διασφάλιση της μονοπωλιακής επικυριαρχίας αυτού του πεδίου. Ό,τι πάντως μας ενδιαφέρει περισσότερο για τη μελέτη μας, είναι πως αυτή η

---

²⁵⁷ George Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 272-273.

²⁵⁸ Ο Φουκό μιλώντας για τη σχέση ανάμεσα στην κατασκευή του συστήματος της σεξουαλικότητας και την ανάδειξη και καταξίωση του σώματος της ‘μπουρζουαζίας’, υπογραμμίζει πως «δεν πρόκειται για μια απλή μετατόπιση των θεμάτων της αριστοκρατίας με στόχο την αυτοβεβαίωση. Υπήρχε κι ένας άλλος σκοπός: η απεριόριστη εξάπλωση της δύναμης, του σφρίγγου, της υγείας, της ζωής. Η ανάδειξη του κορμιού πρέπει σαφώς να συνδεθεί με τη διαδικασία της ανάπτυξης και της εδραίωσης της αστικής ηγεμονίας...», Μισέλ Φουκό, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, Κέδρος, Αθήνα 1978, σ. 154-155. Και παρακάτω επισημαίνει πως «χρειάστηκε, τέλος, να στηθεί μια ολόκληρη τεχνολογία ελέγχου που επέτρεπε τη συνεχή επιτήρηση αυτού του σώματος και αυτής της σεξουαλικότητας», (στο ίδιο, σ. 156).

επίσημη κωδικοποίηση της αστικής ιδεολογίας για το ατομικό και κοινωνικό σώμα, από θέση ισχύος αναπτύσσει ένα 'διάλογο', άλλοτε ρητό και άλλοτε άρητο και υπόγειο με τον καλλωπισμό και τους φορείς του. Μέσω του ιδιότυπου αυτού διαλόγου επιχειρείται να οριοθετηθεί η συνάφεια τους, να ρυθμιστεί η ανταλλαγή των δανείων τους, να περιχαρακωθούν οι έννοιες κατά πως συμφέρει στην κάθε πλευρά και να ελεγχθούν οι εκατέρωθεν πρακτικές. Ακόμη, οι δύο εμπλεκόμενοι διερευνούσαν τη δυνατότητα της διάκρισης των πεδίων εφαρμογής της γνώσης τους, της επικάλυψης ή της συμπληρωματικότητας τους. Το πιο φλέγον όμως ήταν να επιδικαστεί το ζήτημα του ποιος ηγεμονεύει της διαδικασίας παρέμβασης στο σώμα, του ανασχηματισμού και του επαναπροσδιορισμού του. Με πιο γενικούς όρους, το ερώτημα διατυπώνεται με την εξής μορφή: *ποιος δικαιούται να μιλάει για το σώμα και να κάνει τι με αυτό; Και, αν αυτό σπρωχτεί στις ακραίες κοινωνικο-ηθικές και φιλοσοφικές του επαγωγές και κληθεί η κοινωνία να απαντήσει, ποιο τύπο σώματος επιλέγει αυτή κάθε φορά που τίθεται το ερώτημα, για να επιτελέσει ποιες λειτουργίες και για ποιο σκοπό.* Ωστόσο, το πιο κρίσιμο διακύβευμα για την κοινωνική συνοχή και τις έμφυλες σχέσεις, αποδείχτηκε πως ήταν η αποσαφήνιση του ποιες υποκειμενικότητες διαμορφώνονται με την εμπλοκή τους στις διαφορετικές εκδοχές της μοντέρνας σωματοποίησης του εαυτού και ποιες οι συνέπειες της συγκεκριμένης εμπλοκής για τον υπάρχοντα κοινωνικοπολιτισμικό ιστό και τις κατεστημένες ιδεολογίες που τον συνέχουν.

Τι είναι όμως η υγιεινή; Θα ήταν σίγουρα περιοριστικό για τη δυναμική που αναπτύσσει να την θεωρήσουμε απλώς ως ένα παρακλάδι της ιατρικής, ένα επιστημονικό σώμα γνώσεων και υλοποιημένων εφαρμογών ή (και) ως ένα τμήμα της σύνολης αστικής ιδεολογίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}. Θα ήμασταν περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα, αν την αντιλαμβανόμασταν ως ένα σύνθετο σύστημα επιστήμης, ηθικής διερώτησης και πραγματείας κοινωνικής κοσμιότητας.²⁵⁹ Συνάπτεται με ευρύτερα πολιτισμικά πλέγματα και ιδεολογικές θεωρήσεις που επιδρούν στο περιεχόμενο της και εμπεριέχει ισχυρές συμβολικές αναπαραστάσεις, τόσο ταξικές όσο και έμφυλες. Η συμμόρφωση στις επιταγές της και η αποδοχή των όρων της καθαριότητας και του πολιτισμένου τρόπου ζωής που πρότασε, χρησιμοποιήθηκαν ως

---

²⁵⁹ Η υγιεινή αναφέρεται στις ίδιες σωματικές ζώνες (χέρια, πρόσωπο και στόμα) με τις πραγματείες κοσμιότητας του 19^{ου} αιώνα, αλλά προς τα τέλη του αιώνα, με την μικροβιολογική επανάσταση του Παστέρ, ξεπερνά κατά πολύ τις συντεταγμένες τους, (Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο*, ό.π., σ. 247).

ισχυροί ενδείκτες κοινωνικού στάτους.²⁶⁰ Επομένως η υγιεινή είχε αποφασιστική συμμετοχή στη σφυρηλάτηση εργαλείων κοινωνικής διάκρισης με σκοπό να οριοθετηθούν, να εκλογικευτούν ή να διεμβολιστούν τα σύνορα των υπαρχόντων ταξικών σχηματισμών. Θεωρήθηκε αναντικατάστατο συστατικό της συνοχής των κοινωνικών ομάδων οι οποίες υπερασπίζον ενεργητικά το πρόγραμμά της προβάλλοντας προς τα έξω την ανωτερότητα του αξιακού της συστήματος, το μοντέρνο και προοδευτικό πνεύμα της και την αποτελεσματικότητα της στη θεραπεία των κοινωνικών δεινών. Συμμετείχε ακόμη, στην παραγωγή και αναπαραγωγή της δομής ενός συμβολικού συστήματος το οποίο «ιατρικοποιεί» το κοινωνικό σώμα²⁶¹ και κατασκευάζει ταξινομήσεις της πραγματικότητας, όπου η ακαθαρσία ταυτίζεται με το κακό και η φτώχεια με την ηθική παρακμή, την έλλειψη αρετής, τις βίαιες ψυχικές παρορμήσεις και τις επικίνδυνες σωματικές και πνευματικές έξεις.²⁶² Τέλος, αλλά καθόλου ασήμαντο για τη μελέτη μας, η υγιεινή, καθώς μεσολάβησε στην εκλαΐκευση και εμπέδωση των τότε σύγχρονων ιατρικών και βιολογικών αντιλήψεων, έπαιξε ενεργό ρόλο στην εκπόνηση αυστηρά κανονιστικών λόγων για τις έμφυλες σχέσεις - λόγων με τους οποίους και μέσω των οποίων επιτελείται η απόδοση συγκεκριμένων βιολογικών, ψυχικών και πνευματικών χαρακτηριστικών στις γυναίκες και τους άντρες.

Άλλωστε, το πώς αντιμετωπίζουν οι υγιεινολόγοι επιστήμονες το φαινόμενο του γυναικείου καλλωπισμού εξαρτάται στενά από το ζήτημα του πώς και μέσω ποιων νοητικών και αντιληπτικών σχημάτων κατασκευάζουν την κατηγορία της «θηλυκότητας» και παράγουν την ιδιοσυστασία του γυναικείου φύλου, αλλά (συνδέεται) και με το συναφές ερώτημα του τι φρονούν οι ίδιοι πως πρέπει να γίνει για την ομαλή διευθέτηση των έμφυλων σχέσεων σε μια σύγχρονη πολιτισμένη κοινωνία. Με άλλα λόγια, η στάση τους απέναντι στον καλλωπισμό και τα καλλυντικά μέσα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αποσαφήνιση των ιδιοτήτων και των γνωρισμάτων που επισυνάπτονται στο γυναικείο φύλο σαν έμφυτοι προσδιορισμοί της 'ουσίας' του και από την ερμηνεία που δίνουν για τις κοινωνικές υποχρεώσεις και ρόλους που καλούνται να εκπληρώσουν οι γυναίκες στην οικογένεια και την κοινωνία. Η θεώρηση που έχουν για το γυναικείο σώμα, τα όρια και τις δυνατότητες του και οι απαντήσεις που δίνουν

---

²⁶⁰ Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και βιοτεχνία (1870-1922)*, ό.π., σ. 282.

²⁶¹ Η 'θεσμική' πλευρά της «ιατρικοποίησης του κοινωνικού σώματος» με τη δράση που αναλαμβάνουν στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αναλύεται στο: Μαρία Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και Έλεγχος της Υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Τυπωθήτω. Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2002, σ. 213-216.

²⁶² Richard L. Bushman και Claudia L. Bushman, "The Early History of Cleanliness in America", *The Journal of American History* 74/ 4 (1988), σ. 1228-1231.

στο τι αντιπροσωπεύει το σώμα για τις γυναίκες, στο τι επιτρέπεται να κάνουν σ' αυτό και μ' αυτό και στο πώς θα πρέπει να το χειριστούν για να αποκτήσουν 'καλή υγεία', αλλά και για να εναρμονιστούν συνάμα με τις εξιδανικευμένες θηλυκές εικόνες, μας προσφέρει ένα ορίζοντα σημασιών κρίσιμων για την διαλεύκανση των σχέσεων της υγιεινής με τον καλλωπισμό.

Πριν περάσουμε στη στάση που κράτησαν οι υγιεινιστές απέναντι στα καλλωπιστικά ζητήματα, θα πρέπει να τονίσουμε μια θεμελιώδη διάσταση της υγιεινής, αρκετές όψεις της οποίας έχουν ήδη εμφανιστεί στο γραπτό μας: η υγιεινή, δηλαδή, είναι πρωτίστως ένα ηθικό πρόταγμα. Παραδίδοντας μαθήματα για τις αναγκαίες πειθαρχίες του σώματος που θα στηρίζουν τις απαιτήσεις μιας εξορθολογισμένης, βιομηχανικής και αστικοποιημένης κοινωνίας, στον ίδιο βαθμό που θα ανταποκρίνονται επαρκώς στον εντεινόμενο милитарιστικό μετασχηματισμό των κρατών στη στροφή του αιώνα και έχοντας ενσωματώσει τις παλιότερες μορφές της χριστιανικής ασκητικής για το σώμα (δίαιτα, εγκράτεια) με την αλλαγή ασφαλώς του πλαισίου λειτουργίας τους,²⁶³ οι υγιεινιστές αποσκοπούν στο να παρουσιάσουν ένα πλήρες νοήματος ηθικό ιδεώδες για την αναμόρφωση της συμπεριφοράς, του ψυχικού κόσμου και των ηθών των ανθρώπων²⁶⁴: «...η υγιεινή είναι η αληθινή ηθικότητα, η μόνη που προστατεύει το σώμα

---

²⁶³ Bryan S. Turner, "The discourse of diet", στο M. Featherstone, M. Hepworth και Bryan S. Turner (επιμ.), *The Body: social process and cultural theory*, Sage Publications, Λονδίνο 1996, σ. 157-169. Ο Turner αναλύει ένα παράδειγμα συγκερασμού της επιστημονικής γνώσης και του χριστιανικού-ηθικού συστήματος αξιών σε μια πρώιμη 'υγιεινιστική' πειθαρχηση του σώματος: το «δietetικό μανάτζμεντ» του Cheyne (17^{ος}-18^{ος} αιώνας). Το μοντέλο υγιεινής αυτού συνδυάζει τις ιατρομαθηματικές αρχές που απορρέουν από το μηχανιστικό καρτεσιανό μοντέλο του σώματος με τη χριστιανική έμφαση στην υγεία, θεωρούμενης ως ένα χριστιανικό καθήκον. Η διαιτητική υγιεινή του Cheyne αντιμετωπίζεται ως τμήμα μιας επιστημονικο-ηθικής παράδοσης, κατά την οποία ο έλεγχος του σώματος ήταν μέρος της θρησκευτικής «κλήσης» του ατόμου (στο *ίδιο*, σ. 160-161) και εγγράφεται στον Ουελσιανό (Wesley) θρησκευτικό ασκητισμό, ο οποίος πρόεβλεψε την άσκηση του σώματος, τη δίαιτα και έναν πειθαρχημένο και τακτικό τρόπο ζωής (σ. 163). Κατόπιν αναλύει την ενεργοποίηση των αρχών της μοντέρνας υγιεινής ως αποτέλεσμα του φόβου για την υγεία τους που ένιωθαν οι μεσαιές τάξεις εξαιτίας της εξάπλωσης των επιδημικών ασθενειών (σ. 165). Άλλοι δύο παράγοντες, που ωθούν προς την κατεύθυνση της ανάδειξης της επιστήμης του σώματος και την κρατική παρέμβαση σε ζητήματα που αφορούν την υγεία του κοινωνικού συνόλου, είναι πρώτον: το συμφέρον που είχαν οι καπιταλιστές σαν άτομα να απασχολούν υγιείς, καθαρούς και τακτικούς εργάτες που θα αύξαιναν την παραγωγικότητα της εργασίας (σ. 164) και δεύτερον: οι ανάγκες της μαζικής στρατολογίας μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν με την σωματική ακαταλληλότητα των στρατιωτών που προέρχονταν από την εργατική τάξη (σ. 166).

²⁶⁴ Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 154, όπου γίνεται λόγος για την προσπάθεια των υγιεινολόγων γιατρών να πείσουν πως απαιτείται το έθνος να υιοθετήσει «νέα ήθη και νέες συνήθειες», καθώς η κοινωνία κινδυνεύει από τις μεταδοτικές αρρώστιες. Καθώς δε ο εχθρός με τη μορφή των μικροβίων μπορεί να διεισδύσει παντού, εισάγονται «νέα παραγγέλματα» από την υγιεινή που αφορούν τις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων, όπως τον έλεγχο των συναισθηματικών εκδηλώσεων και την αποχή από τις διαχύσεις, (στο *ίδιο*, σ. 163).

από την αρρώστια και την ψυχή από την κακία».²⁶⁵ Τα γραπτά τους άλλωστε βρίθουν από σχετικές αναφορές, συμβουλές, παροτρύνσεις, εγκώμια για ενάρετες δραστηριότητες που οφείλουν να μετατραπούν σε έξεις (τακτικός και μετρημένος τρόπος ζωής, εγκράτεια) με τη σταθερή επανάληψη τους, όπως επίσης και μομφές για χαρακτηριστικά ελαττώματα (φιληδονία, λαιμαργία κλπ) που φθείρουν την ψυχική και σωματική τους υγεία, όπως θα φανεί και από την ανάλυση των σχετικών κειμένων.

Η υγιεινή εγκαθιστά έναν ισχυρό δεσμό ανάμεσα στις πράξεις και στις παραλείψεις των ατόμων και στην εξάπλωση των ασθενειών, καθιστώντας τον καθένα και την καθεμία απολύτως υπεύθυνους για την κατάσταση της προσωπικής τους υγείας, αλλά και αυτής του κοινωνικού συνόλου²⁶⁶: η άγνοια, η περιφρόνηση ή η αμέλεια στην τήρηση των βασικών αρχών της υγιεινής και η παραμέληση της καθαριότητας του σώματος θα θεωρηθούν ενδείξεις ελλιπούς ηθικής συγκρότησης του υποκειμένου και ταυτόχρονα πλήγμα στον πολιτισμό και την πρόοδο και θα βαρύνονται με το επαχθές στίγμα της κοινωνικής διάκρισης και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς.²⁶⁷

Ο καλλωπισμός μέσα από το πρίσμα της υγιεινής

Δύσκολα μπορεί να μας εκπλήξει το γεγονός πως δεν υπάρχει κάποια κοινή και ομοιόμορφη αντίδραση των υγιεινολόγων απέναντι σε ό,τι αντιπροσωπεύει ο καλλωπισμός, ούτε και όλα τα καλλωπιστικά βοηθήματα εκτίθενται στο κριτικό τους βλέμμα επί ίσοις όροις. Μπορούμε να συναντήσουμε μία ποικιλία στάσεων, που κυμαίνονται από την ανοιχτή εχθρότητα ως τη διαλλακτική συγκατάβαση, και από την απόρριψη τους μέχρι τη δυσπιστία για αυτά ή την ανοχή για όσα φαίνεται να λειτουργούν συμπληρωματικά στις υγιεινιστικές πρακτικές καθαριότητας.

Ακόμη μεγαλύτερη όμως ποικιλομορφία αντιδράσεων χαρακτηρίζει τη σχέση της υγιεινής με το γενικότερο φαινόμενο του καλλωπισμού: άλλοτε φαίνεται να τον θεωρούν

---

²⁶⁵ Yvonne Knibielher, “Bodies and hearts”, στο G. Fraisse και M. Perrot (επιμ.), *A History of women in the West*, vol. 4, The Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ/Μασαχουσέτη/Λονδίνο 1995, σ. 337.

²⁶⁶ Bryan S. Turner, “The discourse of diet”, *ό.π.*, σ. 164-5. Οι υγιεινές συμβουλές που προσφέρονται στους μαθητές του δημοτικού σχολείου στην Ελλάδα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τονίζουν πως η υγεία του ατόμου εξαρτάται από την ενεργητική στάση, την πρωτοβουλία και τις επιλογές που θα κάνει το ίδιο το άτομο. Κατόπιν τούτου, η ευθύνη για την αρρώστια βαρύνει τον καθένα προσωπικά, (Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 – 1919*, Δωδώνη-Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα 1986, σ. 244-245).

²⁶⁷ Ζιζή Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 282-284. Η ηθική αυτή διάσταση των υγιεινιστικών προτύπων σχετίζεται με τη δημιουργία ή τον επανακαθορισμό των κοινωνικών ιεραρχιών, (Geoffrey Jones, “Blonde and blue eyed; Globalizing Beauty, c. 1945- 1980”, *ό.π.*, σ. 127).

φαινόμενο που χαρακτηρίζει διαχρονικά τις ανθρώπινες κοινωνίες, και ιδιαίτερα τις γυναίκες και άλλοτε τον αντιμετωπίζουν ως μια αφόρητη ματαιοδοξία, έναν παραλογισμό που δεν έχει θέση σε μια έλλογη ‘εξυγιασμένη’ κοινωνία. Σ’ αυτή την περίπτωση, ελάχιστη προσπάθεια κάνουν να αποκρύψουν τη βαθιά τους αντιπάθεια για τον αρχαϊσμό που αντιπροσωπεύει και εκδηλώνουν την περιφρόνηση τους για την ύποπτη, αντιεπιστημονική παράδοση που τον υποστηρίζει. Κάποιοι αδιαφορούν για τον καλλωπισμό και τον αγνοούν παραμένοντας προσηλωμένοι στο καθήκον μιας χωρίς προσμειξείς υγιεινιστικής καθαριότητας που τελείται μόνο με νερό και σαπούνι. Σε κάθε περίπτωση, όλοι συμφωνούν πως τα ψιμύθια και οι βαφές των μαλλιών, που μεταμορφώνουν τα χρώματα στο πρόσωπο ή στο σώμα, είναι επικίνδυνα και πρέπει να εκλείψουν.²⁶⁸ Για ανάλογα πάντως προϊόντα του αντρικού καλλωπισμού, όπως οι βαφές για το μουστάκι ή τα γένια, αν και τα καταδικάζουν εξίσου για τα δηλητηριώδη συστατικά που εμπεριέχουν, ωστόσο σηκώνουν πολύ λιγότερο τον τόνο για τα ηθικά ζητήματα που προκαλεί η χρήση τους, απ’ ότι γίνεται αντίστοιχα με τις γυναίκες.

Θα πρέπει να δεχτούμε πως στον καλλωπισμό εμπεριέχονται τρία διαφορετικά υποσύνολα, τρεις διακριτές κατηγορίες καλλωπιστικών πρακτικών. Η πρώτη αφορά την εξωτερική και εσωτερική ενδυμασία και τα συνοδευτικά αυτών, όπως και την κόμμωση, δηλαδή το χτένισμα, το κούρεμα και την διαρρύθμιση της παρουσίας των μαλλιών σύμφωνα με ένα στυλ. Η δεύτερη αφορά την περιποίηση και τη φροντίδα του δέρματος του προσώπου και του σώματος, σύμφωνα με τα αισθητικά πρότυπα ομορφιάς της εποχής, αλλά και τις φροντίδες ομορφιάς για τα μαλλιά που περιλαμβάνουν την καθαριότητα τους και τη χρήση καλλυντικών μέσων για τη σωστή συντήρησή τους, την απόδοση σε αυτά λάμψης και ομορφιάς. Στην τρίτη κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε τον καλλωπισμό που οπτικά μετασχηματίζει το πρόσωπο κυρίως, αλλά και το σώμα: σ’ αυτήν περιλαμβάνονται κάθε είδους βαφή ή μακιγιάζ, όπως βαφή για τα μαλλιά, ρουζ, ψιμύθια στερεά ή υγρά για τη λευκότητα του δέρματος, κραγιόν για τα χείλη, εν μέρει η πούδρα γιατί μεταμορφώνει την όψη του προσώπου, αλλά και ο καλλωπισμός που κατευθύνεται προς τις βλεφαρίδες, τα φρύδια και τα νύχια.

---

²⁶⁸ Η Kathy Peiss (“Making up, making over”, *ό.π.*, σ. 314-315) θεωρεί πως η απέχθεια για τις βαφές στην αμερικανική κοινωνία του 19^{ου} αντανάκλα το φόβο για τα ‘πατενταρισμένα’ φάρμακα (ιδιοσκευάσματα) που περιέχουν επικίνδυνα χημικά συστατικά. Αυτά τα προϊόντα, όπως και οι βαφές προκαλούν την αμερικανική κοινωνία με την εμπορευματική τους μορφή, τα ψεύτικα λόγια των γυρολόγων πωλητών τους και την υπερβολική λαμπρότητα της έκθεσής τους. Τις αντιπαθούν ακόμη γιατί οι βαφές συνδέονται με την αριστοκρατική κουλτούρα των ευγενών.

Η πρώτη κατηγορία θα τεθεί πολύ σύντομα στην τροχιά της μόδας και θα συνδεθεί σχεδόν προνομιακά με το γυναικείο κοινό στους λόγους και στις αναπαραστάσεις της περιόδου, αν και δεν εκλείπουν καθόλου, αντίστοιχα φαινόμενα αντρικού καλλωπισμού σε αυτό το χώρο. Η μόδα θα αναλάβει να αναπλάσει την ενδεδυμένη όψη των γυναικών και το μόνο σημείο του προσώπου που γινόταν αποδεκτή η καλλωπιστική παρέμβαση που το μετασχημάτιζε, δηλαδή τα μαλλιά. Σε ένα βαθμό αυτός ο καλλωπισμός θα γίνει συνώνυμος της γυναικείας φιλαρέσκειας, θα του αποδοθούν χαρακτηριστικά που αρέσκονταν να τα συνδέουν με τη θηλυκότητα και ο ίδιος θα αποτελέσει τη βάση του σχηματισμού μοντέρνων θηλυκών εικόνων.

Η δεύτερη κατηγορία βρίσκεται πολύ κοντά ή και εφάπτεται πλήρως με τις υγιεινιστικές συντεταγμένες της θεώρησης του σώματος και των φαντασιακών εικόνων του που αυτή θα προβάλλει, τις τρόπων τινά ‘καλλωπιστικές’ ‘τεχνολογίες του εαυτού’ που προτείνει και τις στοχεύσεις που ακολουθεί. Η υγιεινή θα απλώσει την κυριαρχία της σε αυτόν τον καλλωπιστικό χώρο, θα κρίνει και θα ελέγξει τις πρακτικές του, θα υποδείξει μέσα και εφαρμογές και θα ιδιοποιηθεί ένα μεγάλο μέρος του οπλοστασίου του (καλλυντικά με βάση τα βότανα κυρίως). Ταυτόχρονα θα επικροτήσει το γεγονός πως τα περισσότερα σκευάσματα που θα χρησιμοποιηθούν για την περιποίηση του δέρματος θα είναι προϊόντα της φαρμακευτικής και της χημείας (γλυκερίνη, cold cream, ποικίλες πομάδες) εγκεκριμένα από την ίδια. Αυτά θα θεωρηθούν ακίνδυνα, ασφαλή και υγιεινά, όπως και τα περισσότερα βότανα, εκχυλίσματα φυτών ή τα προϊόντα ζωικής προέλευσης (λεμόνι, διάφορα αποστάγματα ή έλαια, αυγά, κρεμμύδι κλπ).²⁶⁹

Η ευμενής διάθεση που δείχνουν οι υγιεινιστές για αυτόν τον τομέα του καλλωπισμού οφείλεται όχι τόσο στην εγγυημένη σύσταση των καλλυντικών που χρησιμοποιούν, αλλά στο γεγονός πως οι παρεμβάσεις που γίνονται στις συγκεκριμένες σωματικές επικράτειες είναι υπεράνω υποψίας: το δέρμα θα καταστεί αντικείμενο υψίστου ενδιαφέροντος και προστασίας από την υγιεινή, εξαιτίας των σημαντικότητας λειτουργιών που επιτελεί για τον ανθρώπινο οργανισμό, όσο και γιατί θεωρείται πως είναι η εξωτερική προβολή της όλης υγείας του, δηλαδή ένας καθρέφτης του ‘έσω σώματος’. Επιπρόσθετα η καλή κατάσταση, ο αρμόζων χρωματικός τόνος και η

---

²⁶⁹ Kathy Peiss, *στο ίδιο*, σ. 314. Εδώ εισάγεται μια τυπολογία για τα καλλυντικά του 19^{ου} αιώνα στην Αμερική: από τη μία έχουμε τα κοσμητικά που βελτιώνουν την όψη του προσώπου (κρέμες και λοσιόν) και γίνονται αποδεκτά γιατί δε μετασχηματίζουν το ‘φυσικό’ πρόσωπο και στηρίζουν τη νομιμότητα τους στη μακρά παράδοση της οικιακής ιατρικής, ενώ από την άλλη έχουμε τα ορατά καλλυντικά, δηλαδή τις ‘μπογιές’, που παραπέμπουν στο τέχνασμα, στην υποκρισία και την εξαπάτηση, καθώς αλλοιώνουν την ‘αλήθεια’ του προσώπου.

καλοδιατηρημένη όψη του παραπέμπουν σε ισχυρούς συμβολισμούς ευγένειας, ανώτερου ταξικού στάτους και οικονομικής ευμάρειας: η γυναίκα που διατηρούσε μια τέτοια επιδερμίδα θεωρούνταν πως ήταν απαλλαγμένη από την σκληρή σωματική καταπόνηση της χειρωνακτικής εργασίας στο σπίτι ή έξω από αυτό, όπως και το ότι μπορούσε να διαθέσει τον απαραίτητο χρόνο και χρήμα για να περιποιηθεί τον εαυτό της. Από την άλλη, όπως θα δούμε αναλυτικά στο 6^ο κεφάλαιο της εργασίας μας, στα κυρίαρχα και πιο παραδοσιακά αισθητικά ιδεώδη της εποχής συναντάμε την άποψη πως τα μαλλιά είναι το ‘κόσμημα’ της ομορφιάς της γυναίκας και, όπως προαναφέραμε, το μόνο σημείο του γυναικείου σώματος που υπόκειται στα φανερά σε στυλιστική επεξεργασία. Ακόμη, ο καλλωπισμός των μαλλιών σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αλλά και στον 20^ο αιώνα, όχι μόνο δεν είχε αποκλίνει σημαντικά από το καθεστώς καθαριότητας που υποδείκνυαν οι υγιεινιστές για αυτά, αλλά συμπλήρωνε και τα κενά που αυτό άφηνε: τόσο ο μεγάλος δισταγμός για τη χρήση κοινού σαπουνιού όσο και του συχνού πλυσίματος τους με νερό άφηναν ελεύθερο το πεδίο για αρκετά καλλυντικά προϊόντα, όπως σαμπουάν για το πλύσιμο τους (στις αρχές του 20^{ου}), αρωματικά και ‘κοσμητικά’ σαπούνια, αλλά και πομάδες για τον αρωματισμό τους, οικιακές συνταγές που τα έκαναν πιο λαμπερά και τα συντηρούσαν ακμαία, έλαια που τους προσέδιδαν τη λιπαρότητα που τους έλειπε κλπ.

Το τρίτο τμήμα του καλλωπισμού είναι αυτό που κατεξοχήν θα συγκεντρώσει τα πυρά της υγιεινής γιατί, εισάγοντας το τέχνημα, παραβιάζει τους συμβατικούς κανόνες ομορφιάς που θέλουν το παρουσιαστικό του προσώπου να είναι ‘φυσικό’ και αναλλοίωτο. Ακόμη, γεννά τους φόβους για την ανάμειξη των κυριών του καλού κόσμου με τον κόσμο της πορνείας που χρησιμοποιούσε αφειδώς το μακιγιάζ του προσώπου. Τέλος, όπως ήδη έχουμε αναλύσαμε στο 2^ο κεφάλαιο, προκαλεί τις αντρικές ανησυχίες για τη δυνατότητα δημιουργίας μοντέρνων θηλυκών ταυτοτήτων· η ρευστότητα και η ευπροσάρμοστη ευελιξία των πρακτικών τέτοιων καλλυντικών μέσα σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα θραύουν τη συνθήκη του «αιώνιου θηλυκού» και χλευάζουν την παγιωμένη ‘ουσία’ της θηλυκότητας, καθώς, όπως είδαμε, το τέχνημα μπορεί να μεταβάλλει ένα δεδομένο πρόσωπο σε προσωπεία που εναλλάσσονται και υποκείνται σε χειρισμούς ανάλογα με τις ανάγκες των περιστάσεων, την ιδιαιτερότητα των κοινωνικών χώρων και το είδος των ατόμων που εμπλέκονται στην επικοινωνία.

Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας που ερμηνεύει την ανομοιογένεια των αντιδράσεων των υγιεινιστών απέναντι στον καλλωπισμό, συνίσταται στα συμφραζόμενα μέσα στα οποία λειτουργούσαν και αναδεικνύονταν οι καλλυντικές

περιποιήσεις. Έτσι, οι τοποθετήσεις τους σε θέματα καλλωπισμού και κοσμητικής εξαρτήθηκαν από την εκάστοτε 'διάγνωση' που έκαναν οι υγιεινιστές για τα δεινά που μάστιζαν τη νεοελληνική κοινωνία ή το έθνος και, κυρίως, από την ένταση και από τις ιδιαίτερες κάθε φορά περιπλοκές του «γυναικείου ζητήματος», όσο και από το είδος της 'λύσης' που επέλεξαν να δώσουν σ' αυτό το κεντρικό πολιτικό και οργανωτικό πρόβλημα της κοινωνίας. Για να το εκφράσουμε καλύτερα, οι διακυμάνσεις των έμφυλων σχέσεων, όπως και η δυναμική που ανέπτυσσε ή που φαινόταν να αναπτύσσει το κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης, επικαθόριζαν τις 'θηλυκές' αναπαραστάσεις μιας περιόδου και τροποποιούσαν τις σημασίες και το ειδικό συμβολικό περιεχόμενο του καλλωπισμού και της κοσμητικής, τα οποία ήταν αξεδιάλυτα δεμένα με αυτές τις αναπαραστάσεις και τις πολιτικές χρήσεις που τους γίνονταν.

Σίγουρα, σημαντικό ρόλο στη διαφοροποίηση των στάσεων έπαιξε και η ιδεολογική και επιστημονική συγκρότηση του κάθε ειδικού στα της υγιεινής, όπως και το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνταν ή είχε συντελέσει καθοριστικά στη διαμόρφωση των απόψεων του: διαφορετικά κοινωνικά και γεωγραφικά περιβάλλοντα, ίσως να σήμαινε και πολλαπλότητα καλλωπιστικών αντιλήψεων και διαφορετικό βαθμό εξοικείωσης με τις καλλυντικές πρακτικές. Έτσι και αλλιώς, σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο, ο ορθολογισμός της υγιεινής με τους πειθαρχικούς (αυτο)καταναγκασμούς και τις αυστηρές ρυθμίσεις του δεν συμβιβάζεται εύκολα με έναν άλλου τύπου ορθολογικό χειρισμό του σώματος, όπως αυτόν που εκπροσωπεί η κοσμητική. Συνήθως μάλιστα, δεν κατανοεί το πλαίσιο και τις αρχές λειτουργίας της, τις 'ανάγκες' που έρχεται να καλύψει και τα κίνητρα όσων προστρέχουν σ' αυτή.

Στις πρώτες περί υγιεινής πραγματείες, σε μια περίοδο όπου απουσιάζουν οι ενδείξεις για την αύξηση της κατανάλωσης των καλλυντικών ειδών, αλλά και δεν έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την δραστική ενεργοποίηση των (επιδοκιμαστικών) λόγων περί καλλωπισμού από τους ενασχολούμενους με αυτόν, διαφαίνεται η τάση να αντιμετωπίζεται ο καλλωπισμός με συγκατάβαση ως μια 'φυσική' ιδιότητα του θηλυκού φύλου, το οποίο πέφτει εύκολα θύμα των απατεώνων 'μυρεψών' εξαιτίας της ευπιστίας και της φιλαρέσκειας του. Το οπλοστάσιο της κοσμητικής (αρώματα, γαλακτώματα, αρωματικά υγρά, πομάδες για το δέρμα), όσο και αν επικρίνεται από την άποψη της βλαβερότητας κάποιων ουσιών που εμπεριέχουν, ωστόσο δεν φαίνεται να δημιουργεί σοβαρά ζητήματα ηθικής τάξης ή απόκλισης από τα παραδεδεγμένα πρότυπα των θηλυκών δραστηριοτήτων. Ακόμη και τα ψιμύθια καταδικάζονται μόνο για την καταστρεπτική επίδραση που έχουν στο δέρμα και για την αφέλεια να πιστεύουν οι

χρήστριες του πως με αυτά θα αλλάξει η χροιά της επιδερμίδας τους ή θα επανέλθει η χαμένη νιότη τους. Ο ανδρικός καλλωπισμός αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο ίδιας τάξης και ίδιων ψυχολογικών αναγκών με τον γυναικείο, μόνο που αρχίζει να διαφαίνεται η ιδέα πως στην ακραία του μορφή αγγίζει τα όρια της θηλυπρέπειας.

Ο γυναικείος καλλωπισμός ανάμεσα στα 1850-1870 φαίνεται να είναι οργανικά ενταγμένος στην θεσμοθετημένη διάταξη των έμφυλων σχέσεων και να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των παραδοσιακών διευθετήσεων για τα πρότυπα 'κοινωνικοποίησης' των ευυπόληπτων γυναικών, αλλά και των κατεστημένων στερεοτύπων για την ορμέμφυτη τάση τους προς το στολισμό και τη φιλαρέσκεια. Κατά συνέπεια, σ' αυτή τη χρονική περίοδο, δε γεννιέται ζήτημα δημιουργίας απειλητικών θηλυκών αναπαραστάσεων που έχουν σαν πυρήνα τους τον καλλωπισμό και τις εικόνες των γυναικών που ασκούνται με ζήλο στις πρακτικές του. Θα πρέπει ακόμη να σημειώσουμε πως μικρή προσπάθεια γίνεται από τους υγιεινιστές αυτής της εποχής για να αποκρυφτεί ή να συγκαλυφτεί ο βαθμός εμπλοκής των ανδρών στις καλλωπιστικές δραστηριότητες. Αν και για αυτούς, ο καλλωπισμός και τα καλλυντικά προσδένονται περισσότερο στη γυναικεία σφαίρα δραστηριοτήτων, δεν έχουν χαραχθεί με ευκρίνεια οι οροθετικές γραμμές που διαχωρίζουν με όρους πόλωσης το τι ανήκει, ταιριάζει και επιτρέπεται στο κάθε φύλο ξεχωριστά.

Με ποια έννοια όμως μπορούμε να μιλάμε για έναν 'φρόνιμο' γυναικείο καλλωπισμό και για μορφές σωματικής διαχείρισης που ενσωματώνονται με άνεση στις θεμελιώδεις παραδοχές για την ουσία της θηλυκότητας; Πρώτα απ' όλα η θεώρηση του γυναικείου φύλου ως εξ ορισμού φιλάρεσκο, σήμαινε πως παραχωρούνταν στις γυναίκες μεγάλα περιθώρια ανοχής, συγκατάβασης ή και επιδοκίμασίας για να περιποιούνται το πρόσωπο και το σώμα τους, την ενδυμασία τους και το οικιακό τους περιβάλλον, χωρίς πάντως, όπως ήδη δείξαμε, να γίνεται ανεκτή η οποιαδήποτε διάθεσή τους να εμφανίζουν 'προκλητικά' τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων τους στο σώμα τους. Από το δεύτερο δε μισό του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να θεωρείται θηλυκή ιδιότητα η μόδα και η κατανάλωση. Στο επίπεδο της αντρικής φαντασίωσης η γυναικεία ομορφιά συσχετίζεται με την αβρότητα, και την εύθραυστη λεπτότητα των λουλουδιών και εξυμνείται η αγνότητα που εξέπεμπαν. Ο συμβολισμός αυτός θα επιτρέψει στις γυναίκες να αρωματίσουν το σώμα τους, τα προσωπικά τους αντικείμενα και τον χώρο που τις περιβάλλει με λεπτές μυρωδιές από αποστάγματα λουλουδιών.

Οι καθ' όλα νομιμοποιημένες στρατηγικές του γάμου για τις νέες γυναίκες,²⁷⁰ όπως και οι αυξανόμενες απαιτήσεις για προσεγμένη εμφάνιση των οικοδεσποινών, φαίνεται να τροφοδοτούσε μια αποδεκτή για τους κοινωνικούς κανόνες ζήτηση για ένα περιορισμένο αριθμό καλλυντικών βοηθημάτων. Σ' αυτή την περίπτωση, οι επιθυμίες των γυναικών για ένα αυτόνομο χώρο θηλυκής έκφρασης, οι απαιτήσεις των αντρών και η πίεση των κοινωνικών δομών θα συγκλίνουν και θα συνεπιφέρουν αυτό το αποτέλεσμα.

Να διευκρινίσουμε πως σε γενικές γραμμές όλοι οι υγιεινιστές, και ακόμη περισσότερο αυτοί του 20^{ου} αιώνα, όταν χρειαζόταν να τοποθετηθούν απέναντι στο γυναικείο καλλωπισμό και στην 'κοσμητική' του εξειδίκευση, έρχονταν αντιμέτωποι με μια θεμελιώδη αμφισημία που χαρακτήριζε την αντρική ματιά απέναντι σε αυτό το φαινόμενο: από τη μία καταδίκαζαν αυτό που θεωρούσαν τεχνητό, ψεύτικο και προσποιητό, παρατηρούσαν με αμηχανία ή και έκδηλη ανησυχία τις πιο ακραίες θηλυκές φιγούρες, τόσο του περιθωρίου όσο και της καλής κοινωνίας, που ενσάρκωναν σε βαθμό υπερβολής τα 'ελαττώματα' του φύλου τους, όπως την ωραιοπάθεια και τη ματαιοδοξία, και, το κυριότερο, ξεπερνούσαν τις συμβάσεις της ορατότητας τους στο δημόσιο χώρο, και από την άλλη κατανοούσαν πως μια μορφή καλλωπιστικής αναζήτησης και κάποια είδη καλλυντικών είναι εντελώς απαραίτητα για να παρακολουθήσουν οι γυναίκες τα αισθητικά πρότυπα της εποχής, όσο και για να ανταποκριθούν στους ρόλους τους σαν εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποι της τάξης τους και του οικογενειακού γοήτρου.²⁷¹

Όσον αφορά την πρόσληψη του αντρικού καλλωπισμού από την υγιεινή, δεν θα πρέπει να μας παραξενέψει που οι περισσότεροι υγιεινιστές, είτε τον αποσιωπούν εντελώς, είτε απλώς αναφέρουν ορισμένες από τις πιο διάχυτες καλλωπιστικές συνήθειες του, όπως το βάψιμο των τριχών σε γένια, μαλλιά και μουστάκι, χωρίς ωστόσο να

---

²⁷⁰ Η Ε. Βαρίκα παρουσιάζει τις νέες γυναίκες σαν εμπορεύματα προς επίδειξη στο βλέμμα των υποψηφίων γαμπρών, (Ελένη Βαρίκα, «Αόρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση. Δίχως ρολόι ούτε μισθό. Εικόνες και πραγματικότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα (1833-1870)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα 1985, σ. 161).

²⁷¹ Ο Christopher Breward ("Feminity and Consumption: the problem of the late nineteenth-century fashion journal", *Journal of Design History* 7/2 (1994), σ. 75-76) θεωρεί πως υπάρχει μία κεντρική αντίφαση ανάμεσα στην υπό όρους συναίνεση στην γυναικεία καταναλωτική φιγούρα, καθώς ήταν νομιμοποιημένη η θηλυκή ενασχόληση με το στολισμό και την ενδυματολογική εκτέλεση ως συμφυής με τα 'θηλυκά' ένστικτα και τον κοινωνικό ρόλο που είχε ανατεθεί στις γυναίκες της 'μεσαίας τάξης', δηλαδή ως επικοινωνιακών διάμεσων της κοινωνικής θέσης της οικογένειας τους, και από την άλλη στην ηθική καταδίκη της έκθεσης του σώματος και της επίδειξης των εμβλημάτων του γοήτρου και του πλούτου – καταδίκη η οποία εδράζονταν στο εξιδανικευμένο πρότυπο της σεμνής, ενάρετης και σοφής γυναίκας και μητέρας. Αυτό το μοντέλο της «διπλής θηλυκότητας - καλοσύνη και ομορφιά, αθωότητα και σεξουαλική ελκυστικότητα- ήταν σχεδόν αδύνατον να συμφιλωθεί» (στο *ίδιο*, σ. 75).

προχωρούν σε ένα πιο συστηματικό συλλογισμό για τη φύση του φαινομένου και τα ηθικά παρεπόμενα του- όπως το επιχειρούν με τον γυναικείο συλλογισμό. Η μόνη κατάκριση για ηθικούς λόγους που του προσάπτουν είναι πως στην υπερβολή του αγγίζει τα όρια της θηλυπρέπειας. Αν και πλήθος μαρτυριών τεκμηριώνουν πως η υπόθεση του καλλωπισμού και οι φροντίδες για την επιμελημένη παρουσίαση του εαυτού δε χαρακτηρίζαν μόνο τις γυναίκες,²⁷² ωστόσο μέσα στους επίσημους λόγους της εποχής θα καταχωρηθούν στη θηλυκή σφαίρα ενδιαφερόντων και θα φορτωθούν με όλες τις ιδιότητες που έχουν μάθει να αναγνωρίζουν ως γυναικείες (επιπολαιότητα, φιλαρέσκεια, ματαιοδοξία, απατηλά τεχνάσματα για την κατάκτηση του αντίθετου φύλου). Με αυτόν τον τρόπο προσεγγίζουν το φαινόμενο του καλλωπισμού και ερμηνεύουν τις αιτίες του. Όταν, δηλαδή, μια γυναίκα καλλωπίζεται, κάνει κάτι που αρμόζει στο φύλο της. Οι κανονιστικοί λόγοι θα εντοπίσουν πρόβλημα σε τέτοιες πρακτικές, όταν φανεί ότι αυτές επισκιάζουν ή καταπνίγουν άλλα συστατικά κατηγορούμενα της εξιδανικευμένης θηλυκότητας, όπως την αγνότητα, τη σεμνότητα και το αίσθημα της αυτοθυσίας που πρέπει να διέπει την γυναικεία φύση, ή όταν στο όνομα του καλλωπισμού κωδικοποιούνται όλες οι ‘μοντέρνες’ απειλές για την υπέρβαση των έμφυλων διευθετήσεων. Αντίθετα, όταν ένας άνδρας καλλωπίζεται, είτε διαπράττει ένα σφάλμα – σε χτυπητές περιπτώσεις καλλωπισμού- καθώς κάτι τέτοιο αντιβαίνει την ιδεώδη ανδροπρέπεια, είτε, στις πιο ήπιες εκδηλώσεις του, δεν κατονομάζεται η πρακτική του ως καλλωπιστική, οπότε δεν παραπέμπει στους ίδιους νοηματικούς χάρτες με αυτούς του γυναικείου καλλωπισμού- όπως θα δούμε και στο σχετικό με τον ανδρικό καλλωπισμό κεφάλαιο μας.²⁷³

Καθώς πλησιάζουμε στο τέλος του αιώνα, φαίνεται πως ο καλλωπισμός αντιμετωπίζεται ως αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση, οπότε γίνεται και οξύτερη η ανάγκη της αποσιώπησης του αντρικού καλλωπισμού: οι άντρες πρέπει να κρατηθούν μακριά από το ‘θηλυκό’ αυτό χώρο, καθώς η ροή της κοινωνικής εξέλιξης οφείλει να

---

²⁷² Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλας Σιγαλός*, ό.π. Στην αστική αυτή ηθογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζεται ανάγλυφα ο κόσμος του αντρικού καλλωπισμού, και των ‘μυρεψικών’ που διαθέτουν τα κορμιά της εποχής.

²⁷³ Brent Shannon, “Refashioning men: fashion, masculinity and the cultivation of the male consuming in Great Britain, 1860-1914”, *Victorian Studies* 46/4 (2004), σ. 600-601: οι διαφημιστές ενθαρρύνουν τους άνδρες να παρουσιάζουν ένα κομψό και ερωτικό εαυτό στον δημόσιο χώρο, πείθοντας τους πως η αντρική πράξη της κατανάλωσης (και επομένως του καλλωπισμού) δεν έχει καμία σχέση με την αντίστοιχη των γυναικών που ήταν παρορμητική, φλύαρη, επιπόλαιη και ανορθολογική. Έπρεπε να κατασιγάσουν τις διαμαρτυρίες για ένα φαινόμενο που θεωρούνταν αποκλειστικά γυναικείο, άρα ακατάλληλο για την πρέπουσα ανδροπρέπεια, αλλά και να διακόψουν την τόσο διαδεδομένη συσχέτιση του καλλωπισμού με τον κακόφημο ‘θηλυπρεπή’ δανδισμό.

κυλήσει στα ασφαλή κανάλια των αμετάλλακτων έμφυλων κατηγοριών και ενός όσο το δυνατόν πιο αυστηρού και με σαφήνεια οριοθετημένου διαχωρισμού αυτού που θεωρείται αντρικό από αυτό που εκλαμβάνεται ως γυναικείο. Καθόλου τυχαία, οι εικόνες που συναντά κανείς στις διαφημίσεις της περιόδου αντικατοπτρίζουν αυτή την τάση και φανερώνουν μια σαφή διάθεση να 'θηλυκοποιήσει' τον χώρο των καλλυντικών· ενώ, στις πρώτες διαφημιστικές εικόνες των προϊόντων τριχοβαφής, εμφανιζόταν συνήθως ένας άντρας και μια γυναίκα μαζί ή ένας άντρας μόνος του, αργότερα πληθαίνουν οι θηλυκές κατά μόνας φιγούρες, ακόμη και όταν η διαφημιστική λεζάντα πληροφορούσε το αναγνωστικό κοινό (και) για την αντρική απεύθυνση του.

Από τη δεκαετία του 80 τα πράγματα στις σχέσεις της υγιεινής με τον καλλωπισμό μπαίνουν σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Η υγιεινή δανείζει τη γλώσσα και την επιχειρηματολογία της σε ολόκληρη την τότε εμφανιζόμενη 'κουλτούρα της ομορφιάς', η οποία, με τη σειρά της, πασχίζει αδιάκοπα να εμφανιστεί ως συμβατή με την υγιεινή, είτε, στη χειρότερη περίπτωση, ως μη αντιβαίνουσα τις αρχές της. Οι διαφημιστές καλλυντικών υιοθετούν το ύφος των αυστηρών επισημάνσεων των υγιεινολόγων, δείχνουν να λαμβάνουν υπόψη τους τις προειδοποιήσεις για τα επικίνδυνα 'κοσμητικά' που απευθύνουν οι επιστήμονες θεράποντες της, και προωθούν με ενθουσιασμό τις τεχνολογικές καινοτομίες της φαρμακευτικής και της χημείας που, όπως ανακουφιστικά εξαγγέλλουν, είναι σε θέση, επιτέλους, να επιλύσουν τα χρόνια δεινοπαθήματά που επισώρευαν η άγνοια και η ματαιοδοξία των 'καλλωπιζόμενων'.

Σε μια μακρά και με αντιφάσεις πορεία που ξεκινά περίπου αυτή την εποχή και θα καταλήξει στο τέλος των μεσοπολεμικών χρόνων, ο καλλωπισμός και η υπόθεση της επιδίωξης της ομορφιάς, εκ πρώτης όψεως, και αν δώσουμε βάση μόνο στις διαφημίσεις και τους σχετικούς λόγους, φαίνεται να τίθενται ολοκληρωτικά υπό το καθεστώς της υψηλής κηδεμονίας της υγιεινής: αυτή θα επηρεάσει τις κατευθυντήριες αρχές της, θα πιστοποιήσει με το αδιαμφισβήτητο επιστημονικό κύρος της την «αγνότητα» των υλικών και την υγιεινή ωφέλεια των μέσων της διακοσμητικής παρέμβασης στο σώμα και η ίδια θα νομιμοποιήσει τις τότε τεχνολογίες αιχμής (π.χ. ηλεκτροθεραπεία) που θα αντικαταστήσουν τις αναποτελεσματικές ή χρονοβόρες θεραπείες της παλιότερης 'κοσμητικής'. Αλλά και οι άνθρωποι που θα βρεθούν να στελεχώσουν τους πολυπόικλους μηχανισμούς της κουλτούρας της ομορφιάς και που έχουν σχέση με την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων μέχρι τη διαφήμιση και τις υπηρεσίες των καλλωπιστικών συμβουλών, είτε θα ξεπηδήσουν από το δικό της χώρο, ή από τον άμεσο

περίγυρο της (γιατροί, φαρμακοποιοί, αισθητικοί), είτε θα είναι σε γενικές γραμμές καλά δασκαλεμένοι από τις διδαχές της.

Εύκολα θα μπορούσε να βγει το συμπέρασμα, πως στο τέλος αυτής της κατακτητικής πορείας οι αναμορφωτικές επιδιώξεις της υγιεινής ως προς την κοσμητική θεματολογία κατάφεραν σχεδόν να πραγματοποιηθούν και η νίκη της να φαντάζει ολοκληρωτική, καθώς κατάφερε να επιβάλλει τους όρους της για τον τρόπο που κάποιος-α καλλωπίζει το σώμα του και για τα μέσα που χρησιμοποιεί γι' αυτό το σκοπό. Αυτή όμως η νίκη επιτεύχθηκε εν μέρει γιατί ήταν ακόμη περιορισμένα τα κοσμητικά μέσα και τα σημεία του (γυναικείου) σώματος που απαιτούσαν τις καλλυντικές φροντίδες (χέρια, μαλλιά και ελάχιστη εφαρμογή στο πρόσωπο της πούδρας).

Είναι όμως έτσι ή μόνο έτσι τα πράγματα; Η συνοπτική περιγραφή των όσων έγιναν από το 1850 περίπου μέχρι τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} μπορεί να προδιαγράψει την εξέλιξη του ιδιότυπου διαλόγου και σε μεταγενέστερες φάσεις ή να εξαντλήσει το ζήτημα της συμβιωτικής τους σχέσης; Ολόκληρος ο κόσμος του καλλωπισμού είναι δυνατό να συμπεριλαμβάνεται σ' αυτή τη 'φρόνιμη' εκδοχή του που είδαμε μόλις παραπάνω; Μια 'κοσμητική' υποταγμένη στις μορφολογία, στους λεκτικούς τύπους και στη σύνταξη του υγιεινιστικού λόγου και προσανατολισμένη λίγο πολύ σε ένα συμπληρωματικό ρόλο μπορεί να αποδώσει την ουσία των όσων συνέβησαν από τις αρχές του 20ου αιώνα στο χώρο αυτό;

Κάτι τέτοιο βέβαια δεν είναι δυνατόν. Θα ήταν σαν να έπειθαν το γυναικείο κοινό - και μας μαζί- πως οι θεμελιώδεις ιδεολογικές παραδοχές και οι ισάριθμες κειμενικές εγγραφές που συναντήσαμε και συνίστανται στο ότι μόνο η υγεία προσδίδει ομορφιά στις γυναίκες, πως η ενάρετη και μετρημένη ζωή περιποιείται το δέρμα τους καλύτερα απ' όλα τα καλλυντικά βοηθήματα, πως η 'εξωτερική' ομορφιά είναι η έκφραση της ψυχικής αγνότητας και πνευματικής πληρότητας και τόσα άλλα, θα μπορούσαν να προσανατολίσουν τις καλλωπιστικές πρακτικές προς μια επιστημονική-υγιεινιστική κατεύθυνση. Θα ήταν ακόμη σαν να παραδεχόμασταν πως οι υγιεινιστικοί κανόνες διέπλασσαν τα γούστα του γυναικείου κοινού και πως οι αποκλίσεις από αυτούς τους κανόνες δεν έπαιξαν κανένα ρόλο ή απορρίφθηκαν ως αποτυχημένες.

Και πράγματι, αν προσέξουμε περισσότερο θα δούμε πως τα καλλωπιστικά ήθη δεν εξελίχτηκαν σύμφωνα με τον Κανόνα της υγιεινής. Ο καλλωπισμός ήταν πάντα κάτι περισσότερο και στη μεγαλύτερη έκταση της χάρτας του, πάντα κάτι πολύ διαφορετικό από τις περί υγείας διδαχές. Αν πράγματι εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την υγιεινή

και ενέγραψε το περιεχόμενο και τη μορφή του στη δική της γλώσσα, αυτό έγινε περισσότερο για να αντλήσει δυνάμεις από την επιστημονική αυθεντία της και για να νομιμοποιήσει την ύπαρξη του στα μάτια των γυναικών των ανώτερων τάξεων σαν μιας πολιτισμένης δραστηριότητας πεπαιδευμένων ανθρώπων. Μέχρις ενός σημείου, η ανάπτυξη και η διαφοροποίηση των καλλωπιστικών μέσων κρύφτηκε πίσω από την υγιεινή για να κατασιγάσει τους φόβους των ανδρών για ένα φαινόμενο που παύει να γίνεται αντιληπτό με τα παλιά καθησυχαστικά σχήματα σκέψης και μ' αυτόν τον τρόπο να απονευρώνεται στα δοκιμασμένα θηλυκά στερεότυπα. Και όλα αυτά συμβαίνουν γιατί βρισκόμαστε σε μια εποχή που αρχίζουν να ραγίζουν οι παλιές βεβαιότητες για την ουσία της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας,²⁷⁴ αλλά και να απαιτούνται νέα σύμβολα ταυτότητας και διάκρισης στη φαινομενολογία των ταξικών σχέσεων.

Σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό, η υγιεινή διαβλέπει πραγματικούς ή δυνητικούς αντιπάλους σε εκδοχές της σωματοποίησης του εαυτού που δεν ερμηνεύουν με το δικό της τρόπο τους όρους και τους σκοπούς της παραγωγής ενός ιδεατού ατομικού σώματος, παρεκκλίνουν από την ορθόδοξη εκδοχή της εργαλειακής χρήσης του και δεν ακολουθούν τις δικές της αξιολογικές κλίμακες για το ηθικό και το δέον. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι γυναίκες οικειοποιούνται τις τυπικές φόρμες της σωματοποίησης που προωθεί η υγιεινή ως προς τα λουτρά, την εκγύμναση και την δειλή ακόμη επίθεση στην 'πολυσαρκία' και μεταστρέφουν τις σημασίες τους: οι πρακτικές της απλής καθαριότητας και της σωματικής άσκησης, καθώς ενσωματώνονται ως κανονικότητες στη βιωμένη εμπειρία τους, μετατρέπονται (και) σε καλλωπιστικές επιλογές: το λουτρό γίνεται ένας χώρος απόλαυσης, εσωτερικού καταφυγίου του εαυτού και αυτο-εξέτασης του σώματος με σκοπό την περιποίηση των επιφανειών του,²⁷⁵ η υγιεινιστική δίαιτα και γυμναστική θα ενταχθούν σε έναν προγραμματισμό αισθητικής βελτίωσης της μορφής του και των περιγραμμάτων του και ανάδειξης μιας πιο θελκτικής σιλουέτας. Οι άκαμπτες σωματικές πειθαρχίες της υγιεινής που περιζώνουν ένα σώμα προορισμένο για την παραγωγή νέας ζωής, προσαρμόζονται σε ένα πιο ευκίνητο, ρευστό και πολύτροπο σύστημα σωματικής διαχείρισης που αφορά την 'καλλονή'. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο γυναικείος καλλωπισμός προβάλλει ανοιχτά το τέχνημα στο δημόσιο χώρο και φιλοδοξεί να ανασκευάσει 'καλλιτεχνικά' το πρόσωπο και τμήματα του σώματος των γυναικών.

---

²⁷⁴ George Mosse, *The Image of Man: the Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 77-106.

²⁷⁵ Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 256-261.

Αυτές οι ‘ανυπότακτες’ εκδοχές της σωματοποίησης, που χρησιμοποιούν και ταυτόχρονα υπερβαίνουν τις υγιεινιστικές «τεχνολογίες του εαυτού» ή απλώς τις αψηφούν, νομιμοποιούν τις επιλογές όσων επιμένουν να βιώνουν το σώμα τους με τους όρους της ελκυστικής εξωτερικής εμφάνισης, της εμπειρίας από την οποία μπορεί κάποιος-α να αντλήσει πρωτίστως βαθιά προσωπική ευχαρίστηση, της διαχείρισης της περίστασης μέσα σε διαφορετικά κάθε φορά επικοινωνιακά πλαίσια, του ναρκισσιστικού μετασχηματισμού του εαυτού και της αίσθησης της δυνατότητας είτε να αποκτηθεί μια προσωπική ταυτότητα, είτε να επιδιωχθεί η ένταξη κάποιου-ας σε ένα διαφορετικό από αυτό που ανήκει κοινωνικό χώρο.

Τα κείμενα και οι λόγοι

Τα υγιεινολογικά κείμενα που συγκεντρώσαμε και επιλέξαμε να αναλύσουμε καλύπτουν μια χρονική απόσταση λίγο μεγαλύτερη από μισό αιώνα (από το 1858 έως το 1912) και απλώνονται σε ένα γεωγραφικό χώρο αρκετά ευρύτερο του νεοελληνικού κράτους, ακόμη και αν συνυπολογίσουμε τις συνεχείς προσκλήσεις εδαφών κατά την περίοδο αυτή. Αλλά το πρώτο ‘παράδοξο’ που είχαμε να αντιμετωπίσουμε δεν έγκειται τόσο στη διασπορά των κειμένων, αλλά στο ότι από τα οχτώ γραπτά που βρέθηκαν στα χέρια μας, μόνο ένα γράφτηκε από Έλληνα πολίτη και εκδόθηκε στην Ελλάδα· ένα δεύτερο είναι μετάφραση ενός γαλλικού έργου και εκδόθηκε στην Αθήνα με πρόλογο του μεταφραστή του και γνωστού γιατρού της εποχής, του Καλλιβωκά.²⁷⁶ Από τα υπόλοιπα, τα έξι εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και το ένα στα Χανιά.

Είχαμε λοιπόν να επιλύσουμε το πρόβλημα του κατά πόσο αυτή η εξωελλαδική ως επί το πλείστον υγιεινολογική παραγωγή είναι αντιπροσωπευτική των σχετικών με αυτό το αντικείμενο ιδεολογικών και επιστημονικών αναζητήσεων στον ‘στενά’ ελληνικό χώρο. Επιπρόσθετα, αναρωτηθήκαμε για το αν μεταφέρθηκαν στον ελληνικό χώρο, διαβάστηκαν από τους Έλληνες υπηκόους και αν συμμετείχαν οι συγγραφείς τους στις πνευματικές διεργασίες του ελληνικού βασιλείου και σε ποιο βαθμό επηρέασαν τις εξελίξεις του στα θέματα της υγιεινής. Δυστυχώς, δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε με ακρίβεια σε κανένα από αυτά τα ζητήματα, για τα οποία θα απαιτηθεί μια πολύ πιο

---

²⁷⁶ Paul Lefort, *Επιτομή Υγιεινής εξελληνισθείσα και δια προσθηκών επαυξηθείσα*, μετ. Καλλιβωκάς Α. Δ., χ. τ., χ. ε., [1893].

εξειδικευμένα έρευνα από αυτή που επιχειρήσαμε.²⁷⁷ Είναι πάντως σχεδόν σίγουρο πως δεν εμφανίστηκαν συγγράμματα που να αφορούν την υγιεινή στην Ελλάδα μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα, εκτός από αυτό που αναλύουμε - του γιατρού Φλωρά - και ίσως ενός ή δύο ακόμη που δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε.²⁷⁸ Είναι ακόμη σαφές πως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε για το πώς διαβάστηκαν αυτά τα κείμενα από τους Έλληνες πολίτες ή τους ομογενείς και το αν επηρέασαν τις στάσεις τους απέναντι στα θέματα που θίγονται εκεί.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, είμαστε σε θέση να διακρίνουμε μια όσμωση στην θεματολογία, στο ύφος και στη λογική συγκρότηση των επιχειρημάτων ανάμεσα σε αυτά τα γραπτά και άλλα αντίστοιχα τους που συναντήσαμε σε περιοδικά και σε ετήσια λευκώματα (οδηγούς)- πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως είχε σχηματιστεί ένα κοινό διανοητικό υπόστρωμα υγιεινιστικών ιδεών και αναπαραστάσεων για το σώμα και ότι αυτές κυκλοφορούσαν ανεμπόδιστα και αδιάκριτα σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο γεωγραφικό χώρο.

Τα πρώτα υγιεινιστικά γραπτά από την Πόλη και η «Περί Κοσμητικών» θεματολογία τους (1850-1870)

Γ. Κανελλίδης: μια ήπια θεώρηση του καλλωπισμού

Στο πρώτο κείμενο που συναντήσαμε να γίνεται λόγος για την κοσμητική και τις πρακτικές της είναι σε ένα εγχειρίδιο υγιεινής του Γ. Κανελλίδη, γιατρού στην

---

²⁷⁷ Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις για την ανάμιξη των εκπροσώπων της υγιεινής των δύο σημαντικότερων κέντρων του ελληνισμού, δηλαδή την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, σε κοινές δραστηριότητες. Έτσι, η «αγωνόδικος επιτροπή», που ανέλαβε να κρίνει τα υποψήφια σχολικά εγχειρίδια υγιεινής στην Κωνσταντινούπολη, κατόπιν διαγωνισμού που προκήρυξε η «Κεντρική Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή» και με την ενεργό συμπαράσταση του εκεί «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», περιλαμβάνει τρία μέλη, ο ένας εκ των οποίων ήταν ο γιατρός Θ. Χ. Φλωράς, που εδρεύει, απ' όσο μπορούμε να παρακολουθήσουμε, στην Αθήνα, («Πρόλογος» στο Ν. Α. Τριανταφυλλίδη, *Εγχειρίδιον Σχολικής Υγιεινής μετ' εικόνων. Προς χρήσιν ιδία των «τροφίμων» των διδασκαλείων και παντός ασχολούμενου περί την διοίκησιν και την Υγιεινήν των σχολών*, Κωνσταντινούπολη 1911).

²⁷⁸ Ο Καλλιβωκάς που προλογίζει το έργο του Lefort, σημειώνει την παραμέληση της Υγιεινής στη χώρα μας, αν και διεθνώς έκανε τεράστιες προόδους «τα τελευταία χρόνια». Προσθέτει μάλιστα πως η σχετική φιλολογία στην Ελλάδα περιλαμβάνει μόνο δύο «τεύχη» του υφηγητή Βάμβα και πως «ουδέν έτερον σύγγραμμα υπάρχει ανταποκρινόμενον ταις παρούσαις της επιστήμης προόδους και ανάγκαις», (Α. Δ. Καλλιβωκάς, *Πρόλογος*, ό.π.).

Κωνσταντινούπολη,²⁷⁹ που γράφει το έργο του το 1858. Στο σχετικό «περί Κοσμητικών» κεφάλαιο του, ως «κοσμητικό» ορίζεται «πάσα ουσία ή σκευασία, χρήσιμος εις το διατηρείν τας φυσικάς του δέρματος ιδιότητας, ή θεραπεύειν τας τυχαίως και δια της προόδου της ηλικίας επισυμβαινούσας αυτό βλάβας». Στα κοσμητικά θεωρεί ότι συγκαταλέγονται διάφορες ρευστές ουσίες, όπως «αρωματικά οξέα» και τα «λιπαρά έλαια», αλλά και «αι παχία και στεατώδεις αρωματικά αλοιφαί» και τέλος κάποιες «κόνεις τινες κεχρωματισμένοι, μεθ' ων συγκαταλέγονται και τα ψιμμύθια».²⁸⁰

Όλες αυτές οι ουσίες εφαρμόζονται στο δέρμα είτε του προσώπου, είτε του σώματος, για να το κάνουν πιο απαλό, να επαναφέρουν την ελαστικότητα του ή για να επανορθώσουν την απολεσθείσα λόγω προχωρημένης ηλικίας ή ασθένειας χροιά του προσώπου, ή για να καλύψουν τις ρυτίδες που σχηματίστηκαν στις παρειές,²⁸¹ αλλά υπάρχουν και άλλες που απευθύνονται στο τριχωτό της κεφαλής για να αποδώσουν στις τρίχες την στιλπνότητα τους και να προλάβουν την ξηρασία τους. Κάποιες από τις προαναφερόμενες ουσίες τις θεωρεί επικίνδυνες λόγω των μεταλλικών στοιχείων που εμπεριέχουν, ενώ για άλλες εκφράζεται με πιο συγκαταβατική διάθεση, θεωρώντας τες χρήσιμες, αφού ενισχύουν τις επιθυμητές λειτουργίες του δέρματος, επαναφέρουν τους χαρακτήρες της καλλονής και της νιότης που με το πέρασμα του χρόνου ατόνησαν ή έσβησαν οριστικά. Ο Κανελλίδης εφιστά την προσοχή στην ορθή εκλογή των σκευασιών αυτών καθώς δυσπιστεί με τα κερδοσκοπικά κίνητρα των μυροπωλών και τις παραπειστικές διαφημιστικές αγγελίες τους «εξ ων γέμει πολλάκις η τελευταία σελίς των περιοδικών φύλλων ή εφημερίδων». Αποδίδει τις εφευρέσεις των μυρεψών στη μεγάλη ζήτηση που δημιουργείται για αυτά τα προϊόντα και διαμορφώνεται από «ταις απαιτήσεσι του συρμού, της κενοσπουδίας, της ματαιοφροσύνης και της φιλαρεσκείας των ανθρώπων».

Τα μαλλιά θεωρούνται για αυτόν το κυριότερο σημείο καλλωπισμού του σώματος.²⁸² Αναφέρεται στην καθαριότητα τους «δια κτενός και της ψήκτρας», το λούσιμο και την επάλειψη τους «δι' ελαίων ευωδών και διαφόρων κοσμητικών». Θεωρεί αυτές τις πρακτικές «προφυλάξεις» οι οποίες συντείνουν στο να διατηρούνται τα μαλλιά

---

²⁷⁹ Ο Κανελλίδης αυτοσυστήνεται στους αναγνώστες του ως διδάκτορας της «εν Παρισίοις ιατρικής Σχολής» και γιατρός στην Κωνσταντινούπολη, (Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής. Συντεθέν επί τη βάσει των περί τοιούτην ύλην δοκιμωτέρων συγγραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1858).

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 209.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 209-210.

²⁸² «Η κόμη υπήρξεν ανέκαθεν αντικείμενον ιδιαίζουσής φροντίδος και περιποιήσεως παρά πάσι τοις λαοίς· οι μεν εφρόντιζον όπως διατηρώσιν αυτήν καθαράν, οι δε όπως κοσμήσωσι και διατάξωσιν αυτήν επί το θηλυπρεπέστερον...», (στο ίδιο, σ. 220).

καθαρά και να προλαμβάνεται η πιτυρίδα.²⁸³ Η καταρχήν θετική αντιμετώπιση που δείχνει ο συγγραφέας προς τα συγκεκριμένα καλλυντικά της 'κόμης' ως προς τα ευεργετικά τους αποτελέσματα, μετριάζεται από τη σπουδή του να καταδικάσει την κατάχρηση των κοσμητικών και των αρωματικών υλών.²⁸⁴ Σκληρότερα επικριτικός θα σταθεί με τη συνήθεια «του χρωματίζουν την κόμην αυτών δια τινων υλών», γιατί επιφέρει δυσάρεστα αποτελέσματα σε όσους επιθυμούν να νεάζουν και να καταφρονούν τα σεβαστά σημάδια των γηρατειών.²⁸⁵

Απ' όσο φαίνεται, ωστόσο, τα κριτήρια που χρησιμοποιεί για να στιγματίσει τόσο την κατάχρηση των καλλυντικών ουσιών, όσο και τη χρησιμοποίηση των βαφών, δεν σχετίζονται τόσο με ιατρικά ζητήματα (οργανικές βλάβες λόγω επικίνδυνων συστατικών τους), παρά -πολύ περισσότερο - με θέματα ηθικής τάξης: η επιθυμία να χρησιμοποιείς τεχνητά μέσα για να παρουσιάζεις μια ψευδή εικόνα νεότητας είναι ανήθικη, γιατί παρακάμπτει ή καταπατά τους 'φυσικούς' νόμους και υποκρύπτει αθέμιτες φιλοδοξίες παραπλάνησης των άλλων.

Ο συγγραφέας αναφέρεται δια μακρών στα διάφορα είδη των λουτρών, τις συνέπειες τους και τις προφυλάξεις που πρέπει να παίρνουν οι λουόμενοι. Έχει πάντως ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι η καθαριότητα του σώματος στο πόνημα του δείχνει να περνά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις λοιπές ευεργετικές ιδιότητες των λουτρών και ότι το σαπούνι απουσιάζει εντελώς από το αρκετά εκτεταμένο σχετικό κεφάλαιο!²⁸⁶ Τα ψυχρά λουτρά θεωρεί πως είναι ωφέλιμα γιατί ελαττώνουν τον ιδρώτα, δροσίζουν το σώμα,²⁸⁷ και ενδυναμώνουν τον οργανισμό.²⁸⁸ Τα δροσερά λουτρά κατευνάζουν το νευρικό σύστημα,²⁸⁹ ενώ τα χλιαρά – που για τους περισσότερους υγιεινολόγους θεωρούνται ως τα κατεξοχήν κατάλληλα για να καθαρίζουν το σώμα- δρουν κυρίως κατευναστικά και «ανορθωτικά» στον ανθρώπινο οργανισμό με το να καταπραΰνουν από τους πόνους και

---

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 220.

²⁸⁴ «Η κατάχρησης όμως των κοσμητικών υλών και των διαφόρων αρωματικών ουσιών, τας οποίας μια ασυγχώρητος κερδοσκοπία επινοεί καθ' εκάστην, μόνη αυτή υπάρχει αξιόμηπτος», στο ίδιο, σ. 220-221.

²⁸⁵ «Βδελυκτική και κατακριτέα» χαρακτηρίζει αυτή την πρακτική (στο ίδιο, σ. 221).

²⁸⁶ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η «υγιεινή του λουτρού» παρακάμπτει το σαπούνι, λόγω του ότι προκαλούσε ενδοιασμούς για τον 'τεχνητό' του χαρακτήρα και δίνει προτεραιότητα στο 'καθαρό' νερό, ως μοναδικό υλικό της καθαριότητας, (Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 205-206).

²⁸⁷ Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής. Συντεθέν επί τη βάσει των περί τοιοῦτην ὕλην δοκιμωτέρων συγγραμμάτων*, ό.π., σ. 211.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 212. Ο Βιγκαρέλο τονίζει πως «η ψυχρολουσία δυναμώνει μάλλον παρά πλένει είναι πάνω απ' όλα μια «δοκιμασία»». (Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 154). Οι ιδέες για την ψυχρολουσία που τονώνει τον οργανισμό, ευεργετεί το κυκλοφοριακό σύστημα του αίματος και ζωντανεύει το σώμα, σχηματίζονται ήδη τον 18^ο αιώνα, (Ritcard L. Bushman και Claudia L. Bushman, *The Early History of Cleanliness in America*, ό.π., σ. 1222).

²⁸⁹ Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, ό.π., σ. 213.

να καταπολεμούν την κόπωση του σώματος· η ωφέλεια τους δε ως προς την καθαριότητα φαίνεται να είναι συμπληρωματική και δευτερεύουσα ως προς τις προηγηθείσες επενέργειες τους.²⁹⁰ Δύο φορές επισημαίνεται πως τα λουτρά καθαρίζουν το σώμα από τους ‘ρύπους’,²⁹¹ αλλά φαίνεται να ‘αγνοεί’ ο Κανελλίδης τον πλέον προβεβλημένο θεωρητικό τόπο της υγιεινής για τη λειτουργία του δέρματος και το σωτήριο, όπως θεωρούσαν, άνοιγμα των πόρων του που επιτυγχάνεται με τις πρακτικές της καθαριότητας²⁹².

Η συχνότητα των λουτρών που προτείνει ο Κανελλίδης είναι αρκετά αραιή: δέχεται ένα χλιαρό λουτρό ανά δεκαπενθήμερο το χειμώνα και ένα εβδομαδιαίο τις υπόλοιπες εποχές.²⁹³ Διαπιστώνει πως οι γυναίκες λούζονται πιο συχνά από τους άντρες (χλιαρά λουτρά), εκφράζοντας παράλληλα την ευχή «ίνα λάβωσιν αύται την έξιν του λούεσθαι και εντός ψυχρού ύδατος· διότι έχουσαι εκ φύσεως κατασκευήν του σώματος απαλήν και διάπλασιν αδύνατον, ούσαι δε αι πλείσται τούτων και εξασθενημέναι, έχουσι δια τούτο και πολλήν ανάγκην σωματικής δυνάμεως και ισχύος».²⁹⁴ Αναφέρεται ακόμη στην ευπαθή φύση των γυναικών και την ευαισθησία τους στις καιρικές μεταβολές,²⁹⁵ ενώ σε κάποιο άλλο σημείο δεν αποδίδει τη σωματική τους αδυναμία σε βιολογικά αίτια, αλλά στις κοινωνικές συνθήκες της ζωής τους.²⁹⁶

Υιοθετώντας ένα μάλλον ουδέτερο και αποστασιοποιημένο τόνο, περιγράφει την εγκλωβισμένη μέσα στον οίκο ζωή των γυναικών των ανώτερων στρωμάτων της κοινωνίας και, διαπιστώνοντας την παθητική αργοσχολία τους και την ασθενική κράση τους, απευθύνει προς αυτές ένα αρκετά μετριοπαθές ‘αναμορφωτικό’ πρόγραμμα που συνίσταται στην ενδυνάμωση του σώματος τους με τη γυμναστική και τις σωματικές ασκήσεις. Μ’ αυτόν τον τρόπο θα καταστούν ικανές να φέρουν στο κόσμο παιδιά που δε

---

²⁹⁰ «Τα δε χλιαρά λουτρά, τα μάλλον κατευναστικά και ανορθωτικά πάντων των λοιπών ειδών, παρατεινόμενα επί ολίγον παύουσι τους πόνους και την κόπωση του σώματος καθαρίζοντα και εντελώς τούτο», στο *ίδιο*, σ. 214.

²⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 215 και 220.

²⁹² Η «απελευθέρωση» των πόρων του δέρματος από τους ρύπους και η σημασία της σωματικής αναπνοής τονίζεται ήδη στις υγιεινολογικές παραγματείες του 18^{ου} αιώνα, (Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, σ. 294- 295).

²⁹³ Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, ό.π., σ. 217-218.

²⁹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 218.

²⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 207, όπου τονίζεται πως «το σώμα, φύσει απαλόν υπάρχον παρά ταις γυναιξίν» όταν ιδρώνει προσβάλλεται αμέσως από τον αέρα.

²⁹⁶ «...η γυνή κατά την ενεστώσαν της κοινωνίας ημών κατάστασιν, οικουρούσα και διάγουσα βίον ολίγον ενεργόν, επομένως εξασκούσα λίγον το μυικόν αυτής σύστημα, υπάρχει αδύνατος, και δια τούτο, δεν δύναται ίνα μένη ορθία επί πολύν χρόνον, ή και διανύση μακράν οδόν άνευ κόπου πολλού και μόχθου», στο *ίδιο*, σ. 206.

θα είναι καχεκτικά, αδύνατα και με προδιάθεση «προς αδυναμιάς ασθενείας».²⁹⁷ Ωστόσο, ο Πολίτης γιατρός και σ' αυτό το σημείο δεν χαράσσει εκείνες τις κάθετες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο υγιεινιστικό πρόταγμα για τις γυναίκες από τη μία και τον κόσμο του αργόσχολου και επιδεικτικού καλλωπισμού που χαρακτήριζε την εποχή του από την άλλη – διαχωριστικές γραμμές που θα τονιστούν τόσο έντονα από τους περισσότερους εκπρόσωπους της υγιεινής των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αλλά και του 20^{ου} αιώνα, αλλά και από άλλους λόγιους (π.χ. τους δημοτικιστές) οι οποίοι θα αποσιωθούν θερμά στην υπόθεση της μεταμόρφωσης της διακοσμητικής κούκλας σε μια εν πλήρει επιγνώσει μητέρα που νιώθει το χρέος της αποστολής της απέναντι στο έθνος της και την ευθύνη της να μεταφέρει τις αρχές της υγιεινής στους κόλπους της οικογένειάς της.²⁹⁸

Αντίθετα, ο Κανελλίδης, όντας ο λιγότερο απομακρυσμένος από τη γυναικεία (και ανδρική) 'κοσμητική' δραστηριότητα και, ίσως, ο πιο αμερόληπτος κριτής αυτής από όλους τους υγιεινολόγους που θα εξετάσουμε, πρωτοτυπεί και ως προς το ότι είναι ο μοναδικός από αυτούς που όχι μόνο δε θα καταδικάσει κατηγορηματικά το «στηθόδεσμο» (κορσέ), αλλά θα αναζητήσει τα αίτια της επινόησης και της εφαρμογής του και θα σταθεί μάλλον θετικά διακείμενος στη χρήση του κάτω από κάποιες προϋποθέσεις. Αυτό που μας ενδιαφέρει από την τοποθέτηση του αυτή, είναι η άποψη του πως ο στηθόδεσμος διορθώνει τις παραμορφώσεις που προκαλεί ο τοκετός στις γυναίκες, καθώς επαναφέρει με τεχνητά μέσα το σώμα στην προηγούμενη κατάσταση του. Και προσθέτει: «Απαιτείται προσέτι ίνα έχωμεν αείποτε κατά νουν και την επικρατούσαν γενικὴν ιδέαν περί της καλλονῆς των σχημάτων της γυναικός».²⁹⁹ Ανεξάρτητα από το περιεχόμενο της γενικής αυτής 'ιδέας' για την 'καλλονή' των γυναικών, μπορούμε να συμπεράνουμε με βάση και τις επιστημάνσεις που μέχρι τώρα κάναμε, πως η υγιεινή του Κανελλίδη όχι μόνο δεν παρατηρεί αφ' υψηλού τον καλλωπισμό και την κοσμητική καταφρονώντας τες ως μη συμβατές με το επιστημονικό του πρόταγμα, αλλά δείχνει κατανόηση για τους αισθητικούς και καλλωπιστικούς προβληματισμούς της εποχής πριν εκθέσει την άποψη του.

Το υγιεινολογικό πόνημα του Κανελλίδη μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμο γιατί επιτρέπει να ξεδιπλωθούν ορισμένες από τις πτυχές της σύνθετης σχέσης ανάμεσα στον

---

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 300-301.

²⁹⁸ Δ. Ι. Σαράτσης, «Εισήγησις εις το Δημοτικόν Συμβούλιον» (1908), παρατίθεται στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σ. 565- 572.

²⁹⁹ Γ. Ι. Κανελλίδης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, ό.π., σ. 206.

καλλωπισμό και την καθαριότητα. Στη θεώρηση του υπάρχει μια πολύ στενή συνάφεια ανάμεσα τους, που κάνει τις πρακτικές τους να είναι μάλλον συμπληρωματικές, παρά αντιπαρατιθέμενες. Η καθαριότητα γι' αυτόν είναι ευπρέπεια, κοσμιότητα και εκδίωξη των ρύπων με το πλύσιμο του σώματος ή τις καθημερινές φροντίδες του προσώπου και των χεριών. Όσοι και όσες εξασκούν τις καλλωπιστικές φροντίδες, δε φαίνεται να απέχουν από τις απαιτήσεις της καθαριότητας, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται. Έτσι, το κοινό του καλλωπισμού και της καθαριότητας αφορά το ίδιο σύνολο ανθρώπων, σύμφωνα με αυτή τη λογική. Δεν υφίσταται μεταξύ τους διαφορά ουσίας ή πρόβλημα στη μετάβαση από τη μία σωματική πρακτική στην άλλη: αφήνεται να εννοηθεί πως όποιος-α 'καλλύνει' το σώμα του, εξυπακούεται πως ενδιαφέρεται και για την καθαριότητα του. Αν υπάρχει κάποιο πρόβλημα, αυτό εντοπίζεται στην υπερβολή και στην κατάχρηση που γίνεται τόσο στην καθαριότητα, όσο και στο καλλωπισμό, όπως επίσης και σε κάποιες ιδιοτροπίες της μόδας, όταν αυτή δεν παίρνει υπόψη της την 'ιδιαιτερότητα' της γυναικείας φύσης.

Για τον Κανελλίδη, τα κοσμητικά έχουν θετικές ιδιότητες στο βαθμό που απαλύνουν το δέρμα και το κάνουν πιο ελαστικό, χαρίζουν στιλπνότητα στην τρίχα και την κάνουν λιγότερο ξερή κλπ. Με ένα φιλοσοφικού τύπου στοχασμό, ο συγγραφέας δείχνει να κατανοεί την ελαφρότητα των ανθρώπων που η ματαιοδοξία τους να αποκρύψουν τη φθορά που επιφέρει ο χρόνος τους οδηγεί να παρασυρθούν από το συρμό και τις δελεαστικές υποσχέσεις των διαφημίσεων των μυρεψών. Ακόμη και για τα ψιμύθια, δε δηλώνεται πουθενά πως σχετίζονται αποκλειστικά με τις γυναίκες, και το ίδιο συμβαίνει επίσης και με τις βαφές των μαλλιών. Έτσι, στο βιβλίο του δεν διαφαίνεται καθόλου το έμμοιο μοτίβο που χαρακτηρίζει κάποια μεταγενέστερα γραπτά, να αποδίδουν δηλαδή σχεδόν αποκλειστικά στο γυναικείο φύλο την τάση να κάνει χρήση των καλλυντικών μέσων και, επομένως, να θεωρούν την 'κοσμητική' μια καθαρά γυναικεία υπόθεση. Στον Κανελλίδη, ακόμη και οι αρνητικές ιδιότητες της «ματαιοφροσύνης» και της «φιλαρέσκειας», αφορούν γενικά το ανθρώπινο γένος και όχι τη θηλυκή συνιστώσα του.

Αν προσέξουμε ωστόσο θα δούμε να εμφανίζεται η αντίφαση: όταν μιλάει για την περιποίηση των μαλλιών στους διάφορους λαούς, διαβεβαιώνει ότι κάποιοι απ' αυτούς φροντίζουν για την καθαριότητα της, ενώ άλλοι «όπως κοσμήσωσι και διατάξωσι αυτήν επί το θηλυπρεπέστερον».³⁰⁰ Έμμεσα δηλαδή 'παραδέχεται' πως η σοβαρή

---

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 220.

δραστηριότητα της απλής καθαριότητας συνάδει με τον αρσενικό χαρακτήρα, ενώ η επιμελημένη και επεξεργασμένη στυλιστική διευθέτηση του σώματος παραπέμπει σε θηλυκά γνωρίσματα. Αυτή η βαθιά ιδεολογική πεποίθηση περί της ‘θηλυπρεπούς κοσμητικής’ θα αποτελέσει ένα ανθεκτικό στο χρόνο νοηματικό άξονα που θα διαπεράσει κάθε είδους εκφοράς λόγων για τα καλλυντικά και πολύ αργότερα. Ωστόσο, ο Κανελλίδης δεν ενδιαφέρεται ή δεν μπορεί να καθορίσει τα όρια, το χαρακτήρα και τις ειδικές ποιότητες της θηλυκότητας και του πρέποντος ανδρισμού, στις περιπτώσεις εκείνες που και οι γυναίκες και οι άνδρες κάνουν χρήση αυτών των κοσμητικών μέσων – και μάλιστα πολλές φορές ακριβώς των ίδιων.

Γεννιέται έτσι το ερώτημα τι χαρακτηρίζει τον ανδρικό καλλωπισμό και από ποια στιγμή και μετά αυτός κινδυνεύει να διολισθήσει στην επικίνδυνη ζώνη της θηλυπρέπειας; Ξεκάθαρη και συγκεκριμένη απάντηση συνήθως ποτέ δεν δίνεται, αλλά ο Κανελλίδης μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως σε γενικές γραμμές το ρήγμα που δημιουργείται στον κανόνα, θα επουλωθεί με μια απόπειρα να καταχωρηθεί, η μεν κοσμητική στο θηλυκό σύμπαν πρακτικών και σημασιών, με πρόδηλα αρνητική χροιά όταν οι άνδρες εμπλέκονται σε τέτοιες δραστηριότητες, η δε ανδρική κοσμητική τείνει να ‘βαφτιστεί’ «καλλωπισμός» και να εμφανιστεί ως ένα σοβαρό και ευπρεπές καθήκον κάθε πολιτισμένου ανθρώπου. Ταυτόχρονα τα κοσμητικά μέσα που καταναλώνουν οι άνδρες, επιχειρούν να τα παρουσιάσουν ως είδη τουαλέτας ή νεωτερισμού κλπ. Επομένως, η νομιμοποίηση της όποιας χρήσης της κοσμητικής από τους άντρες, φαίνεται να πραγματώνεται με την ίδια την απάρνηση της ανδρικής κοσμητικής, έτσι ώστε να αμβλυνθούν οι υποψίες ότι οι άνδρες κάνουν τα ίδια πράγματα με τις γυναίκες και μάλιστα με τον ίδιο ή παρόμοιο τρόπο! Με τον Κανελλίδη φαίνεται πως βρισκόμαστε στην αρχή ακόμη αυτής της διαδικασίας, να επεξεργαστούν δηλαδή οι ειδικοί της υγιεινής την έμφυλη κατανομή των όρων της κοσμητικής.

Δεν θα πρέπει πάντως να ξεχνάμε πως ο συγγραφέας γράφει στην Κωνσταντινούπολη και έχει υπ’ όψη του μια πολύ πιο πλούσια και εκλεπτυσμένη κουλτούρα περιποίησης του σώματος, απ’ ότι συμβαίνει στο αρκετά πιο συντηρητικό περιβάλλον της ελληνικής πρωτεύουσας, που αγωνίζεται να αποτινάξει το οθωμανικό παρελθόν της, χωρίς ωστόσο να έχει αποκτήσει ακόμη και ένα πιο κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Ωστόσο νομίζουμε πως αυτό το στοιχείο δεν αρκεί για να ερμηνεύσει την αρκετά εφεκτική στάση του Κανελλίδη απέναντι στη γυναικεία κοσμητική, η οποία δεν αντιμάχεται στα σοβαρά τις πρακτικές καθαριότητας που προτείνει η υγιεινή του.

Το κλειδί της ερμηνείας νομίζουμε πως μπορεί να βρεθεί αν συνυπολογίσουμε δύο ουσιαστικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης του. Ο πρώτος είναι πως η γυναικεία κοσμητική του καιρού του φαίνεται πως ήταν αναπόσπαστο τμήμα των ορισμών για το γυναικείο φύλο, των ιδεολογικών αντιλήψεων για το τι πρέπει και μπορούν οι γυναίκες να κάνουν, έτσι ώστε να εναρμονίζονται οι πράξεις τους με τον ιδανικό θηλυκό χαρακτήρα. Σ' αυτή την περίπτωση, ο καλλωπισμός τους δεν αντιπροσωπεύει καμία απειλή -ή τουλάχιστον δεν την αντιλαμβάνεται ως τέτοια ο ίδιος- που να διεγείρει τους αντρικούς φόβους για την υπέρβαση των έμφυλων διαχωριστικών γραμμών.

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά τη θεώρηση που έχει ο Κανελλίδης για την καθαριότητα του σώματος - θεώρηση που είναι αρκετά διαφορετική από την ώριμη υγιεινολογική καθαριότητα. Όπως είδαμε, το σαπούνι απουσιάζει εντελώς από τα μέσα καθαρισμού, ενώ τα λουτρά είναι περισσότερο είτε τονωτικά και διεγερτικά, είτε χαλαρωτικά και κατευναστικά, και λιγότερο λουτρά καθαριότητας. Μια υπόθεση εργασίας που μπορούμε να κάνουμε, αν και είναι ανεπαρκής ο αριθμός των τεκμηρίων που να επιβεβαιώνουν ή να καταρρίπτουν την υπόθεση αυτή, είναι πως, όπου η καθαριότητα δεν θεμελιώνεται ξεκάθαρα και αναμφίλεκτα πάνω στο γνωστό υγιεινιστικό δίπολο «νερό και σαπούνι», περισσεύει χώρος και για την κοσμητική. Σ' αυτή την περίπτωση τα καλλυντικά σκευάσματα, και ιδιαίτερα οι λοσιόν (αρωματικά υγρά) και τα αρωματικά -συνήθως- έλαια για τα μαλλιά έρχονται να καλύψουν το κενό που αφήνει το σαπούνι. Αντίθετα, απ' ό,τι φαίνεται, όσο η υγιεινή προσηλώνεται αποκλειστικά στο παραπάνω δίπολο για να επιτευχθεί η καθαριότητα, τόσο πιο επικριτική γίνεται για ανταγωνιστικές σωματικές πρακτικές και καλλυντικές συνήθειες, ή τις καταδικάζει στη σιωπή.

Δ. Τσαχτσίρης: η 'θηλυκή' κοσμητική στο εδώλιο

Λίγα χρόνια αργότερα θα εκδοθεί και πάλι στην Κωνσταντινούπολη ένα ακόμη πρώιμο σύγγραμμα περί υγιεινής που θα το υπογράψει ο γιατρός Τσαχτσίρης Δημήτριος. Σε σχέση με το προηγούμενο γραπτό που εξετάσαμε, στο δικό του έργο απαντάται μια πολύ πιο βίαιη επίθεση ενάντια στα μέσα που χρησιμοποιούν οι γυναίκες

του καιρού του. Και εδώ, ένα ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερώνεται στον καλλωπισμό.³⁰¹ Υπάρχει όμως μια σημαντική διαφορά με ό,τι είδαμε στον Κανελλίδη: στο πόνημα του Τσιαχτσίρη, η κοσμητική φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να είναι ταξινομημένη κατά φύλο σύμφωνα με το είδος του καλλωπιστικού υλικού και τη χρήση που του γίνεται: στις γυναίκες ανήκουν τα ψιμύθια και τα αρωματικά νερά για την αλλαγή του χρωματικού τόνου της επιδερμίδας, ενώ για τους άντρες προορίζονται τα σκευάσματα που καταπολεμούν την τριχόπτωση και υπόσχονται την εξαφάνιση της φαλάκρας και την αναγέννηση της τριχοφυΐας. Συστήνει μάλιστα μια αλοιφή για την ενδυνάμωση των τριχών και μία άλλη για όσους έχουν λιπαρά μαλλιά. Στους άνδρες ακόμη απευθύνεται όταν μιλά για τη βαφή των μαλλιών και, όπως είναι φυσικό, για την περιποίηση του μουστακιού, των γενιών και το ξύρισμα του προσώπου. Σε δύο περιπτώσεις δεν είναι σαφές αν αναφέρεται σε άνδρες ή σε γυναίκες ή και στα δύο φύλα – το τελευταίο είναι και το πιθανότερο να συμβαίνει: στη μία περίπτωση όταν μιλά για τα είδη των σαπουνιών και τις ωφέλιμες συνέπειες που έχουν για το δέρμα και στη δεύτερη, όταν συνιστά την επάλειψη του προσώπου με μια συνταγογραφημένη αλοιφή για την προστασία από τον σφοδρό αέρα. Προσθέτει μάλιστα πως η αλοιφή αυτή διαφυλάσσει «το πρόσωπον λαμπρόν και βραδύνει την εμφάνιση των ρυτίδων»³⁰².

Ο Τσιαχτσίρης θεωρεί πως το σαπούνι είναι «ο βασιλεύς των κοσμητών»³⁰³, γιατί καθαρίζει και κάνει ωραίο το δέρμα, αλλά αυτή την ιδιότητα την έχουν μόνο τα καλής ποιότητας σαπούνια, ενώ όσα περιέχουν κιννάβαρι είναι επιβλαβή. Θα επιδοθεί σε μία δριμεία επίθεση με έντονα απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς για τα ψιμύθια («φκιασίδια», όπως τα αναφέρει σε παρένθεση) θεωρώντας τα «επιβλαβέστατα και εις την ωραιότητα και εις την υγιάν» των γυναικών, καθώς εμπεριέχουν υδράργυρο ή μόλυβδο. Υιοθετώντας ένα δραματικό τόνο, εκλιπαρεί τις γυναίκες να ακούσουν τις προειδοποιήσεις του για τα δηλητηριώδη αυτά σκευάσματα,³⁰⁴ τα οποία όχι μόνο καταστρέφουν την υγεία τους, αλλά και «όπερ χειρότερον δι' υμάς, αφαιρούσι προ της ηλικίας την φυσικήν ωραιότητα του προσώπου σας».³⁰⁵

Τη συνέχεια του επιθετικού του οίστρου για τα ολέθρια αποτελέσματα των ψιμυθίων αξίζει, νομίζουμε, να την παραθέσουμε ολόκληρη: «Εις τους τόπους ένθα

---

³⁰¹ Δημήτριος Γ. Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής προς χρήσιν εκάστου*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 143-146.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 144.

³⁰³ Στο ίδιο, σ. 143.

³⁰⁴ «Ω γυναίκες! Δυσπιστείτε εις τα ύδατα, τα οποία σας κάμνουσι πολύ λευκάς, ή ερυθράς...», (στο ίδιο, σ. 144).

³⁰⁵ Στο ίδιο.

χρώνται τα ψιμίθια, είδον τους χειρίστους οδόντας, αι δε γυναίκες αύται φθάνουσαι το εικοστόν πέμπτον έτος της ηλικία των, έχουσι πρόσωπον γεροντικόν μετά πέντε έως οκτώ εις τα άκρα των χειλέων πτυχάς, αίτινες προδίδουσι μισήν ώραν μακρόθεν την γελοιώδη και ανόητον αιτίαν. Είναι αδύνατον τα δηλητηριώδη ταύτα κοσμήματα να παραστήσωσι λευκόν και ωραίον εκείνο το πρόσωπον, όπερ είναι μελανόν και δύσμορφον. Δέον όθεν τα καλλωπίσματα ταύτα, άτινα μήτε τους μύωπας εξαπατώσι, να εγκαταλείψη κοινωνία τις χριστιανική και μορφωμένη· ας χαρίση αυτά εις τας πόρνας, εις τας θεατρικάς ορχηστρίας και εις τας τσιγκίστρας. Λίαν σοφώς ο Κύριλλος εχαρακτήρισε τα καλλωπίσματα ταύτα, όπότεν είπεν· ‘Ανύποπτον εις διαβολήν δείκνυσι γυναίκα το μη καλλωπίζεσθαι, μήτε μεν κοσμείσθαι πέρα του πρέποντος’ .....».³⁰⁶

Ο συγγραφέας προσπαθεί πρώτα απ’ όλα να αφαιρέσει το έδαφος από την επιχειρηματολογία των γυναικών που κάνουν χρήση των ψιμιθίων· όχι μόνο κανένα εξωραϊσμό του προσώπου δεν μπορούν να εγγυηθούν αυτά, αλλά, αντίθετα καταστρέφουν την φυσική ομορφιά τους, προκαλούν ρυτίδες και οδηγούν σε πρόωρη γήρανση του παρουσιαστικού τους. Κατόπιν, γελοιοποιεί τα κίνητρα τους, που τα βρίσκει ανορθολογικά, ανόητα, ασύμβατα με τον χριστιανικά κηρύγματα. Παρουσιάζει τις χρήστριες ως εύπιστες και αφελείς, αφού κανένα δεν μπορούν να ξεγελάσουν τα απατηλά τους τεχνάσματα. Και στο τέλος, προσδένει τα ψιμίθια στη χορεία των ανυπόληπτων γυναικών κατώτερης κοινωνικής στάθμης (πόρνες, χορευτήριες, ηθοποιούς του θεάτρου) για να δείξει πως οι αξιοπρεπείς γυναίκες των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων δεν πρέπει να ακολουθούν αυτές τις αξιοκαταφρόνητες πρακτικές.

Εγκαινιάζοντας την μακρά σειρά των αξιωμάτων της υγιεινής επιστήμης που θεμελιώνουν την ομορφιά πάνω στην υγεία και, ταυτόχρονα, εναντιώνονται στην αντίληψη πως είναι ποτέ δυνατό να συνδεθεί η «καλλονή» με τις απλοϊκές και παραπειστικές υποσχέσεις των «μυρεψών», ο Τσιαχτσίρης τονίζει πως μόνο τα ερυθρά αιμοσφαίρια, τα οποία μπορούν να αποκτήσουν τα άτομα και των δύο φύλων με την καλή διατροφή, τον καθαρό αέρα, με την εργασία και την αγαθή ψυχή, συνιστούν «το καλότερον κόσμημα».³⁰⁷ Δείχνοντας το πόσο πολύ υπολογίζει τον προβληματισμό των γυναικών για τον καλλωπισμό τους, η υγιεινή του προτείνει σ’ αυτές τη συστηματική ενασχόληση τους με τις οικιακές εργασίες, ώστε να γίνουν «ζωηρότεροι και ωραιότεροι». Η επιδεικτική αργοσχολία, η περιφρόνηση των οικιακών έργων και η

---

³⁰⁶ Στο ίδιο.

³⁰⁷ Στο ίδιο.

έλλειψη οποιασδήποτε άσκησης κάνει τα σώματα των γυναικών της καλής κοινωνίας κακοσχηματισμένα, πλαδαρά, καχεκτικά και αναιμικά. Τις προτρέπει, εάν θέλουν να είναι όμορφες και να έχουν «παρειάς ερυθράς και καλήν υγείαν», να μη παρασύρονται «από τον όλεθρον της Ευρωπαϊκής πολυτελείας και της υπερηφανείας».³⁰⁸

Ο Τσιαχτσίρης ρίχνει το βλέμμα του σε μεγάλο μέρος του φάσματος των καλλωπιστικών δραστηριοτήτων των γυναικών και των ανδρών της εποχής του, όπως κάνει και ο Κανελλίδης νωρίτερα. Λαμβάνει υπ' όψη του τα αισθητικά πρότυπα της εποχής του και δεν παραγνωρίζει πως οι κοσμητικές φροντίδες για το σώμα κατέχουν εξέχουσα θέση στο λογισμό και στις ευαισθησίες των ανθρώπων, ιδιαίτερα των γυναικών, για την επιθυμητή εμφάνιση που θέλουν να παρουσιάσουν στους άλλους. Έτσι η υγιεινή του εμπλέκεται ενεργά στους καλλωπιστικούς προβληματισμούς τους, διαλέγεται με την κοσμητική, κρίνει και αποτιμά τα προϊόντα της, τα κίνητρα όσων καλλωπίζονται, τις συνέπειες που έχουν οι καλλωπιστικές πρακτικές τους, τόσο για το ίδιο το σώμα τους, όσο και για την ηθική υπόσταση της κοινωνίας. Αναγνωρίζει την ανάγκη περιποίησης του δέρματος, όχι μόνο, ή πρωτίστως, εξαιτίας της σημασίας που διατηρεί για την καλή λειτουργία του οργανισμού η άδηλος αναπνοή και το άνοιγμα των πόρων του δέρματος με την καθαριότητα, όπως ήταν η τελευταία λέξη της επιστημονικής ιατρικής και της υγιεινής από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αλλά επειδή σε ένα βαθμό αντιλαμβάνεται την υγεία του δέρματος μέσα από ένα πολύ παλιότερο (ιατρικό) σύστημα ιδεών με ηθικές και συμβολικές σε αισθητικό επίπεδο προεκτάσεις: σύμφωνα με αυτό, η άριστη εμφάνιση του 'εξωτερικού' μέρους του σώματος, που είναι το δέρμα, αντανακλά την υγεία του 'εσωτερικού' σώματος η οποία έγκειται στην ισόρροπη και αρμονική συνύπαρξη των υγρών ή των δομικών στοιχείων που υπάρχουν αναμεμιγμένα μέσα στον ανθρώπινο οργανισμό, κατά το Γαληνικό πρότυπο.³⁰⁹ Αν διαταραχθεί αυτή η ισορροπία, οι συνέπειες θα εκδηλωθούν στο δέρμα με τη μορφή της απώλειας της 'λάμψης' και της ελαστικότητας του, αλλά και με την εμφάνιση δερματικών νοσημάτων. Το 'λαμπερό' και 'αστραφτερό' δέρμα της γυναίκας που ήταν μια από τις πιο χαρακτηριστικές ιδιότητες του όμορφου σώματος, ήταν λοιπόν και σημάδι υγείας αλλά ταυτόχρονα, όπως έχουμε τονίσει και νωρίτερα, και η προβολή ενός ταξικού στάτους.

Αφού λοιπόν το δέρμα είχε τέτοιες συνδηλώσεις, ήταν φυσικό να το προστατεύουν και να το περιποιούνται ως μια κεφαλαιώδη παρακαταθήκη της

---

³⁰⁸ Στο *ίδιο*, σ. 130.

³⁰⁹ Edith Snook, *The beautifying part of physic*, ό.π., σ. 17.

ταυτότητας του εαυτού και της κοινωνικής τάξης της κατόχου. Αυτού του είδους οι περιποιήσεις – απόλυτα εναρμονισμένες με αυτό το ιατρικό, ηθικό, αισθητικό σύστημα πεποιθήσεων που περιγράψαμε- ανοίγουν τον δρόμο σε μια μορφή τεχνήματος, αν και ομνούν στον σεβασμό για τον ‘φυσικό’ εαυτό³¹⁰: καθόλου τυχαία, ο Τσιαχτσίρης αποδέχεται την ευεργετική χρήση κάποιων φαρμακευτικών, φυτικών ή ζωικής προέλευσης ουσιών και προτείνει κάποιες απ’ αυτές στο κοινό της ‘καλής κοινωνίας’ (έλαιο αμυγδάλων, βορακικό νάτριο, κητόσπερμο). Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός πως ο γιατρός από την Κωνσταντινούπολη δεν περιορίζει το ενδιαφέρον του μόνο στην επιδερμίδα, αλλά οι συμβουλές του για τα κατάλληλα σκευάσματα επεκτείνονται και στα μαλλιά, νομίζουμε πως μπορούμε εδώ να εντοπίσουμε το πρώιμο στάδιο μιας διαδικασίας ενεργούς εμπλοκής των υγιεινολόγων γιατρών στη χάραξη και εκπόνηση μιας παρεμβατικής ‘πολιτικής’ υγιεινής εμπνεύσεως σε ζητήματα καλλωπισμού.³¹¹

Αν και είναι ακόμη νωρίς - βρισκόμαστε μόλις στα 1870 - οι όροι έχουν αρχίσει να σχηματίζονται ευδιάκριτα: ο γιατρός με το κύρος του ειδικού σε θέματα που σχετίζονται με το ανθρώπινο σώμα, εξοπλισμένος με την αυθεντία που του παρέχει η επιστήμη σε συναφή γνωστικά αντικείμενα όπως της ιατρικής, της βιολογίας, της φαρμακευτικής και της χημείας, με την αυτοσυναίσθηση που διατηρεί ως τυπικού εκπροσώπου της προόδου, του πολιτισμού και της σύγχρονης αστικής ηθικής εκφράζει τη φιλοδοξία του να συμμετάσχει με όλες του τις δυνάμεις στην εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού υγιεινιστικού προγράμματος (και) για το σώμα, που το απευθύνει στα στα μορφωμένα και ευκατάστατα μέλη της κοινωνίας.³¹² τα παρακινεί να διδαχτούν από

---

³¹⁰ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 40-43.

³¹¹ Είναι πολύ χαρακτηριστικές επ’ αυτού οι απόπειρες των Γαλλίδων υγιεινολόγων γιατρών, Μανέν και Jouvence, να στρατευθούν υπέρ μιας ‘θηλυκής’ υγιεινής που θα αναλάβει το βάρος της καθοδήγησης της κοσμητικής που απευθύνεται στις γυναίκες. Η Jouvence, μιλώντας ως γυναίκα, διαπιστώνει πως, αφού «η πείρα απέδειξε ότι μας είναι αδύνατον να καθυποτάξωμεν την φιλαρέκειαν μας εις την λογικήν, ας εργασθώμεν τουλάχιστον ημείς αι επιστήμονες, όπως δώσωμεν εις το δέρμα την τονωτικότητα και ανθηρότητα του...». Σε αντίθεση μάλιστα με τους περισσότερους (άνδρες) υγιεινολόγους της εποχής της που συνιστούν μόνο το «καθαρό ύδωρ» για την περιποίηση του δέρματος, η ίδια δηλώνει πως κατανοεί τις «απαιτήσεις του φύλου της» και υποδεικνύει «συνταγές κάλλους» και μεθόδους θεραπείας των παθήσεων της επιδερμίδας. Πεποίθηση της δε είναι πως η υγιεινή θα παραδώσει μελλοντικά την «εργασία του κάλλους» στα χέρια της ιατρικής, η οποία θα μάθει να ενδιαφέρεται, όχι μόνο για το «εσωτερικό», αλλά και για το «εξωτερικό» του σώματος. Όταν δε ο αριθμός των γυναικών γιατρών αυξηθεί, τότε υπάρχει ελπίδα πως αυτές «θα κανονίζουν τον συρμόν», (Μαρία Jouvence, «Υγιεινή και Καλλονή της Γυναίκος», *Εφημερίς των Κυριών*, 3.4.1894, σ. 3-4). Στο ίδιο πνεύμα και η Μανέν, που προσπαθεί να πείσει πως «επιστήμη» ενδιαφέρεται εξίσου με την «ανθρωπότητα» για «τη φυσική καλλονή του προσώπου και το χρώμα». Κατά δήλωσή της, η «διάνοια» οφείλει να βάλει χαλινάρι στο «πρωτογενές ένστικτο», ώστε να μη θυσιάζονται το κάλλος και η υγεία στη «ματαιότητα μας», (Μαρία Μανέν, «Το κάλλος και το δέρμα», *Εφημερίς των Κυριών*, 29.1.1895, σ. 8).

³¹² «Κάθε γιατρός την εποχή εκείνη ήταν και υγιεινιστής», (Alain Corbin, “Backstage”, στο Philip Aries και Georges Duby (επιμ.), *A History of private life*, τ. 4, Harvard University Press, Λονδίνο 1990, σ. 654).

την υγιεινή και να ενσωματώσουν στην καθημερινή ζωή τους τις επιστημονικές και ηθικές αρχές της, έτσι ώστε να μπορούν και να θέλουν να αλλάξουν τον τρόπο που βλέπουν το σώμα τους, και κατ' επέκταση, το χειρίζονται και επεμβαίνουν σ' αυτό.

Σ' αυτό το στάδιο ο υγιεινολόγος γιατρός αναμετράται με την κοσμητική περιποίηση και τα καθεστώτα καθαριότητας που χαρακτήριζαν την εποχή του. Επιστατεί και ελέγχει ολόκληρο το φάσμα αυτών των πρακτικών, επιδοκιμάζει ορισμένες και καταδικάζει πολύ περισσότερες, προτείνει λύσεις και δίνει εξηγήσεις στο γιατί θα πρέπει οι άνθρωποι να συμμορφωθούν με αυτές. Κάνοντας κάτι τέτοιο, σκοντάφτει αναγκαστικά στα ισχύοντα αισθητικά και καλλωπιστικά πρότυπα. Έχει μπροστά του βαθιά ριζωμένες συνήθειες και πολιτισμικές σταθερές που του είναι αδύνατο να αδιαφορήσει. Ακόμη και αν τις περισσότερες από αυτές τις περιφρονεί βαθύτατα και εύχεται την εξάλειψή τους στην κοινωνία που οραματίζεται, πρέπει να συμφιλιωθεί με την ιδέα πως είναι πολύ δύσκολο να ξεμπερδέψει μαζί τους και να πείσει τους ανθρώπους πως πρέπει ν' αρκεστούν μόνο στα λουτρά καθαριότητας, στα σαπούνια πολυτελείας και σε μια απέριτη περιποίηση του σώματος που θα 'ναι προσανατολισμένη αποκλειστικά στο υγιεινό ιδεώδες. Όσο περισσότερο κατανοεί πως η καλλωπιστική πραγματικότητα συνυφάνεται με πολιτισμικούς κώδικες, κοινωνικούς ρόλους, έμφυλες ταυτότητες και ταξικούς καθορισμούς και όσο καλύτερα αντιλαμβάνεται την ενεργοποίηση της 'κουλτούρας της ομορφιάς' και την 'άλωση' αυτού του χώρου από τις δυνάμεις της αγοράς, τόσο πιο πρόθυμος γίνεται ο υγιεινιστής γιατρός – και μαζί του και ο φαρμακοποιός- να τεθεί εντός του πεδίου του καλλωπισμού και της κοσμητικής, με σκοπό την αναμόρφωση αυτών, ώστε να συμβαδίζουν με το υγιεινιστικό του πρόταγμα και τα επιστημονικά επιτεύγματα του καιρού τους.

Έτσι βλέπουμε τον Τσιαχτσίρη να ενδιαφέρεται μεν για την καθαριότητα του δέρματος, όπως είναι φυσικό για έναν εκπρόσωπο της υγιεινολογίας, αλλά να τοποθετεί σε ίση μοίρα την περιποίηση του για να γίνει πιο αστραφτερό, μαλακό, λαμπερό, λείο και λευκό και να προστατευτεί από τη φθορά του περάσματος του χρόνου (εμφάνιση ρυτίδων) και τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Δεν παραλείπει ακόμη να προτάξει την «ωραιότητα» της «υγείας» όταν αναφέρεται στη δράση των ψιμυθίων και να ακολουθεί εκ νέου την ίδια ιεραρχική σειρά, δίνοντας ξανά προτεραιότητα στην ομορφιά, στο σημείο όπου παροτρύνει τις γυναίκες να εγκαταλείψουν τα ευρωπαϊκά ήθη, αν θέλουν να έχουν «παρειάς ερυθράς και καλήν υγείαν». Η αναμορφωτική του παρέμβαση αρχίζει όμως από τη στιγμή που εκθέτει καλλωπιστικές συνταγές για το δέρμα και τα μαλλιά -

συνταγές που παρουσιάζονταν σα να ήταν εγκεκριμένες από τη σύγχρονη επιστήμη και την υγιεινή.

Πρέπει να δεχθούμε πως η επιθυμία του γιατρού υγιεινολόγου να μιλάει ως εξουσιοδοτημένος εκπρόσωπος της επιστημονικής γνώσης, της μόνης αρμόδιας να αποφαινεται για αυτά τα θέματα, έρχεται να αντιπαρατεθεί σε παραδοσιακούς φορείς μεταβίβασης της γνώσης, αλλά και παραγωγής και εφαρμογής των κοσμητικών προϊόντων για να δηλώσει εξ αντιδιαστολής την δική τους αναρμοδιότητα. Σ' αυτή την κατηγορία συγκαταλέγονται οι «μυρεψοί», οι γυρολόγοι πωλητές «θαυματουργών» σκευασμάτων αλλά και οι γυναίκες-ειδικοί παλαιότερων μορφών της ιατρικής και της κοσμητικής γνώσης, οι οποίες ασκούν ένα είδος εξουσίας μέσα στα δίκτυα της γυναικείας κοινωνικότητας. Η εναντίωση, όμως θα πρέπει να στρέφεται και ενάντια στην 'οικιακή ιατρική', που διακινεί πρακτικές και εφαρμόσιμες γνώσεις για τον καλλωπισμό ανάμεσα στις γυναίκες.³¹³ Τέτοιου είδους παρεμβάσεις, συμβουλές καλλωπιστικές, συνταγές προς χρήση αντρών και γυναικών από τους ειδικούς γιατρούς που ενδιαφέρονται για τα καλλωπιστικά ζητήματα, θα καταλήξουν στην επόμενη δεκαετία στην αποκρυστάλλωση ενός άτυπου παρακλαδιού της υγιεινής, αυτό της «υγιεινής της καλλονής», η οποία θα βρει φιλόξενη στέγη σε άρθρα γυναικείων (κυρίως) περιοδικών, σε Ημερολόγια και σε άλλα έντυπα.

Ο Τσιαχτσίρης, σε αντίθεση με τον Κανελλίδη, φαίνεται να θεωρεί πως όλες οι γυναίκες ρέπουν προς την κατάχρηση κοσμητικών ουσιών και καλλωπιστικών μέσων ή τουλάχιστον γίνονται πιο ευπειθείς από τους άνδρες στις σειρήνες της επικίνδυνης για τη 'φυσική' και ηθική τάξη πραγμάτων κοσμητικής υπερβολής, εξαιτίας των ιδιοτήτων του φύλου τους. Όσο και αν το γραπτό του αποκαλύπτει την ανάμιξη των αντρών στις καλλωπιστικές υποθέσεις, ωστόσο δε συνδέει με τον ίδιο τρόπο το αντρικό φύλο με τέτοιες δραστηριότητες, όπως το κάνει με το γυναικείο. Είναι χαρακτηριστικό πως η ένταση της αγανάκτησης του για παρεμφερή κοσμητικά προϊόντα που ελέγχονται για τα ίδια ηθικά και υγιεινολογικά αμαρτήματα (τριχοβαφές, ψιμίθια, καλλωπιστικά νερά) αυξομειώνεται ανάλογα με το φύλο που τα χρησιμοποιεί. Έτσι, ενώ για τα ψιμίθια αποφαίνεται ως ο αυστηρός κατήγορος των αφελών γυναικών που τα εφαρμόζουν στο πρόσωπο τους για να κρύψουν την ηλικία τους, για τις βαφές ο τόνος αλλάζει, η

---

³¹³ Στις προνεωτερικές κοινωνίες, το γυναικείο ενδιαφέρον για την παρουσίαση του προσώπου ήταν ένας τρόπος φροντίδας της υγείας του σώματος της. Σ' αυτό το πλαίσιο υπήρχε ενοποίηση της υγείας με την ομορφιά και έτσι ο καλλωπισμός εντασσόταν στην ολιστική λογική της υγείας: παρακολουθώντας το δέρμα τους φρόντιζαν για το όλο σώμα τους, (Edith Snook, *The beautifying part of physic*, ό.π., σ. 15, σ. 17 και σ. 25).

αγανάκτηση μεταβάλλεται σε μια απλή διαμαρτυρία, οι ηθικοί χαρακτηρισμοί εξαφανίζονται και το ύφος της δήλωσης του μαρτυρεί πως απευθύνεται σε μεγάλα και ώριμα παιδιά που καταλαβαίνουν τι τους λέει...«Τα διάφορα βάμματα προς χρωματισμόν των τριχών εισίν επιβλαβή εις την υγείαν μας, διότι εμπεριέχουσαι δηλητηρίους ύλας. Ουδέν μέσον έχομεν να παρατάξωμεν κατά του διαβαίνοντος χρόνου. Ο θέλων να καλύψη την ηλικίαν του δια του χρωματισμού των τριχών της κεφαλής του κάκου μεν την αλήθειαν κοπιάζει, διότι αι ρυτίδες του προσώπου των μαρτυρούσιν αυτήν μεγαλοφώνως. Ο Αλέξανδρος προς γέροντα τινα βαπτόμενον τας τρίχας της κεφαλής του είπε: ‘Μη τας τρίχας βάπτου, αλλά τα γόνατα’»³¹⁴.

Αυτό που για τις γυναίκες είναι ασυγχώρητη επιπολαιότητα και ανόητη ματαιοδοξία, δηλαδή το να προσπαθείς να σταματήσεις τη ροή του χρόνου πάνω στο σώμα σου, για τους άνδρες είναι απλώς ένας άδικος κόπος, ένα ασήμαντο λάθος υπολογισμού των αντιστάσεων που μπορεί να προβάλλει ο άνθρωπος στην προϊούσα γήρανση του. Και ενώ απευθύνει στους άνδρες μια ξερή δήλωση που εμπεριέχει ένα λογικό πυρήνα ως επιχείρημα (κανένα μέσο δεν μπορούμε να αντιτάξουμε στο χρόνο), όσον αφορά τις γυναίκες, κονιορτοποιεί τη λογική τους ικανότητα, απευθύνει εκκλήσεις συναισθηματικού χαρακτήρα, χρησιμοποιώντας την αμεσότητα του δεύτερου προσώπου («δυσπιστείτε σε ότι σας καταστρέφει»), σα να έβγαζε λόγο στην πραγματικότητα μπροστά σε ένα γυναικείο κοινό («Ω, γυναίκες...»), το οποίο σκοπεύει να προστατέψει από την αγυρτεία των διαφημιστών. Στη μόνη δε περίπτωση που αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως δυνάμει ορθολογικά όντα, είναι όταν τις ωθεί να απομακρυνθούν από τα κοσμητικά γιατί θα βλάψουν την ομορφιά τους μαζί με την υγεία τους...

Υπάρχει ένα στοιχείο μέσα στο λόγο του που μας δείχνει γιατί η εναντίωση του σε κάποιες πρακτικές του γυναικείου καλλωπισμού είναι τόσο έντονη και διαφορετική από τον ομοιότροπο καλλωπισμό των ανδρών: πρόκειται για τη διαπίστωση του ότι οι γυναίκες παρασύρονται από τον «όλεθρο της ευρωπαϊκής πολυτέλειας και υπερηφάνειας». Αυτή η ανεπιθύμητη εξέλιξη για τη διάβρωση της ηθικής υπόστασης των γυναικών, τον ωθεί να τις προειδοποιήσει για την επικρεμάμενη απειλή. Γνωρίζουμε πως οι κατηγορίες για ξενομανία και μιμητισμό του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής που κατευθύνονται προς τις γυναίκες ήταν ένα συνηθισμένο μοτίβο των στερεότυπων για τα μη αποδεκτά θηλυκά πρότυπα και ότι σχηματίζουν τη βάση των αναπαραστάσεων για τις

---

³¹⁴ Δημήτριος Τσιαχτσίρης, *ό.π.*, σ. 145-146.

ανησυχητικές φιγούρες μιας εν τω γενάσθαι μοντέρνας θηλυκότητας στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.³¹⁵

Ποιο περιεχόμενο έχουν όμως στη σκέψη του οι έννοιες της «πολυτέλειας» και της «υπερηφάνειας»; Αν εντάξουμε τις έννοιες αυτές στα συμφραζόμενα τους, θα δούμε πως οι κατηγορίες του στρέφονται προς την επιδεικτική αεργία και την διακοσμητική ακινησία των 'αβροδίαιτων' γυναικών - ενός τρόπου ζωής που, σε συνδυασμό με την περιφρόνηση των εργασιών του νοικοκυριού, συντελεί στη διάπλαση δύσμορφων και καχεκτικών σωμάτων. Βέβαια, ο Τσιαχτσίρης δεν αμφισβητεί το σύνολο των έμφυλων διευθετήσεων μιας τάξης πραγμάτων που εκδιώκει τις γυναίκες από το δημόσιο χώρο για να τις εγκλείσει με 'σύμβαση έργου' αποκλειστικής ενασχόλησης στο σπίτι, την διεύθυνση του νοικοκυριού, την ανατροφή των παιδιών και την καθ' εξουσιοδότηση δημοσιοποίηση της ταξικής θέσης, της οικονομικής ισχύος και της ηθικής συγκρότησης των οικογενειών τους. Επιτίθεται 'απλώς' σε κάποιες από τις ανεπιθύμητες συνέπειες του. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να οικτίρει το πρότυπο του παρασιτισμού των γυναικών της μεγαλοαστικής τάξης, που κατέχονται από τη νοοτροπία της αριστοκρατικής νοχέλειας και από μια επιδεικτική διάθεση. Χωρίς να μπορούμε να το τεκμηριώσουμε, ίσως οι κατηγορίες του να απευθύνονται και προς τις γυναίκες της μικροαστικής τάξης που θέλουν να μιμηθούν - στο μέτρο του δυνατού βέβαια και μετά από πολλές αναγκαίες προσαρμογές - τη νοοτροπία και τις πρακτικές της ανώτερης τους κοινωνικής τάξης.

Σ' αυτό το σημείο φανερώνονται οι γνωστές από τις προηγούμενες αναλύσεις μας εσωτερικές αντιφάσεις του δεδομένου συστήματος έμφυλης κατανομής εξουσίας και ρόλων και αναδεικνύονται οι δυσκολίες που είχαν οι γυναίκες της εποχής να κινηθούν ανάμεσα σε αλληλοαναιρούμενα καθήκοντα και αντιφατικές υποδείξεις για την πρέπουσα θηλυκότητα. Από τη μια, έπρεπε να φροντίζουν την ομορφιά τους και να επιδεικνύουν με τα ενδεδυμένα σώματα τους και την φιλόκαλη αναμόρφωση του σπιτιού τους το γόητρο της τάξης τους και την ιεραρχική θέση του άντρα τους- πράγμα που τις οδηγεί στην επιδεικτική κατανάλωση ειδών οικιακού εξοπλισμού και αντικειμένων για προσωπική χρήση,³¹⁶ και από την άλλη, όντας οι ηθικοί στυλοβάτες της κοινωνίας και οι φύλακες-άγγελοι του σπιτιού έπρεπε να νομιμοποιούν τη θηλυκότητα τους στα μάτια των ανδρών, μόνο μέσα στα πλαίσια του ιδιωτικά περιχαρακωμένου χώρου τους,

---

³¹⁵ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση 'εις τα του Οίκου'*, ό.π., σ. 48-65· Ελένη Βαρίκα, «Αόρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση», ό.π., σ. 163-164.

³¹⁶ Leora Auslander, "The gendering of consumer practices in nineteenth-century France", στο Victoria de Grazia και Ellen Furlough (επιμ.), *The sex of things*, ό.π., σ. 79 και σ. 83-85.

σεβόμενες τις απαγορεύσεις για τη συμμετοχή τους στον αντρικό δημόσιο χώρο.³¹⁷ Και ακόμη θα έπρεπε, για να θεωρούνται ενάρετες και ευυπόληπτες, να σταθμίζουν προσεκτικά τους τρόπους, τις μορφές και τις συνέπειες της δημόσιας και ημιδημόσιας έκθεσης του σώματος τους και της κόσμησης της επιφάνειας του, καθώς το σώμα τους γίνονταν αντιληπτό ως ιδιοκτησιακό δικαίωμα των κυρίων του και όχι ως ατομική κτήση που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για προσωπική ευχαρίστηση και απόλαυση. Έτσι, απαιτούσαν απ' αυτές να καταναλώνουν εμπορεύματα 'ειδών νεωτερισμού', να ακολουθούν το 'συρμό' και να διαπραγματεύονται τις μεταβαλλόμενες σημάνσεις του για την τάξη και το φύλο, να γίνονται οι ίδιες επιδεικτικό εμπόρευμα προς δόξα των άλλων, αλλά, όταν έπρατταν κατ' αυτό τον τρόπο, ξεσήκωναν τις διαμαρτυρίες των ηθικολόγων για τη σπατάλη, την ματαιοδοξία, τη φιλαρέσκεια και την κοκεταρία τους, την ευπιστία τους ως καταναλώτριες, τον ανορθολογισμό τους και το ξεμυάλισμα τους από την αγορά!

Στο βάθος όλων αυτών των αρνητικών στερεότυπων και μάλλον ως συμπτώκνωση αυτών, ελλόχευε ο κίνδυνος της παρέκκλισης από την κρατούσα σεξουαλική ηθική και ο φόβος μήπως η εμπορευματική κουλτούρα, που αρχίζει να σχηματίζεται, τις οδηγήσει σε έναν εκτός ελέγχου υποκειμενισμό, δηλαδή στην ναρκισσιστική ευχαρίστηση να καταναλώνουν για τον εαυτό τους και όχι για τους άλλους, όπως και το να αντλούν ηδονή με το να παρουσιάζουν τα σώματα τους, άρα και να τα χειρίζονται με τρόπους που εκφράζουν τις δικές τους ανάγκες και τις προσωπικές τους εμπειρίες και όχι, κατ' ανάγκη, τις απαιτήσεις του κόσμου των αντρών.³¹⁸

Στη δεκαετία του '70 που γράφει ο Τσιαχτσίρης το έργο του, φαίνεται πως έχουν ήδη αρχίσει οι γυναίκες των αστών να εμπλέκονται στα διλήματα και στους προβληματισμούς που περιγράψαμε για το ιδεώδες θηλυκό πρότυπο. Υπάρχουν ακόμη σοβαρές ενδείξεις πως ο καλλωπισμός με την κοσμητική τείνουν όλο και περισσότερο να διαγράφονται ως η ακίδα των πιο απειλητικών θηλυκών αναπαραστάσεων, καθώς συσχετίζονται αξεδιάλυτα με τη μόδα, τους ευρωπαϊκούς νεωτερισμούς και την

---

³¹⁷ Christopher Breward, «Feminity and Consumption: the problem of the late nineteenth-century fashion journal», *ό.π.*, σ. 75-76.

³¹⁸ Η Leora Auslander («The gendering of consumer practices in nineteenth-century France», *ό.π.*, σ. 98-99), διαπιστώνει πως στις δεκαετίες του '80 και του '90 υπήρχε ο φόβος μήπως ενδεχομένως οι γυναίκες των αστών ωθηθούν στο να εκφράσουν τη δική τους ατομικότητα μέσω των καταναλωτικών πρακτικών. Σημειώνει ακόμη ότι τα στοιχεία δείχνουν πως στο τέλος του 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες καταναλώναν περισσότερα για τον προσωπικό τους στολισμό και την εμφάνιση τους (ρούχα, κοσμήματα), παρά για τη συντήρηση της εικόνας του οίκου τους.

κατανάλωση πολυτελών προϊόντων για την προσωπική τουαλέτα των γυναικών.³¹⁹ Τόσο στη μορφή της ανοιχτής σεξουαλικής πρόκλησης που αντιπροσωπεύει η πόρνη, όσο και στις αισθησιακές μορφές της χορεύτριας και της ηθοποιού που εμπορεύονται ή εκθέτουν ‘πέραν του δέοντος’ το σώμα τους και το καθιστούν αντικείμενο του ερωτικού πόθου των αντρών, αλλά ακόμη και στις πιο αφομοιώσιμες από τον κυρίαρχο λόγο φιγούρες της κοκέτας και της φιλάρεσκης γυναίκας, ή αυτής που διαθέτει άφθονο χρόνο και χρήμα για να περιποιηθεί τον εαυτό της, ο κοσμητικός καλλωπισμός προμηθεύει την πρώτη ύλη για την παραγωγή των ανυπότακτων ή δυνάμει ύποπτων εκδοχών σωματοποίησης και προβολής ενός εαυτού – όλα αυτά δηλαδή που θεωρούνταν ασυγχώρητα αμαρτήματα σε έναν κόσμο όπου οι γυναίκες μάθαιναν από τη μικρή τους ηλικία να υπηρετούν πάντα κάτι έξω από αυτές τις ίδιες, δηλαδή να αλλοτριώνουν την προσωπικότητα τους στο καθήκον των υποτελών κοινωνικών ρόλων και των υποχρεώσεων τους ως μητέρων και συζύγων.³²⁰

Αυτό που στον Κανελλίδη το 1858 εμφανιζόταν ως φυσική συνέπεια της ‘ιδέας’ της γυναίκας και των κοινωνικών καθορισμών της ύπαρξής της, δώδεκα χρόνια μετά αποκτά αρκετά επίφοβες διαστάσεις. Ό, τι φαινόταν σαν μια λίγο ή πολύ κατανοητή αδυναμία αντρών και γυναικών στον Κανελλίδη, δηλαδή η κόσμηση του σώματος τους, που μόνο περιπτωσιολογικά μπορεί να κατέληγε στην κατάχρηση, στον Τσιαχτσίρη παρουσιαζόταν ως ένα καθαρά γυναικείο ελάττωμα, καθώς η φιλαρέσκεια και η κοσμητική εκζήτηση αναγορεύονταν σε προσίδια στο γυναικείο φύλο φαινόμενα. Ο καλλωπισμός στους λόγους της περιόδου αποκτά όλο και περισσότερο θηλυκά χαρακτηριστικά και αυτό δημιουργεί μια αμηχανία στο χειρισμό των ζητημάτων του αντρικού καλλωπισμού, ο οποίος ήταν υπαρκτός και, απ’ όσο μπορεί να διακρίνει κανείς, ανθηρός.

Είναι δύσκολο να διαλευκάνουμε το κατά πόσο αυτές οι αναπαραστάσεις του θηλυκού είναι σύστοιχες με την κοινωνική πραγματικότητα, αν αντικατοπτρίζουν δηλαδή τις εξελίξεις της εποχής, αν εκφράζουν υπαρκτές τάσεις, ή αν, αντίθετα, τις

---

³¹⁹ Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της νοοτροπίας αποτελεί το Υπόμνημα του Υπουργού Παιδείας, Δ. Μαυροκορδάτου, προς τις δασκάλες, όπου εκεί στιγματίζεται με δριμύτητα «...η περί τον καλλωπισμόν απειροκαλία, τα πολυδάπανα κοσμήματα, τα περιθета τριχώματα, τα ψευδεπίπλαστα χρώματα...», (Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 242-243).

³²⁰ Η γυναίκα έπρεπε να είναι υποτελής, να δείχνει αυταπάρνηση, να θυσιάζεται για τους άλλους, (Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση ‘εις τα του Οίκου’*, ό.π., σ. 20) · (Bonnie S. Anderson και Judith P. Zinsser, *A history of their own*, τ. 2, “Women in Europe from prehistory to the present”, Harper Collins, Νέα Υόρκη ²1989, σ. 157.

συσκοτίζουν και τις κωδικοποιούν σιβυλλικά³²¹. Ωστόσο, μπορούμε να δούμε πως οι ίδιες ή παρόμοιες εικόνες για ένα γυναικείο κοινό που ρέπει προς την ξενομανία, την κοκεταρία, την πολυτέλεια, το «ψευδές και επίπλαστον κάλλος» και απειλεί τα ηθικά θεμέλια της κοινωνίας και την οικογενειακή συνοχή είναι κυρίαρχες σε μια φιλολογία περί του ‘γυναικείου ζητήματος’ περίπου κατά τη δεκαετία του 1870.³²²

«*Το βιβλίο της υγείας*» του Θ. Φλωρά (1890)

Για τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} δεν έχουμε κανένα αξιόλογο σε σχέση με τα ενδιαφέροντα μας υγιεινολογικό σύγγραμμα. Στα 1890, ο Θ. Χ. Φλωράς, ενδιαφέρεται κυρίως για την υγιεινή των σπιτιών και της ενδυμασίας, όπως και με τις ηθικές διαστάσεις του υγιεινολογικού του προγράμματος, παρά με την περιποίηση του σώματος και την καθαριότητα. Έχει ήδη αποκαλυφτεί ο ρόλος που παίζουν τα μικρόβια στη διάδοση των ασθενειών και ο Φλωράς διαβλέπει την αναγκαιότητα της δραστηριοποίησης του κράτους για την προφύλαξη της υγείας των πολιτών και τη συγκρότηση μιας «δημόσιας Υγιεινής».³²³

Στα καθ’ ημάς, ο Φλωράς δεν μνημονεύει παρά μόνο τα αρωματικά λουτρά στο κεφάλαιο του για την υγιεινή του δέρματος. Θεωρεί πλανερή την ιδέα ότι τάχα απορροφώνται από το δέρμα οι ουσίες τους. Την όποια δε ευεργετική επίδραση αυτών των λουτρών την απέδιδε μόνο στη θερμοκρασία τους και στον ερεθισμό του δέρματος.³²⁴ Κάνει λόγο για την καθαριότητα του δέρματος για την απαλλαγή του από τα περιττά υγρά,³²⁵ για το καθημερινό νίψιμο των ορατών μερών του σώματος (χέρια, πρόσωπο, λαιμός, σβέρκος) και την καθαριότητα όλου του σώματος με ευεργετικά, όπως τα χαρακτηρίζει, χλιαρά λουτρά σε καθημερινή βάση, καθώς αυτά μπορούν να χαρίσουν το αίσθημα της ευεξίας στον ανθρώπινο οργανισμό.³²⁶ Απουσιάζει οποιαδήποτε άλλη

---

³²¹ Η Felski, η οποία αναλύει τις θηλυκές αναπαραστάσεις του μοντερνισμού, την προέλευση, τη σημασία τους και τον αντίκτυπο τους στη ζωή των γυναικών, θεωρεί πως πολλές από τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της μοντέρνας θηλυκότητας σχηματίζονται από τις προκαταλήψεις του αντρικού φαντασιακού και δεν μπορούν να διαβαστούν ως απλές αντανάκλασεις της γυναικείας εμπειρίας, (Rita Felski, *The gender of modernity*, Harvard University Press, Κέμπριτζ/Μασαχουσέτη/Λονδίνο 1995, σ. 21).

³²² Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και κυρά, Όψεις εθνικισμού. Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 280-282, σ. 284 και σ. 299-303.

³²³ Θ. Χ. Φλωράς, *Το βιβλίο της Υγείας. Στοιχεία πρακτικής υγιεινής*, Γραφείον της Εστίας, Αθήνα 1890, σ. 126-127.

³²⁴ Στο ίδιο, σ. 98.

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 95.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 96.

αναφορά στον καλλωπισμό. Οι γυναίκες, όπως είναι φυσικό, γίνονται αντιληπτές ως το ωραίο και αδύνατο φύλο. Μιλώντας για την ενδυμασία τους, τις μέμφεται όταν, παρασυρόμενες «υπό της ζωηράς φαντασίας των μοδιστριών» ντύνονται ακατάλληλα, ενώ κάνει την παρατήρηση πως όποιος άντρας χρησιμοποιεί πολύ «θερμή» ενδυμασία, «αποθηλύνεται».³²⁷

Ο Ζαχάροβιτς, η φοβική πρόσληψη του καλλωπισμού και ο «πόλεμος κατά του στηθοδέσμου»

Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα θα δημοσιευτούν δύο έργα υγιεινολογικά και θα προέρχονται και τα δύο από την Πόλη: το ένα είναι του Σοφοκλή Ζαχάροβιτς και το δεύτερο του γιατρού Χρηστάκη.

Ο Ζαχάροβιτς θεωρεί πως οι γνώσεις της υγιεινής είναι πολύ περισσότερο απαραίτητες στη γυναίκα, γιατί το ύψιστο και ιερότερο καθήκον της είναι «η των οικείων ευδαιμονία». Ακολουθώντας τους νόμους της υγιεινής μπορούν να «διευθύνωσι την δίαιταν και τον λοιπόν βίον».³²⁸ Διατείνεται πως οι καιροί που το σώμα θεωρούνταν πηγή αμαρτίας έχουν παρέλθει και πως ο πολιτισμένος κόσμος ευνοεί την ευεξία του σώματος ως μέσο διανοητικής και ηθικής προόδου, ενώ αντίθετα η ασθένεια και η σωματική καχεξία αποτελούν «κώλυμα μέγιστον στον προορισμό του ως ατόμου και μέλους της κοινωνίας».³²⁹ Είναι η πρώτη φορά, απ' όσο μπορούμε να δούμε, που η υγιεινή αποκτά τέτοια επίγνωση για την κεντρική σημασία που έχει το σώμα στο μεταρρυθμιστικό της πρόγραμμα. Είναι ακόμη πρωτόγνωρος, ο τόσο κρίσιμος ρόλος που αποδίδει η υγιεινή στις γυναίκες: έχουν το καθήκον να μετακενώσουν τη γνώση της στους κόλπους της οικογένειας και να επιστατούν για την πιστή εφαρμογή των αρχών της από τη νέα γενιά. Αλλά η σημασία που έχουν οι γυναίκες για την υγιεινή, δεν εξαντλείται στην ευκαταία μεσολαβητική τους δράση για τη διάδοση του προγράμματος

---

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 89-90.

³²⁸ Σοφοκλής Ζαχάροβιτς, *Οικογενειακόν εγκόλπιον, Τεύχος Β', στοιχεία υγιεινής. Απάνθισμα εκ των επιφανεστέρων νεωτέρων και δοκιμωτέρων συγγραμμάτων προς χρήσιν πάσης οικοδοεσποίνης και παντός οικογενειάρχου*, Κωνσταντινούπολη 1903, σ. 7 και σ. 8.

³²⁹ Στο ίδιο, σ. 8.

της. Ο Ζαχάροβιτς, χωρίς πάντως να το θέτει στην πρώτη γραμμή των συλλογισμών του, συνδέει την υγεία των νεαρών γυναικών με την υγεία των «μελλουσών γενεών».³³⁰

Εκτός από την οικογένεια, ο δεύτερος θεσμός που πρέπει να αναλάβει δράση για την ενεργό προώθηση των αρχών της υγιεινής στους νέους, είναι το σχολείο.³³¹ Η επιτομή της υγιεινής, όπως την αντιλαμβάνεται ο ίδιος, μπορεί να συνοψισθεί στη φράση του: «Η ευεξία του σώματος τηρείται μεν δια της εγκρατείας και σωφροσύνης, κραταιούται δε δια της γυμναστικής».³³² Αυτά τα ηθικά κατηγορήματα, όπως της σωφροσύνης, της εγκρατείας, της αρετής και της επιμέλειας του σώματος αφθονούν στο λόγο του και έρχονται να αντιπαρατεθούν στην «ακρασία», το «φιλήδονον», την λαιμαργία που αποχαννώνουν το σώμα, φθείρουν την ψυχή και προκαλούν σωματικές ασθένειες ή και τον πρόωρο θάνατο.³³³

Στην αυστηρά θεμελιωμένη πάνω σε ηθικές παραδοχές επιστημονική του υγιεινή δεν υπάρχει χώρος για επιείκεια για τις γυναικείες ‘παρεκτροπές’, που υποκινούνται από τη μόδα, τη φιλαρέσκεια και το καπρίτσιο. Στην περίπτωση μας είναι ο «στηθόδεσμος» αυτός που εκπροσωπεί τη γυναικεία καλλωπιστική έξη και την «καθ’ υπερβολήν» κοσμητική του σώματος και γι’ αυτό το λόγο συγκεντρώνει καθ’ ολοκληρίαν τα πυρά του. Αφού δηλώσει τη σημασία του αγώνα των υγιεινολόγων ενάντια του («ο πόλεμος κατά του στηθοδέσμου είναι πλέον αγών κοινωνικός...»³³⁴), τοποθετεί το ζήτημα στις διαστάσεις που θα επιθυμούσε να έχουν: πρόκειται για μια τιτάνια προσπάθεια της επιστήμης να επιβληθεί στα μάλλον ακατάβλητα, έμφυτα γυναικεία ελαττώματα που στρέφονται τελικά ενάντια στο ίδιο το γυναικείο σώμα: «...οι υγιεινολόγοι δεν εννοούσι ν’ αφήσωσι και δεν θ’ αφήσωσι την νίκην ως ευελπιστούμεν εις την γυναικείαν φιλαρέσκειαν και εις το γυναικείον πείσμα. Η τέχνη του εκουσίως βασανίζειν το αβρόν γυναικείον σώμα όπως καταστήση αυτό μετριοφρόνως προκλητικόν και να επιδείξη εν πάση τη λεπτομερεί προφανεία εκείνα, τα οποία άλλως τε αξιοί τις να κρύψη, παρήγαγε το εκούσιον τούτο βασανιστήριον, τον στηθόδεσμον».³³⁵

Παρακάτω, γίνεται σαφέστερος στην ερμηνεία του τρόπου που οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον ‘στηθόδεσμο’ και δίνει την εξήγηση στο γιατί αρνούνται να τον εγκαταλείψουν, παρά τις βλάβες που προκαλεί στο γυναικείο σώμα, όπως πάρα πολλές

---

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 96.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 9

³³² Στο ίδιο, σ. 15.

³³³ Στο ίδιο.

³³⁴ Αφιερώνει στο στηθόδεσμο ένα ολόκληρο κεφάλαιο (στο ίδιο, σ. 88-92).

³³⁵ [Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας], στο ίδιο, σ. 88.

φορές έχουν επισημάνει οι υγιεινιστές: «...ο πειρασμός της επιδείξεως απέβη ικανός να ωθήση τας φερούσας τον στηθόδεσμον μέχρι του εσχάτου δυνατού ορίου της συνθλίψεως ταύτης...». Και συνεχίζοντας: «Η γυνή δεν θέλει να θεωρήση τον στηθόδεσμον ως ζήτημα υγιεινής, θέλει να κοσμήση, να καλλωπίση το σώμα αυτής, ζητεί ηδονήν αντί πάσης θυσίας, προσφέρουσαι μάλιστα και αυτό το σώμα της, την πολύτιμον υγείαν της, ολοκαύτωμα εις εν μειδιάμα». ³³⁶ Σε κάποιο άλλο σημείο, ο Ζαχάροβιτς χαρακτηρίζει ως «βαρβαρότατη έξις» το κρέμασμα σκουλαρικών, γιατί τραυματίζουν τα αυτιά, τα παραμορφώνουν ή προκαλούν ρυτίδες στους λοβούς τους. ³³⁷ Ειρωνεύεται δε το τι πιστεύουν οι γυναίκες για αυτή την πρακτική τους ³³⁸.

Αν η επίθεση που εξαπολύεται ενάντια στον κορσέ είναι τόσο πιο βίαιη και τόσο πιο ξεκάθαρα ‘μετωπική’ από όσες είδαμε μέχρι τώρα να γίνονται ενάντια στα ψιμύθια, τα αρωματικά υγρά, τις βαφές μαλλιών και την πολυτελή επιδειξιομανία των γυναικών, αυτό σημαίνει πως ή η συνειδητοποίηση των βλαβών που επιφέρει στο σώμα έγινε οξύτερη, ή πως η απειλή που συμβολοποιείται στον κορσέ, εμφανίζεται στα μάτια μιας φιλόδοξης πνευματικής ελίτ (των υγιεινολόγων) ως εκρηκτική («αγών κοινωνικός») ή δύσκολα αναστρέψιμη. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να εξετάσουμε γιατί στο λόγο αυτό ο «στηθόδεσμος» φαίνεται να διαταράσσει τους αρμούς ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος και να μη στρέφεται μόνο ενάντια στα ηθικά θεμέλια του. Θα πρέπει ακόμη να αποκρυπτογραφήσουμε το ‘πραγματικό’ περιεχόμενο της φοβικής πρόσληψης του και να ανακαλύψουμε τους λόγους που να δικαιολογούν το πολεμικό μένος και τις απεγνωσμένες κραυγές των διαμαρτυρόμενων υγιεινιστών, που ποτέ πριν δεν είχαν ανεβεί σε τέτοια ένταση - και σίγουρα η αιτία δεν ανευρίσκεται στην περισσότερο συντηρητική φιλοσοφία του Ζαχάροβιτς, από ότι του Κανελλίδη ή του Τσιαχτσίρη, ούτε, απαραίτητα, στο μεγαλύτερο ηθικό έρμα που κουβαλά ο πρώτος.

Καταρχήν, πρέπει να δούμε πως ο Ζαχάροβιτς εκπροσωπεί μια υγιεινή περισσότερο ‘ώριμη’, παρεμβατική και υψηλών τόνων σε σχέση με αυτές των προκατόχων του: πιο ‘ώριμη’, αν λάβουμε ως άξονα αναφοράς τα χαρακτηριστικά που θα εμφανίσει στον 20^ο αιώνα και την εξέλιξη που θα γνωρίσει εντός του πεδίου της επιστημονικής της συγκρότησης. Ακόμη, ως πιο παρεμβατική μπορεί να εκληφθεί η υγιεινή από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με την έννοια ότι αρχίζουν να εκπονούνται δράσεις

---

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 89.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 87-88.

³³⁸ «Αν νομίζωσιν ότι ο χρυσός και οι πολύτιμοι λίθοι προσθέτουσι θέλγητρα και κόσμον εις αυτάς ή επιθυμούσι να επιδείξωσι τα υπάρχοντα αυτών...», (στο ίδιο, σ. 88).

στο όνομα της, να χαράσσονται πολιτικές και να δημιουργούνται θεσμοί για την επίτευξη των στόχων της - ιδρύματα για την καταπολέμηση επιδημικών νόσων, και αρκετά αργότερα θέσεις υγιεινής στο Πανεπιστήμιο, σχολικοί σύμβουλοι υγιεινής, κρατική υγειονομική πολιτική.³³⁹ Μετά την ανακάλυψη του μικροβιακού σύμπαντος, η υγιεινή υιοθετεί μια σκληρή και αυστηρή γλώσσα, καθώς διαβλέπει παντού έναν αόρατο δια γυμνού οφθαλμού και πανταχού παρόντα εχθρό: το μικρόβιο. Καθώς ο κίνδυνος των επιδημικών ασθενειών απειλεί ολόκληρη την κοινωνία και όχι μόνο κάποιους απόμακρους ή περιφερειακούς της τομείς, οι υγιεινιστές γιατροί καταφεύγουν στις υπερβολές για να κινητοποιήσουν τα ανακλαστικά του κόσμου, 'δραματοποιούν' το λόγο τους για να πείσουν πως τα όρια επικινδυνότητας έχουν προ πολλού ξεπεραστεί και πως οι 'ανθυγιεινές' ατομικές συμπεριφορές έχουν άμεσες και ολέθριες επιπτώσεις σε ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο.³⁴⁰

Οι νέες επεξεργασίες που γνώρισε το «οικιακό ιδεώδες» τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με την αναδιατύπωση των όρων της πρόσδεσης των γυναικών στα αναβαθμισμένα καθήκοντα του οίκου, καθώς και η πρόταξη της εθνοφελούς «πατριωτικής μητρότητας» ως της καινούριας εθνικής αποστολής για τις Ελληνίδες μάνες, δε φαίνεται να είναι άσχετες με τη σκλήρυνση των θέσεων της υγιεινής κάθε φορά που οι εκπρόσωποι της αισθάνονται την ανάγκη να στιγματίσουν τις όποιες παραβιάσεις των έμφυλων διευθετήσεων.

Οι υγιεινολόγοι, όπως ο Ζαχάροβιτς, θα αναλάβουν την διανοητική επεξεργασία των παραδοχών που σχετίζονται με το σώμα.³⁴¹ Το γυναικείο σώμα θα προσλάβει ακόμη πιο emphaticά τη σημασία ενός τόπου, όπου εγγράφονται κρίσιμα πολιτικά και ηθικά νοήματα για την κοινωνική τάξη και, ως εκ τούτου, θα καταστεί αντικείμενο σχεδιασμού για την αναμόρφωση του. Όπως έχουμε αναλύσει και νωρίτερα, η επιθυμητή 'υγιεινή'

---

³³⁹ Η Βάσω Θεοδώρου («Ο γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 145-178) αναλύει τις πολιτικές υγείας που προωθούν οι υγιεινολόγοι γιατροί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν και επιχειρούν να παρέμβουν στη δημόσια σφαίρα για να διαδώσουν τις αρχές της υγιεινής στο ευρύτερο κοινό σχετικά με τον κίνδυνο των επιδημικών νόσων. Ο Νίκος Καπανίδης, (*Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, Παράρτημα 121, Τομέας Ανατομικής και Παθολογικής Ανατομικής, Ιστορία Ιατρικής, 1988-1989, αριθ. 308, σ. 62- 64), θεωρεί, πως μόνο μετά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} και κυρίως μετά την μικρασιατική καταστροφή, αρχίζει το κράτος να προωθεί κοινωνικές πολιτικές στον τομέα της δημόσιας υγείας.

³⁴⁰ Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο*, ό.π., σ. 242-255.

³⁴¹ Αυτές οι διεργασίες συμπίπτουν χρονικά και λογικά με την αναπτυσσόμενη παραγωγή λόγων για το εξιδανικευμένο αντρικό σώμα, τον αθλητισμό ως μέσου διάπλασης του συλλογικού ήθους, τις δημόσιες λειτουργίες που καλείται να παίζει αυτό το ενδυναμωμένο αντρικό σώμα για να αποτραπουν οι κίνδυνοι της κοινωνικής παθολογίας και της συρρίκνωσης του έθνους, (Γεώργιος Κόκκινος, «Ελληνική διάνοηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896,1906)», σε Χριστίνα Κουλούρη (επιμ), *Αθήνα. Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα 2004, σ. 125-185).

κατάσταση του σώματος των γυναικών, δεν είναι κάτι που αφορά μόνο ή πρωτίστως τις ίδιες, αλλά θα αναχθεί σε ένα διακύβευμα του πεπρωμένου του έθνους, της εξασφάλισης της μελλοντικής πορείας της ελληνικής φυλής: οι ακατάλληλες σωματικές προδιαγραφές των μελλοντικών μητέρων θα υποθηκεύσουν την σωματική αρτιότητα ή την υγεία των αρσενικών παιδιών τους, με κίνδυνο αυτά να μη καταφέρουν να ανταποκριθούν με επιτυχία στις πολεμικές περιπέτειες στις οποίες θα εμπλακεί το έθνος.

Στο κλίμα της εθνικιστικής έξαψης που επικρατεί στο τέλος του αιώνα, και στους φόβους που τη συνοδεύουν για την παρακμή και τον εκφυλισμό του έθνους μας,³⁴² η ανάδειξη μιας ελληνοπρεπούς και πλήρως συνειδητοποιημένης από την πλευρά των γυναικών μητρότητας, φάνταζε σαν η έξοδος από το τέλμα που προδιαγραφόταν. Συνάμα, η βιοπολιτική πρόσληψη του γυναικείου σώματος θα ωθήσει τους υγιεινιστές να υποστηρίξουν θερμά τη σωματική άσκηση και τη γυμναστική για το γυναικείο φύλο, καθώς τους ενέπνεαν ανησυχίες τα καχεκτικά, αδύναμα και νωθρά γυναικεία κορμιά, κυρίως των πόλεων.

Στο φόντο των παραπάνω εξελίξεων, δύσκολα κάποιος θα μπορούσε να αποφύγει την εκτίμηση πως, ό,τι εμφανιζόταν να τινάζει στον αέρα ολόκληρο το φάσμα των περισπούδαστων αναλύσεων και των υψηλοφρόνων στοχασμών ανδρών και γυναικών διανοούμενων της εποχής³⁴³ για την επιβεβλημένη αφοσίωση των γυναικών στη μητρική αποστολή, στην ευημερία της οικογένειας τους και στην ανάταση της φυλής τους, οφείλονταν, σε μεγάλο βαθμό, στην επίφοβη απουσία μιας τέτοιας εθνωφελούς συνείδησης από όσες ενσαρκώνουν την 'κακή' πλευρά του προσώπου του Ιανού στην παράσταση της 'νέας γυναίκας' του τέλους του αιώνα.³⁴⁴ Η υποτιθέμενη ανδρογυνική σύσταση αυτού του «άφυλου και επικίνδунου υβριδίου»³⁴⁵ στοιχειώνει τα μυαλά και της ελληνικής λογιόσύνης, καθώς η ύπαρξη του φαίνεται να απειλεί την έμφυλη διαίρεση

---

³⁴² Στο ίδιο, σ. 130.

³⁴³ Δεν υπονοούμε πως οι απόψεις αυτών των λογίων, συνέπιπταν απαραίτητα· αντίθετα, όπως μας δείχνει η Α. Ψαρρά, στη διάρκεια της δεκαετίας 1895-1905, υπήρχε μια έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στους οπαδούς της ήπιας και «λελογισμένης» χειραφέτησης του αθηναϊκού κύκλου της Παρρέν και τους θιασώτες (γυναίκες και άνδρες) της «αντιχειραφετητικής» μερίδας, η οποία είχε συμπαγή παρουσία και υποστήριξη, κυρίως στην Πόλη. Αλλά και η τελευταία αυτή ομάδα δεν ήταν ενιαία· αποτελούσε μια λίγο ή πολύ ευκαιριακή συσπείρωση γυναικών λογίων που υπεράσπιζαν την «ισότητα στη διαφορά» των φύλων, χωρίς ωστόσο να προσχωρούν στο μέτωπο της γυναικείας χειραφέτησης και ανδρών, που εμφορούνταν οι περισσότεροι από μια παραδοσιακού τύπου μισογυνική στάση, (Αγγέλικα Ψαρρά, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η «συνετή» ουτοπία της Καλλιρόης Παρρέν», επίμετρο σε: *Καλλιρόη Παρρέν, Η χειραφετημένη*, Αθήνα 1999, σ. 475-481).

³⁴⁴ «Γιατί η νέα γυναίκα διέθετε εξαρχής το πρόσωπο του Ιανού: ανδρόγυνο φόβητρο από τη μία όψη, θηλυκό ιδεώδες από την άλλη», (στο ίδιο, σ. 461).

³⁴⁵ Στο ίδιο.

της κοινωνίας, με την πλήρη αδιαφορία που επιδεικνύει για τα ιερά καθήκοντα που είχαν ανατεθεί στο γυναικείο φύλο.

Με τη μικρή αυτή περιδιάβαση στο διανοητικό κλίμα της εποχής και στις πολιτικές χρήσεις του βιολογικού υπερκαθορισμού του γυναικείου σώματος, ας ξαναγυρίσουμε στον Ζαχάροβιτς και στις οργίλες επιθέσεις του ενάντια στον κορσέ και τις επιδεικτικές καλλωπιστικές πρακτικές των γυναικών, πιστεύοντας ότι τώρα μπορούμε καλύτερα να κατανοήσουμε το βάθος και την ένταση των αντιδράσεων του.³⁴⁶ Σίγουρα, όταν καταγγέλλει τη «σύνθλιψη» και τον «βασανισμό» του γυναικείου σώματος από τον κορσέ, έχει στο μυαλό του την κακοποίηση εκείνων των οργάνων του, που παίζουν βασικό ρόλο στην κύηση και στη γέννα των παιδιών. Φοβάται δε, μήπως τα όργανα αυτά παραμορφωθούν τόσο πολύ από την ασφυκτική πίεση του κορσέ που, είτε βλαφτούν ανεπανόρθωτα οι αναπαραγωγικές λειτουργίες τους, είτε θα μπορούσαν να γεννηθούν δύσμορφα ή καχεκτικά νεογνά.

Αλλά το ζήτημα νομίζουμε πως δεν εξαντλείται με αυτή την εξήγηση, γιατί αν ο κορσές έχει την ιδιότητα να αποτελεί το επικίνδυνο για το γυναικείο σώμα όργανο ή μέσο, η πραγματική απειλή, ωστόσο, εντοπίζεται στα κίνητρα όσων τον χρησιμοποιούν και στα νοήματα που επενδύονται σ' αυτή τη χρήση. Ο Ζαχάροβιτς δεν μας αφήνει καμία αμφιβολία για την ερωτική, ναρκισσιστική και επιδεικτική διάσταση αυτής της γυναικείας καλλωπιστικής πρακτικής: θεωρεί πως οι γυναίκες είναι πρόθυμες να κάνουν ανυπολόγιστο κακό στο σώμα τους, με μόνο σκοπό να αυξήσουν τα θέλητρα τους και να προκαλέσουν έτσι τη σεξουαλική ανταπόκριση των ανδρών. Επομένως, στο εδώλιο του κατηγορουμένου δεν τίθεται ο κορσές (το μέσο), αλλά οι καλλωπιστικές πρακτικές για την επίτευξη της ομορφιάς- πρακτικές που, κατά τη λογική του, έχουν ξεπεράσει τόσο πολύ τα επιτρεπτά όρια της ηθικής τάξης και της εν μέρει ανεκτής 'φυσικής' φιλαρέσκειας που χρεώνονταν στο γυναικείο φύλο, ώστε να εμφανίζονται με όλη την απειλητική τους σημασία, σαν εγκληματική απάρνηση του γενετήσιου προορισμού των γυναικών που είναι η παραγωγή νέας ζωής αλλά και σαν έκφραση μιας προκλητικής επιθυμίας να σεξουαλικοποιήσουν το σώμα τους, την ενδυμασία τους και τα εξαρτήματα αυτής. Προχωρώντας δε ακόμη περισσότερο, ίσως αυτές οι βαρύτατες μομφές υπονοούν πως έχει παραχθεί σε μαζική κλίμακα ένας νέος 'ανθρωπολογικός' τύπος γυναικών, που δεν σχετίζεται απαραίτητα με τις παλιότερες περιθωριακές και δαιμονοποιημένες

---

³⁴⁶ Σχεδόν σε όλα τα υγιεινολογικά συγγράμματα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} είδαμε να εκδηλώνονται επιθέσεις ενάντια στον «στηθόδεσμο», καμία όμως από αυτές δεν χαρακτηρίζονταν από τη δριμύτητα και το οξύ ύφος που χαρακτηρίζουν τον Ζαχάροβιτς.

φιγούρες της πόρνης και της γυναίκας του δρόμου, αλλά αφορά τώρα πια τις αξιοσέβαστες γυναίκες των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων της πόλης- κατά τέτοιο τρόπο μάλιστα, ώστε να φαντάζει αυτή η μεταλλαγμένη μορφή της σεξουαλικής παραβατικότητας σα να είναι ήδη ομαλά εγκατεστημένη στην ‘καρδιά’ της ευυπόληπτης κοινωνίας.

Η διάδοση των φοβικών αναπαραστάσεων για την αυξανόμενη παρουσία μιας εκφυλισμένης θηλυκότητας που διαστρέφει και προδίδει την ουσία της ‘αληθινής’ γυναικείας φύσης, οπωσδήποτε αντανακλά το αυξημένο αντρικό άγχος απέναντι στις κυφορούμενες αλλαγές και το μειωμένο έλεγχο που μπορούν οι άντρες να ασκήσουν πάνω τους. Ωστόσο, αυτές οι έμφυλες αναπαραστάσεις δε φαίνεται να απεικονίζουν πιστά τις κοινωνικές διεργασίες,³⁴⁷ αλλά, μάλλον, τις παραποιούν ‘δημιουργικά’ με σκοπό να τις περιχαράκωσουν σε ασφαλή κανάλια, έτσι ώστε να αποτρέψουν το μοιραίο των ανατροπών στις έμφυλες σχέσεις. Η ιδεολογική ανάπλαση της πραγματικότητας, μπορεί να συνοψιστεί στο έργο της ‘μετάφρασης’ των κατεξοχήν πολιτικών ζητημάτων, που θέτει η γυναικεία χειραφέτηση για τη δομή και τις λειτουργίες της κοινωνίας, στη γλώσσα των ηθικών νοημάτων και των συμβολικών παραβιάσεων των καθγιασμένων διευθετήσεων. Έτσι, κάθετι που σχετιζόταν με όψεις της διείσδυσης των γυναικών σε ό,τι νοούνταν ως αντρικός δημόσιος χώρος,³⁴⁸ αλλά και της γυναικείας ορατότητας σ’ αυτόν,³⁴⁹ προσλάμβανε μία σημασία που ήταν δυσανάλογη με τις ‘πραγματικές’ διαστάσεις του και το εύρος της κοινωνικής του απήχησης.

Τα πλεονεκτήματα που παρέχει η χρήση και η καταδίκη των ‘εικόνων’ που προβάλλουν ως απεχθείς τις γυναικείες καταναλωτικές πρακτικές και την έκθεση του σεξουαλικοποιημένου θηλυκού σώματος είναι μάλλον προφανή: από τη μία συνενώνουν τον ανδρικό κόσμο σε μια διαταξική συμμαχία αντίδρασης ενάντια στο φάσμα της γυναικείας παραβατικότητας και τα επακόλουθα της, ενώ παράλληλα, φαίνεται πως

---

³⁴⁷ Αν δεν δεχτούμε, πως οι αναπαραστάσεις δε λειτουργούν ως φωτογραφία της κοινωνικής πραγματικότητας, θα ήταν δύσκολο να εξηγήσουμε τις φοβικές προσλήψεις της νεωτερικότητας από τον Ζαχάροβιτς, αλλά και από άλλους διανοούμενους της Πόλης. Το συντηρητικό περιβάλλον της πρωτεύουσας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σίγουρα δεν επέτρεπε τέτοιας έκτασης έμφυλες προκλήσεις, που να δικαιολογούν τον πανικό που διακρίνει κανείς στις αναπαραστάσεις των μοντέρνων ηθών.

³⁴⁸ Leonore Davidoff, “Regarding some ‘old husbands’ tales”, *ό.π.*, σ. 227-276.

³⁴⁹ Η Kathy Peiss (“Going public: women’s in nineteenth-century cultural history”, *American Literary History* 3/ 4 (1991), σ. 817-828) θεωρεί πως η ορατότητα και η δημοσιότητα που προσλάμβανε η φυσική παρουσία των γυναικών σε ανάμεικτα περιβάλλοντα ήταν από τις πιο προβληματικές όψεις της γυναικείας παρουσίας στο δημόσιο χώρο. Με το να εκτίθεται στα βλέμματα των ανδρών, η γυναικεία παρουσίαση του εαυτού έγινε ο κρίσιμος εκείνος παράγοντας που σημάδεψε τις αντιλήψεις για τη γυναικεία παραβατικότητα.

ενεργοποιούν τα ηθικά ανακλαστικά των γυναικών, προκειμένου να τις πείσουν να μην υπερβούν κάποια κρίσιμα όρια. Τέτοιες εικόνες, ακόμη, απορροφούν και κατασιγάζουν εν μέρει τις αντρικές ανησυχίες, στον ίδιο βαθμό που τις αποδεσμεύουν, καθώς με την κατάλληλη διαχείριση τους μπορεί να αναχθεί το απειλητικό άγνωστο στο καθησυχαστικό οικείο - δηλαδή, στην παραδοχή της αναλλοίωτης φύσης των γυναικών και στις σύμφυτες με το θηλυκό χαρακτήρα διαθέσεις να καταναλώνουν εμπορεύματα, να στολίζονται και να καλλιεργούν την ομορφιά τους για να προσελκύσουν το ανδρικό φύλο.³⁵⁰

Όταν ο Ζαχάροβιτς συνδέει την εξάπλωση του κορσέ με την πανίσχυρη, όπως αποδεικνύεται στο μυαλό των επικριτών του, ματαιόδοξη ωραιοπάθεια των γυναικών, λέει απλώς τη μισή αλήθεια, καθώς επιχειρεί να αποσυσχετίσει τη διάδοση του κορσέ από τη συνολική δυναμική των έμφυλων σχέσεων που τον πλαισιώνουν και από τον πλούτο των συμβολικών νοημάτων που εγγράφονταν στην ενδυμασία. Στην πραγματικότητα ο κορσές υπήρξε συστατικό τμήμα της γυναικείας 'έσω' ενδυμασίας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.³⁵¹ Θεωρήθηκε απαραίτητος για να συγκρατήσει το θεωρούμενο ως 'χαλαρό' γυναικείο σώμα και να τονίσει τις καμπυλότητες του· με τη σφιχτή εφαρμογή του πίεζε τη μέση, έτσι ώστε να διαγραφούν πιο έντονα το στήθος και οι γοφοί. Μια νέου τύπου θηλυκή φόρμα αρχίζει να διαμορφώνεται μέσα από το ύφασμα, που με τη σειρά του εφαρμόζει καλύτερα στο σώμα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου}, επιτρέποντας να διαφανούν οι γραμμές της – εντός του κορσέ - γυναικείας σάρκας.³⁵² Τα αποτελέσματα αυτών των μεταμορφώσεων θα είναι αξιοσημείωτα: αλλάζουν τα κριτήρια της σωματικής ομορφιάς, καθώς απαιτείται τώρα μια περισσότερο λεπτή σιλουέτα και μια πιο ανατομική γραμμή. Αναδύεται ακόμη ο υπαινικτικός κόσμος της 'κάτω' ενδυμασίας, που παίρνει το πραβάδισμα από τα περίπλοκα τεχνάσματα που εφαρμόζονται στην 'άνω'.³⁵³

---

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 824-825.

³⁵¹ Για τον κορσέ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα βλ. Valerie Mendes και Amy de la Haye, *20th Century Fashion*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1999, σ. 12-14. Οι συγγραφείς επισημαίνουν την ποικιλία των εσωρούχων στην ενδυμασία των γυναικών τον πρώιμο 20^ο αιώνα.

³⁵² Με αυτή την έννοια ο I. Culianu σημειώνει πως, σύμφωνα με τους ανθρωπολόγους, ανάμεσα στο 1880 και 1890 οι λειτουργίες της γυναικείας ενδυμασίας αλλάζουν· από εκεί που τα ρούχα τους θεωρούνταν ως εμπόδιο στο βλέμμα - και επομένως διατηρούσαν τη λειτουργία της απόκρυψης - και ως ένδειξη της αντρικής κατοχής, μεταβάλλονται σε μέσο διέγερσης της σεξουαλικής επιθυμίας και όχι πια της «καταστολής» της. Η θεωρία της «απρέπειας» (immodesty) που εκκινεί από αυτή την παραδοχή, κατανοεί την πράξη του ντυσίματος, όχι ως κάλυψη, αλλά ως απο-κάλυψη, (Ioan P. Culianu, "Review: a corpus for the body", *The Journal of modern history* 63/ 1 (1991), σ. 72).

³⁵³ George Vigarello, *Ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ. 179-184.

Ο κορσές ακόμη ενδυναμώνει το προτσές της απόδοσης περισσότερο ‘θηλυκών’ ιδιοτήτων στην γυναικεία ενδυμασία. Καθώς, το 19^ο αιώνα τα ρούχα επιδίωκαν να συμβολίζουν την αντίθεση των αντρών από τις γυναίκες, γινόταν όλο και πιο φανερή η πρόθεση να διαφοροποιείται η γυναικεία ενδυμασία από την αντρική σαν ένδειξη του ριζικού διαχωρισμού των φύλων: από τα μέσα του 19^{ου} που το ενδιαφέρον για τη μόδα και την ενδυμασία συνδέεται με τη θηλυκότητα, το ανδρικό ρούχο γίνεται αυστηρό με μουντά χρώματα, πρακτικό και ομογενοποιημένο, ενώ αντίθετα το γυναικείο παραμένει κατεξοχήν διακοσμητικό, ελάχιστα πρακτικό, περίτεχνα επεξεργασμένο και εκλεπτυσμένο, ιδιότητες που τις θεωρούσαν από τη σύσταση τους ως θηλυκές.³⁵⁴

Στο γυναικείο ρούχο της βικτοριανής εποχής αποτυπώνεται η επιπολαιότητα, η παθητικότητα και η υποτακτικότητα της κοινωνικής θέσης των γυναικών και μέσω αυτού προβάλλεται το μήνυμα πως οι γυναίκες που ντύνονται με τον πρέποντα τρόπο επιθυμούν να συμβιβαστούν με το «υποταγμένο-μαζοχιστικό πρότυπο»,³⁵⁵ το οποίο θεωρείται ως το πιο κατάλληλο για την ιδεώδη γυναίκα, αφού μάθαιναν από τη μικρή τους ηλικία, πως η ιδέα του να υποφέρουν τον πόνο, συνδέεται άρρηκτα με την ολοκληρωτική συμμόρφωση τους στην αντρική εξουσία.³⁵⁶ Ο κορσές ήταν το πιο αξιοσημείωτο παράδειγμα μεταφοράς αυτού του συμβολικού προτύπου στο ενδεδυμένο σώμα των γυναικών.

Το ιδεολογικό και ψυχολογικό αυτό πλέγμα της ‘εκούσιας’ υποταγής στο πρότυπο που περιγράψαμε - πρότυπο που φαίνονταν σαν ακλόνητος κανόνας της φυσικής τάξης πραγμάτων - παίρνει τη μορφή μιας παντοδύναμης ηθικής προσταγής, που, καθώς εσωτερικεύεται από τις γυναίκες, αναλαμβάνει πια το έργο της εναρμόνισης της ‘επιθυμίας’ τους με τις απαιτήσεις των αντρών. Έτσι, όσες γυναίκες δε φορούσαν κορσέ, κατηγορούνταν για την απώλεια της ηθικής τους θέσης, ενώ πολλές δέχονταν την

---

³⁵⁴ Bonnie S. Anderson και Judith P. Zinsser (επιμ.), *A History of their own*. ό.π., σ. 144-146.

³⁵⁵ Helene E. Roberts, “The exquisite slave: the role of clothes in the making of Victorian woman”, *Signs* 2/3 (1977), σ. 557.

³⁵⁶ Ο πόνος μπορεί να μην σχετίζεται απαραίτητα με την υποταγή στην πατριαρχική εξουσία, σύμφωνα με την κατεύθυνση που ακολουθεί η H. Roberts. Η πρόκληση πόνου στο ίδιο σου το σώμα και η δυνατότητα να τον υποφέρεις, μπορεί να γίνει πηγή ηδονής και αισθησιακής ευχαρίστησης. Το παράδειγμα που αναφέρει ο P. Σένετ (*Η τυραννία της οικειότητας*, ό.π., σ. 243-244) για τη μόδα που επικράτησε στη δεκαετία του '90 να τρυπουν οι γυναίκες τις θηλές τους, έτσι ώστε να γαντζώνουν εκεί πολύτιμα κοσμήματα, είναι χαρακτηριστικό: κάποια επιστολογράφος σε γυναικείο περιοδικό της εποχής εξηγεί το ότι υποβλήθηκε σε αυτή τη δοκιμασία για να νιώσει πιο όμορφα τα στήθη της. Πρόσθετε δε πως η μετακίνηση των κρίκων της προκαλούσε «έναν ηδονικό ερεθισμό». Νομίζουμε πως αυτή η οπτική είναι χρήσιμη, γιατί μας επιτρέπει να συλλάβουμε καλύτερα την πείσιμονα προσκόλληση των γυναικών στον κορσέ και, ακόμη περισσότερο, την από κάποιο σημείο και μετά πρόσδεση αυτού στον κόσμο της ερωτικής επιθυμίας και της προσωπικής ευχαρίστησης.

πίεση από τους άνδρες τους για να τον εφαρμόσουν στο σώμα τους και άλλες αισθάνονταν ηθικά ακέραιες, μόνο όταν τον χρησιμοποιούσαν.³⁵⁷

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο η δύναμη του «υποταγμένου- μαζοχιστικού προτύπου» που συνέβαλε στην επιτυχία του κορσέ. Άλλωστε, η μεγαλύτερη εξάπλωση του συνέβη προς το τέλος της βικτοριανής εποχής και μέχρι την αυγή του 20^{ου} αιώνα³⁵⁸ – πράγμα που δείχνει πως ενεργοποιούνται και άλλοι παράγοντες για να εξασφαλίσουν τη δημοφιλία του· η συναίσθηση της απελευθέρωσης του υποκειμένου σε συνδυασμό με την ανάδυση της θηλυκής επιθυμίας και του ναρκισσισμού, όπως και η πρωτόγνωρη ερωτικοποίηση του ανθρωπίνου σώματος, θα συνεργαστούν για αυτό το αποτέλεσμα.³⁵⁹ Βλέπουμε λοιπόν πως ένα από τα ισχυρότερα εμβλήματα της άσκησης της πειθαρχίας στο σωματικό περίβλημα της γυναίκας με το οποίο διατυμπανίζονταν η υποταγή της στο αντρικό φύλο και στη μοίρα της, όπως και η παθητικότητα της, εντάσσεται σε ένα διαφορετικό εννοιολογικό πλαίσιο και αποκτά τα σκοτεινά χαρακτηριστικά της διέγερσης της σεξουαλικής επιθυμίας και των ερωτικών φαντασιώσεων, τροφοδοτώντας τις αναπαραστάσεις για την ανησυχητική αισθησιακή πηγή που σπρώχνει το αρσενικό στον όλεθρο³⁶⁰ - με τον ίδιο τρόπο δηλαδή που αντιμετώπισε και ο Ζαχάροβιτς το όλο θέμα. Πώς όμως συνέβη αυτή η μετατροπή και τι κατέστησε δυνατή την εμπλοκή του κορσέ με το ερωτικό σενάριο;

Όπως είχαμε την ευκαιρία να θίξουμε και στην περίπτωση του αρώματος, η πίστη στην «ιδέα της ακούσιας εμφάνισης του χαρακτήρα στην επιφάνεια του σώματος»³⁶¹ που κυριαρχούσε κατά τον 19^ο αιώνα και η βικτοριανή σεμνοτυφία, εξόρισαν το τέχνημα από το πρόσωπο και οδήγησαν σε ουδέτερες και ως επί το πλείστον ομογενοποιημένες εμφανίσεις, με τις οποίες σκέπαζαν, κάτω από το πέπλο της ηθικής, κάθε πιθανώς ύποπτη ένδειξη που θα μπορούσε να εκληφθεί από τους άλλους ως σημάδι ελευθεριότητας, σεξουαλικής διαθεσιμότητας και υπέρμετρης φιλαρέσκειας. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ερωτικά ελκυστική εμφάνιση εξορίστηκε από το ορατό παρουσιαστικό και την ενδεδυμένη επιφάνεια του σώματος, βρίσκοντας ασφαλές καταφύγιο στα προφυλαγμένα από τα αδιάκριτα βλέμματα γυναικεία εσώρουχα ή στα κρυφά τεχνάσματα, όπως οι τρυπημένες θηλές ή οι ανεπαίσθητες επιστρώσεις του προσώπου με

---

³⁵⁷ Helene E. Roberts, *ό.π.*, σ. 564-565.

³⁵⁸ Η παραγωγή κορσέδων στη Γαλλία έφτασε από τους 1.500.000 κορσέδες το 1870 στα 6.000.000 στα 1900, ενώ είναι εντυπωσιακός και ο αριθμός των σχετικών διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, (George Vigarello, *Ιστορία της ομορφιάς*, *ό.π.*, σ. 183).

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 184-186· Helene E. Roberts, *ό.π.*, σ. 565.

³⁶⁰ George Vigarello, *Ιστορία της ομορφιάς*, *ό.π.*, σ. 186.

³⁶¹ Richard Sennett, *Η τυραννία της οικειότητας*, *ό.π.*, σ. 225.

πούδρα.³⁶² Η συνήθως συγκαλυμμένη λοιπόν ερωτική επένδυση του γυναικείου σώματος και η «απελευθέρωση της αυτοέκφρασης» τους,³⁶³ θα συνδεθούν άμεσα με το ‘παρβατικό’ ερωτικό σενάριο που διακινούσαν τα καλλυντικά, το άρωμα και ο κορσές.

Ίσως, έτσι κατανοήσουμε καλύτερα το μένος του Ζαχάροβιτς και των πιο συντηρητικών κύκλων για κάποιες όψεις του μοντερνισμού που σχετίζονται με το γυναικείο ζήτημα.

Η «Υγιεινή της καλλονής» και ο Δ. Χρηστάκης

Την ίδια περίπου εποχή που γράφει ο Ζαχάροβιτς το γραπτό που αναλύσαμε, και στον ίδιο τόπο, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη, δημοσιεύεται από τον γιατρό Δ. Χρηστάκη ένα ακόμη υγιεινολογικό σύγγραμμα, το οποίο πιθανότατα γνώρισε μεγάλη επιτυχία.³⁶⁴ Αν και σχεδόν συμπίπτει χρονικά με το έργο του Ζαχάροβιτς, εν τούτοις υπάρχει μεγάλη απόκλιση μεταξύ τους στον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα θέματα του γυναικείου καλλωπισμού και της καλλυντικής περιποίησης του σώματος.

Υπάρχει ένα κεφάλαιο στο βιβλίο του Χρηστάκη που τιτλοφορείται «Καλλονή»³⁶⁵ και θυμίζει πολύ στο ύφος του και στο περιεχόμενο του αντίστοιχα άρθρα ή βιβλία που έχουν σαν θέμα τους την «Υγιεινή της Καλλονής»: πραγματεύονται ζητήματα καλλωπισμού και φροντίδας του σώματος, ιδωμένα από την οπτική της υγιεινής, απευθύνονται στις γυναίκες για να τις συμβουλέψουν, να τις πληροφορήσουν ή να τις νουθετήσουν και, κάποιες φορές, παρουσιάζουν και προωθούν μια επεξεργασμένη και συστηματική θεώρηση της ομορφιάς και των τρόπων απόκτησης ή συντήρησης της. Τέτοια είναι και η περίπτωση του Χρηστάκη.

Δεν εκπλήσσει βέβαια καθόλου που ξεκινά το σχετικό με την ‘καλλονή’ κεφάλαιο του με την παράθεση του λίγο πολύ γνωστού ορισμού της ομορφιάς: «η καλλονή ουδέν έτερον είνε ή η αντανάκλασις και η ψηλαφητή έκφρασις της υγείας, άρα το σώμα δεν δύναται να είνε ωραίον αν δεν είνε υγιές».³⁶⁶ Στην παραδοχή αυτή της άμεσης συσχέτισης της ομορφιάς με την υγεία συμπυκνώνεται ένας αμετάθετος υγιεινολογικός τόπος και ένας διαχρονικός άξονας αναφοράς στις περί της υγιεινής

---

³⁶² Στο ίδιο, σ. 244-245.

³⁶³ Στο ίδιο, σ. 245-246

³⁶⁴ Δ. Χρηστάκης, *Υγιεινή των οικογενειών*, Κωνσταντινούπολη 1909. Η πρώτη έκδοση του έργου έγινε το 1904. Στον πρόλογο της β΄ έκδοσης ο συγγραφέας μιλάει με υπερηφάνεια για την «ταχεία» εξάντληση της πρώτης έκδοσης (σ. 7).

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 98-102.

³⁶⁶ Δ. Χρηστάκης, *ό.π.*, σ. 98.

πραγματείες. Η υγεία αντιμετωπίζεται εδώ ως το στέρεο υπόβαθρο που πάνω του θα αναπτυχθεί η εξαρτημένη μεταβλητή της ομορφιάς. Στη θεώρηση αυτή είναι αδύνατο να υπάρξει ένα όμορφο σώμα ή πρόσωπο αν δεν είναι ταυτόχρονα υγιές. Ας προσέξουμε πως ένας τέτοιος ορισμός της ομορφιάς είναι αναγκαστικά ασαφής, γιατί δε μας λέει τι πραγματικά είναι η ομορφιά, αλλά μόνο πώς εκδηλώνεται και προπάντων με τι συσχετίζεται: τη βλέπουμε μόνο ως «αντανάκλαση» ή ως «έκφραση» κάποιας βαθύτερης, εσωτερικότερης και πιο ουσιαστικής πραγματικότητας, αλλά χωρίς καμία αυτόνομη υπόσταση. Χρωστάει την ύπαρξη της, δηλαδή τη γένεση και την επιβίωση της, σε μία δύναμη που τη δημιουργεί και ανά πάσα στιγμή μπορεί να την ακυρώσει. Στο υγεινολογικό γνωστικό σχήμα που ακολουθεί ο συγγραφέας, η υγεία υποστασιοποιείται ως ομορφιά στο ανθρώπινο σώμα, όταν και εφόσον αφήνει το υλικό αποτύπωμα της στο εξωτερικό σύνορο αυτού του σώματος, δηλαδή στο δέρμα. Με τα λόγια του συγγραφέα, η υγεία χαρίζει στο δέρμα «την φαιδράν λάμψιν της νεότητας και της δροσερότητας», ενώ η άσχημη από υγιεινής απόψεως κατάσταση του δέρματος καταλήγει στην ξήρανση και στο ρυτίδωμά του.³⁶⁷

Αν ο Χρηστάκης έμενε μόνο σε αυτό, δεν θα διέφερε σε τίποτα από τις ανάλογες πραγματείες του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια θεώρηση που μέχρι τώρα επαρκούσε για να τοποθετηθεί κανείς στο ζήτημα της ομορφιάς, αν δεν ήθελε να την αντιμετωπίσει ‘καθ’ εαυτή’, αλλά απλώς επιχειρούσε να ασκήσει κριτική στο φάσμα των δραστηριοτήτων που περιστρέφονται γύρω από τις φροντίδες του σώματος ή να πάρει τις αποστάσεις του από αυτές, χλευάζοντας συνάμα την ταπεινή και ανάξια για πολιτισμένους ανθρώπους τέτοιου είδους ενασχόληση. Αλλά όμως η «υγιεινή της καλλονής» - ακριβώς επειδή διαλέγεται και διασταυρώνεται με άλλους χώρους παραγωγής λόγου για την ομορφιά και τον καλλωπισμό (εμπορευματική κουλτούρα, μόδα και διαφήμιση, γυναικεία περιοδικά) και επειδή αισθάνεται πως οι έμμενες διαβεβαιώσεις της τυπικής υγιεινής για τον κλασικό δεσμό υγείας-ομορφιάς δεν πείθουν κανένα ή, στην καλύτερη περίπτωση, αποδεικνύουν την τρομερή ανεπάρκεια τους να πάρουν υπόψη τους τις ανησυχίες, τις ανάγκες, τους προβληματισμούς των γυναικών για μια όμορφη όψη και ένα θελκτικό σώμα, όπως αποδεικνύεται και από τη ζήτηση των προϊόντων καλλωπισμού - πάει πολύ μακρύτερα από τις νομιμόφρονες δηλώσεις πίστης προς την απέριτη καθαριότητα της κυρίως υγιεινής, αλλά και από την μεγαλύτερη ή

---

³⁶⁷ Στο ίδιο.

μικρότερη απέχθεια της τελευταίας για το είδος εκείνου του καλλωπισμού που δύσκολα μπορεί να στριμωχθεί στις φροντίδες καθαριότητας του σώματος.

Όμως, η «υγιεινή της καλλονής» δεν ξεπερνάει μόνο κατά πολύ τις αφετηριακές βάσεις της τυπικής υγιεινής, αλλά έχει και διαφορετικές φιλοδοξίες: στόχος της είναι να τοποθετηθεί στο πεδίο του καλλωπισμού, να το ελέγξει και να το καθοδηγήσει. Για να γίνει αυτό, πρέπει να πάρει υπόψη της τις ευαισθησίες των ανθρώπων και τα κίνητρα που τους ωθούν να ευπρεπίσουν το παρουσιαστικό τους και να βελτιώσουν την όψη τους. Πρέπει ακόμη να υποδεικνύει λύσεις για τα προβλήματα που δημιουργούνται, όταν το ιδεώδες του κάλλους απέχει αισθητά από την κατάσταση που βρίσκεται το σώμα και όταν κάθε είδους δερματικές ατέλειες, δύσμορφα χαρακτηριστικά, αφύσικες αναλογίες μελών του προσώπου ή του σώματος, απαιτούν τη διόρθωση ή τη ‘θεραπεία’ τους. Και οφείλει τέλος να κάνει πιο σοβαρές προσπάθειες για να επιβραδύνει τη ροή του χρόνου για να καταφέρει να συντηρήσει επί μακρόν τη νιότη και να αναζωογονήσει με τεχνητά μέσα τα φθαρμένα σώματα - απ’ ότι τουλάχιστον έκανε ή υποσχόταν να κάνει η κλασική υγιεινή με τις χλιοειπωμένες υποδείξεις της για τακτική και μετρημένη ζωή, σωστή διατροφή, επαρκή ύπνο και άφθονη εγκράτεια...

Αν και ο Χρηστάκης δεν παραμερίζει, ούτε και αγνοεί τις παλιότερες ηθικο-δietetικές και ‘ασκητικές’ πειθαρχίες του σώματος,³⁶⁸ ωστόσο, με το να ενστερνίζεται τις περί καλλονής ανησυχίες των γυναικών, εισχωρεί όλο και πιο βαθιά στο καλλωπιστικό και κοσμητικό σύμπαν της εποχής του.³⁶⁹ Έτσι, συνιστά ανεπιφύλακτα τη γλυκερίνη και την λανολίνη για την προφύλαξη του ξηρού δέρματος από το κρύο³⁷⁰ και προσθέτει πως η «χρήσις της γλυκερίνης καθιστά απαλός και λευκός τας χείρας»³⁷¹. Διακρίνει πολλών ειδών σαπούνια με διαφορετική σύσταση και ωφελιμότητα για τις επιφάνειες του δέρματος. Ανάμεσα σε αυτά αναφέρει τα αρωματικά,³⁷² τους «αμυγδάλινους σάπωνας» και το ‘διαφανές’ σαπούνι γλυκερίνης. Έχει κάποιους ενδοιασμούς για ορισμένους τύπους σαπουνιών, τα οποία είναι χρωματισμένα με μεταλλικά άλατα και αντί αυτών προτείνει το λευκό ή το κίτρινο σαπούνι· εκθειάζει

---

³⁶⁸ «...βίος εγκρατής και τακτικός, δίαιτα όσο το δυνατόν ολιγώτερον ζωική» (στο *ίδιο*, σ. 101). Αφού αναδεικνύει το χρώμα ως συστατικό της καλλονής, υπογραμμίζει και τους εχθρούς της: η πολυφαγία, τα καρυκεύματα, τα αρωματικά, τα οινόπνευμα, «...αι αγρυπνία, αι ηθικά αληθόνες, τα στενά φορέματα και υποδήματα...» (στο *ίδιο*, σ. 101).

³⁶⁹ «Πολλάκις θαύματα επιτελεί η χειρουργική», (στο *ίδιο*, σ. 99).

³⁷⁰ Στο *ίδιο*, σ. 60.

³⁷¹ Στο *ίδιο*, σ. 102.

³⁷² «...οι λεγόμενοι εκλεκτοί ή κοσμητικοί σάπωνες», που τους θεωρεί κατάλληλους για «λουτρά ευαισθήτων ανθρώπων και μάλιστα γυναικών», (στο *ίδιο*, σ. 170).

μάλιστα τις αντισηπτικές και κοσμητικές ιδιότητες του τελευταίου και θεωρεί πως είναι το μόνο που χρησιμεύει για τον καθαρισμό του δέρματος.³⁷³

Η αναφορά του στα λουτρά είναι εκτεταμένη· κάνει λόγο για τα θερμά λουτρά, τα ατμόλουτρα ή τουρκικά, τα χλιαρά και τα θαλάσσια, ενώ δεν παραλείπει να σημειώσει τα «τοπικά» λουτρά, στα οποία συγκαταλέγονται τα «ημίλουτρα» και τα «λουτρά έδρας», για τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν και «καδίσκοι ή μικρά χαμηλά βαρέλια».³⁷⁴ Αναφέρει, ακόμη, και κάποια κατηγορία λουτρών στα οποία θα μπορούσαν να προστεθούν και φαρμακευτικά σκευάσματα, όπως θειούχα, αλατούχα, αλκαλικά και αρωματικά, των οποίων τη δοσολογία πρέπει να κανονίζει ο γιατρός. Εκτός αυτών, ωστόσο, «...υπάρχουσι και έτερα, των οποίων εγένετο χρήσις παρ' αρχαίοις, άτινα και σήμερα εν χρήσει παρά των γυναικών, ιδία των δια την καλλονήν του δέρματος ενδιαφερομένων, ως απαλυντικά και καλλυντικά του δέρματος δια γάλακτος, ελαίου, οίνου, αίματος κτλ δια το δαπανηρόν όμως αυτών αποτελούσι μάλλον λουτρά πολυτελείας και είνε απρόσιτα, δι ο λίαν επωφελώς αντικαθίστανται ταύτα δια των αρωματικών, τα οποία παρασκευάζουσι χύνουσι εν τω ύδατι του λουτρού ποσότητα τινα βάμματος βενζόης, μύρρα, τολουταίου βαλσάμου ή ετέρου αρωματικού».³⁷⁵ Εκτός των συνηθισμένων ή των αρωματικών – ‘φαρμακευτικών’ λουτρών, όπου το σώμα εμβυθίζεται στο νερό, συστήνει και μια ελαφρά διαφορετική μορφή φροντίδας καθαριότητας του σώματος, όπως το πλύσιμο του «...δια σπόγγου μεθ' ύδατος βρασθέντος και ψυχρανθέντος» δύο φορές την ημέρα για τη διατήρηση «ανθηράς επιδερμίδος και σκληρών σαρκών».³⁷⁶

Προτρέπει σε «...δια χλιαρού ύδατος και σάπωνος πλύσεις...τουλάχιστον άπαξ κατά δεκαπενθήμερον εις όλα τα μέρη του σώματος...άνευ διακρίσεως ηλικίας, φύλου και περιστάσεων».³⁷⁷ Αισθάνεται πάντως την ανάγκη να επιστήσει την προσοχή στις «υπερβολικάς φροντίδας υπέρ καθαριότητας» γιατί καταστρέφουν την ομορφιά του προσώπου, αφού «αι καταχρήσεις πλύσεως» διαλύουν και αφαιρούν το «σμιγματογόνο επίχρισμα, όπερ προσδίδει το χνοώδες εις την επιφάνειαν της επιδερμίδος».³⁷⁸ Σε άλλο σημείο του έργου του επιστρέφει πάλι στην επισήμανση της βλάβης που επιφέρει η

---

³⁷³ Στο ίδιο, σ. 170-171.

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 132-133.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 132.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 101.

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 59.

³⁷⁸ Στο ίδιο.

μεγάλη συχνότητα των θερμών λουτρών στην ‘καλλονή’ των γυναικών,³⁷⁹ ενώ και αλλού αναφέρεται στους κινδύνους από την πολύ συχνή χρήση λουτρών, καθώς «χαυνούσι τον οργανισμόν» και το σώμα γίνεται ευαίσθητο στις καιρικές μεταβολές.³⁸⁰

Είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικός για τις περιποιήσεις και τις πρακτικές καθαριότητας των γυναικών που αφορούν το πρόσωπο. Καταδικάζει τη συνήθεια να πλένουν το πρόσωπο τους με «ψυχρό νερό» όταν είναι ιδρωμένες, αλλά και τη χρησιμοποίηση «επιβλαβών κοσμητικών οξειδίων» σ’ αυτό- πρακτικές που καταστρέφουν το δέρμα και το ρυτιδώνουν πρόωρα.³⁸¹ Συμβουλεύει να χρησιμοποιείται με προσοχή και περίσκεψη στο πρόσωπο ακόμη και το ‘κοσμητικό σαπούνι’, γιατί η συχνή επαφή του με το δέρμα θα προκαλέσει διάλυση των στρωμάτων της επιδερμίδας και θα επιφέρει δερματικά προβλήματα (εξανθήματα, ‘ρωγμές’, ‘ρυτίδες’).³⁸² Θεωρεί πως οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη ανάγκη καθαριότητας, λόγω της φύσης των ενδυμάτων τους που παρασύρουν τη σκόνη, η οποία μπορεί να προκαλέσει μολύνσεις στο σώμα τους και, ίσως, κάποια μορφή καρκίνου της μήτρας.³⁸³

Στο θέμα της φυσικής άσκησης για τις γυναίκες κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο ποδήλατο και στις συζητήσεις που γίνονται για το αν πρέπει να επιτραπεί η χρήση του από τις γυναίκες. Αναφέρει την άποψη κάποιου, μάλλον γιατρού, ο οποίος διαπιστώνει παθήσεις των γεννητικών οργάνων στις γυναίκες που ποδηλατούν. Ο ίδιος πάντως δίνει μια καταφατική απάντηση στο ερώτημα, αφού όμως τηρηθούν κάποια απολύτως αναγκαία προφυλακτικά μέσα, όπως η μέτρια ταχύτητα που πρέπει να αναπτύξει η ποδηλάτισσα, η συχνή ανάπαυση, οι μικρές αποστάσεις που μπορεί να διανύσει, τα «επιτήδεια» ρούχα και η πρόνοια που πρέπει να λάβει ώστε να μη φορά στήθόδεσμο κατά τη διάρκεια της ποδηλασίας. Κατά τη γνώμη του, το ποδήλατο συντελεί στην ανάπτυξη και διάπλαση του στήθους και στην καλή λειτουργία των ωοθηκών και της μήτρας, ενώ ταυτόχρονα έχει θετική επίδραση στο νευρικό σύστημα των κοριτσιών και των νέων γυναικών, που δείχνουν προδιάθεση για υστερία.³⁸⁴

Δεν μας εντυπωσιάζει βέβαια το γεγονός πως η υγιεινή του Χρηστάκη συμπλέει με τις κυρίαρχες ιδεολογικές απόψεις που εξακολουθούν να αντιλαμβάνονται το

---

³⁷⁹ Για να δείξει τι θεωρεί ως ‘υπερβολή’ και ‘κατάχρηση’, δίνει το ακριβές μέτρο της κανονικής κατ’ αυτόν συχνότητας πλυσίματος του σώματος: «...θα λαμβάνωσιν μόνον καθ’ εβδομάδα ή κατά δεκαπενθημερίαν έν χλιαρόν σαπουνούχον λουτρόν», (στο *ίδιο*, σ.101).

³⁸⁰ Στο *ίδιο*, σ. 132.

³⁸¹ Στο *ίδιο*, σ. 59.

³⁸² Στο *ίδιο*, σ. 170-171.

³⁸³ Στο *ίδιο*, σ. 132.

³⁸⁴ Στο *ίδιο*, σ. 161-163.

γυναικείο σώμα με όρους κατωτερότητας και ευθραυστότητας.³⁸⁵ Αντίθετα, είναι περισσότερο επιτονισμένη, αν και πιο ήπια στην εκφορά της, η γυναικεία εξάρτηση από τους βιολογικούς προσδιορισμούς αυτού του σώματος. Η ιατρική επιχειρηματολογία της εποχής επεξεργάζεται και προβάλλει συστηματικά όρους, προϋποθέσεις και καθήκοντα που κυκλώνουν παραλυτικά τις όποιες γυναικείες δραστηριότητες, τις οποίες τείνει να αποτιμά με μοναδικό γνώμονα την ωφέλεια ή τη βλάβη που μπορεί να επιφέρουν στην «υγεία» τους - μια έννοια που ταυτίζεται, όπως είδαμε, σχεδόν απόλυτα με την αναπαραγωγική ικανότητα τους και την καταλληλότητα τους να αναθρέψουν τα παιδιά τους.³⁸⁶ Οι γυναίκες ενοικούν στο σώμα τους και αυτό το σώμα αποκτά πρωταρχικά μια βιοπολιτική διάσταση στο λόγο της ιατρικής και της υγιεινής. Οι υγιεινιστές επιχειρούν να το αναστηλώσουν, να του προσδώσουν δύναμη, να το προφυλάξουν από σωματικές και ψυχικές ασθένειες που εκπορεύονται από τον έμμηνο κύκλο των γυναικών, να το προστατέψουν από τις επιδημίες και την ύπουλη δράση των μικροβίων, έτσι ώστε αυτό να καταστεί ικανό να παραγάγει μια υγιή νέα ζωή, σε μια κοινωνία που τρομάζει για το μέλλον της από τις απειλητικές επιπτώσεις μιας ‘κακής’ κληρονομικότητας.

Δεν παραγνωρίζει ο Χρηστάκης σε καμία περίπτωση αυτή τη σύλληψη και αυτό το πρόταγμα για το γυναικείο φύλο, για τη φύση τους, για το σώμα τους και τον προορισμό τους. Ωστόσο, όπως προείπαμε, δεν στρέφει τις πλάτες του προς μια άλλη χρήση του σώματος που ανέδειξε η εποχή του, και που αναφέρεται στην περιποίηση της επιφάνειας του, στη δράση πάνω του με ποικίλα θεραπευτικά-φαρμακευτικά, τεχνολογικά και κοσμητικά μέσα, προκειμένου να επιτύχει μια ελκυστική εμφάνιση. Εάν το σοβαρότερο και αυστηρότερο κομμάτι της υγιεινής βλέπει το γυναικείο σώμα ως πηγή ζωής, υπάρχει και ένα άλλο που αντιλαμβάνεται, κάπως συγκεχυμένα, πως είναι και- κάτι- άλλο, δηλαδή ένα όχημα πολλαπλών πολιτισμικών νοημάτων και σημάνσεων για την κάτοχο του, καθώς και φορέας δημιουργίας ταξικών, έμφυλων και προσωπικών ταυτοτήτων. Σε κάθε περίπτωση πάντως, αντιλαμβάνεται πολύ πιο ξεκάθαρα το πόσο έντονα απασχολεί τις γυναίκες - αλλά και τους άνδρες- το ζήτημα του καλλωπισμού και της κοινωνικά αποδεκτής παρουσίας του σώματος.

---

³⁸⁵ Όταν ο συγγραφέας κάνει λόγο για τον ύπνο, θεωρεί πως για τον άνδρα αρκεί η οχτάωρη ανάπαυση, ενώ για τη γυναίκα χρειάζεται τουλάχιστον δεκάωρος ύπνος, όπως και για τα παιδιά των οποίων ο οργανισμός μοιάζει πολύ με εκείνον των γυναικών, (στο *ίδιο*, σ. 206).

³⁸⁶ Έτσι, όταν αναφέρεται στον «στηθόδεσμο», στηλιτεύει εκείνους τους σφιχτούς κορσέδες που, αντί να στηρίζουν το στήθος, το πιέζουν, με αποτελέσματα οδυνηρά για την «γαλακτοφόρον δύναμιν της γυναικός», (στο *ίδιο*, σ. 173). Για τη σύνδεση της υγείας των γυναικών με τον αναπαραγωγικό τους κύκλο μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, βλ. Barbara Harrison, “Women and Health”, στο Jane Purvis (επιμ.), *Women’s History: Britain, 1850-1945. An introduction*, St. Martin’s Press, Νέα Υόρκη 1995, σ. 157-192.

II. Χριστόπουλλος: μια αμφιλεγόμενη καταδίκη των καλλυντικών

Ο «καθηγητής των φυσικών στο γυμνάσιο Χανίων» παρουσιάζει το σύγγραμμα του, που έλαβε την έγκριση της Ανώτερης Διεύθυνσης της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας, ως εγχειρίδιο για το μάθημα της σχολικής υγιεινής, που πρόκειται να εισαχθεί στα σχολεία.³⁸⁷ Κανένα καινούριο στοιχείο δεν κομίζει ο Χριστόπουλλος στα όσα έχουμε δει, ούτε και καμία πρωτότυπη σύνθεση της υγιεινής με τον καλλωπισμό δεν εισάγει. Η υγιεινή του είναι βέβαια πιο συγκροτημένη και καλύτερα θεμελιωμένη επιστημονικά, απ' όσο οι προηγούμενες που είδαμε.

Στο έργο του, οι πλύσεις του προσώπου και του σώματος εντατικοποιούνται, η καθαριότητα προσλαμβάνει πιο κοντινά στα δικά μας πρότυπα χαρακτηριστικά και αναλύεται καλύτερα η συμβολή του δέρματος στη διατήρηση της όλης υγείας του οργανισμού.³⁸⁸ Κεντρικό ρόλο στην καθαριότητα καλείται να παίζει το σαπούνι, γιατί απαλλάσσει το δέρμα από τη σκόνη και την ακαθαρσία.³⁸⁹

Δεν εκπλήσσει βέβαια η εναντίωση του Χριστόπουλλου στα καλλυντικά,³⁹⁰ ούτε και η στοίχιση του πίσω από όσους θεωρούν επιβλαβέστατη συνήθεια τη χρήση του στηθόδεσμου από τις γυναίκες.³⁹¹ Ωστόσο, αν προσέξουμε καλύτερα, θα δούμε πως η απόρριψη των καλλυντικών από μέρους του όχι μόνο δεν είναι καθολική και απόλυτη, αλλά διαφαίνεται και μία πρόθεση ευμενούς αντιμετώπισης ή τουλάχιστον ανοχής κάποιων από αυτά: αν τα «πλείστα των ψιμυθίων» είναι ιατρικώς ακατάλληλα και επικίνδυνα για την ατομική υγεία, όπως ισχυρίζεται, έπεται πως υπάρχουν και κάποια που δεν είναι επικίνδυνα, γιατί δεν έχουν σα συστατικά τους τον μόλυβδο και το αρσενικό. Αλλά ακόμη και αυτά, τα δηλητηριώδη των καλλυντικών, που και μόνο η αναφορά του ονόματός τους παλιότερα, σκανδάλιζε τις ηθικές ευαισθησίες και σκόρπιζε την ανησυχία σε υγιεινιστές και γιατρούς, «δύνανται» και να μην «καταστώσιν επικίνδυνα». Ο βέβαιος σωματικός όλεθρος που προξενούν τα ψιμύθια, σύμφωνα με παλιότερες ιατρικές και υγιεινολογικές πραγματείες, μετατρέπεται στον Χριστόπουλλο

---

³⁸⁷ Παναγιώτης Χρ. Χριστόπουλλος, *Στοιχεία Υγιεινής. Προς χρήσιν των μαθητών των δημοτικών σχολείων και των οικογενειών*, Χανιά 1912.

³⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 41- 44 και σ. 49.

³⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 44 και σ. 49

³⁹⁰ Παραθέτουμε ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα: «Τα κοσμητικά δέον να αποφεύγωμεν, διότι η χρησιμότης των αμφισβητείται· ιδίως τα λιπαρά, την πούδραν και τα ψιμύθια, διότι ξηραίνουν και ερεθίζουν το δέρμα. Εκτός τούτου, τα πλείστα των ψιμυθίων, ως έχοντα βάσιν τον μόλυβδον και το αρσενικόν και άλλα δηλητηριώδη συστατικά, δύνανται να καταστώσιν επικίνδυνα». (Σημ: τα πλάγια γράμματα είναι δικά μας), (στο ίδιο, σ. 49)

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 57

σε ένα απλό ενδεχόμενο! Ο άτεγκτος τόνος και η αυστηρή και απερίφραστη καταδίκη υποχωρούν προς χάρη μιας πιο ισορροπημένης αντιμετώπισης, ανοιχτής στις πιθανότητες, στην εισαγωγή άλλων μεταβλητών ίσως, σίγουρα όμως θετικά διακεείμενης στην αποδοχή της σχετικής αξίας των ιατρικών αιτιάσεων για την κοσμητική.

Αν όμως «ιδίως» τα «λιπαρά», η πούδρα και τα ψιμύθια μπορούν να προκαλέσουν βλάβες στον οργανισμό, όπως πιστεύει, ποια είναι τα μη κατανομαζόμενα καλλυντικά που μένουν έξω από τον κατάλογο; Αναμφισβήτητα το άρωμα, το οποίο μάλλον δεν θα διέφευγε της προσοχής του υγεινολόγου μας και σίγουρα θα σχολίαζε τα περί κεφαλαλγίας και λιποθυμιών που προκαλούν, εάν ήταν όντως εχθρικός στην κοσμητική χρήση του. Οι πομάδες, ίσως να συγκαταλέγονται στα «λιπαρά», όπως και τα cold cream, και πιθανόν σ' αυτή την κατηγορία θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τις κρέμες του προσώπου και του δέρματος.

Κλείνοντας το θέμα των κοσμητικών, θα πρέπει να τονίσουμε πως ο Χριστόπουλλος εκστομίζει μια εκπληκτική φράση: «...η χρησιμότης των αμφισβητείται». Ανεξάρτητα από το αν το συνειδητοποιεί ή όχι, οι ρόλοι έχουν αναστραφεί πλήρως και ολόκληρο το 'παραδοσιακό' υγεινιστικό οπλοστάσιο, που ανακατεύει ηθικές αρχές, επιστημονικές αποφάνσεις, και κανόνες ευπρέπειας, βρίσκεται πλέον σε θέση άμυνας και αναδιπλώνεται, μιας και αισθάνεται την ανάγκη να αμφισβητήσει αυτό, που σε άλλους καιρούς θα ήταν αδιανόητο και να το φανταστεί - πόσο μάλλον να το θέσει υπό συζήτηση· δηλαδή, το αν τα καλλυντικά έχουν κάποια χρησιμότητα!

Όσον αφορά τον στηθόδεσμο, μια υποψία απολογητικής διάθεσης διακρίνει και εδώ το ύφος και τα επιχειρήματα του Χριστόπουλλου. Ο στηθόδεσμος αποκηρύσσεται βέβαια, γιατί παραμορφώνει τα μέλη του σώματος, αλλά το κακό που προκύπτει δεν αφορά το αναπαραγωγικό σύστημα των γυναικών και τη δυνατότητα τους να γεννήσουν υγιή παιδιά, αλλά, όπως ρητά διατυπώνεται, τη ζημιά που προκαλεί στην «πλαστικότητα» και την «ωραιότητα» του σώματός τους.³⁹² Είτε θεωρήσουμε τα λεχθέντα, έναν τακτικό ελιγμό του Χριστόπουλλου για να ανακόψει το ρεύμα των γυναικών που φορούν στηθόδεσμο, καθώς βλέπει πως τα εμπνευσμένα από την ιατρική και την ευγονική υγιεινή επιχειρήματα, δεν κατάφεραν να τις πείσουν για να τον εγκαταλείψουν, είτε θεωρήσουμε πως εκφράζουν τις αληθινές πεποιθήσεις του, γεγονός είναι, πως η υγιεινή, μέσω αυτού, μιλάει πια τη γλώσσα των γυναικών, όταν απευθύνεται

---

³⁹² Στο ίδιο, σ. 57.

στις γυναίκες, ή τέλος πάντων, τη γλώσσα που πιστεύει πως είναι των γυναικών και, άρα, αυτές μπορούν, απολύτως φυσιολογικά και εύκολα, να την καταλάβουν...

Η μετριοπάθεια στην επιχειρηματολογία του και τα ήπια χτυπήματά του ενάντια στα ψιμύθια και στον στηθόδεσμο, δείχνουν πως η υγιεινή του Χριστόπουλλου δεν σκοπεύει να αφορίσει, αλλά να διαλεχτεί με την κοσμητική για όσα ζητήματα τις έχουν φέρει από παλιά αντιμέτωπες. Βρισκόμαστε σε μία φάση που η υγιεινή δεν υποτιμά την αντίπαλό της και δεν παραβλέπει τη δυναμική του. Δεν επιχειρεί πια να εξαλείψει την κοσμητική με την 'καθαρότητα', την ανώτερη αποτελεσματικότητα και τον ατόφιο ορθολογισμό του προτάγματος της, αλλά επιδιώκει να της επιβληθεί ως η ανώτερη καθοδηγητική αρχή που διαμορφώνει τις εξελίξεις της· και αυτό θα το πετύχει με το να απενεργοποιήσει, και στην πορεία, αφομοιώσει το πιο εκρηκτικό για την κοινωνική συνοχή φορτίο της.

Άλλωστε, τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, οι θεράποντες της υγιεινής και οι πολυποίκιλοι θιασώτες της δεν μπορούν να κρύψουν μια πραγματικότητα που τους ξεπερνά: η κοσμητική έχει βγει πια, περισσότερο ή λιγότερο δειλά, στο φως της μέρας. Ενσωματώνεται στις εμπειρίες των γυναικών ή (και) τις διαπλάθει, παρέχοντας τους τα μέσα, τις τεχνικές, τη (συμβολική) γλώσσα και τους κοινωνικούς χώρους για να συστήσουν έμφυλες και ταξικές κοινωνικές ταυτότητες και να 'ντύσουν' τις προσωπικότητες τους ή για να ανταποκριθούν στους επικοινωνιακούς ρόλους που θα επιλέξουν οι ίδιες. Διεισδύοντας δε η κοσμητική τόσο βαθιά στην καθημερινότητα τους και αλλάζοντας τον τρόπο που έβλεπαν τον εαυτό τους, επομένως και αυτόν που τις έβλεπαν οι άλλοι, θα καταστεί εν τέλει το πιο ισχυρό και με τη μεγαλύτερη διάρκεια σημαίνον του μετασχηματισμού της ζωής τους.

Οι πιο διορατικοί από τους υγιεινολόγους - και όχι μόνο - καταλάβαιναν πως αυτή η διαδικασία είναι ανεπίστρεπτη και πως όφειλαν να χαράξουν πολιτικές τέτοιες που να προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα που δημιουργήσε η 'θηλυκή' κοσμητική.

Κεφάλαιο 4

Κουρεία, κομμωτήρια και Κολόνιες

Κουρεία και Κομμωτήρια στο τέλος του 19^{ου} αιώνα

Τα κουρεία, τα κομμωτήρια και τα μυροπωλεία αποτέλεσαν αναμφίβολα τους βασικούς πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση του «προσώπου» του αντρικού και του γυναικείου καλλωπισμού καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}. Για μεγάλο μάλιστα διάστημα σχεδόν μονοπόλησαν τις εξελίξεις σ' αυτόν τον χώρο, καθώς μόνο από τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα ξεπροβάλλουν κάποιες άξιες λόγου επιχειρήσεις παραγωγής αρωμάτων ή καλλυντικών, που δεν θα παραπέμπουν άμεσα στο πανίσχυρο πρότυπο του κομμωτή/ κουρέα ή μυροπώλη που διαθέτει στο κατάστημα του καλλωπιστικά προϊόντα ή (και) παράγει ορισμένα από αυτά. Οι άλλοι μεγάλοι πρωταγωνιστές που θα θέσουν τη σφραγίδα τους στην ανάπτυξη του πεδίου αυτού του πρώιμου εμπορευματικού καλλωπισμού, δηλαδή τα φαρμακεία, αν και δε θα υστερήσουν και πολύ χρονικά από την εμπλοκή τους με τις δραστηριότητες της εμπορίας, της παρασκευής και της διαφήμισης καλλυντικών ειδών για το πρόσωπο και το σώμα και των δύο φύλων, ωστόσο η ανάμιξη τους σε καμιά περίπτωση δε θα προσλάβει αυτά τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, που σχεδόν θα ταυτίσουν τους κομμωτές και τους κουρείς με τον καλλωπισμό της περιόδου που μελετούμε. Για τα Ινστιτούτα Καλλονής μπορούμε να πούμε πως μόνο στο μεσοπόλεμο θα αποκτήσουν ολοκληρωμένα την υπόσταση μιας επιχείρησης προσέγγισης του καλλωπισμού του σώματος με πιο σύνθετους και 'ολιστικούς' όρους, ενώ για τα πολυκαταστήματα ή τα καταστήματα ειδών νεωτερισμού, πως είναι ιδιαίτερα ριψοκίνδυνο με βάση τα στοιχεία της παρούσας έρευνας να αποτιμηθεί στα σοβαρά η συμβολή τους στη διαμόρφωση του τοπίου του καλλωπισμού.

Σε μια εποχή που το ενδιαφέρον για μια προσεγμένη εμφάνιση – με την εξαίρεση βεβαίως της καθαυτής ενδυμασίας και των απαραίτητων για μια κοινωνικά επιδοκιμαστέα έκθεση του σώματος στο δημόσιο χώρο ενδυματολογικών εξαρτημάτων-επικεντρώνονταν στην περιποίηση και στο βάψιμο των μαλλιών, στην προστασία, την καθαριότητα και την λεύκανση της επιδερμίδας, αλλά και στην προσπάθεια δημιουργίας μιας υπό όρους αρωματισμένης ατμόσφαιρας που ανέδιδε το σώμα, το πρόσωπο και τα προσωπικά αντικείμενα του ατόμου, οι κομμωτές, οι κουρείς και οι μυροπώλες κάλυπταν

τις πιο βασικές καλλωπιστικές ανάγκες, έπαιζαν το ρόλο του συμβούλου και του ειδικού στην επεξεργασία της εικόνας του εαυτού, μετέφεραν στο διψασμένο για καινοτομίες αστικό και μικροαστικό κοινό τους την προχωρημένη δυτική τεχνογνωσία και τους εκάστοτε ευρωπαϊκούς ‘συρμούς’ και εμπορεύονταν σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα καλλυντικά και μεγάλη γκάμα καλλωπιστικών βοηθημάτων (γάντια, γραβάτες, μαντήλια, κτένες κλπ) στους άνδρες και στις γυναίκες της εποχής. Αρκετά γρήγορα μάλιστα οι πιο προβεβλημένοι από αυτούς θα περάσουν με επιτυχία στο χώρο της παραγωγής κάποιων καλλυντικών ειδών που είχαν την περισσότερη ζήτηση και ταυτόχρονα δε φαίνεται να παρουσίαζαν μεγάλες τεχνικές δυσκολίες στην παρασκευή τους, όπως συμβαίνει με τις κολόνιες, τις «βαφές τριχών», αλλά και, σε μικρότερο βαθμό, με ορισμένα άλλα αρωματικά υγρά (ύδωρ λεβάντας, ροδόνερο κλπ).

Όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στο ότι η απαρχή της εμφάνισης αυτών των εμβλημάτων του νεωτερισμού στο σώμα της πόλης πρέπει να τοποθετηθεί στη δεκαετία του '80.³⁹³ Στο αναπτυσσόμενο εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας και γύρω από την Ερμού, την Αιόλου, και σύντομα στις Πανεπιστημίου και Σταδίου μπορούσε κανείς να παρατηρήσει κουρεία, που δεν είχαν σχέση με τα παλιά λαϊκά «μπαρμπεριά»,³⁹⁴ σύγχρονα κομμωτήρια και μυροπωλεία που απευθύνονταν στις ανώτερα κοινωνικά στρώματα.³⁹⁵

Την ίδια πάνω κάτω εποχή, οι κουρείς/κομμωτές θα περάσουν και στο χώρο της παραγωγής των πιο διαδεδομένων και φτηνότερων ποικιλιών καλλυντικών ειδών· αναφερόμαστε βέβαια, όπως έχουμε εκθέσει και προηγουμένως, στις τριχοβαφές μαλλιών, μουστακιών και γενιών, όπως και στις κολόνιες. Ένα δημοσίευμα της *Εστίας* στα 1888 για τις «αρτιγέννητες ελληνικές βιομηχανίες» είναι ενδεικτικό του κλίματος αισιοδοξίας που επικρατούσε για τις προοπτικές της μεταποίησης στη χώρα μας και την επάξια είσοδο της στο στίβο του διεθνούς εμπορικού ανταγωνισμού. Με τόνο άμετρης

---

³⁹³ Σύμφωνα με μια πληροφορία που διασώζει ο Γιάννης Καιροφύλας (*Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, Φιλιππότης, Αθήνα 1999, σ. 49) και η οποία αποδίδεται στον «ιστορικό Στασινόπουλο Επαμ.», τα πρώτα μυροπωλεία, ανθοπωλεία αλλά και άλλα καταστήματα που εξυπηρέτησαν ό,τι έκτοτε θεωρήθηκε ως καθημερινή ανάγκη του πολιτισμού, δημιουργήθηκαν «μόνο το 1882». Την αυτή χρονική αφετηρία της εμφάνισης τέτοιων εμπορικών μαγαζιών παραδίδει και ο συντάκτης Π. Ι. του άρθρου «Κοινωνική εξέλιξις» στο λήμμα *Αθήναι* που φιλοξενείται στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Παύλου Δρανδάκη, τ. 2, χ.χ., σ. 174. Μάλλον ο συντάκτης της αντλεί από την ίδια πηγή.

³⁹⁴ «Τα κουρεία μέχρι του 1885 περίπου εξηκολούθουν να λέγονται υπό του λαού «μπαρμπεριά»». (Στο ίδιο).

³⁹⁵ Η Μ. Σκαλτσά τοποθετεί στην γ' χρονική περίοδο της σύγχρονης ιστορίας της πόλης (1880-1910) τη δημιουργία των ‘αριστοκρατικότερων’ κουρειών, «που τώρα πια αποκαλούνται και κομμωτήρια ή μυροπωλεία» στους παραπάνω οδικούς άξονες, (Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων*, ό.π., σ. 483).

θριαμβολογίας, ο οποίος σήμερα μάλλον μας φαίνεται αστείος για τις υπερβολές στις οποίες εκτρέπεται και για τον υποβολιμαίο ενθουσιασμό που διαπνέει το κείμενο του, επαίρεται για το δαιμόνιο των Ελλήνων επιχειρηματιών, οι οποίοι βρίσκουν τον τρόπο να παράγουν προϊόντα ειδών καλλωπισμού που μέχρι πρότινος εισάγονταν μόνο από το εξωτερικό. Παραθέτουμε ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα: «Έρχονται κατόπιν τα μύρα και αρώματα. Έκαστος κουρεύς και φαρμακοποιός δια της ίδιας μελέτης και ευφυΐας κατόρθωσε να κατασκευάσει ου μόνον του ύδατος της Κολωνίας αρίστας απομιμήσεις αλλά και ελιξήρια παντοία και ύδατα της κινίνης και οδοντοτρίμματα ποικίλα και σάπωνας μυρωδικούς και πάντα της μυρεψικής τα είδη. Πλην δε τούτων και εργοστάσιον τέλειον λειτουργεί εν Αθήναις σαπωνοποιίας...».³⁹⁶

Εάν ξεπεράσουμε την εγγενή ροπή προς την υπερβολή τέτοιων δημοσιευμάτων, θα διαπιστώσουμε πως ο πυρήνας των διαπιστώσεων του είναι σωστός και μπορεί να επιβεβαιωθεί με τη βοήθεια και άλλων πηγών. Ο συντάκτης του λήμματος «Υδωρ Κολωνίας» στο Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν, ο οποίος υπογράφει ως (Π/Γ.), συμπίπτει με τις παραπάνω εκτιμήσεις, όταν κάνει λόγο για την παρασκευή «απομιμήσεων» κολώνιας στα αθηναϊκά εργαστήρια «μυρεψικής»: «Από τινός δε και εν Αθήναις υπό πολλών μυροποιών αξιολόγου ποιότητος».³⁹⁷ Αλλά, εκτός από την πρωτεύουσα, μία ακόμη ελληνική πόλη, η Πάτρα,³⁹⁸ αναδεικνύεται μάλλον από τις αρχές του 20ου ως αξιόλογο κέντρο παρασκευής φημισμένης κολώνιας και μάλιστα θα διατηρήσει τη βασικότερη μεταποιητική της μονάδα μέχρι το μεσοπόλεμο, όταν και θα μετεγκατασταθεί στην Αθήνα.³⁹⁹

---

³⁹⁶ «Δ' Ολυμπιακή Έκθεσις. Αρτιγενείς ελληνικαί βιομηχανίαι», *Εστία* 25 (1888), σ. 344-345 (υπογράφει ο Μ.).

³⁹⁷ *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού/εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου*, Μπαρτ και Χιρστ, τ. 4, Αθήνα 1893-1894, σ. 788-789.

³⁹⁸ Με την ίδια διθυραμβική διάθεση για την ανάταση της ελληνικής βιομηχανίας, όπως τη συναντήσαμε πρωτύτερα στο δημοσίευμα της *Εστίας*, γράφεται και εδώ: «Η μυρεψία εν Αθήναις και Πάτραις έχει να επιδείξει αρώματα και αρωματικούς σάπωνας και άπαντα τα είδη της μυρεψίας πολλού λόγου άξια, ιδιαίτερα όμως μνεία πρέπει να γείνη ενταύθα περί της ελληνικής κολώνιας και της πεφημισμένης εν Ζακύνθω πούδρας», Πολύβιος Λεκός, «Διάλεξις περί του ελληνικού εμπορίου και βιομηχανίας εν τω Ελληνικώ Εμπορικώ Επιμελητηρίω Αλεξανδρείας», στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία;*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 476.

³⁹⁹ Το «Χημικόν εργοστάσιον του Επαμ. Μενούνου» που παρασκεύαζε κολόνια και μελάνη ιδρύεται στην Πάτρα το 1900 και μεταφέρεται στην Αθήνα το 1921 (διαφήμιση, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 30.6.1925).

Η επιτυχία της κολόνιας

Αν η παραγωγή της κολόνιας πήρε τέτοια έκταση και αν τόσοι πολλοί αναλογικά κουρείς/ κομμωτές και αρωματοπώλες δεν αρκέστηκαν στην απλή εμπορία της, αλλά δημιούργησαν και επιχειρηματικές μονάδες για να την παρασκευάζουν, αυτό οφείλεται πρωτίστως στην ευμενή αποδοχή που της γίνεται από ένα μάλλον διαταξικό κοινό, σίγουρα και των δύο φύλων, αλλά και στο μικρό κόστος, στην ευκολία παρασκευής της και στην ποικιλία χρήσεων που της γίνεται.

Το «Υδωρ Κολωνίας» πήρε το όνομα του από την ομώνυμη γερμανική πόλη, όπου κατασκευάστηκε για πρώτη φορά προς το τέλος του 17^{ου} αιώνα στα εργαστήρια των Ιταλών αδελφών Φαρίνα⁴⁰⁰. Εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη την περίοδο του Επταετούς πολέμου και το εμπόριο του γνώρισε μια αλματώδη ανάπτυξη. Στην Αγγλία χρησιμοποιήθηκε σαν τονωτικό φάρμακο ύστερα από έντονη οινοποσία, ενώ παρέμεινε σαν βοήθημα του αντρικού καλλωπισμού, ακόμη και όταν οι βαφές εξαφανίστηκαν από το προσκήνιο.⁴⁰¹ Στη Γαλλία η κολόνια βρέθηκε στις δόξες της την περίοδο της Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα, όταν και επανεμφανίζονται τα αρωματικά λουτρά ως μια απόπειρα αναβίωσης των αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών λουτρών. Με τη μεγάλη ανάπτυξη της σύγχρονης αρωματοποιίας μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται μια συγκέντρωση της παραγωγής σε δύο μόνο ευρωπαϊκά κέντρα, το Παρίσι και το Λονδίνο, εκτός της παρασκευής κολόνιας που αποκεντρώνεται και διασπείρεται παντού⁴⁰².

Στη βικτοριανή Αγγλία, η κολόνια θεωρούνταν το μόνο αποδεκτό βοήθημα ομορφιάς για τις γυναίκες, ενώ μέχρι και τον και τον Α παγκόσμιο πόλεμο, ίσχυε η ιδιότυπη ηθική απαγόρευση του αρωματισμού του σώματος για τις αξιοσέβαστες κυρίες, στις οποίες επιτρέπονταν μόνο η καταφυγή στο «ύδωρ λεβάντας» και σε εκλεπτυσμένες κολόνιες.⁴⁰³ Στην Αμερική, και όσο διαρκεί 'επίσημα' η «μεγάλη αντρική απάρνηση» των καλλυντικών, δηλαδή από το τέλος του 18^{ου} αιώνα και καθ' όλη την πορεία του 19^{ου}, ο καλλυντικός ορίζοντας των αντρών στενεύει πολύ και τα μόνα κοσμητικά που κυκλοφορούν στην αγορά είναι τα όσα αφορούν το ξύρισμα, όπως και οι βαφές τριχών, οι μπριγιαντίνες για τα μαλλιά και κάποια ελιξήρια. Στους καταλόγους των κουρείων μπορεί να βρει κανείς κολόνιες, υγρά για το πλύσιμο του προσώπου, πούδρες και ένα αρωματικό κοσμητικό από κερί για τα μαλλιά. Εκτός από το ξύρισμα και από την

---

⁴⁰⁰ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. 14, Αθήνα 1930, σ. 740-741 · Maggie Angeloglou, *A history of make-up*, Studio Vista, Λονδίνο 1970, σ. 91.

⁴⁰¹ Στο ίδιο.

⁴⁰² Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 196.

⁴⁰³ Maggie Angeloglou, ό.π., σ. 97 και 115.

περιποίηση των μαλλιών, όλες οι άλλες καλλωπιστικές πρακτικές των αντρών γίνονταν στα κρυφά και πολύ δύσκολα οι ίδιοι εξομολογούνταν τις συνθήκες τους αυτές σε άλλους.⁴⁰⁴

Η ελκυστικότητα που χαρακτήριζε την κολόνια, η ευελιξία που επέδειξε κατά τη μετάβαση της σε πλήρως αλλαγμένες ιστορικές συνθήκες και το κυριότερο η αξιοσημείωτη ικανότητα αντοχής που επέδειξε σε ένα πλέγμα νοοτροπιών, ηθικών απαγορεύσεων και πολιτισμικών αντιστάσεων στον γυναικείο και στον ανδρικό καλλωπισμό, μπορούν πρωτίστως να αποδοθούν στην ίδια τη φύση του υλικού και στις ιδιότητες που έχει ή θεωρούσαν ότι έχει. Έτσι η κολόνια, αν και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άρωμα, δεν φαίνεται να εμπίπτει στην ίδια αμφιθυμική διάθεση που συχνά συναντάμε στον τρόπο που αντιμετωπίζεται αυτό, ούτε και η χρήση της παραπέμπει στις ίδιες αριστοκρατικές συνδηλώσεις μαλθακότητας, σπατάλης, πλαστότητας, ματαιοδοξίας και επιπολαιότητας με τις οποίες βαρύνονταν το άρωμα σε μια εποχή που το αστικό γούστο θριαμβεύει στη διαμάχη του με το αριστοκρατικό ήθος⁴⁰⁵.

Η κολόνια θεωρήθηκε είδος της τουαλέτας των ανδρών και των γυναικών, ανέδνε μια λεπτή μυρωδιά που δεν ενοχλούσε τις εκλεπτυσμένες οσφρητικές ευαισθησίες των αστών και παρασκευάζονταν από υλικά ‘αθώα’ και ακίνδυνα. Εκτός όμως από αυτά, οι αιτίες της τόσο επιτυχημένης σταδιοδρομίας της κολόνιας ήταν πιο πρακτικές: εξαιτίας των αντισηπτικών ιδιοτήτων της και της χρησιμοποίησής της σε λιποθυμικά επεισόδια, σε εντριβές για την τόνωση του κουρασμένου οργανισμού, σε (αρωματικές) πλύσεις του προσώπου και του σώματος με τη διάλυση της στο νερό θεωρήθηκε τμήμα του φαρμακευτικού εξοπλισμού του σπιτιού και συνδέθηκε με την υγιεινή και την καθαριότητα.⁴⁰⁶ Η κολόνια άλλωστε ήταν το πρώτο κοσμητικό μέσο που γνώρισε μια

---

⁴⁰⁴ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 23-24.

⁴⁰⁵ Για τη σύνδεση του αρώματος με το αριστοκρατικό γούστο βλ. Constance Classen, David Howes, Anthony Synott, *Άρωμα*, ό.π., 101-103.

⁴⁰⁶ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. 14, Αθήνα 1930, σ. 740-741. Σε περίπτωση λιποθυμίας καταφεύγουν στη λύση της κολόνιας για εντριβές, Σταιβ, Γραϊν-Δουφ Ορνστάιν, «Πρωτόκολλον Β», εφ. *Σκριπ*, 24.7.1894, σ. 1). Η «Βαρόνη» D' Orghamps προτρέπει τις ξανθιές που έχουν λιπαρές επιδερμίδες να μεταχειρίζονται κολόνια («Τα Μυστικά της γυναικός», εφ. *Σκριπ*, 19.9.1908). Η κολόνια όμως χρησιμεύει και σαν το βασικότερο συστατικό μίγματος (μαζί με βάμμα μελαντόνας και λίγες σταγόνες γλυκερίνης) που έχει στόχο να εξαλείψει τον ιδρώτα των χεριών μετά την εντριβή τους με αυτό: στη στήλη «Υγιεινά παραγγέλματα», Γεράσιμος Βάκος, *Οδηγός του Πειραιώς του 1902 μετά παραρτήματος Φιλολογικού Ημερολογίου*, Πειραιάς, χ.χ., σ. 30. Φαίνεται πως ήταν πολύ συχνη και διαδεδομένη συνήθεια η διάλυση μικρής ποσότητας κολόνιας ή «αρωματικού όξους» μέσα στο νερό για πλύσιμο του προσώπου («Υγιεινή και καλλονή της γυναικός. Το πρόσωπον», *Εφημερίς των Κυριών*, 1/15.1.1915, σ. 2648). Από άλλο άρθρο του ίδιου περιοδικού πληροφορούμαστε πως ο Βοναπάρτης

θεαματική καθοδική κινητικότητα και διαπέρασε όλες τις τάξεις και τα στρώματα του πληθυσμού.⁴⁰⁷ Σε όλα αυτά οφείλουμε να συνυπολογίσουμε και ένα ακαταμάχητο πλεονέκτημα που διαθέτει αυτό το καλλυντικό σκεύασμα σε σχέση με το άρωμα - πράγμα που θα εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό και την επιτυχία του φαινομένου της 'ελληνικής κολόνιας': ενώ η αρωματοποιία συγκεντρώνεται σε λίγα χέρια, καθώς εξαρτήθηκε από την εξειδικευμένη γνώση, την πείρα και τις ικανότητες των λίγων μαέστρων της καλλιτεχνικής 'μαγειρικής' των αιθέριων ελαίων να συνθέτουν τα αρώματα τους, η κολόνια, εξαιτίας της ευκολίας στην παρασκευή της, γρήγορα απεγκλωβίζεται από τη μονοπωλιακή κυριαρχία των Φαρίνα, που διατηρούσαν μυστικές τις συνταγές παρασκευής των πρωτότυπων προϊόντων τους, για να περάσουμε έτσι σε μια πιο αποκεντρωμένη δομή από πολλές μικρές εταιρίες, που παράγουν αντίγραφα ή απομιμήσεις εκείνων.⁴⁰⁸

Παράλληλα, πάντως μ' αυτή την εξέλιξη, το κύρος της 'μητρικής' εταιρείας δεν εξέπεσε καθόλου: ο οίκος Muehlens, ο οποίος ιδρύθηκε από τον τραπεζίτη της Κολωνίας W. Muehlens, κατοχύρωσε, ήδη από το 1792, το εμπορικό δικαίωμα να χρησιμοποιεί το όνομα Farina και στα 1807 δημιουργεί και προωθεί στην αγορά την επώνυμη κολόνια του (brand name) "4711 Original Eau de Cologne" με εξαιρετική επιτυχία. Το γόητρο της ανέρχεται όταν ο γιος του Πέτερ Γιόζεφ αποφασίζει να σχεδιάσει ένα διακριτό μπουκάλι για την 4711 και να 'πατεντάρει' τη χρήση της περίφημης «μπλε – χρυσαφί» ετικέτας πάνω σ' αυτό. Η επώνυμη ταυτότητα του προϊόντος ενίσχυσε τις εμπορικές δραστηριότητες της εταιρείας, διανοίγοντας για αυτήν καινούριες αγορές σε παγκόσμια κλίμακα, ήδη από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα.⁴⁰⁹

Οι διαφημίσεις στον ελληνικό τύπο θα μας βοηθήσουν εν μέρει να συνθέσουμε την εικόνα της επιχειρηματικότητας των κουρέων/κομμωτών και μυροπωλών που ενεπλάκησαν στην παρασκευή του τόσο δημοφιλούς αυτού αρωματικού υγρού. Θα μας παράσχουν κάποιες πληροφορίες για τα μάλλον ισχνά δίκτυα προώθησης των προϊόντων τους, τις κατηγορίες αυτών ανάλογα με την ποιότητα και την χρήση που τους γινόταν και τις τιμές χονδρικής και λιανικής πώλησης τους. Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, ελάχιστα θα

«περιλουζόταν με ύδωρ Κολωνίας» στο κεφάλι και στο λαιμό του, («Ιστορία και υγιεινή των μύρων», *ό.π.*, σ. 3-4).

⁴⁰⁷ Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, *ό.π.*, σ. 199. Στο άρθρο «Ιστορία και υγιεινή των μύρων», *ό.π.*, σ. 3 περιέχεται η εκτίμηση για τέτοια γενίκευση της χρήσης των μύρων, «ώστε τόσο η μεγάλη Κυρία, όσο και η απλή εργάτις θεωρεί αναγκαία την χρήσιν των μύρων...».

⁴⁰⁸ *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυριών Δ. Αραβαντινού/εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου*, *ό.π.*, σ. 788-789.

⁴⁰⁹ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, *ό.π.*, σ. 34-36.

μας διαφωτίσουν για τις παραγωγικές δυνατότητες των επιχειρηματιών, την τεχνολογία που χρησιμοποιούσαν, την οργάνωση της εργασίας στο χώρο όπου τελούνταν η μεταποίηση, την κερδοφορία των επιχειρήσεων, τη σχέση ανάμεσα στο εμπορικό και 'βιομηχανικό' τμήμα, την προέλευση και την αξία των πρώτων υλών που εισέρχονταν στην παραγωγική διαδικασία για να εξαχθεί το «ύδωρ Κολωνίας».

Από τα λίγα που μπορούμε να εικάσουμε, είναι πως έχουμε να κάνουμε με μικρά συνήθως εργαστήρια.⁴¹⁰ Η διαδικασία της παρασκευής κολόνιας με τη διάλυση αιθέριου ελαίου, κυρίως εσπεριδοειδών, που λαμβάνεται με τη μέθοδο της έκθλιψης των καρπών και των φύλλων του μέσα σε οινόπνευμα, φαίνεται πως δεν απαιτούσε ιδιαίτερες τεχνικές ικανότητες ή εξαιρετική εξειδίκευση, όπως φανερώνεται και από το άρθρο της Εστίας: με λίγη παρατήρηση και οξυδέρκεια, αλλά και με ένα αναλογικά μικρό επενδυτικό κεφάλαιο θα μπορούσε ο οποιοσδήποτε να πετύχει αυτό το αποτέλεσμα.

Η αρωματοποιία Γεωργαντά

Μία από τις παλιότερες, μακροβιότερες και περισσότερο επιτυχημένες επιχειρήσεις παρασκευής κολόνιας και άλλων ειδών καλλωπισμού ήταν η εταιρία που ίδρυσε το 1864 ο κουρέας Φίλιππος Γεωργαντάς και παρέμεινε ενεργή ως οικογενειακή επιχείρηση για περισσότερο από έναν αιώνα!⁴¹¹ Ο Φίλιππος Γεωργαντάς καταχωρείται ως κουρέας στον Οδηγό του Μπούκα του 1875, έχοντας το μαγαζί του στην οδό Καλαμιώτου 20 στον Πειραιά⁴¹². Ως κουρέας, αλλά σε διαφορετική διεύθυνση, στη Φίλωνος 86, δηλώνεται και στον Οδηγό του Πειραιά του 1902.⁴¹³ Φαίνεται εντυπωσιακό

---

⁴¹⁰ Βλέπε και σε σελίδα 40 της μελέτης μας για το μέγεθος, την παραγωγική ισχύ και τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών των εταιρειών αρωματοποιίας που λειτουργούσαν στη χώρα μας, σύμφωνα με την Απογραφή του 1920. Αλλά, ακόμη και στο Παρίσι, την παγκόσμια πρωτεύουσα της κοσμητικής παραγωγής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα πράγματα δεν διέφεραν και πολύ ως προς το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων: σύμφωνα με μία μελέτη του 1896, από τους 114 οίκους αρωματοποιίας που απασχολούσαν περισσότερους από 5 εργάτες, μόνο οι 14 ξεπερνούσαν τους 50 εργαζόμενους σ' αυτές και μόνο μία περισσότερους από 500, (στο ίδιο, σ. 28)

⁴¹¹ Η ίδρυση της επιχείρησης έγινε από τον Φίλιππο Σ. Γεωργαντά το 1864, τον οποίο διαδέχθηκε ως επικεφαλής ο αδελφός του Ματθαίος. Τη διεύθυνση της ανέλαβε μετά ο Σπύρος Γεωργαντάς, ο οποίος συνέστησε ομόρρυθμη εταιρεία με την επωνυμία «Γεωργαντάς – Γεωργάκης», η οποία διαλύθηκε το 1943. Τη συνέχιση των εργασιών αυτής ανέλαβε ο Φίλιππος Γεωργαντάς, γιος του Σπύρου, διατηρώντας την ως προσωπική επιχείρηση μέχρι το 1956 που σύστησε μια ετερόρρυθμη εταιρεία με την επωνυμία «Αρωματοποιία Φίλιππος Γεωργαντάς Ε.Ε.». Μέχρι τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας του '60, η εν λόγω εταιρεία συνέχιζε να παρασκευάζει την «γνωστή κολώνια Γεωργαντά», όπως και άλλα καλλυντικά προϊόντα, ήταν αντιπρόσωπος στη χώρα μας σημαντικών γαλλικών οίκων αρωματοποιίας (Dior, Sciapparelli, L.T. River κá) και επιδίδονταν στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο αυτών, (Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, φάκελος Α1Σ24Υ51Φ59 [Φίλιππος Γεωργαντάς Ε.Ε., Αρωματοποιία (Φ. 31059)].

⁴¹² Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός*, ό.π., σ. 118.

⁴¹³ Γεράσιμος Βώκος, *Οδηγός του Πειραιώς του 1902*, ό.π., σ. 8.

το γεγονός, πως ένας από τους πιο προβεβλημένους κουρείς και επιτυχημένος επιχειρηματίας του 19^{ου} αιώνα, ήταν ο ίδιος φανατικός φουστανελοφόρος, όπως και όλοι οι παλιοί μεγάλοι κουρείς στην Αθήνα!⁴¹⁴

Σε κάθε περίπτωση η σημασία του Γεωργαντά για τα αιτούμενα αυτής της εργασίας είναι μεγάλη, γιατί φαίνεται πως ήταν ο πρώτος από αυτόν τον επαγγελματικό χώρο που προχώρησε στην παρασκευή δικής του κολόνιας σε μια ιδιόκτητη μεταποιητική μονάδα: σύμφωνα με την πλήρους υπερηφάνειας δήλωση του διαδόχου του Ματθαίου Γεωργαντά, μόλις στα 1884 ιδρύεται «το αρχαιότερον εργοστάσιον κολωνίας» στον Πειραιά.⁴¹⁵ Αναφέρεται ακόμη πως «έχει μηνιαία εξαγωγή 500 οκάδων», που δε θα πρέπει να ήταν ευκαταφρόνητη παραγωγική επίδοση για τα δεδομένα της εποχής, αλλιώς δεν θα υπήρχε κανένας λόγος να την κοινοποιήσει δημόσια.

Την βραβευμένη στην παγκόσμια έκθεση στο Παρίσι και στην Ολυμπιακή Έκθεση των Αθηνών κολόνια που παρασκευάζει, την πουλάει ο ίδιος στο εμπορικό του κατάστημα σε χονδρική ή λιανική μορφή, χύμα ή σε φιαλίδια. Συνεργάζεται ακόμη με το κουρείο του Καργαδούρη στην Αθήνα, στον οποίο διοχετεύει μέρος της παραγωγής του.⁴¹⁶ Δεν αναφέρονται άλλοι συνεργάτες ή αντιπρόσωποί του σε επαρχιακά κέντρα και μπορούμε να υποθέσουμε πως δύσκολα η κολόνια του θα κατέληγε στις επαρχιακές αγορές, με δεδομένη μάλιστα την σημαντική επιβάρυνση στην αξία οποιουδήποτε προϊόντος αναζητούσε εμπορικές διεξόδους έξω από την Αθήνα: τα μεταφορικά έξοδα, αλλά και άλλοι δασμοί αύξαναν την τιμή του κατά τουλάχιστον 20% περισσότερο από αυτήν που είχε στα εμπορικά καταστήματα της πρωτεύουσας. Ισχνά εμπορικά δίκτυα στη στενή περιφέρεια του πρώτου σε πληθυσμό και σε επίπεδα βιομηχανικής ανάπτυξης πολεοδομικού συγκροτήματος της χώρας (Αθήνα- Πειραιάς), αλλά κυρίως σε μια ακτίνα λίγο πιο απομακρυσμένη από αυτό, φαίνεται πως ήταν ο κανόνας για τη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων των μεταποιητικών μονάδων των επιχειρηματιών κουρέων/κομμωτών, μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

Οι προοπτικές μεγέθυνσης αυτών των επιχειρήσεων, του αναγκαίου τεχνολογικού εκσυγχρονισμού τους και της δυνατότητας να διαφοροποιήσουν την παραγωγή τους και σε άλλα παρεμφερή προϊόντα, αξιοποιώντας τα επιτεύγματα της φαρμακευτικής και της χημείας σκοντάφτουν πάνω στο εμπόδιο της απουσίας μιας εθνικής αγοράς και, απ' ότι

---

⁴¹⁴ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ. 2, σ. 174.

⁴¹⁵ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 25.8.1903.

⁴¹⁶ Στο ίδιο.

φαίνεται, ενός εξειδικευμένου επιστημονικού ή τεχνικού προσωπικού. Αυτές οι παραλυτικές για την ανάπτυξη τους συνθήκες, μαζί με τον σκληρό ανταγωνισμό που δημιουργείται από την ύπαρξη πολλών παρόμοιων επιχειρήσεων με τα ίδια δομικά χαρακτηριστικά με αυτά που συναντάμε στην εταιρεία του Γεωργαντά, όπως, ίσως, και η έλλειψη μιας κρίσιμης μάζας καταναλωτών, ικανών να στηρίξουν την αγορά πολυτελών ή ημιπολυτελών ειδών,⁴¹⁷ φαίνεται πως υπονόμευσαν πρωτίστως την δυνατότητα τους να καταστήσουν τα προϊόντα τους αναγνωρίσιμα απ' όλους και άρα να κατακτήσουν ένα όνομα που θα ήταν εφάμιλλο της υψηλής ποιότητας και της εγγυημένης επιτυχίας- όπως άρχισε να συμβαίνει την ίδια περίοδο στη Δύση με τη γιγάντωση πολλών εταιριών, οι οποίες και διαμόρφωσαν τις εξελίξεις στο τοπίο του καλλωπισμού⁴¹⁸.

Η έρευνα μας δεν κατόρθωσε να μας δια φωτίσει επαρκώς σε μια σειρά ζητήματα που σχετίζονται με την επιχείρηση της οικογένειας Γεωργαντά: δε γνωρίζουμε, για παράδειγμα, τίποτα για τη σχέση του εμπορικού τμήματος της επιχείρησης με το παραγωγικό, ούτε και για τους χώρους όπου λειτουργούσε η μεταποιητική μονάδα και βρίσκονταν οι αποθηκευτικές εγκαταστάσεις της επιχείρησης. Αναπάντητα, ακόμη, παραμένουν και πολλά άλλα ερωτήματα: αν αυτοί οι αποθηκευτικοί χώροι βρίσκονταν στο ίδιο οίκημα με το εργαστήριό του, ποιο ήταν το προσωπικό που απασχολούσε και ποιο ήταν το είδος της εργασίας που αυτό εκτελούσε. Ακόμη, δεν έχουμε καμία ένδειξη για την παραγωγική δύναμη των μηχανημάτων του και αν αυτά ήταν ίδιας κατασκευής ή τα προμηθεύονταν από το εξωτερικό, όπως και για την πηγή προέλευσης των πρώτων υλών και κυρίως των αιθέριων ελαίων. Αυτές οι απορίες δε μένουν δυστυχώς αναπάντητες μόνο στην περίπτωση του Γεωργαντά, αλλά επεκτείνονται σε ολόκληρο το πεδίο των επιχειρήσεων που σχετίστηκαν με τα είδη της αρωματοποιίας.

Ασφαλώς, η φύση των πηγών που πρωτίστως χρησιμοποιούμε για αυτή την περίοδο, δηλαδή οι διαφημίσεις, μας αποκλείουν από την κατανόηση των παραπάνω πτυχών. Ωστόσο, οι πληροφορίες που μας δίνουν ρίχνουν κάποιο φως στις στρατηγικές πώλησης των προϊόντων του, στις κατηγοριοποιήσεις της κολόνιας του ανάλογα με την ποιότητα και τη χρήση που της γίνεται και, τέλος, στις τιμές. Καταρχήν, μπορούμε να εικάσουμε πως η κολόνια του Γεωργαντά θα πρέπει να ήταν αρκετά καλής ποιότητας,

---

⁴¹⁷ Οι συνθήκες που θα οδηγήσουν στην καθήλωση την ελληνική βιομηχανία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εκθέτονται στο Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 184-185.

⁴¹⁸ Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πολυεθνικές εταιρείες με προηγμένη τεχνολογία μεταφέρουν κεφάλαια και εμπορεύματα σε άλλες χώρες και ενοποιούν την παγκόσμια αγορά, (Geoffrey Jones, *Imagined Beauty*, ό.π., σ. 33).

αφού καταναλώνεται και στο κουρείο του Καργαδούρη, ένα από τα πιο ονομαστά του είδους του, που έδρευε στη Σταδίου. Άλλωστε τα κουρεία/κομμωτήρια των κεντρικών λεωφόρων της Αθήνας (Σταδίου, Πανεπιστημίου), πάντοτε πρόβαλλαν προς τα έξω μια εικόνα αριστοκρατικής φινέτσας που τη συνέδεαν με το μαγαζί τους, τις υπηρεσίες που προσέφεραν και με τον κόσμο που τους προτιμούσε. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να λησμονούμε, πως οι κολόνιες περιποίησης του προσώπου του πελάτη των κουρείων ήταν εμφανώς φτηνότερες και πιο ευτελούς ποιότητας από αυτές που προορίζονταν για τον αρωματισμό όποιου τις χρησιμοποιούσε σε πιο εκλεπτυσμένα επικοινωνιακά περιβάλλοντα (βραδινή έξοδος, θέατρα, χοροί κλπ). Την επόμενη χρονιά ωστόσο, δηλαδή στα 1904, ο Καργαδούρης δε φαίνεται να συγκαταλέγεται στα εμπορικά καταστήματα που συνεργάζονται με τον Γεωργαντά, και αντί αυτού τη θέση του παίρνει ο Ν. Γεωργαντάς, χωρίς να διευκρινίζεται το είδος του καταστήματος του και οι σχέσεις του με τον Ματθαίο Γεωργαντά.⁴¹⁹ Μπορούμε ίσως να εικάσουμε πως ο Καργαδούρης σπάει την εμπορική συνεργασία του, γιατί προχώρησε και ο ίδιος στην παρασκευή της ομώνυμης κολόνιας του;⁴²⁰

Αυτή την εποχή, ο Γεωργαντάς πωλούσε ένα τύπο κολόνιας, μάλλον για όλες τις χρήσεις, χωρίς διαβαθμίσεις ποιότητας, με μια σταθερή τιμή που την είχε καθορίσει στις 4 δρχ την οκά⁴²¹. δηλώνει δε πως η κολόνια του είναι «η μάλλον κατάλληλος δια τα λουτρά, εντριβάς κλπ».⁴²² Την ίδια τιμή είχε και η κολόνια του Ηλιοπούλου που την προορίζε για εντριβές,⁴²³ αλλά ένας άλλος κατασκευαστής, ο φαρμακέμπορος Φραγκέτης, λίγο νωρίτερα, διαχώρισε τις κολόνιες του ανάλογα με την ποιότητα τους και προσδιόριζε ως τριπλάσιας αξίας αυτήν που προφανώς ήταν η πιο εξαιρετική κολόνια τουαλέτας⁴²⁴.

Με βάση τα παραπάνω, νομίζουμε πως μπορούμε να οδηγηθούμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το στάτους που διατηρούσε η κολόνια Γεωργαντά και τα κοινωνικά στρώματα στα οποία απευθύνεται το προϊόν του. Μια μάλλον φτηνή κολόνια, κατάλληλη για εντριβές και πλύσεις του προσώπου, δύσκολα θα μπορούσε να κερδίσει την εκτίμηση μιας απαιτητικής 'αριστοκρατικής' πελατείας που θα τη

---

⁴¹⁹ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 13.8.1904.

⁴²⁰ Οι διαφημίσεις επ' αυτού δεν είναι και πολύ διαφωτιστικές: μόνο κατά την επόμενη δεκαετία καταφέραμε να εντοπίσουμε την κολόνια του Καργαδούρη στον τύπο. Βλ. διαφήμιση στην εφ. *Εμπρός*, 31.12.1914.

⁴²¹ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 25.8.1903, και διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 13.8.1904.

⁴²² Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 25.8.1903.

⁴²³ «Κολόνια αρίστη δι' εντριβάς» (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 21.8.1904).

⁴²⁴ «Κολόνια Φραγκέτη (α' ποιότητος η οκά 6 δρχ, εκλεκτής ποιότητος 12» (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 4.11.1901).

χρησιμοποιούσε για την τουαλέτα της, καθώς στερούνταν της δυνατότητας να προσδώσει διακριτικό γόητρο στους κατόχους της. Μπορούμε λοιπόν βάσιμα να υποθέσουμε, πως ο Γεωργαντάς παράγει μεν μια καλή κολόνια ενός μόνον τύπου σε χαμηλή τιμή- που μπορεί να της γίνεται χρήση ακόμη και στα καλύτερα κουρέια για το ξύρισμα ή το κούρεμα του πελάτη και, επίσης, να θεωρείται καλή για θεραπευτικές εφαρμογές- αλλά, παρόλα αυτά, να μην είναι σε θέση να υποστηρίξει τις πιο εκλεπτυσμένες αρωματικές επιλογές της τουαλέτας των ανδρών και των γυναικών της ανώτερης τάξης.

Απ' ότι φαίνεται, η διαφημιστική στρατηγική της εταιρείας επιχειρεί να υπερβεί την εκ των πραγμάτων υποβάθμιση της αξίας και του κύρους της κολόνιας της, με την επίκληση της παλαιότητας της 'βιομηχανικής' εγκατάστασης της («το αρχαιότερον εργοστάσιον Κολωνίας»), αλλά, κυρίως, με τη χρησιμοποίηση ενός συνηθισμένου – αλλά όχι τόσο ακραίου στην εφαρμογή του- διαφημιστικού τεχνάσματος: διατείνεται δηλαδή πως η 'κανονική' αξία της κολόνιας είναι 10 δρχ η οκά, και πως με την γενναία έκπτωση που προσφέρει η εταιρεία (60%), η τιμή της φτάνει στα επίπεδα των συνηθισμένων κολονιών (4 δρχ)!⁴²⁵ Με αυτό τον τρόπο αποπειράται να 'διορθώσει' το όνομα και τη φήμη της εταιρείας στο στίβο του ανταγωνισμού της με τους άλλους κατασκευαστές, να αποδείξει πως το κέρδος της βασίζεται στην μεγάλη κατανάλωση, η οποία μπορεί να συμπίεσει την τελική τιμή του προϊόντος προς όφελος του καταναλωτή και τρίτο, να καταλάβει εικονικά μια θέση ανάμεσα στις πιο ποιοτικές επιχειρήσεις του κλάδου δια της 'φαντασιακής' αναβάθμισης της κολόνιας της στα μάτια του καταναλωτή-τριας, οι οποίοι καθοδηγούνται έντεχνα στο να πιστέψουν πως έχουν να κάνουν με μία από τις ακριβότερες και ποιοτικότερες μάρκες που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά.

Λίγα χρόνια αργότερα, φαίνεται πως ο έντονος ανταγωνισμός από πολλές επιχειρήσεις που παρασκευάζουν και πωλούν τη δική τους κολόνια, ωθεί τον Γεωργαντά να παράγει δύο τύπους της: και την μεν 'εξαιρετικής ποιότητας' να τη διαθέτει στην ίδια τιμή με αυτή που είδαμε προ ετών (4 δρχ η οκά), τη δε κατώτερης ποιότητας να την πουλά με μόνο 3 δρχ. Για πρώτη φορά βλέπουμε ακόμη πως διαφημίζει και άλλα αρωματικά παρασκευάσματα, όπως «ύδωρ κίνησης» και «βιολέτα». Αυτό το άνοιγμα της βεντάλιας των αρωματικών προτάσεων των κατασκευαστών – όπως θα φανεί και από

---

⁴²⁵ «Βέβαιον κέρδος 60%. Ο αγοράζων μίαν οκάν Κολώνια του εν Πειραιεί εργοστασίω του κ. Ματθαίου Φ. Γεωργαντά αξίας 10 δρχ αντί δρχ 4 κερδίζει ασφαλώς 60%» (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 13.8.1904).

άλλες περιπτώσεις που θα δούμε στη συνέχεια- θα πρέπει λογικά να προέκυψε από τη διαφοροποίηση των αρωματικών επιλογών του καταναλωτικού κοινού. Για να εδραιώσει καλύτερα τη θέση της η εταιρεία και για να καταστεί ικανή να διευρύνει το πελατολόγιο της σε καινούριες για αυτήν αγορές, ωθείται στο να επεκτείνει το εμπορικό της δίκτυο και στην επαρχία. Έτσι, σύμφωνα με την ίδια διαφήμιση, τα προϊόντα του Γεωργαντά μπορεί κανείς να τα βρει έκτοτε στην Πάτρα, τη Σύρο, αλλά και στο Ναύπλιο.⁴²⁶

Την επόμενη δεκαετία, η επιχείρηση που διευθύνει ο Ματθαίος Γεωργαντάς μεγεθύνεται και διαφοροποιείται από αυτήν που γνωρίσαμε στις αρχές του αιώνα: στον Πανελλήνιο Οδηγό του 1912, συναντάμε τον Μ. Γεωργαντά τόσο στη στήλη του «κατασκευαστή αρωμάτων», όσο και σ' αυτή του «σαπυνοποιού», με την ίδια ωστόσο διεύθυνση (Φίλωνος 57)⁴²⁷. Το όνομα του απαντά ακόμη στους μυροπώλες των Αθηνών το μυροπωλείο του βρίσκεται στη Λεωχάρους 7 και ο Γεωργαντάς είναι ένας από τους 28 επαγγελματίες αυτού του κλάδου.⁴²⁸ Τέλος, στον Πειραιά, εμφανίζεται να είναι και ιδιοκτήτης κομμωτηρίου στη Φίλωνος.⁴²⁹

Στις αρχές λοιπόν της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, ο Οίκος Γεωργαντά διατηρεί το αρχικό κούρειο στον Πειραιά, το οποίο, είτε απλώς μετονομάζεται σε κομμωτήριο, χωρίς να αλλάξει κάτι ουσιαστικό στη λειτουργία του, είτε μετεξελίσσεται σε τέτοιο, με την πιθανή προσθήκη και ιδιαίτερης αίθουσας για τις γυναίκες πελάτισσες του. Το αρωματοπωλείο, που ανοίγει στην Αθήνα, διευρύνει το σκέλος της εταιρείας που στρέφεται στο λιανεμπόριο και πιστοποιεί την αναπτυξιακή της πορεία, αφού καταφέρνει να διεισδύσει στο επιφανέστερο από άποψη γοήτρου, και προφανώς πιο προσοδοφόρο, εμπορικό κέντρο της χώρας. Η παλιά του δε μεταποιητική μονάδα παρασκευής κολόνιας, τώρα δηλώνεται ως εργοστάσιο αρωμάτων. Η μετονομασία αυτή μπορεί να είναι εντελώς τυπική και χωρίς αντίκρισμα για το πραγματικό παραγωγικό δυναμικό της, αλλά ίσως και να σημαίνει πως επιχειρήθηκε μια ποιοτική διαφοροποίηση στα παραγόμενα προϊόντα της, στην προσπάθεια του Γεωργαντά ν' απεγκλωβιστεί από τη μονομερή πρόσδεση του στην κολόνια, διευρύνοντας τις παραγωγικές προοπτικές του και στην παρασκευή άλλων αρωματικών ειδών. Θεωρούμε πως μάλλον το δεύτερο βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Προς αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η

---

⁴²⁶ Διαφήμιση, *Εφημερίς των Κυριών*, 18.2.1907.

⁴²⁷ Κ. Σταματίου - Β. Μπουζουράς, *Πανελλήνιος οδηγός: Πόλεις - Λιμένες - Εμπόριον - Βιομηχανία - Ναυτιλία - Τράπεζαι - Συγκοινωνία. Έτος πρώτον 1912*, σ. 166 και σ. 168.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. 123-124.

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 190.

λειτουργία της σαπωνοποιίας του στο ίδιο οίκημα,⁴³⁰ πράγμα που μας οδηγεί να πιστέψουμε πως η επιχείρηση του κάνει τώρα ένα άλμα και στο χώρο της παραγωγής του αρωματικού σαπουνιού.

Νομίζουμε πως αυτή η εξέλιξη, εκτός από μια σοβαρή ένδειξη του δυναμισμού της εταιρείας, φανερώνει πρωτίστως και μια γρήγορη ανταπόκριση της στις τάσεις αλλαγής του γούστου των καταναλωτών και της εισαγωγής νέων δεδομένων στον καλλωπιστικό χάρτη της χώρας. Μελετώντας - με εμπειρικό τρόπο ομολογουμένως - ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία των διαφημιστικών αγγελιών του Γεωργαντά και συσχετίζοντας τα με τα όσα γνωρίζουμε για την εμπορική επιτυχία εκείνων των καλλυντικών που θα επικρατήσουν στην αμέσως επόμενη περίοδο του μεσοπολέμου, διαπιστώνουμε πως αυτό που αποτέλεσε το βαρύ πυροβολικό της ανάπτυξης της εμπορευματοποιημένης 'κοσμητικής' στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 80 και συνετέλεσε αποφασιστικά στη δημιουργία μιας πρώιμης 'βιομηχανικής' υποδομής του κλάδου, δηλαδή οι κολόνιες και, σε δεύτερη μοίρα, τα υπόλοιπα αρωματικά υγρά, διανύει μια φάση κόπωσης· ήδη από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού, βαθμιαία εξαντλείται η δυναμική του και, μετά τα μέσα της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας, χάνει τα πρωτεία στην καθοδήγηση των εξελίξεων στο χώρο της κοσμητικής και την προνομακή εστίαση του φακού της διαφήμισης πάνω του και ολοφάνερα πια παρακμάζει.

Στην πραγματικότητα, δύο διαφορετικά, αλλά απολύτως συσχετικά φαινόμενα, που βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους, στοιβάζονται μέσα στο σχήμα που παραθέσαμε: πρώτον, το προϊόν κολόνια παύει να αποτελεί την πρωταρχική αρωματική επιλογή των καλλωπιζόμενων καταναλωτών που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Ως αιτία και ταυτόχρονα συνέπεια αυτού, η κολόνια έχει χάσει το στάτους του γοητροφόρου εμπορεύματος που δύναται να απονείμει προνόμια της διάκρισης στον/στην κάτοχο της. Η ίδια απαξίωση της κολόνιας παρατηρείται τόσο στους άνδρες, όσο και στις γυναίκες, αν και για διαφορετικούς λόγους, απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε: οι μεν 'διακεκριμένες' γυναίκες θα αρχίσουν να αντικαθιστούν τις κολόνιες με τα ακριβά, 'τεχνητά' αρώματα, που έχουν πιο έντονη οσμή, ενώ οι ανάλογοι ταξικού διαμετρήματος άνδρες, σταδιακά θα ξεκόψουν από το πεδίο της αρωματικής περιποίησης και θα 'αποσμήσουν' το πρόσωπο και το σώμα

---

⁴³⁰ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι δύο μεταποιητικές μονάδες συστεγάζονται στον ίδιο χώρο ή αν τα εργαστήρια βρίσκονται σε χώρους που γειτνιάζουν ή χρησιμοποιούν δύο ορόφους του ίδιου, ιδιόκτητου μάλλον κτιρίου.

τους.⁴³¹ Δεύτερον: οι κουρείς/ κομμωτές, ως παραγωγοί κολόνιας, θα δεχτούν σφοδρό ανταγωνισμό από φαρμακοποιούς/ φαρμακέμπορους αρχικά, αλλά και από άλλες εταιρείες (Royal, Oriental) στη συνέχεια,⁴³² που, πιθανότατα, είχαν αποκτήσει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους πρώτους ως προς το ύψος της επένδυσης και τις τεχνολογικές δυνατότητες που είχαν. Αυτή η εξέλιξη θα οδηγήσει τους κομμωτές/ κουρείς στο να χάσουν σίγουρα το μονοπώλιο και, μάλλον, και την παραγωγική πρωτοκαθεδρία που είχαν μέχρι τότε. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στους υπολογισμούς μας, πως, ακόμα και οι παρασκευαστές μελάνης, αλλά και οι ποτοποιοί, καθώς αμφότεροι έκαναν βιομηχανική χρήση των αιθερίων ελαίων και διέθεταν αποστακτήρια, μπορούσαν εύκολα και με μικρό σχετικά κόστος να παρασκευάσουν κολόνια και αρώματα στα εργοστάσια τους.⁴³³

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις των κουρεών/κομμωτών, οι οποίες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο ως παραγωγοί κολόνιας, θα υποσκελιστούν από τους παραπάνω και οι περισσότεροι μέσα στο μεσοπόλεμο, είτε θα αναγκαστούν να κλείσουν τις μεταποιητικές μονάδες τους, διατηρώντας μόνο τα κουρεία/ κομμωτήρια με τα οποία κατεξοχήν έγιναν γνωστοί, είτε απλώς θα επιβιώσουν ως αφανείς κομπάρσοι στα δρώμενα της κοσμητικής και του καλλωπισμού. Άλλωστε το πεδίο αυτό κατά τις δεκαετίες του 20 και του 30 θα είναι πολύ διαφορετικό από αυτό που συναντήσαμε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα- ιδιαίτερα όμως στα χρόνια της τελευταίας προπολεμικής δεκαετίας, το σκηνικό θα είναι ριζικά μεταμορφωμένο και καινούριοι φορείς θα πρωταγωνιστήσουν στην παραγωγή και στο εμπόριο των καλλυντικών, όπως και στις υπηρεσίες καλλωπισμού που θα προσφερθούν.⁴³⁴

---

⁴³¹ Constance Classen, David Howes, Anthony Synott, *Άρωμα*, ό.π., σ. 104, όπου περιγράφεται πως στη Δύση, μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο, η αίσθηση της όσφρησης κηρύσσεται υπό διωγμόν και αρχίζει μια περίοδος απόσμισης στους ιδιωτικούς και στους δημόσιους χώρους, ενώ τα αρώματα περιορίζονται στις γυναίκες, αλλά και σ' αυτές επιτρέπεται να τα χρησιμοποιούν μόνο για ειδικές περιστάσεις.

⁴³² Η πρώτη χρονικά εταιρεία παραγωγής αρωματικών ειδών που συναντήσαμε είναι το: «Ελληνικόν Χημικόν Μυροποιείον 'Η Αφροδίτη'». Παρασκευάζει κολόνια, «ύδωρ κινίνης», Vinaigre (αρωματικό ή καλλυντικό «όξος») και διάφορα αρώματα. Ωστόσο, πρόκειται για μια μάλλον μικρού μεγέθους και βραχύβιας διάρκειας εταιρεία, γιατί φαίνεται να διαθέτει τα προϊόντα της σε δύο μόνο εμπορικά σημεία της πρωτεύουσας - στον «Εταιρικό Εμπορικό Οίκο» που εδρεύει στην Ομόνοια και στο επί της Σταδίου κομμωτήριο του Π. Παπάζογλου- και δεν αφήνει κανένα ίχνος της στα μεταγενέστερα χρόνια. (Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 9.1.1897).

⁴³³ Κλασικό παράδειγμα εργοστασίου παρασκευής μελάνης και κολόνιας αποτελεί του Μενούνου, όπως έχουμε περιγράψει. Όσον αφορά τους ποτοποιούς, το πεδίο είναι ανεξερεύνητο. Έχουμε καταγράψει μόνο την περίπτωση του Θ. Παλμούτσου στη Σύρο, ο οποίος διαφημίζει (και) την κολόνια δικής του παρασκευής: «Εις το Ποτοποιείον Θ. Παλμούτσου...Κολόνια εκλεκτή...», (διαφήμιση, εφ. *Θάρρος*, 27.12.1924).

⁴³⁴ Η έκθεση των ελληνικών προϊόντων στο Ζάππειο τη δεκαετία του 30 επιβεβαιώνει αυτή τη διαπίστωση, (*Λεύκωμα Διαρκούς Εκθέσεως Ελληνικών Προϊόντων, Αθήνα - Ζάππειον 1933-1938*, σ. 173-174). Αλλά και όλοι οι μεσοπολεμικοί Οδηγοί του Ιγγλέση μετά το 1921 καταδεικνύουν αυτή την

Θα επανέλθουμε σ' αυτά τα ζητήματα στην πορεία της έρευνας μας και θα φωτίσουμε καλύτερα τα συμπεράσματα και τις υποθέσεις μας, στο βαθμό που θα εξετάσουμε τόσο τη μεσοπολεμική εξέλιξη του Γεωργαντά, όσο και την επιχειρηματική δράση των άλλων ομοειδών φορέων που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε. Ας δούμε όμως πρώτα τα δεδομένα που έχουμε συγκεντρώσει για τη διαμόρφωση της εταιρείας του Γεωργαντά πριν από τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Κάνοντας μια απόπειρα διασταύρωσης των πληροφοριών που συλλέξαμε από τους Οδηγούς του Ιγγλέση με το ενημερωτικό υλικό που μας προσφέρουν οι διαφημίσεις, θα προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την έναρξη της 'αθηναϊκής περιόδου' της εταιρείας, θα διαλευκάνουμε το πρόβλημα των καταστημάτων που διατηρούσε και, τέλος, θα παρακολουθήσουμε τις μεταβολές της κατά τη δεκαετία του 20.

Μία διαφήμιση του 1920 πιστοποιεί πως η εταιρεία έχει περάσει πλέον στα χέρια του Σπύρου Γεωργαντά. Επιβεβαιώνεται ακόμη και η μεταφορά της έδρας της στην Κορνάρου, χωρίς να αποσαφηνίζεται όμως, αν εκεί βρισκόταν το μυροπωλείο της ή το εργαστήριο της μαζί με τους αποθηκευτικούς χώρους για τις πωλήσεις χονδρικής.⁴³⁵ Δύο χρόνια αργότερα, σε μια μοναδική στο είδος της, απ' όσο μπορούμε να διαπιστώσουμε, διαφημιστική καταχώριση στο Ριζοσπάστη(!), ο Γεωργαντάς διατηρεί το κατάστημα της Κορνάρου, όπως ακόμη και το μαγαζί στη Σταδίου, το οποίο ωστόσο δεν άφησε κανένα άλλο ίχνος σε μεταγενέστερες διαφημίσεις της εταιρείας⁴³⁶. Αντίθετα, αυτό της Κορνάρου διατηρείται τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 20 και στην ίδια διεύθυνση θα δηλωθεί και η κεντρική αποθήκη της επιχείρησης. Ταυτόχρονα, ένα καινούριο υποκατάστημα στη Στοά Φέξη θα έρθει να προστεθεί στο δυναμικό της εταιρείας.⁴³⁷ Στα τελευταία αυτά χρόνια, η εταιρεία διαφημίζει, εκτός από την κολόνια της και τα «αρώματα χύμα» που πουλά.

Η σημαντικότερη όμως εξέλιξη που θα γνωρίσει η εταιρεία αυτή την περίοδο θα είναι η εμπορική επέκταση της στη Θεσσαλονίκη. Με τη σύμπραξη του με τον Γεωργάκη, η εταιρεία Γεωργαντά θα αποκτήσει ένα υποκατάστημα επί της Εγνατίας. Τα στοιχεία του μητρώου του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης πιστοποιούν αυτή τη συνεργασία, που θα αποκρυσταλλωθεί στην ίδρυση μιας καινούριας (ομόρρυθμης)

εξαφάνιση ή την περιθωριοποίηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των παλιών πρωταγωνιστών (κουρέων/κομμωτών και μυροπωλών) της παραγωγής κοσμητικών ειδών.

⁴³⁵ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 7.4.1920. Η κολόνια του πωλείται 8 δρχ η οκά.

⁴³⁶ Διαφήμιση, εφ. *Ριζοσπάστης*, 24.7.1922.

⁴³⁷ Διαφήμιση, στο Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός Αθηνών- Πειραιώς- Περιχώρων Ιγγλέση. Έτος Α: 1927*, Αθήνα 1927, σ. 103). Ακόμη, διαφήμιση στην εφ. *Εμπρός*, 18.12.1929.

εταιρείας,⁴³⁸ όπως είδαμε παραπάνω. Όσο για τον Γεωργάκη, το δεύτερο μέλος αυτής της εταιρικής σχέσης, θα πρέπει λογικά να ταυτίζεται με τον Γεωργάκη Δημήτριο του Σπυρίδωνος, ο οποίος καταγράφεται στους καταλόγους του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών με την εξής επαγγελματική δραστηριότητα: «Αρωματοποιείον – Κατασκευαί Καλλυντικών»· η χρονολογία ίδρυσης της επιχείρησης του τοποθετείται στα 1924 και της διαγραφής του από τους καταλόγους γίνεται το 1999.⁴³⁹ Αν και η παρουσία του Γεωργάκη στο χώρο της αρωματοποιίας, είτε αυτόνομα, είτε με τη μορφή της κοινής εταιρείας με τον Γεωργαντά, δεν αποτυπώνεται καθόλου στις διαφημίσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μεταποιητική του μονάδα προστίθεται σε αυτή του Γεωργαντά στη νέα ετερόρρυθμη εταιρεία που δημιουργούν, επαυξάνοντας την παραγωγική ισχύ της. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε απολύτως τίποτα για τους όρους αυτής της συνεργασίας, ούτε κάτι που να αφορά την λειτουργία της κοινοπραξίας τους, είτε στο επίπεδο της παρασκευής αρωματικών ειδών, είτε σ' αυτό της εμπορίας τους.

Για να κλείσουμε με αυτή την παρουσίαση της μεσοπολεμικής πορείας της επιχείρησης, θα πρέπει να αναχθούμε στις εξελίξεις της δεκαετίας του 30 και στις δραστικές αλλαγές που επήλθαν σ' αυτή. Η πρώτη πληροφορία αυτής της περιόδου αφορά τη βράβευση του «βιομηχανικού οίκου Φ. Γεωργαντά» στη Διεθνή έκθεση του Λονδίνου του 1932.⁴⁴⁰ Αν και δεν γνωρίζουμε το ειδικό βάρος που έχει μία τέτοια βράβευση και με ποια κριτήρια γίνεται, σίγουρα πάντως λειτουργεί προωθητικά για το κύρος της εταιρείας και διευκολύνει τις μελλοντικές επιχειρηματικές της κινήσεις.

Στις δύο επόμενες διαφημιστικές καταχωρήσεις -και στο βαθμό βέβαια που τα στοιχεία που παρουσιάζονται σε αυτές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα- θα δούμε σοβαρές αλλαγές στον προσανατολισμό της εταιρείας, ως προς τα παραγόμενα είδη, αλλά και ως προς την εμπορική της πολιτική. Το 1935 η εταιρεία εμφανίζεται για πρώτη φορά να διαφημίζει ένα επώνυμο προϊόν που δεν είναι κολόνια· αναφερόμαστε στο “Nuit d' Athènes” που κυκλοφορεί σαν άρωμα και σαν λοσιόν.⁴⁴¹ Το εμπορικό δυναμικό της επιχείρησης περιλαμβάνει μεν το παλιό κατάστημα της Κορνάρου, αλλά θα ενισχυθεί

---

⁴³⁸ Η Αρωματοποιία με την επωνυμία «Γεωργαντάς και Γεωργάτης» - προφανώς πρόκειται για ορθογραφικό λάθος αντί του ορθού Γεωργάκης- και με αριθμό μητρώου 44122, έχει έδρα της τη Θεσσαλονίκη, διεύθυνση την Εγνατίας 48, ιδρύεται το 1928 με αρχικό κεφάλαιο 300.000 δρχ – δηλαδή είναι μια μικρομεσαίου μεγέθους επιχείρηση- και απασχολεί 5 εργαζόμενους. Η νέα εταιρεία καταχωρείται στις έχουσες κωδικό 11133, ο οποίος αντιστοιχεί στην: «Παρασκευή αιθερίων ελαίων και αρωμάτων», (Τμήμα Μηχανογράφησης Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης).

⁴³⁹ Οι πληροφορίες από την «Κατάσταση μη ενεργών επιχειρήσεων κατ' επάγγελμα. Αρωματοποιεί», (κωδικός 31631), Τμήμα Μηχανογράφησης Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

⁴⁴⁰ Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Γ', ό. π., σ. 1325.

⁴⁴¹ Διαφήμιση, *Εβδομάς* 396 (1935).

ακόμη περισσότερο με τη δημιουργία ενός καινούριου στη Μπενάκη. Τρία ακόμη υποκαταστήματα της εταιρείας θα λειτουργήσουν στην επαρχία, και πιο συγκεκριμένα, στο Βόλο, στην Πάτρα και στη Θεσσαλονίκη. Το διαφημιστικό υλικό της περιόδου δε μας διαφωτίζει καθόλου για την τύχη του εταιρικού σχήματος «Γεωργαντάς και Γεωργάκης»,⁴⁴² όπως θα ήταν μάλλον αναμενόμενο για μία ετερόρρυθμη εταιρεία που διαλύθηκε το 1943. Αντί αυτής, προβάλλονται οι κολόνιες και τα αρώματα Γεωργαντά και η επιχείρηση αυτοπροσδιορίζεται ως «Μυροπωλείον Γεωργαντά».

Στη δεύτερη διαφημιστική καταχώρηση στο *Βήμα* το 1937, η εταιρεία Γεωργαντά παρουσιάζεται με την επίσημη ονομασία της, δηλαδή ως «Αρωματοποιία Γεωργαντά». Ωστόσο, αυτό που τραβά την προσοχή και σίγουρα εκπλήσσει τον μελετητή, είναι η αλματώδης πρόοδος στην ανάπτυξη του εμπορικού δικτύου της εταιρείας: αν θεωρήσουμε ως δεδομένη την εμπορική παρουσία της μόνο στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Πάτρα και στη Θεσσαλονίκη κατά τη δεκαετία του 20, αποτελεί σίγουρα εξαιρετικό επίτευγμα η διείσδυση της σε άλλες 7 επαρχιακές αγορές ανά την Ελλάδα σε λιγότερο από μία δεκαετία!⁴⁴³ Κανένας λόγος δε γίνεται εδώ για το τι απέγινε η αρχική 'βιομηχανική' εγκατάσταση του Πειραιά.

Για να συμπληρώσουμε ωστόσο την εικόνα της Αρωματοποιίας Γεωργαντά και για να εκτιμήσουμε καλύτερα τη δυναμική που αναπτύσσει μέχρι και την περίοδο της Κατοχής, οφείλουμε να μιλήσουμε για την επιχειρηματική ενεργοποίηση δύο γυναικών-μελών της οικογένειας, οι οποίες συστήνουν παράλληλες με αυτές της μητρικής εταιρείας επιχειρήσεις, τυπικά μεν προσωπικές και αυτόνομες, αλλά, όπως εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς, υποκαταστήματα της οικογενειακής εταιρείας ή παρακλάδια της, που τα διευθύνουν οι ίδιες. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε στο «αρωματοποιείο» που διατηρεί η Φωτεινή Γεωργαντά, σύζυγος του Σπύρου και μητέρα του Φίλιππου Γεωργαντά, εγγονού του ιδρυτή της εταιρείας. Η επιχείρηση αυτή ιδρύεται

---

⁴⁴² Οι Οδηγοί του Ιγγλέση, ωστόσο, καταγράφουν στην κατηγορία των «Αρωματοποιείων»: Γεωργαντάς - Γεωργάκης, Κορνάρου 4, Εμ. Μπενάκη 8: (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1934&35*, σ. 169). Σε αυτόν του 1939, στα Αρωματοποιεία περιλαμβάνονται οι Γεωργαντάς & Γεωργάκης με έδρα της επιχείρησης τους στη Φωκίωνος,, αλλά και ο Γεωργάκης αυτόνομα με αρωματοποιείο στην Ακαδημίας. Στην επόμενη στήλη με τίτλο «Αρωματοπωλεία και καλλυντικά» συμμετέχουν οι Γεωργαντάς - Γεωργάκης με το κατάστημα της Μπενάκη, αλλά και μόνος του ο «Γεωργαντάς» που έδρευε στην Αγ. Μάρκου, (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1939*, σ. 172). Δεν αποκλείεται κάποιος κλάδος της οικογένειας Γεωργαντά να μη μετέχει στο εταιρικό σχήμα με τον Γεωργάκη και να δραστηριοποιείται επιχειρηματικά στον ίδιο χώρο υπό το όνομα Γεωργαντάς.

⁴⁴³ Διαφήμιση, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 2.5.1937. Η εταιρεία Γεωργαντά εμφανίζεται να έχει ακόμη υποκαταστήματα στο Βόλο, στην Πάτρα, στη Δράμα, στην Κομοτηνή, στην Αλεξανδρούπολη, στην Καβάλα, στην Κέρκυρα και στο Ηράκλειο.

το 1935 και διαρκεί μέχρι το 1962.⁴⁴⁴ Η δεύτερη αφορά την Ειρήνη Ναμία-Γεωργαντά, σύζυγο του Φιλίππου, η οποία ανάμεσα στα χρόνια 1938 και 1943 ήταν εγκατεστημένη στην Καβάλα και στη Θεσσαλονίκη, όπου και διατηρούσε «μυροπωλείον υπό την επωνυμίαν Ειρήνη Ναμία και Σία». Στα 1942 εμφανίζεται να ιδρύει στην Αθήνα μια προσωπική επιχείρηση, που ασχολείται με την εισαγωγή ευρωπαϊκών καλλυντικών, το λιανικό εμπόριο τους και - μάλλον αργότερα - την αντιπροσώπευση στη χώρα μας γνωστών γαλλικών οίκων καλλυντικών και αρωμάτων. Παράλληλα δε διατηρεί και «βιοτεχνίαν κολωνιών».⁴⁴⁵

Εκτός του Γεωργαντά, πολλοί άλλοι διαπρεπείς κουρείς και κομμωτές δοκίμασαν, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, να παρασκευάσουν τη δική τους κολόνια ή και άλλα αρωματικά υγρά. Ο Συράκος, ο Βελισσαρίου, ο Καψάνης, ο Καργαδούρης, ο Ηλιόπουλος, ο Γκίκας Ραγούζης, ο Αποστολίδης, ο Λιάπης, ο Σουβλής, ήταν κάποιοι από αυτούς που διασώθηκαν κυρίως μέσα από το διαφημιστικό υλικό που περισυνελέξαμε από τον Τύπο της εποχής.

Κολόνια Βελισσαρίου

Ο Βελισσάριος, άλλοτε δηλωμένος ως κουρέας, άλλοτε ως κουρέας-μυροπώλης και άλλοτε ως κομμωτής, εμφανίζεται στις διαφημίσεις ήδη από το 1890 να διατηρεί μαζί με τον Κυριακού μεγάλο κουρείο και 'εκλεκτό' αρωματοπωλείο, όπου πουλάνε κινίνη, λεβάντα και κολόνια δύο ποιότητων: 6 δρχ η οκά αυτή της δεύτερης ποιότητας και 10 δρχ η οκά της πρώτης.⁴⁴⁶ Ο Καιροφύλας το εμφανίζει ως κομμωτήριο και μυροπωλείο στη Σταδίου, το οποίο συγκεντρώνει το καλλωπιστικό ενδιαφέρον των κομμωτών γυναικών της εποχής. Εισάγει αρώματα των πιο φημισμένων ευρωπαϊκών οίκων (Gelle, Lubin, Guerlain, Pinaud, Atkinson) και παράγει την δική του κολόνια που στέκεται επάξια, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁴⁴⁷ Το ότι η επιχείρηση του είναι ακμάζουσα, προκύπτει και από το ότι στο κουρείο του απασχολούσε τουλάχιστον έξι υπαλλήλους - κουρείς στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁴ Οι πληροφορίες από την *Κατάσταση μη ενεργών επιχειρήσεων κατ' επάγγελμα. Αρωματοποιεί, (κωδικός 31631), Τμήμα Μηχανογράφησης Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών.*

⁴⁴⁵ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, φάκελος Α1Σ24Υ51Φ59.

⁴⁴⁶ Διαφήμιση, εφ. *Εθνική*, 18.6.1890.

⁴⁴⁷ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Φιλισπότη, Αθήνα 1983, σ. 32.

⁴⁴⁸ «Δήλωση», εφ. *Σκριπ*, 1.11.1905. Πρόκειται για μια δήλωση διαμαρτυρίας των έξι υπαλλήλων του που απολύθηκαν από τον εργοδότη τους. Τον κατήγγειλαν δε δημόσια πως τους κατακρατούσε τα πουρμπουάρ και δεν ανεχόταν τις εκδηλώσεις συμπάθειας των πελατών προς το πρόσωπο τους.

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία με την οποία προσεγγίσαμε την επιχειρηματική δραστηριότητα του Γεωργαντά, θα καταφύγουμε και εδώ στη βοήθεια που μας προσέφεραν οι επαγγελματικοί Οδηγοί της πόλης για τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και, σε συνδυασμό με την ανάλυση του διαφημιστικού υλικού που διαθέτουμε, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την ταυτότητα του επιχειρηματία Βελισσαρίου και να εντοπίσουμε κάποιες από τις στρατηγικές που εφαρμόζει για την ανάπτυξη της επιχείρησής του. Εστιάζοντας στον τρόπο που συμπλέκεται η αρωματοποιία του με τα εμπορικά καταστήματά του (κουρεία, κομμωτήρια, μυροπωλεία) και παρακολουθώντας στο χρόνο τις όποιες αλλαγές αυτά υπέστησαν, θα αποτολμήσουμε να προβούμε σε κάποιες εκτιμήσεις για το πόσο όμοια ή διαφορετική υπήρξε η πορεία του σε σύγκριση με αυτή του Γεωργαντά ή και άλλων κουρέων/κομμωτών, οι οποίοι, από την κομμωτική και τη χονδρική ή τη λιανική πώληση αρωματικών και καλλυντικών ειδών, πέρασαν στο χώρο της παραγωγής κολόνιας. Φρονούμε πως αυτή η σύγκριση επιχειρηματικών μεγεθών και στοχεύσεων θα μας οδηγήσει πλησιέστερα στο στόχο μας, που είναι η κατανόηση των ορίων και των αντοχών του φαινομένου της ελληνικής κολόνιας, άρα των αιτίων της αρχικής ακμής και της μετέπειτα καθήλωσης ή πτώσης του.

Η πρώτη καταγραφή του Βελισσαρίου ως ενός από τα 10 πιο σημαντικά κουρεία της πρωτεύουσας προέρχεται από ένα Οδηγό του Μπέντεκερ του 1901.⁴⁴⁹ Δεν φιλοξενείται, ωστόσο, στον κατάλογο των 9 μυροπωλών της Αθήνας που συντάσσει ο Κουσουλίνος, αν και όλα τα μεγάλα ονόματα του χώρου, όπως του Αντωνάδου, του Γκίκα και Ραγούζη, του Κυριακού, των Αφών Λιάπη, του Λεούση, του Μυτιληναίου του Σουβλή, του Στίνη και του Συρράκου είναι παρόντα σ' αυτόν.⁴⁵⁰ Εμπεριέχεται πάντως στον επαγγελματικό Οδηγό του Ιγγλέση στα 1908-9 και καταγράφεται ως ένας από τους τέσσερις ιδιοκτήτες 'εργοστασίων' αρωμάτων, μαζί με τους Λιάπη Ν, Μπαχαρία Στ, και Χ. Συρράκο. Καταγράφεται ακόμη ως μυροπώλης και ως κουρέας, δηλώνοντας και στις δύο περιπτώσεις την ίδια διεύθυνση σε έναν από τους κεντρικότερους δρόμους της πρωτεύουσας, στη Σταδίου.⁴⁵¹

Κοντολογίς, ο Βελισσάριος εμφανίζεται την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα να είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτης ενός «εργοστασίου αρωματικών ειδών» και ενός

---

⁴⁴⁹ Τρύφων Ευαγγελίδης, Μπέντεκερ, *Νέα Ελλάς : ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών. Κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το γαλλικόν του Guide Joanne-Isambert / υπό Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου*, Αθήνα 1901, σ. 21.

⁴⁵⁰ Κουσουλίνος Σπυρίδων, *Οδηγός της Ελλάδας 1904*, τ. 3, Αθήνα 1904, σ. 51

⁴⁵¹ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1908-9*, σ. 872, σ. 908 και σ. 901.

αναγνωρισμένου κουρείου-μυροπωλείου επί της Σταδίου. Η καταχώρηση του με πολλές επαγγελματικές ιδιότητες στους Οδηγούς (κουρέας, αρωματοπώλης, κομμωτής) θα μπορούσε να μας παραπλανήσει για το επιχειρηματικό του εύρος, αν δεν γνωρίζαμε πως όλες αυτές συνενώνονται με σχεδόν τυπικό τρόπο στο ίδιο πρόσωπο, οι δραστηριότητες τους είναι συμπληρωματικές και συνήθως συστεγάζονται σε ένα κοινό επαγγελματικό χώρο: αποτελεί το πιο συνηθισμένο φαινόμενο για ένα ονομαστό κουρείο να πουλά καλλυντικά και αρωματικά προϊόντα στους πελάτες του και, από ένα σημείο και μετά, να διαμορφώνει και μία «ιδιαιτέρα αίθουσα», στην οποία να υποδέχεται το γυναικείο κοινό του. Τις περισσότερες φορές, ή γυναίκα του ιδιοκτήτη ή κάποια άλλη στενή συγγενής του επιβλέπει το καινούριο τμήμα που δημιουργήθηκε.⁴⁵² Σε ξεχωριστή αίθουσα του ίδιου οικήματος μπορεί να βρίσκεται το αρωματοπωλείο του - αν και υποψιαζόμαστε πως δεν είναι σπάνιο, το υπάρχον κουρείο/κομμωτήριο να μετονομάζεται σε μυροπωλείο, όταν εμπορεύεται καλλυντικά και αρώματα, που είναι τοποθετημένα στις προθήκες και τα ράφια του καταστήματος.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η τυπική δομή και λειτουργία ενός μεγάλου αθηναϊκού κουρείου/κομμωτηρίου καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας ενδιαφέρει. Το άκρως ενδιαφέρον όμως για τους επαγγελματίες του είδους βρίσκεται στο παραγωγικό σκέλος των επιχειρηματικών τους ενασχολήσεων· σε όλες ανεξαιρέτα τις περιπτώσεις που μελετήσαμε, το εργαστήριο τους φαίνεται να στεγάζεται στο ίδιο οίκημα, όπου φιλοξενούνται τόσο οι εμπορικές δραστηριότητες, όσο και αυτές των κομμωτικών υπηρεσιών! Δε γνωρίζουμε βέβαια αν μοιράζονται τον ίδιο χώρο ή αν αυτές κατανέμονται σε διαφορετικά δωμάτια ή διαμερίσματα της ενιαίας μητρικής μονάδας. Μπορούμε όμως με ασφάλεια να συμπεράνουμε, πως έχουμε να κάνουμε με μικρού ή μεσαίου μεγέθους μεταποιητικές εγκαταστάσεις, που δεν είναι σε θέση να αυτονομηθούν λειτουργικά από τη σφιχτοδεμένη και συγκεντρωτική δομή της επιχείρησης, αλλά ούτε και να υποστηρίξουν μια αυτοδύναμη παραγωγική ανάπτυξη της- τέτοια που θα ήταν σε θέση να ανατρέψει τις υφιστάμενες ισορροπίες και να επιβάλει διαφορετικές προτεραιότητες στους επιχειρηματικούς της σχεδιασμούς.

Μετά τις απαραίτητες, κατά τη γνώμη μας, διευκρινίσεις για τη διάρθρωση αυτών των επιχειρήσεων και τον τρόπο που συνυφαίνονται οι δραστηριότητες τους, ας

---

⁴⁵² Στο «Κομμωτήριο Κυριών και Κυριών» του Π. Φωφώλη, η Ελένη Φωφώλη διευθύνει και εκτελεί τις κομμωτικές εργασίες των ομοφύλων της, (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 28. 9. 1897). Ο ίδιος ο Βελισσάριος διαφημίζει το «ιδιαιτερον καλλιτεχνικόν τμήμα» για την κόμμωση των γυναικών που διεξάγεται σε «ιδιαιτερα διαμερίσματα», (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 8. 4. 1915).

ξαναγυρίσουμε στις διαφημίσεις της περιόδου για να αντιληφθούμε, μέσω αυτών, ποια είναι η εικόνα που θέλει να φιλοτεχνήσει ο Βελισσάριος για τον εαυτό του. Θα παρακολουθήσουμε τόσο την αλλαγή στο επιχειρηματικό στίγμα που προβάλλει, όσο και τις μεταβολές στην ιεράρχηση των προϊόντων και των υπηρεσιών που προσφέρει στους πελάτες και τις πελάτισσες του, σύμφωνα με το πνεύμα των καιρών. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στα 1904 το λεκτικό μέρος του διαφημιστικού μηνύματος του Βελισσαρίου εστιάζεται σε ένα «κουρείον ευρωπαϊκότατον» και έπονται η «μοναδική» κολόνια του και η καθαριότητα του καταστήματός του στη Σταδίου⁴⁵³, στα 1907, ολόκληρο το διαφημιστικό του μήνυμα καταλαμβάνεται από την «ελληνική κολόνια Βελισσαρίου», της οποίας εκθειάζονται η ποιότητα και η αγνότητα των υλικών παρασκευής της («παρασκευαζομένη επιστημονικώς εκ φυσικών ανθέων δι' αμιγών και χημικώς καθαρών συστατικών»), τα βραβεία της σε ελληνικές και διεθνείς εκθέσεις («Παρισίων 1900, Κρήτης 1900, Αθηνών 1903, Βορδώ 1904, Λιέγης 1905»), αλλά και η απήχηση της «εις όλα τα ελληνικά κέντρα του εξωτερικού ήτοι εν Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Χίω, Μυτιλήνη, Σαμψούντι, Αλεξανδρεία, Πορτ-Σαιδ, Βλαδιβοστόκ, Κρήτη (Ηρακλείω, Χανίοις, Ρεθύμνη)...». Η ισχύς της εταιρείας εκδηλώνεται με την ικανότητα της να εκτοπίζει από αυτές τις αγορές κάθε άλλη ευρωπαϊκή κολόνια. Τονίζεται, τέλος, η εγκατάσταση μιας 'κεντρικής Αποθήκης' της εταιρείας «δι' όλην την Τουρκίαν» στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵⁴.

Επί του προκειμένου, δεν έχουν καμία σημασία οι αναμενόμενες υπερβολές μιας τέτοιας λεζάντας, ούτε το ποσοστό αλήθειας που εμπεριέχεται σε αυτή την απίθανη παρέλαση των κέντρων της ελληνικής ομογένειας. Άλλωστε, όπως είναι εύκολα αντιληπτό, η λειτουργία αυτής της διαφήμισης δεν είναι τόσο να πληροφορήσει, όσο να ενεργοποιήσει τα οξυμμένα εθνικιστικά ανακλαστικά της ελληνικής κοινωνίας, να τονώσει το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας για κάτι το ελληνικό που 'τολμά' να ανταγωνίζεται επάξια τα ευρωπαϊκά μεγαθήρια και να κατασκευάσει ένα υποκατάστατο μιας ανεπανάληπτης εθνικής επιτυχίας, η οποία παραμένει ακόμη ανεκπλήρωτη: αντί της κατάκτησης των 'ελληνικών' τόπων που όλοι οι αναγνώστες ονειρεύονται, ο Βελισσάριος τους προσφέρει την παραλλαγμένη μεν, συντελεσμένη ωστόσο, μορφή της

---

⁴⁵³ Διαφήμιση, Κωνσταντίνος Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1904*, Αθήνα 1904.

⁴⁵⁴ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 21.4.1907.

κατάκτησης των αγορών τους και μια ενοποιημένη, με εμπορικούς όρους, εδαφική επικράτεια, στην οποία κυριαρχούν τα ελληνικά χρώματα!⁴⁵⁵

Το ζήτημα, αντίθετα, που τίθεται είναι οι εμπορικές στοχεύσεις του επιχειρηματία, όπως φανερώνονται στις διαφημίσεις αυτές. Αν το 1904 προβάλλει πρώτα το μαγαζί του και μετά την κολόνια και την καθαριότητα του μαγαζιού του, στα 1907 επιλέγει να μιλήσει για την ‘ασύγκριτη’ και πανταχόθεν προβαλλόμενη κολόνια του. Μπορούμε να εικάσουμε πως το παραγόμενο προϊόν του, δηλαδή η κολόνια, έχει ξεπεράσει σε δημοτικότητα το κουρείο του και η πώλησή της του αποφέρει περισσότερα κέρδη από το κούρεμα των πελατών ή την περιποίηση των μαλλιών των πελατισσών του; Ή μήπως είναι πιο παραγωγική η υπόθεση της πεποίθησης που πιθανόν να είχε σχηματίσει για τις μεγάλες προοπτικές διείσδυσης της κολόνιας του σε κοινό και αγορές που μέχρι τώρα την αγνοούσαν ή προτιμούσαν άλλα ανταγωνιστικά προϊόντα, σε αντίθεση με το ήδη αναγνωρισμένο κουρείο του, από το οποίο δεν προσδοκά πρόσθετους πελάτες και κέρδη και, άρα, δεν έχει κανένα ιδιαίτερο λόγο να το διαφημίζει; Σε κάθε περίπτωση πάντως, φαίνεται πως για τον Βελισσάριο αυτής της εποχής, το μέλλον της επιχείρησης του βρίσκεται στην κολόνια του.

Προς αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η επόμενη χρονικά διαφήμιση του, δύο χρόνια αργότερα, δηλαδή στα 1909: «Κολώνια Βελισσαρίου. Η ωραιότερη, η ωφελιμότερη, η αρωματικότερη...αμιλλάται με τα προϊόντα του οίκου Atkinson. Όλη η αθηναϊκή αριστοκρατία, όλαι αι χαριτόβρυται Ατθίδες, όλοι οι κομψευόμενοι νέοι του συρμού μόνο κολώνια Βελισσαρίου μεταχειρίζονται. Κεντρική αποθήκη: Κομμωτήριο Βελισσαρίου, Σταδίου 67»⁴⁵⁶. Και πάλι η κολόνια του είναι το σήμα κατατεθέν της επιχείρησης του, το προς τα έξω πρόσωπο του, το ‘δυνατό του χαρτί’. Υπάρχει όμως σ’ αυτή τη διαφήμιση ένα καινούριο στοιχείο που αξίζει να προσεχτεί: ο Βελισσάριος επιλέγει συνειδητά να αποδώσει στην κολόνια του μία αύρα αριστοκρατικότητας και λεπταίσθητης φινέτσας. Καθόλου τυχαία άλλωστε, έχει σαν σημείο αναφοράς την φημισμένη και ποιοτική κολόνια Atkinson. Σίγουρα, επιχειρεί να εκμεταλλευτεί προς

---

⁴⁵⁵ Μία ακόμη διαφήμιση με επίκαιρες πολιτικές συνδηλώσεις είναι και αυτή του Γκίκα Ραγούζη στα 1902, ο οποίος εξυμνεί με εντελώς ιδιόμορφο και παράδοξο, για τα δεδομένα των διαφημίσεων της εποχής, τρόπο την κολόνια του: «Βαπτισθήτε, αναγεννηθήτε, αναζήσατε με μίαν κολώνια του Γκίκα Ραγούζη. Μόλις μπαίνετε εις το κομμωτήριο του...κάμνετε ένα λουτρό κολώνιας, εκ της οποίας βρίθει κυριολεκτικώς. Η Ελλάς ολόκληρος πρέπει να λουσθή εις την κολώνια του Ραγούζη. Ο μόνος τρόπος δια να αναγεννηθή!» (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 29.12.1902). Στο κλίμα της εθνικής ταπείνωσης μετά την ήττα του 97 και της αδημονίας για μια επείγουσα, μπροστά στις προκλήσεις του παρόντος, κρατική ανάκαμψη, η διαφήμιση του Ραγούζη πρέπει να διαβαστεί σαν μια τολμηρή μεταφορά της αναζωογονητικής δράσης της κολόνιας στο ‘συλλογικό’ εθνικό σώμα.

⁴⁵⁶ Διαφήμιση, *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, Αθήνα 1909, σ. 86.

όφελος του τα νέα κριτήρια διάκρισης και κοινωνικής καταξίωσης, που φαίνεται να διαμορφώνονται μέσω της μόδας και της κατανάλωσης εκείνων των εμπορευμάτων που υπέχουν τη θέση του συμβολικού στάτους. Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, δεν απευθύνει το μήνυμα του τόσο σ' αυτή την ελίτ των «κομψευόμενων αριστοκρατών» και των μοντέρνων νεανίδων, όσο σε ένα κοινό, περισσότερο ή λιγότερο απόμακρο από τους βιοτικούς όρους των ανώτερων τάξεων, το οποίο επιθυμεί να βιώσει φαντασιακά, έστω και στιγμιαία, την αίσθηση της υπεροχής και της ανωτερότητας που χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής εκείνων. Κατά μία έννοια, πλασάρει την κολόνια του, σα να ήταν ένα εργαλείο κοινωνικής εξομοίωσης, σε εκείνους τους κοινωνικούς χώρους που επέτρεπαν, υπέθαλπαν και ενστερνίζονταν αυτές τις θαυματουργές ταχυδακτυλουργίες του εμπορεύματος, δηλαδή στους μικροαστούς και σε όσους συμπεριλαμβάνονται στα 'μεσαία' αστικά στρώματα της πόλης, οι οποίοι μιμούνται τις νοοτροπίες και τα καταναλωτικά πρότυπα της πλήρως εκδυτικισμένης 'αριστοκρατίας'.⁴⁵⁷

Στην ίδια λογική φαίνεται να υπακούει και η μετονομασία του καταστήματος του από κουρείο, όπως το γνωρίζαμε μέχρι τότε, σε κομμωτήριο: περισσότερο και από ένδειξη της λειτουργίας ενός καθαρά γυναικείου τμήματος σε ξεχωριστή αίθουσα από το κυρίως κουρείο, θεωρούμε πως ανταποκρίνεται σε μια ξεκάθαρη πρόθεση του να τοποθετηθεί μέσα στα νέα κριτήρια διάκρισης των αστικών στρωμάτων των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Κλείνοντας με αυτή τη διαφήμιση, δεν είναι περιττό να επισημάνουμε, πως έχουμε να κάνουμε με τη μοναδική ρεκλάμα κολόνιας, που τόσο ξεκάθαρα απευθύνεται εξίσου και στα δύο φύλα. Νομίζουμε πως αυτό είναι επαρκής ένδειξη, πως, μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ού, η διαφοροποίηση στις αρωματικές επιλογές σίγουρα δε σχετίζεται καθόλου με το φύλο- τουλάχιστον για τα ανώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας.

Αξίζει να προσεχτεί μια ιδιαίτερα λιτή διαφήμιση του Βελισσαρίου που βλέπει το φως της δημοσιότητας στα 1910: «Η γνησία κολόνια Βελισσαρίου».⁴⁵⁸ Ο ίδιος επιθετικός προσδιορισμός που αποδίδεται στην κολόνια του («γνησία»), επαναλαμβάνεται αυτούσιος μερικά χρόνια αργότερα: «Βελισσαρίου: γνησία κολόνια,

---

⁴⁵⁷ Ο Simmel θεωρεί πως η μία από τις δύο γενικές αρχές που κινούν τη μόδα είναι η «τάση για κοινωνική εξίσωση» και η «επιθυμία για μίμηση», George Simmel, «Ατομικότητα και κοινωνική δομή», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004, σ. 245 και σ. 251.

⁴⁵⁸ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 18. 12. 1910.

πούδρα και όλα τα αρώματα».⁴⁵⁹ Νομίζουμε πως θα ήταν λανθασμένο να το ερμηνεύσουμε ως ένα τέχνασμα του Βελισσαρίου για να δείξει στους πιθανούς αγοραστές πως η κολόνια του είναι τόσο περίοπτη, που της γίνεται αντιγραφή από απατεώνες επαγγελματίες του κλάδου του. Η πιθανότητα ακόμη να κυκλοφόρησε στην αγορά κάποια απομίμηση της κολόνιας του, με ταυτόχρονη λογοκλοπή του σήματος του, δε μας φαίνεται και πολύ σοβαρή, αν και δεν μπορούμε να την αποκλείσουμε. Αν πράγματι η κολόνια Βελισσαρίου διατηρούσε ακόμη το γόητρο της μετά το 1910 – και μόνο για μια τέτοιου είδους κολόνια νοείται η αντιγραφή της – τότε λογικά θα εξακολουθούσε να βρίσκεται στο πρώτο πλάνο της δημοσιότητας και ο φακός της διαφήμισης να έπεφτε ανελλιπώς πάνω της. Κάτι τέτοιο όμως δε συνέβη· είδαμε ήδη, πως στα 1914 η κολόνια του εκτίθεται ταπεινά και επί ίσοις όροις ανάμεσα στην πούδρα και τα αρώματα.⁴⁶⁰ Μετά δε από αυτήν την ημερομηνία, δε γίνεται καμία αναφορά στην κολόνια του στις διαφημίσεις, αν και γνωρίζουμε πως, μέχρι τις αρχές της επόμενης δεκαετίας, ο Βελισσάριος διατηρούσε την αρωματοποιία του. Το «γνησία κολόνια Βελισσαρίου» νομίζουμε πως έχει νόημα μόνο αν συνδεθεί με την χύμα κολόνια του, σε συνθήκες που η αγορά έχει γεμίσει από πολλές, εφάμιλλες και ανταγωνιστικές αυτής του Βελισσαρίου.⁴⁶¹ Λειτουργεί δε εν είδει ‘προειδοποίησης’ προς το καταναλωτικό κοινό να μην εξαπατάται από φτηνότερες και λιγότερο ποιοτικές κολόνιες, αλλά να επιλέγει κάποια που, μέχρι πρότινος τουλάχιστον, έμπαινε στα σπίτια της καλής κοινωνίας.⁴⁶²

Όλο το βάρος τώρα φαίνεται να πέφτει στο Κομμωτήριο- Μυροπωλείο του.⁴⁶³ Ο προσανατολισμός του προς αυτή την κατεύθυνση γίνεται ακόμη σαφέστερος, αν λάβουμε υπ’ όψη μας την πρόσθεση ενός ακόμη καταστήματος στο επιχειρηματικό του δυναμικό τα επόμενα χρόνια, το οποίο θα λειτουργήσει ως «Κομμωτήριο Κυριών» και θα εδρεύει στην Πανεπιστημίου.⁴⁶⁴

---

⁴⁵⁹ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 31.12. 1914

⁴⁶⁰ Δεν είναι σαφές αν η πούδρα και τα αρώματα είναι δικής του παρασκευής ή απλώς εμπορεύεται προϊόντα άλλων παραγωγών.

⁴⁶¹ Την ίδια εποχή και ο Μενούνος διαθέτει την «γνησία κολόνια» του σε ένα κεντρικό «εδωδιμοπωλείο» της πρωτεύουσας, (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 7.6.1912). Θεωρούμε πως αυτό επιβεβαιώνει το συλλογισμό μας, καθώς μια ποιοτική και ακριβή κολόνια θα έβρισκε σίγουρα τη θέση της μόνο στις προθήκες ενός καλού αρωματοπωλείου.

⁴⁶² Παρόλο που επιλέξαμε να μην ασχοληθούμε με την ανάλυση του οπτικού μέρους των διαφημίσεων, έχουμε συνείδηση πως και το λεκτικό-πληροφοριακό σκέλος του μπορεί να είναι εξίσου δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως ιστορικό τεκμήριο και ενδεχομένως μπορεί να αποβεί επικίνδυνο για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, αν δεν συνδυάζεται και με άλλες πηγές, (Mary Louise Roberts, “Gender, consumption and commodity culture”, *The American Historical Review* 103/3 (1998), σ. 831). Δυστυχώς, η έλλειψη επαρκών τεκμηρίων μας οδηγεί πολλές φορές στην ανάγκη να διατυπώνουμε απλώς εικασίες.

⁴⁶³ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 8. 4. 1915

⁴⁶⁴ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1918*, σ. 102.

Αν δούμε όμως και τα στοιχεία που μας προσφέρουν οι Οδηγοί για αυτή την κρίσιμη για την εξέλιξη της επιχείρησής του δεκαετία. Στον Πανελλήνιο Οδηγό του 1912, ο Βελισσάριος εξαφανίζεται από την κατηγορία των κουρέων και προσδιορίζεται επαγγελματικά ως μυροπόλης, κομμωτής και ιδιοκτήτης εργοστασίου αρωμάτων μαζί με τους Μποτσαράκο, Λιάπη Ν., Μπαχαρία, και Συράκο Χρ.⁴⁶⁵ Παρατηρούμε ακόμη, πως αυτή η ‘αποπομπή’ από την κατηγορία των κουρέων και η αντίστοιχη μετάθεση ή παραμονή τους στο χώρο των κομμωτών, συναντάται και σε άλλα μεγάλα ονόματα του χώρου, όπως τον Ιγγλέση Κ. με το ‘Κρόνιο’ του, τον Στίνη Α., τον Καργαδούρη, τον Λεούση Χ., τον Μουσιού Λ., τον Λίβα και άλλους⁴⁶⁶. Το ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια αυθαίρετη εκτίμηση των συντακτών του έργου για το ποια ακριβώς επαγγελματική ιδιότητα θα αποδοθεί στους προαναφερόμενους, αποδεικνύεται τόσο από μεταγενέστερες διαφημίσεις του Βελισσαρίου⁴⁶⁷, όσο και από τον Οδηγό του 1918 του Ιγγλέση,⁴⁶⁸ που επιβεβαιώνουν την τάση της μετάλλαξης των παλιών κουρέων σε κομμωτές.

Στον Οδηγό του 1918, βλέπουμε τον Βελισσαρίου να περιλαμβάνεται στην κατηγορία «αρωματικών υδάτων (κολωνίας, βιολέττας-σωσιτρίχου κλπ.) κατασκευασταί», με έδρα στη Σταδίου, να είναι ιδιοκτήτης κομμωτηρίου πάλι στη Σταδίου και να έχει ένα άλλο εμπορικό κατάστημα στην Πανεπιστημίου, που, όπως είδαμε, είναι καταχωρημένο στην κατηγορία «Κομμωτήρια Κυριών».⁴⁶⁹ Στα «Κομμωτήρια» απαντάται ακόμη το όνομα κάποιου ή κάποιας Βελισσαρίου Β. στην Πανεπιστημίου. Τέλος, ο Βελισσαρίου Κωνσταντίνος είναι εγγεγραμμένος και στην κατηγορία «Μυροποιοί και μυροπωλεία» με τα γνωστά καταστήματα της Πανεπιστημίου 73 και Σταδίου 67.⁴⁷⁰

Στον αντίστοιχο Οδηγό του 1921-2 εντοπίζουμε κάποιες διαφορές από τα όσα έχουμε δει στην προ τριετίας έκδοση του: όλες τώρα οι καταγεγραμμένες επιχειρηματικές του δραστηριότητες, (ως «κατασκευαστής αρωματικών υδάτων», ως

---

⁴⁶⁵ Κ. Σταματίου & Β. Μπουζουράς, *ό.π.*, σ. 73. Στη σ. 104, στη στήλη των κομμωτηρίων δηλώνεται ο Βελισσαρίου Χ. στη γνωστή διεύθυνση της Σταδίου 67. Τέλος, αναφέρεται ξανά στη σ. 123.

⁴⁶⁶ Η Μ. Σκαλτσά προσθέτει πως τα «αριστοκρατικότερα» κουρεία που βρίσκονται στην Ερμού, γύρω από την πλατεία Συντάγματος, την Αιόλου κοντά στην Ομόνοια και σ’ όλο το μήκος της Σταδίου τώρα πια (μετά το 1900) αποκαλούνται και κομμωτήρια ή μυροπωλεία, (Μ. Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 483).

⁴⁶⁷ Στα 1915 η επιχείρηση του εκθέεται ως «Κομμωτήριο και Μυροπωλείον Βελισσαρίου» με ιδιαίτερο τμήμα «κομμωτικής κυριών», (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 8.4.1915).

⁴⁶⁸ Σ’ αυτόν δεν εμφανίζεται στην τάξη των κουρέων κανένας από τους παραπάνω, σε αντίθεση με τον Οδηγό του 1908-9, στον οποίο μόνο ο Ιγγλέσης ήταν απών ως κουρέας, (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1918*, σ. 103-105). Βλ. Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1908-9*, σ. 901-902.

⁴⁶⁹ Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1918*, σ. 67 και σ. 102.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 115.

«αρώματα (ειδικά καταστήματα)», ως «κομμωτήρια» και, τέλος, ως «κομμωτήρια Κυριών»)»⁴⁷¹, συγκεντρώνονται στο κατάστημα του της Πανεπιστημίου. Συμπεραίνουμε λοιπόν, πως αυτό που κατείχε στη Σταδίου έχει πάψει πια να λειτουργεί. Δύσκολα, νομίζουμε, θα μπορούσε κάποιος να αποφύγει να μιλήσει για μια σοβαρή συρρίκνωση της επιχειρηματικής του εμβέλειας σε ένα τόσο μικρό χρονικό διάστημα.

Οι μεσοπολεμικοί Οδηγοί δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν επαρκώς για την τύχη της παραγωγικής του μονάδας, για το αν δηλαδή συνέχιζε την παρασκευή της δικής του κολόνιας ή και άλλων αρωματικών παρασκευασμάτων. Μάλιστα, αυτοί του 1928, του 1930, του 1934-5 και του 1939 δεν εμφανίζουν την επιχείρηση του Βελισσαρίου στα «αρωματοποιεία», αλλά ούτε και στα «αρωματοπωλεία».⁴⁷² Ωστόσο, υπάρχει ένας και μόνο μεσοπολεμικός Οδηγός σε όσους ανατρέξαμε, που τοποθετεί τον Βελισσαρίου στους αρωματοποιούς της Αθήνας.⁴⁷³ Πάντως, και αν ακόμη εξακολουθούσε η λειτουργία της παραγωγικής του μονάδας, θα πρέπει ολοφάνερα πια να βρισκόταν σε παρακμή, καθώς δεν έχουμε συναντήσει καμία δική του διαφήμιση για την κολόνια του ή για άλλα αρωματικά του παρασκευάσματα. Είναι άξιο πάντως αναφοράς πως, στους καταλόγους του 1928, ο Βελισσάριος καταχωρείται με την ιδιότητα του παραγωγού σε έναν άλλο καλλωπιστικό κλάδο- αυτόν του «κατασκευαστή περουκών» με έδρα μάλιστα επί της Πανεπιστημίου.⁴⁷⁴

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Βελισσάριος αποτέλεσε έναν από τους πιο διακεκριμένους κουρείς της Αθήνας. Ίδρυσε το κουρείο του μάλλον προς το τέλος της δεκαετίας του 1880 και έκτοτε παρέμεινε ένα από τα πιο προβεβλημένα ονόματα στο χώρο της κομμωτικής, τουλάχιστον μέχρι και το τέλος του μεσοπολέμου. Στην επιτυχημένη διαδρομή του σ' αυτό το πεδίο, διέτρεξε όλα τα στάδια ενός επαγγελματία που ήθελε να παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις στον καλλωπισμό και να είναι σύγχρονος με το πνεύμα, τις διαθέσεις και τα γούστα της εποχής· έτσι, από κουρέας μετεξελίχτηκε σε κομμωτή ανδρών και γυναικών και στο τέλος εμπλούτισε το κομμωτήριο του με μηχανήματα και το μετέτρεψε σε Ινστιτούτο Καλλονής,⁴⁷⁵ μια αισθητικά αναβαθμισμένη εκδοχή του παλιού κομμωτηρίου για τις κυρίες του καλού κόσμου. Η επιχείρηση του

---

⁴⁷¹ Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1921-2*, σ. 533 και σ. 576.

⁴⁷² Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1928*, σ. 765· του ίδιου, *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, σ. 211· του ίδιου, *Οδηγός της Ελλάδος 1934-35*, σ. 169· και του ίδιου, *Οδηγός της Ελλάδος 1939*, σ. 172.

⁴⁷³ Ν. Ιγγλέσης, *Annuaire de Grece 1932-3*, σ. 587.

⁴⁷⁴ Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1928*, σ. 899.

⁴⁷⁵ «Ινστιτούτον Καλλονής Βελισσαρίου. Με την επιστήμονα Elisabeth Görl διπλωματούχον Βιέννης» για την εφαρμογή της περμανάντ στις πελάτισσες του καταστήματος. «Με μηχανήματα ή άνευ αυτών. Κομμωτήριο Βελισσαρίου, Πανεπιστημίου 73», (διαφήμιση, *Μπουκέτο*, 29.9.1938).

παρέμενε πάντα μια οικογενειακή υπόθεση και ο ίδιος διατηρούσε τη διεύθυνση των εμπορικών του καταστημάτων μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 30.

Ακολουθώντας την πεπατημένη για κάθε κουρέα ενός κάποιου διαμετρήματος της εποχής του, εγκατέστησε μια βιοτεχνική μονάδα παρασκευής κολόνιας στο ίδιο οίκημα που στεγάζονταν το κουρείο/κομμωτήριο του. Ωστόσο, το ελπιδοφόρο ξεκίνημά του και το μεσουράνημά του μέχρι περίπου το 1910, ως παραγωγού αρωματικών προϊόντων, δεν είχαν την ανάλογη συνέχεια. Η κολόνια του, που θα καταφέρει να διεισδύσει και στο εξωτερικό, σύμφωνα με τις ηχηρές διαβεβαιώσεις του στις διαφημιστικές λεζάντες στον τύπο, θα εξαφανιστεί από το προσκήνιο της δημοσιότητας πριν από το μεσοπόλεμο. Η απόπειρά του να την παρουσιάσει ως αριστοκρατική και να την συνδέσει με τις αρωματικές επιλογές των ανώτερων τάξεων, δεν ευδοκίμησε. Η αποτυχία του αυτή θα αποτελέσει ένα μόνο επεισόδιο της συνολικής αποτυχίας της ελληνικής κολόνιας να αναγνωριστεί ως προϊόν πολυτελείας που θα συνόδευε τις εκλεπτυσμένες καλλωπιστικές φροντίδες της καλής κοινωνίας. Τη θέση αυτή θα καταλάβουν φημισμένες κολόνιες και ακριβά αρώματα ξένων εταιριών που κατοχύρωσαν αξιόπιστα «εμπορικά σήματα» (trade marks), διεθνώς αναγνωρίσιμα.⁴⁷⁶

Θεωρούμε πως οι αιτίες αυτού του φαινομένου δεν είναι και πολύ δύσκολο να ανιχνευτούν. Οι Έλληνες παρασκευαστές κολόνιας δε θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με τις διεθνούς φήμης γαλλικές αρωματοποιίες ως προς τον όγκο του κεφαλαίου, τις εγκαταστάσεις, την ποιότητα των πρώτων υλών, τα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιούσαν και την πυκνότητα των εμπορικών δικτύων που διακινούσαν τα προϊόντα τους. Αυτό όμως που κυρίως χάριζε στις τελευταίες ένα συντριπτικό πλεονέκτημα σε βάρος των δικών μας μικροπαραγωγών στις όποιες απόπειρες απόδοσης γοήτρου και κύρους στα εμπορεύματά τους, ήταν η συσκευασία τους: το στυλ της Art Νουβό με τις αισθησιακές γραμμές και τα διακοσμητικά μοτίβα γυναικών με μακριά μαλλιά και λουλούδια επηρεάζει το σχεδιασμό των φιαλιδίων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, με τέτοιο τρόπο που ο καταναλωτής φαινόταν να υποβάλλεται σε φαντασιώσεις και σε συνειρμικές ταυτίσεις με τις εικόνες μεγαλείου και υπέρμετρου πλούτου. Δε θα είναι μακριά η στιγμή- μόλις στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου}- που τα κομψά φιαλίδια

---

⁴⁷⁶ «...η θρυλούμενη ‘ξενομανία’ των νεόκοπων αστών και η σχετικά περιορισμένη προοπτική που πρόσφεραν οι πελατείες ανώτερων στρωμάτων...» αφαίρεσαν από την ελληνική βιομηχανία της περιόδου αυτής τη δυνατότητα παραγωγής ποιοτικών καταναλωτικών προϊόντων ή αγαθών πολυτελείας. (Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 186).

του Coty θα αξίζουν περισσότερο από το περιεχόμενο τους!⁴⁷⁷ Η δυσκολία όμως των Ελλήνων παραγωγών να συναγωνιστούν επί ίσοις όροις με τους φημισμένους γάλλους αρωματοποιούς, γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν συνυπολογίσουμε το γεγονός πως οι τελευταίοι επιχειρούν με επιτυχία να συσχετίσουν τα προϊόντα τους με τη μόδα και τα είδη πολυτελείας και, κατ' αυτό τον τρόπο, να προσποριστούν προς όφελος τους το συμβολικό γόητρο που είχε αποκτήσει το Παρίσι ως παγκόσμια πρωτεύουσα της μόδας⁴⁷⁸.

Έχουμε εκθέσει, ωστόσο, μόνο το ένα μισό της εξήγησης. Το άλλο, λογικά, θα πρέπει να βρίσκεται στην αλλαγή του οσφρητικού γούστου των ανώτερων τάξεων, η οποία παραπέμπει στη μετάβαση σε νέα καθεστώτα ταξικής και έμφυλης διάκρισης. Αν και, ομολογουμένως, οι ενδείξεις μας είναι αμυδρές, θεωρούμε πως έχουμε να κάνουμε με ένα άγνωστο, αλλά πολύ σημαντικό κεφάλαιο της ελληνικής κοσμητικής, που αξίζει να ερευνηθεί στο μέλλον αναλυτικότερα. Εδώ θα παρουσιάσουμε μόνο ένα γενικό περίγραμμα μιας υπόθεσης, που θέλει να συνδέσει την παρακμή της 'ποιοτικής' ελληνικής κολόνιας με τη διαμόρφωση νοοτροπιών, στάσεων και αξιακών μοντέλων στον τρόπο ζωής εκείνων των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες θα συντελέσουν αποφασιστικά στην καταλυτική τροποποίηση του υφιστάμενου οσφρητικού κώδικα κοινωνικής καταξίωσης.

Λίγο πριν τον Α παγκόσμιο πόλεμο, και πολύ πιο έντονα κατά τη διάρκεια του, υπάρχουν σημάδια μιας «επανάστασης των ηθών» στις αντιλήψεις και στις καθημερινές πρακτικές ενός κοινωνικά ανάμεικτου, σε ταξικό και έμφυλο επίπεδο, κύκλου ανθρώπων.⁴⁷⁹ Σ' αυτόν τον κύκλο, όπως φαίνεται, συμφύρονται και αλληλεπιδρούν 'αριστοκράτες' αστοί, άνδρες και γυναίκες, ευρείες μάζες αστών και μικροαστών ανδρών, καθώς και γυναίκες από κατώτερα κοινωνικά στρώματα που ταυτίζονται με το χώρο του θεάματος και του εμπορευματοποιημένου έρωτα, όπως ηθοποιοί, χορεύτριες και πόρνες. Η δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης θα ωθήσει προς την οριστική μορφοποίηση ενός νέου πολιτισμικού σχηματισμού, κεντρικά σημεία του οποίου θα είναι η άρση των παλιών απαγορεύσεων και των παραδοσιακών ηθικών φραγμών για την εμφάνιση και την πρόπουσα παρουσίαση του (θηλυκού) σώματος. Οι στερεότυπες

---

⁴⁷⁷ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 27 και σ. 32.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 26.

⁴⁷⁹ Όσα θα εκτεθούν σ' αυτή την παράγραφο για την «επανάσταση των ηθών» κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές ανακατατάξεις που προκάλεσε ο πόλεμος, βασίζονται στο: Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Εισαγωγή στην Αθηναϊκή επιθεώρηση», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλη Μάρακα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α1, Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 123- 128 (Ερωτισμός).

αναπαραστάσεις για τους έμφυλους προσδιορισμούς του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου χάνουν τη συνεκτικότητα και τη δύναμη επιβολής τους στις συνειδήσεις και, αντί αυτών, προβάλλει μία αίσθηση απελευθέρωσης από τις ρυθμιστικές για τις έμφυλες σχέσεις διευθετήσεις, μια ατμόσφαιρα αισθησιασμού και ερωτικοποίησης του σώματος. Ερεθιστικά αστεία, τολμηρά υπονοούμενα και αποκαλυπτικές πόζες στο θέατρο συνδυάζονται με τη μόδα που σεξουαλικοποιεί το γυναικείο σώμα και εκθέτει σε δημόσια θέα γυμνές τις επιφάνειες του.

Η άλλοτε εκδιωγμένη στο περιθώριο κοινωνία των *demi-monde*, με την επιλήψιμη σεξουαλική συμπεριφορά και την ελευθεριότητα των ηθών της, θα συναντηθεί με τον ευυπόληπτο κόσμο της περίοπτης κατανάλωσης, της λατρείας της μόδας και της διάθεσης υπέρβασης των αναχρονιστικών ηθικών ταμπού των ανώτερων αστικών στρωμάτων.⁴⁸⁰ Καθώς θολώνουν οι παλιές έμφυλες και ταξικές οροθετήσεις των υποκειμένων, δημιουργείται μία σύγχυση για την ταυτότητα των γυναικών που διαπερνούν με μεγαλύτερη άνεση τα διάτρητα πια σύνορα που χωρίζουν το ηθικό και αξιοσέβαστο, από το σχεδόν νομιμοποιημένο και απλώς ανεκτό, ή από το εντελώς ανάρμοστο και καθολικά απορριπτό.⁴⁸¹

Η «υποκουλτούρα αισθησιακότητας»,⁴⁸² που χαρακτηρίζει αυτούς τους χώρους, συνταιριάζεται αρμονικά «με τις αναθυμιάσεις των φτηνών αρωμάτων» των καλλιτέχνιδων των μουσικών σκηνών.⁴⁸³ Το άρωμα αποτελεί συστατικό στοιχείο της καινούριας αυτής εκδοχής της θηλυκής ταυτότητας, διακριτικό γνώρισμα του απελευθερωμένου ερωτισμού και της θριαμβεύουσας ‘αισθησιακής’ σωματικής παρουσίας της. Αρώματα φτηνά ή ακριβά, με έντονη, διαπεραστική οσμή αφήνουν πίσω τους τα ‘αδιάκριτα’ ίχνη του περάσματος μιας μοντέρνας θηλυκής παρουσίας· αυτή θα

---

⁴⁸⁰ Στην κριτική της για το βιβλίο της L. Banner, “American beauty”, η S. Stage τονίζει πως οι αλλαγές στη μόδα προκύπτουν από τα «άκρα του κοινωνικού φάσματος». Αυτά έχουν μια πιο ‘απόμακρη’ προσέγγιση των ηθικών αρχών απ’ ότι οι μεσαίες τάξεις, (Sarah Stage, “Seeing through American beauty”, *American Quarterly*, 36/2 (1984), σ. 299).

⁴⁸¹ Μεγάλη ανησυχία γεννά το γεγονός πως πόρνες ή καλλιτέχνιδες του καφέ σαντάν μεταπηδούν στο θέατρο, (Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Εισαγωγή στην Αθηναϊκή επιθεώρηση», *ό.π.*, σ. 125). Η ανησυχία αυτή μετασχηματίζεται σε έντονο φόβο στα 1918, όταν κατόπιν διαταγής του αστυνομικού διευθυντή Αθηνών, επιχειρείται να υποβληθούν όλες οι γυναίκες ηθοποιοί του θεάτρου σε υγειονομική εξέταση, όπως συνέβαινε με τις πόρνες, (*στο ίδιο*, σ. 126-127). Δεν είναι απίθανο ακόμη, αυτός ο φόβος να αφορούσε την αδυναμία να διακρίνεις τη γυναίκα των ελαφριών ηθών από αυτή της καλής κοινωνίας. Ένα δημοσίευμα του πρώιμου μεσοπολέμου απηχεί αυτό το πνεύμα: ο αρθρογράφος βλέπει ένα συγχρωτισμό «της παλαιάς και νέας αριστοκρατίας» στα κέντρα διασκέδασης της Αθήνας. Στο «Καπρίς», πιο συγκεκριμένα, βρίσκονται μαζί «ο καλός κόσμος κι ο ημίκοσμος η κυρία του σαλονιού και η καλλιτέχνις της ελευθέρως ζωής», (Διαβατικός, «Αντίλαλοι από τον κόσμο. Πώς διασκεδάζει η πρωτεύουσα», *εφ. Ελεύθερον Βήμα*, 8.2.1922).

⁴⁸² Ο όρος ανήκει στην L. Banner και αναφέρεται στην ατμόσφαιρα που ανέδιδαν τα θέατρα και τα μιούζικ χολ στην Αμερική στη δεκαετία του 1890, (Sarah Stage, *ό.π.*, σ. 298).

⁴⁸³ Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Εισαγωγή στην Αθηναϊκή επιθεώρηση», *ό.π.*, σ. 126.

αποτελέσει την πιο ακραία και μεταίχμιακή φιγούρα που σχημάτισαν εκείνη την εποχή από κοινού η μόδα, τα 'έγχρωμα' καλλυντικά και ο καλλωπισμός. Τα δυνατά αρώματα θα είναι το οσφρητικό αντίστοιχο της οπτικής μεταμόρφωσης του προσώπου της, που θα αναλάβουν να φέρουν σε πέρας τα καλλυντικά και της μορφοποίησης της λεπτής και αέρινης σιλουέτας της, που έχει ήδη παραδοθεί στα χέρια της μόδας και του καλλωπισμού.⁴⁸⁴ Οι λεπτές μυρωδιές των λουλουδιών που ανέδιδαν τα παλιά 'διακριτικά' αρώματα, οι κολόνιες και οι 'βιολέτες', φαίνεται να ανήκουν πια στο παρελθόν· και μόνο οι πιο συντηρητικές και ώριμες κυρίες της καλής κοινωνίας θα συνεχίσουν να τα χρησιμοποιούν με τον 'παραδοσιακά' καλαίσθητο τρόπο που έμαθαν στην πρώτη τους νεότητα.

Στο τέλος αυτής της ταραγμένης δεκαετίας, δεν υπήρχε κανένα περιθώριο να αμφιβάλλει κανείς για το ποιες ήταν οι κυρίαρχες αρωματικές τάσεις της εποχής, αλλά ούτε και να απορεί για το τι κρύβονταν πίσω από τις συγκεκριμένες κοσμητικές επιλογές του κύκλου των εστέτ κυριών: «Τι αρωματομανία κατέλαβε τας Αθηναίας και τι βαρειές μυρωδιές! Άλλοτε και εδώ, όπως και στην Ευρώπη, αι καθώς πρέπει κυρίαί απέφευγον αυτήν την θορυβώδη προειδοποίησιν της διελεύσεως των δια μεθυστικών αρωμάτων. Τώρα εις την κομψότεραν και πλέον εκλεκτήν κοσμικήν συνάθροισιν πρέπει να είναι κανείς εφωδιασμένος με ασπιδίνη δια να προλάβη βέβαιον πονοκέφαλον. Φαίνεται ότι είνε αιτία η ακρίβεια που επικρατεί τώρα εις τα αρώματα. Όσον πλέον ακριβά τόσον δυνατώτερα, και έτσι κατετάχθησαν εις την χορείαν της πολυτελείας. Αι κατέχουσαι αυτά πρέπει να τα επιδεικνύουν και να καμαρώνουν!».⁴⁸⁵

Άλλοι κουρείς και μυροπώλες παραγωγοί κολόνιας

Οξύς φαίνεται να είναι ο ανταγωνισμός την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} ανάμεσα στους παρασκευαστές κολόνιας για να προβάλλουν είτε τις ποιοτικές

---

⁴⁸⁴ Μια επεξεργασμένη από την κυρίαρχη ιδεολογία μορφή αυτής της θηλυκής φιγούρας θα αποτελέσει την απονευρωμένη από τις απειλητικές σεξουαλικές συνδηλώσεις της και πιο ήπια καλλωπισμένη εκδοχή της κοσμικής Νέας Γυναίκας του μεσοπολέμου.

⁴⁸⁵ «Στήλη δια τας κυρίας. Κοσμικά», εφ. *Έθνος*, 7.8.1919 [τα πλάγια γράμματα είναι δικά μας]. Η τάση αυτή προς τις δυνατές μυρωδιές και τα ακριβά αρώματα φαίνεται διαπερνά και κατώτερα ταξικά στρώματα, που προσπαθούν να ανταποκριθούν σ' αυτή, πάντα μέσα στα όρια των οικονομικών τους δυνατοτήτων και των ιδιαίτερων καταναλωτικών συνηθειών τους. Είναι χαρακτηριστικό ένα δημοσίευμα γυναικείου περιοδικού που απευθύνεται σε όσες δεν έχουν την ευχέρεια της αγοράς ακριβών καλλυντικών. Τις συμβουλεύει να φτιάχνουν μόνες τους τις κολόνιες που χρησιμοποιούν, καθώς η καλή κολόνια «που είναι απαραίτητη σε κάθε τουαλέτα» είναι πολύ ακριβή, το άρωμα δε των «φτηνών» εξατμίζεται αμέσως, («Δελτίον Καλλονής. Πώς να κατασκευάζεται μόναι σας τα καλλυντικά σας», *Εόρα*, 17.11.1923, σ. 11)

προδιαγραφές της, στοχεύοντας σε μια ανώτερης εισοδηματικής τάξης πελατεία, είτε την δελεαστική τιμή της σε σχέση με τις άλλες που κυκλοφορούν στο εμπόριο, καθώς απευθύνονται σε ένα ευρείας λαϊκής κατανάλωσης κοινό. Οι τιμές τους άλλωστε ποικίλουν σημαντικά και διαμορφώνονται σε σχέση με την ποιότητα τους, το όνομα του παρασκευαστή τους, τις αρωματικές πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται, αλλά και από τη χονδρική ή την λιανική τους πώληση. Κυμάνθηκαν δε από τις 1,5 δρχ την οκά, που ήταν και η φτηνότερη κατηγορία κολόνιας που διέθετε ο Α. Σακαλής το 1914, μέχρι τις 16 δρχ την οκά που πουλούσε την «εξαιρετικής ποιότητας» κολόνια του ο Ν. Ηλιόπουλος την ίδια χρονιά⁴⁸⁶.

Οι ποιοτικές διαβαθμίσεις στο προϊόν του ίδιου παραγωγού είναι συχνά τόσο μεγάλες, ώστε και η κλιμάκωση των τιμών να εκπλήσσει με τη μεγάλη απόκλιση που παρατηρείται ανάμεσα στα δύο άκρα αυτής της κλίμακας. Για παράδειγμα, ο Σακαλής που καθορίζει στις 1,5 δρχ την φτηνότερη κολόνια του, καταλήγει στις 8 δρχ για τη θεωρούμενη ως καλύτερη. Ο Ηλιόπουλος πάλι, εκτός από την εξαιρετικής ποιότητας κολόνια του με την πολύ τσιμπημένη τιμή, προσφέρει άλλες 4 κατηγορίες κολόνιας που τις διακρίνει με βάση την ποιότητα τους: αυτήν της «πρώτης», της «δεύτερης», της «τρίτης» και την «τέταρτης», όπως τις ονομάζει. Οι τιμές δε αυτών κυμαίνονται από 10 δρχ για την πρώτη κατηγορία, μέχρι 4 δρχ για την τελευταία. Εκτός όμως από αυτές τις κολόνιες, οι οποίες προφανώς θεωρούνται κατάλληλες για «τουαλέτα», ο ίδιος παραγωγός διαθέτει και κάποιες αρκετά φτηνότερές τους, μιας και τις χαρακτηρίζει ως κολόνιες για καθημερινές ανάγκες ή για περισσότερο 'ευτελείς' χρήσεις: «Δια λουτρά 3,20 δρχ (η οκά). Κοινή: 2,50 δρχ». Τέλος, η «βιολέτα» του τιμάται 8 δρχ.

Έχει ενδιαφέρον να κάνουμε ένα μικρό άλμα στο χρόνο προς τα πίσω για να δούμε μέσα από δύο διαφημιστικές καταχωρήσεις στο «Σκριπ», πώς ήταν διαμορφωμένες οι τιμές δέκα χρόνια νωρίτερα και πόσες κατηγορίες κολόνιας υπήρχαν με βάση την ποιότητα και τη χρήση που της γίνονταν. Στα 1904, ο Ηλιόπουλος διαφημίζει μόνο ένα τύπο κολόνιας, η οποία εκθειαζόταν ως «αρίστη δι' εντριβάς» και κόστιζε 4 δρχ.⁴⁸⁷ Μερικούς μήνες αργότερα, εξακολουθεί να εκθέτει την «αρίστη δι' εντριβάς» κολόνια του στην ίδια τιμή, αλλά τώρα προσθέτει και τη «βιολέτα», άνευ όμως τιμής· διευκρινίζει ωστόσο πως πρόκειται για «βιολέτα πραγματική». Με μία πολύ γενναία έκπτωση μάλιστα που προσφέρει σε όσους αγοράζουν περισσότερες από πέντε οκάδες κολόνιας, η

---

⁴⁸⁶ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 18.4.1914.

⁴⁸⁷ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 21.8.1904.

τιμή της πέφτει στις 2,50 δρχ η οκά, πράγμα που σημαίνει πως αγγίζει τα χαμηλότερα όρια τιμών απ' όσα συναντήσαμε σ' αυτή τη δεκαπενταετία.⁴⁸⁸ Βλέπουμε λοιπόν πως ο κουρέας στη αρχή, μετέπειτα κομμωτής, μυροπώλης και αρωματοποιός Ηλιόπουλος Ν.,⁴⁸⁹ από τις κατώτερου τύπου φτηνές για τα δεδομένα των ονομαστών κατασκευαστών και 'λαϊκές' κολόνιες των πρώτων χρόνων του 20^{ου} αιώνα, μεταπηδάει σε μια ευρύτερη γκάμα τύπων κολόνιας για κάθε δυνατή χρήση. Επιχειρεί να παρασκευάσει κολόνια τέτοια, που να ανταποκρίνεται στο οσφρητικό γούστο των ανώτερων τάξεων, χωρίς, ωστόσο, να εγκαταλείπει την προφανώς κερδοφόρα και υπολογίσιμη αγορά των κατώτερων. Παρατηρούμε πως το δικό του άνοιγμα της βεντάλιας στην παρασκευή και την εμπορία αρωματικών προϊόντων, μοιάζει με αυτό που επιχειρήσε ο Βελισσάριος, με τη διαφορά πως εκδηλώνεται με τελείως αντίθετη φορά: ενώ ο Βελισσάριος από τα υψηλά, στόχευε στα κάτω διαζώματα, ο Ηλιόπουλος αποτολμά να κάνει το αντίθετο. Ο σκληρός ανταγωνισμός του χώρου, ο πολλαπλασιασμός των καλλυντικών ειδών, αλλά και η περαιτέρω διαφοροποίηση και εξειδίκευση του γούστου του κοινού τον ωθούν σε αυτή την επιχειρηματική στρατηγική.

Στις μάλλον φτηνές κολόνιες ενός τύπου είναι δυνατό να συμπεριληφθεί η «κολόνια χρυσανθέμων» του Στρατή Κ.,⁴⁹⁰ και η «κολόνια Καργαδούρης»⁴⁹¹. αμφότερες αυτές στοιχίζουν 4 δρχ η οκά. Ο Καργαδούρης είναι άλλη μια τυπική περίπτωση κουρέα/κομμωτή με κατάσταση στο κέντρο των Αθηνών (Οφθαλμιατρείου/ Εδουάρδου Λω), ο οποίος ενεπλάκη με την παραγωγή «αρωματικών υδάτων», χωρίς ωστόσο να διαπρέψει στον τομέα αυτόν.⁴⁹² Αντίθετα, στους πρωτοκλασάτους, πολλαπλά προβαλλόμενους και με μεγάλη συμβολή στη διαμόρφωση της ελληνικής εκδοχής της

---

⁴⁸⁸ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 30.4.1905.

⁴⁸⁹ Τα στοιχεία που μας δίνουν οι επαγγελματικοί οδηγοί για την περίπτωση του δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Για τον Ιγγλέση, στα 1908-9 ο Ηλιόπουλος επαγγέλλεται τον κουρέα και τον μυροπώλη (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός του 1908-9*, σ. 901 και σ. 908). Ο Οδηγός του 1918 τον τοποθετεί στο χώρο των κατασκευαστών αρωματικών υδάτων και στα κομμωτήρια (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός του 1918*, σ. 26 και σ. 102). Οι Κ. Σταματίου, Β. Μπουζουράς, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, ό.π., σ. 104-105 και σ. 123-124, δεν τον συγκαταλέγουν ούτε στα κομμωτήρια, ούτε και στους μυροπώλες. Αναφέρεται βέβαια στους κουρείς, αλλά σαν Ηλιόπουλος Κ. και όχι Ν. όπως θα ήταν το σωστό, (στο ίδιο, σ. 105).

⁴⁹⁰ «Νέα Κολόνια χρυσανθέμων στο κομμωτήριο του Κ. Στρατή, Προαστείου 2, 4 δρχ. η οκά. Έκπτωση στους αγοράζοντες χονδρικός», (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 28.11.1909). Ο Στρατής είναι κουρέας στην Προαστείου 2, (Κ. Σταματίου & Β. Μπουζουράς, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, ό.π., σ. 107). Δεν τοποθετείται όμως στην κατηγορία των μυροπωλών στον Οδηγό Ιγγλέση του 1908-9, ούτε στους κατασκευαστές αρωματικών υδάτων του Οδηγού του 1918 - πράγμα που σημαίνει ίσως πως δεν παρασκεύαζε κολόνια ο ίδιος.

⁴⁹¹ Διαφήμιση, Ι. Α. Βρεττός, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του έτους 1914*, Αθήνα 1913, σ. 367.

⁴⁹² Στον Πανελλήνιο Οδηγό του 1912 εμφανίζεται σαν κομμωτής και μυροπώλης, όχι όμως με «εργοστάσιο αρωμάτων, (Κ. Σταματίου & Β. Μπουζουράς, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, ό.π., σ. 104-5, σ. 123-4 και σ. 73. Αλλά στον Οδηγό του 1918 φιλοξενείται στη στήλη των κατασκευαστών αρωματικών υδάτων, όπως και των κομμωτηρίων, (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός του 1918*, σ. 26 και σ. 102).

παραγωγής της ομορφιάς ανήκουν οι άλλοι τρεις κατασκευαστές κολόνιας που θα μας απασχολήσουν εδώ: ο Μποτσαράκος, ο Μπαχαρίας και ο Συρράκος.

Ήδη πολύ πρώιμα, στα 1903, βλέπει το φως της δημοσιότητας μια απέριττη στο πληροφοριακό της σκέλος διαφήμιση κολόνιας: «Η αποκλείσασα τους ευρωπαϊκούς οίκους κολόνια Συράκου δρχ 10. Σε όλα τα μυροπωλεία και κομμωτήρια Αθηνών και Πειραιώς και σε όλες τις πόλεις Ελλάδος και Ανατολής».⁴⁹³ Με ύφος γεμάτο αυτοπεποίθηση, αν όχι έπαρση, μας θυμίζει έντονα τις διαφημίσεις του ‘ομότεχνου’ του Βελισσαρίου, τόσο εξαιτίας της πολύ ακριβής κολόνιας που διαθέτει, όσο και για την απόπειρα του να συγκρίνει το προϊόν του με τις φημισμένες ευρωπαϊκές κολόνιες. Κοινή είναι ακόμη η καυχησιολογία τους, πως τα παρασκευάσματα τους βρίσκονται σε όλες τις αγορές της Ελλάδας και της «Ανατολής». Παρατηρούμε επίσης ότι και ο Συράκος, όπως ο Βελισσάριος, δεν διαφημίζει διακριτές ως προς την ποιότητα τους κατηγορίες κολόνιας. Κάτι που το κάνουν ωστόσο οι Μπαχαρίας και Μποτσαράκος. Ο τελευταίος κοστολογεί την κολόνια για «τουαλέτα» 4 δρχ, ενώ την «εκλεκτή» του την πουλά στη λιανική με 6 δρχ την οκά. Την «Βέρα Βιολέττα» του, που θεωρείται κατάλληλη για την ‘τουαλέτα’ και τον αρωματισμό των μαντιλιών, την διαθέτει προς 8 δρχ την οκά- τόσο ‘χύμα’, όσο και σε φιαλίδια.⁴⁹⁴ Επισημαίνουμε τις πολύ υποφερτές τιμές του Μποτσαράκου, όπως και το ότι δε διαφημίζει κολόνια για άλλες χρήσεις (για λουτρό, για τον κουρέα, για εντριβές). Παρατηρούμε ακόμη πως η Βιολέτα του είναι ακριβότερη της πιο ποιοτικής κολόνιας του.

Ο Στ. Μπαχαρίας αποτελεί μια κάπως ιδιόμορφη περίπτωση. Καταρχήν υπήρξε ο μοναδικός από τον κύκλο των όσων πρωτοστάτησαν στην υπόθεση της ανάπτυξης του εμπορευματοποιημένου καλλωπισμού και (των όσων) ενεπλάκησαν ενεργά στην παραγωγή αρωματικών και καλλυντικών ειδών στις αρχές του αιώνα, που ήταν αποκλειστικά ‘μυροπώλης’, χωρίς να έχει καμία σχέση με τις κομμώσεις ανδρών και γυναικών.⁴⁹⁵ Στη μοναδικότητα του αυτή, θα πρέπει να προστεθεί και μία ακόμη, κατά πολύ σημαντικότερη, της πρώτης: από όλα τα πρόσωπα της προδρομικής αυτής γενιάς των κατεξοχήν επαγγελματιών της κοσμητικής, θα είναι και πάλι ο μοναδικός που, όχι μόνο δε θα επισκιαστεί ή απλώς επιβιώσει στο μεσοπόλεμο, αλλά θα καταλάβει και μία

---

⁴⁹³ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 5.8.1903.

⁴⁹⁴ Διαφήμιση, Κων. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1906*, Αθήνα 1906, σ. 449.

⁴⁹⁵ Εννοείται, πως δεν αναφερόμαστε στους φαρμακοποιούς ή άλλου είδους επιχειρηματίες, αλλά μόνο σε όσους διατηρούν την ιδιότητα του μυροπώλη και συντηρούν είτε ανεξάρτητα μυροπωλεία είτε ενσωματωμένα στα κουρεία/κομμωτήρια τους· δηλαδή, κάνουμε λόγο για όλους ανεξαιρέτα τους εξέχοντες κουρείς και κομμωτές της πρωτεύουσας αυτής της εποχής.

τιμητική θέση ανάμεσα στους πιο διαπρεπείς εκπροσώπους αυτού του ‘δεύτερου κύματος’ της παραγωγής του καλλωπισμού στη χώρα μας.⁴⁹⁶ Θα το πετύχει αυτό με την ίδρυση ενός εργοστασίου καλλυντικών ειδών στα Πατήσια,⁴⁹⁷ ξεκόβοντας έτσι οριστικά από τα περιοριστικά πλαίσια των παλιών βιοτεχνικών εργαστηρίων, που χαρακτήριζαν τη γενιά της πρώτης περιόδου. Εργαστήρια που, ας το επαναλάβουμε, λειτουργούσαν μέσα στο ίδιο οίκημα με αυτό που στέγαζε το εμπορικό τους κατάστημα.

Ο Στ. Μπαχαρίας θα συνεργαστεί ως παραγωγός με τον αδελφό του Μήτσο, («Αφοί Μπαχαρία»)⁴⁹⁸, ο οποίος θα εμφανιστεί ως ιδιοκτήτης αρωματοπωλείου στην Κοραή και ως αντιπρόσωπος για τη χώρα μας της αμερικανικής εταιρείας καλλυντικών “Elisabeth Arden”.⁴⁹⁹ Εισάγει και διαθέτει στο κατάστημά του στη Σταδίου ακριβά και επώνυμα καλλυντικά, όπως αρώματα (Houbigant, River), βαφές τριχών και σκευάσματα για τα μαλλιά (Marix, Petrole Hahn), πούδρες, σαπούνια, είδη καλλωπισμού (κτένες, βέλλα κλπ), την γνωστή κολώνια Atkinson και τέλος, τη δική του κολώνια («κολώνια Μπαχαρία» την οποία παράγει σε τέσσερις διαφορετικές διαβαθμίσεις ποιότητας και τη διαθέτει στην τιμή των 4, 5, 6 και 10 δραχ αντίστοιχα.⁵⁰⁰ Εκτός από την κολώνια της τελευταίας κατηγορίας, που ξεφεύγει αρκετά στην τιμή, οι άλλες τρεις είναι μάλλον πρόσφορες για τα χαμηλότερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Άλλωστε, στη διαφήμιση του τονίζει πως η κολώνια του είναι απαραίτητη «δια κάθε πτωχόν και πλούσιον σπίτι».⁵⁰¹

Ο Συράκος καταγράφεται ήδη από το 1904 ως ένας από τους 9 μυροπώλες των Αθηνών⁵⁰², μαζί με τους Αντωνάδο Δ, Γκίκα – Ραγούζη, Κυριακού, Αφών Λιάπη, τον Λεούση, τον Μυτιληναίο, τον Σουβλή και τον Στίνη⁵⁰³. Λογικά θα πρέπει αυτοί οι μυροπώλες να είχαν όλοι εγκαταστήσει τα δικά τους παρασκευαστήρια και να είχαν διοχετεύσει στην αγορά τα αρωματικά προϊόντα που παρήγαγαν σε χονδρική ή λιανική μορφή. Στα 1908-9 ο Συράκος καταχωρείται ως κουρέας και μυροπώλης· το κατάστημα

---

⁴⁹⁶ Ο Γεωργαντάς επίσης ξέφυγε από τη μετριότητα κατά το μεσοπόλεμο, αλλά δεν συγκαταλεγόταν στα πρώτα ονόματα του χώρου. Και πάλι δεν παίρνουμε υπ’ όψη μας τους φαρμακοποιούς, όπως τον Μαρινόπουλο, τον Λήτο και τον Δαμβέργη, που, αν και εμφανίζονται στο προσκήνιο πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της κοσμητικής στο μεσοπόλεμο.

⁴⁹⁷ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, σ. 211

⁴⁹⁸ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1928*, σ. 765

⁴⁹⁹ Διαφήμιση, Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδας 1934&35*, σ. 169.

⁵⁰⁰ Διαφήμιση, *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, Αθήνα 1909, σ. 56.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σ. 56.

⁵⁰² Η καταγραφή του γίνεται με την ονομασία «Συρράκου Α, Οφθαλμιατρείου 16». Θα πρέπει λογικά να παραπέμπει στην Συρράκου Αικατερίνη, που τη συναντάμε και σε άλλες αναφορές και η οποία μάλλον θα ήταν γυναίκα του, (Κουσουλίνος Σπυρίδων, *Οδηγός της Ελλάδος 1904*, τ. 3, Αθήνα 1904, σ. 51).

⁵⁰³ Στο ίδιο, σ. 51.

του βρισκόταν στην Οφθαλμιατρείου.⁵⁰⁴ Αν και από αυτούς τους δύο Οδηγούς δεν προκύπτει καμία φανερή εμπλοκή του με τις παραγωγικές δραστηριότητες του καλλωπισμού, κλίνουμε προς την υπόθεση πως αυτή η απουσία είναι μόνο φαινομενική, όπως μπορούν να πιστοποιήσουν ακράδαντα κάποιες διαφημίσεις που την επιβεβαιώνουν.⁵⁰⁵ Για πρώτη φορά εμφανίζεται ο Συράκος με την ιδιότητα του παραγωγού στα 1912 και αυτό επαναλαμβάνεται τόσο στα 1918, όσο και στα 1921-2.⁵⁰⁶ Έκτοτε και για όλο το μεσοπόλεμο, οι επαγγελματικές αναφορές στο όνομα του, είτε περιορίζονται στο χώρο της εμπορίας καλλυντικών και αρωματικών ειδών ή του κομμωτή, είτε απουσιάζουν εντελώς⁵⁰⁷.

Για να κλείσουμε αυτή την ενότητα, ας κάνουμε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε τη θέση, το μέγεθος και τη δυναμική των επιχειρήσεων αυτών στο χώρο του καλλωπισμού, καθώς και την εξέλιξη τους στο χρόνο με βάση τους γνωστούς επαγγελματικούς Οδηγούς που χρησιμοποιήσαμε μέχρι τώρα. Οι Μποτσαράκος και Μπαχαρίας αποτέλεσαν δύο από τους κύριους πρωταγωνιστές στην υπόθεση της παρασκευής και εμπορίας καλλυντικών προϊόντων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι επιχειρήσεις τους βρίσκονται πάντα σε όλους τους καταλόγους, με όποια κριτήρια και αν συντάσσονται αυτοί. Η διαφημιστική προβολή των προϊόντων και των υπηρεσιών που παρέχουν είναι έντονη και έχει διάρκεια στο χρόνο. Αυτό μάλιστα που διαφοροποιεί τον Μπαχαρία περισσότερο, και τον Μποτσαράκο σε αρκετά μικρότερο βαθμό, από τους Συράκο, Βελισσαρίου, Καργαδούρη, αλλά και τους Ηλιόπουλο και Ιγγλέση του Κρόνιου, είναι πως οι πρώτοι κατόρθωσαν να επιβιώσουν σαν μεγάλοι παραγωγοί και στο σκληρά ανταγωνιστικό περιβάλλον του μεσοπολέμου, ενώ οι δεύτεροι εξάντλησαν τη δυναμική τους σαν παρασκευαστές αρωματικών προϊόντων, δεν ανανεώθηκαν σύμφωνα με τους

---

⁵⁰⁴ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1908-9*, σ. 902 και σ. 908.

⁵⁰⁵ «Συράκου: η πλέον γνωστή και αρωματική κολώνια», (Διαφήμιση, Κωνσταντίνος Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1904*).

⁵⁰⁶ Κ. Σταματίου & Β. Μπουζουράς, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, ό.π., σ. 73: στη στήλη «εργοστάσια αρωμάτων» δηλώνεται ο/η «Συράκου Χρ, Οφθαλμιατρείου 16». Ο Συράκος Ε. συγκαταλέγεται στους κατασκευαστές αρωματικών υδάτων και διατηρεί αυτή τη θέση και στα 1921-2 ανάμεσα σε άλλους 21 παρασκευαστές, Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1921-2*, σ. 533 και Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1918*, σ. 26.

⁵⁰⁷ Το 1928 ο Συράκος Στ. είναι εγγεγραμμένος μόνο ως αρωματοπώλης και όχι ως αρωματοποιός, ούτε ως αντιπρόσωπος καλλυντικών και ειδών καλλωπισμού, (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1928*, σ. 765 και σ. 837). Στα 1930 το όνομα του εξαφανίζεται και από τη λίστα των αρωματοπωλών, ενώ ως «Συράκος κ Σία, Εδουάρδου Λω 10» εμφανίζεται στα «κομμωτήρια (ανδρ.-γυν)», (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, σ. 211 και σ. 263). Στα δε 1934-5 δεν καταχωρείται ούτε στους αρωματοποιούς, στους αρωματοπώλες, στους βιομήχανους ή στους αντιπρόσωπους καλλυντικών, ούτε στους μυροπώλες και τέλος, ούτε και στους κομμωτές ανδρών και γυναικών, (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1934-5*, σ. 169, 218, 243 και 227). Είναι δε μάλλον αυτονόητο πως και στα 1939 ο Συράκος είναι εξαφανισμένος από τις σχετικές λίστες, (Ν. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος 1939*, σ. 172, σ. 268 και σ. 289-291).

μεταβαλλόμενους όρους της επιχειρηματικής δράσης αυτής της περιόδου, ξεπεράστηκαν από τις εξελίξεις και παραγκωνίστηκαν από τους νεοεισερχόμενους στο παραγωγικό πεδίο. Σε γενικές γραμμές όλοι αυτοί προσπάθησαν να συντηρήσουν την αίγλη των παλιών καιρών και τη φήμη των εμπορικών τους καταστημάτων, ως κουρείων/κομμωτηρίων και μυροπωλείων.

Μια αποτίμηση για την ελληνική κολόνια

Στις «συνθήκες θερμοκηπίου»⁵⁰⁸ που αναπτύχθηκε η ελληνική βιομηχανία ανάμεσα στα 1890 και 1914, λόγω κυρίως της υποτίμησης της δραχμής και των υψηλών δασμών των εισαγόμενων προϊόντων, οφείλεται και η δημιουργία μια πρώτης παραγωγικής υποδομής για την παρασκευή κολόνιας και άλλων αρωματικών ειδών. Οι μεγάλοι κουρείς, κομμωτές και μυροπώλες της Αθήνας πρωταγωνίστησαν σε αυτή την εξέλιξη· εγκατέστησαν μικρά ή μεσαίου μεγέθους εργαστήρια με υποτυπώδες, απ' ό τι φαίνεται, τεχνολογικό εξοπλισμό (αποστακτήρια) στον ίδιο χώρο που λειτουργούσαν τα κουρεία/ μυροπωλεία τους και εκμεταλλεύτηκαν την άνοδο της ζήτησης της κολόνιας στην ελληνική κοινωνία.

Η δημοφιλία της κολόνιας μπορεί να αποδοθεί στις πολλές και διαφορετικές χρήσεις που της γίνονται, όπως και στη διαμόρφωση προτύπων καθαριότητας, καλλωπισμού και αστικής ευπρέπειας με τα οποία η κολόνια ήταν συμβατή. Οι λεπτές οσμές της δεν ενοχλούσαν τις οσφρητικές ευαισθησίες της εποχής και ο αρωματισμός των μαντιλιών στους άντρες και των ρούχων και των προσωπικών αντικειμένων στις γυναίκες διαδόθηκαν πολύ. Η χρήση της ακόμη ως απολυμαντικού και ως αναζωογονητικού για τον οργανισμό μέσου, σε συνδυασμό με το ότι της απέδιδαν τη δυνατότητα να βελτιώσει την ποιότητα του νερού με το οποίο πλένονταν, εξηγεί την επέκταση της σε ένα διαταξικό κοινό και των δύο φύλων.

Οι κουρείς παραγωγοί κολόνιας για να ανταποκριθούν στις αγοραστικές δυνατότητες των καταναλωτών, παρασκεύαζαν διαφορετικού τύπου κολόνιες, διαβαθμίζοντας έτσι την ποιότητα και τις τιμές τους. Κάποιοι, όπως ο Βελισσαρίου, στόχευαν σε ένα πιο ευκατάστατο και με τάσεις κοινωνικής ανόδου κοινό, ορισμένοι άλλοι, σαν τον Γεωργαντά, φαίνονταν να βολεύονται με τη διάθεση της κολόνιας τους σε ευρύτερες λαϊκές μάζες, ενώ, οι περισσότεροι, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τους

---

⁵⁰⁸ Ο όρος ανήκει στην Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», ό. π., σ. 173.

Μποτσαράκο, Ηλιόπουλο και Μπαχαρία, επέλεξαν να ικανοποιήσουν τις αρωματικές ανάγκες σχεδόν όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Μικρά και ανεπαρκή για τη μεγέθυνση των επιχειρήσεων τους εμπορικά δίκτυα χαρακτηρίζαν την πλειοψηφία των περιπτώσεων. Οι περισσότεροι έμειναν μάλλον αποκλεισμένοι από τις επαρχιακές αγορές, διαθέτοντας τις κολόνιες τους μόνο στα ίδια τα καταστήματα τους, σε κάποια κουρεία της πρωτεύουσας με τα οποία συνεργάζονταν και, ίσως σε κάποια εγγύτερα των Αθηνών αστικά κέντρα (Πάτρα, Καλαμάτα). Το πρόβλημα των ακριβών μεταφορών, αλλά και τα διαπύλια τέλη δεν τους επέτρεπαν μια εύκολη πρόσβαση στην επαρχία. Συνέπεια αυτού ήταν, να περιοριστεί η μάζα των καταναλωτών στις οποίες απευθύνονταν, σε μη βιώσιμα για την ανάπτυξη της επιχείρησης τους μεγέθη.

Για όλη την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}, που ήταν η 'χρυσή εποχή' της ελληνικής κολόνιας, οι κουρείς παρασκευαστές της φάνηκε να πόνταραν πολλά πάνω στο προϊόν αυτό για την επαύξηση της κερδοφορίας τους ή του γοήτρου τους στο χώρο του καλλωπισμού, καθώς στις πλείστες των διαφημίσεων τους στον τύπο εστίαζαν αποκλειστικά στην προβολή του. Τα πράγματα φάνηκε να αλλάζουν την επόμενη δεκαετία (1910-1920). Το 'πολυσθενές' μοντέλο των κουρέων/κομμωτών μυροπωλών καταστηματαρχών, οι οποίοι κατάφερναν να συνδυάζουν τις κομμωτικές τους εργασίες με την πώληση αρωμάτων και καλλυντικών ειδών και με την παρασκευή, τη διακίνηση και την χονδρική ή λιανική πώληση της δικής τους κολόνιας, δείχνει να εξαντλεί τη δυναμική του. Η κολόνια δεν μπορούσε πλέον, από μόνη της, να αποτελέσει το εφαλτήριο για τις μελλοντικές επιχειρηματικές τους βλέψεις. Με την είσοδο ισχυρότερων παραγωγών στο κύκλωμα της παρασκευής κολόνιας, ο ανταγωνισμός οξύνεται και τα περιθώρια κέρδους τους μειώνονται. Η αλλαγή στις οσφρητικές ευαισθησίες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων έχει σαν αποτέλεσμα την υποβάθμιση της κολόνιας στην ιεραρχία των αρωματικών προϊόντων και την απώλεια της δυνατότητας της να απονέμει ένα συμβολικό στάτους διάκρισης στον/στην κάτοχο της. Το ρόλο αυτό θα τον αναλάβουν στο εξής, σε ότι αφορά τις γυναίκες, τα ακριβά γαλλικά αρώματα, συνθετικά ή τεχνητά, με τις έντονες διαπεραστικές οσμές. Οι άντρες, πιθανότατα, θα διακόψουν πλήρως τη σχέση τους με το άρωμα και θα αναζητήσουν αλλού εμβλήματα συμβολικού γοήτρου.

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας δείχνουν με αξιόπιστο τρόπο την καταναλωτική συμπεριφορά των κατώτερων τάξεων απέναντι στην κολόνια την κρίσιμη αυτή δεκαετία. Οι περιορισμένες πάντως αγοραστικές τους δυνατότητες, αλλά και η

κατάτμηση και ο πολυκερματισμός της αγοράς αρωματικών ειδών, δε συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης πως θα μπορούσαν ως καταναλωτές να στηρίξουν φιλόδοξα εγχειρήματα ανάπτυξης του παραγωγικού σκέλους των επιχειρήσεων των κουρέων και μυροπωλών. Μια τέτοια κατάσταση απαιτούσε ένα σοβαρό επαναπροσανατολισμό των επιχειρηματικών στρατηγικών τους.

Οι Γεωργαντάς και Βελισσάριος είναι τα δύο αντίθετα παραδείγματα στον τρόπο αντιμετώπισης της κρίσης. Ο μεν Βελισσάριος δεν παίρνει καμία πρωτοβουλία για να στηρίξει την παραγωγική του μονάδα ή το σκέλος της εμπορίας καλλυντικών· αντίθετα, ρίχνει το βάρος του στο κουρείο/ κομμωτήριο του, το οποίο μέσα στο μεσοπόλεμο θα αναβαθμίσει σε Ινστιτούτο Καλλονής. Ο Γεωργαντάς επιλέγει να συστήσει εταιρεία, να επεκτείνει σημαντικά το εμπορικό του δίκτυο, να προχωρήσει σε συμπράξεις με άλλους εμπόρους/παραγωγούς αρωματικών και καλλυντικών ειδών και να επιχειρήσει το πέρασμα στη δημιουργία ‘επώνυμων’ αρωμάτων. Ο μυροπώλης Μπαχαρίας θα είναι ο μοναδικός από όλη αυτή τη γενιά των κουρέων/ μυροπωλών του τέλους του 19^{ου} αιώνα που θα συνεχίσει να διατηρεί πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις της κοσμητικής την τελευταία μεσοπολεμική δεκαετία, αφού θα καταφέρει να κάνει το άλμα από το βιοτεχνικό στάδιο στο βιομηχανικό.

Οι περισσότεροι, ωστόσο, δε θα μπορέσουν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις των καιρών και στους νέους όρους διεξαγωγής της κοσμητικής παραγωγής αυτής της περιόδου και, είτε θα εξαφανιστούν ως παραγωγοί, διατηρώντας όμως τα κουρεία/ κομμωτήρια τους, είτε απλώς θα περάσουν σε δεύτερη μοίρα στο ριζικά αλλαγμένο σκηνικό του μεσοπολέμου.

Κεφάλαιο 5

Η περιποίηση των μαλλιών και των τριχών

Βαφές τριχών στην Ευρώπη και στην Αμερική

Κάνοντας λόγο για το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η συνήθεια της χρήσης του βαψίματος των μαλλιών του μουστακιού και των γενιών σε τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και στις πρώτες του 20^{ου}, δε θα μπορούσαμε να εννοούμε παρά εκείνο το πλέγμα των κοινωνικών δομών, των αισθητικών αξιών, των κανόνων ευπρέπειας και κοσμιότητας, όπως και των έμφυλων επιτελεστικών πρακτικών συγκρότησης μοντέλων της πρότυπης θηλυκότητας και του κανονιστικού ανδρισμού, που παρωθούν, επιτρέπουν ή και επιβάλλουν αυτή τη χρήση σε ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού. Επομένως, για να κατανοήσουμε τη δημοτικότητα, αλλά και τον υψηλό βαθμό παρουσίας στις έντυπες διαφημίσεις αυτού του καλλωπιστικού μέσου, οφείλουμε να συνδέσουμε την ύπαρξη του με πρακτικές καλλωπισμού και σχηματισμούς λόγου για την ιδεώδη ομορφιά, για την ανδρική και τη γυναικεία μόδα, την περιποίηση του σωματικού εαυτού και των δύο φύλων και την έκθεση του στα βλέμματα των άλλων. Προκειμένου δε να αποκτήσουμε μια πιο σφαιρική παράσταση της υπόθεσης των βαφών τριχών στη χώρα μας, θα επιχειρήσουμε να τη συγκρίνουμε με τα δυτικά παραδείγματα, ώστε να διαφανούν οι όποιες αποκλίσεις, συγκλίσεις ή ιδιοτυπίες της ελληνικής περίπτωσης.

Ας αρχίσουμε από το τελευταίο. Σε ένα βαθμό μας ξένισε το εκ πρώτης όψεως αρκετά εντυπωσιακό γεγονός της υποβαθμισμένης και μάλλον ισχνής παρουσίας αυτών των καλλωπιστικών βοηθημάτων- σε σχέση με τα αρώματα, τις πούδρες, τις πομάδες, τις κρέμες για την επιδερμίδα, τα λουπά αρωματικά υγρά, αλλά ακόμη με τις κόκκινες και λευκές βαφές του προσώπου - από την κοσμητική περιποίηση του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}. Για τη Γαλλία, δε μνημονεύονται καθόλου οι βαφές τριχών στα καλλυντικά περιποίησης των μαλλιών, στις εργασίες τις οποίες συμβουλευτήκαμε,⁵⁰⁹ χωρίς απαραίτητα αυτό να σημαίνει πως ήταν και εντελώς άγνωστες στο γαλλικό κοινό.⁵¹⁰

---

⁵⁰⁹ Georges Vigarello, *Ιστορία της ομορφιάς*, ο. και στο Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant*, ο. Ο Κορμπέν βέβαια εστιάζει στα προϊόντα της αρωματοποιίας, αν και αναφέρεται και σε άλλα καλλυντικά, όπως όταν κάνει λόγο για την εξαφάνιση της πούδρας, πομάδων, κόκκινων και λευκών βαφών (ψιμυθίων) στη Γαλλία της Ιουλιανής Μοναρχίας (στο ίδιο, σ. 182). Οι βαφές μαλλιών αγνοούνται και για την περίοδο της εκ νέου άνθισης της αρωματοποιίας μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (στο ίδιο, σ. 195-199). Ωστόσο, οι V. Mendes & A. De la Haye τονίζουν πως στην εποχή της Μπελ Επόκ υπήρχε στην αγορά μεγάλη ποικιλία

Η μοναδική πάντως εικόνα για τη χρήση των βαφών τριχών από τους Γάλλους που μας έχει μεταφερθεί οφείλεται στις σελίδες των χρονογραφημάτων -ιδιαίτερα του Ζ. Παπαντωνίου- στον ελληνικό τύπο για το ζήτημα της εμφάνισης των 'βαμμένων' ανδρών στη χώρα μας. Σ' αυτές τις σελίδες, με ανάμικτα συναισθήματα ζηλοτυπίας, συμπλέγματος κατωτερότητας και μοιρολατρικής αποδοχής της ελληνικής διαφορετικότητας, παρουσιάζεται το παράδοξο και 'ακραίο' θέαμα ενός 'προηγμένου' ανδρικού καλλωπιστικού πολιτισμού, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα: «εις τας αταράχους αυτάς κοινωνίας», ο Γάλλος -και συνεκδοχικά και ο Ευρωπαίος- κάθε κοινωνικής τάξης μπορεί απολύτως ελεύθερα, φανερά και χωρίς να δίνει καμία σημασία στη γνώμη των άλλων⁵¹¹ να βάφει τα μαλλιά και το μουστάκι ή τα γένια του,⁵¹² ενώ την ίδια στιγμή, όπως θα δούμε στη σχετική ενότητα, ο Έλληνας βαφόμενος αγωνιά να μη μαθευτεί το μυστικό του, προσέχει και την παραμικρή λεπτομέρεια της βαφικής διαδικασίας ώστε να φανεί φυσικό το χρώμα που θα αποκτήσουν οι τρίχες του και κάνει κάθε προσπάθεια να μην τραβήξει πάνω του τα αδιάκριτα βλέμματα του κοινωνικού του περιγυρού.⁵¹³

Μια πρόσφατη μελέτη του G. Jones για την ιστορία της παγκόσμιας βιομηχανίας ομορφιάς, μας παρέχει μια ευκρινέστερη εικόνα του αντικειμένου και μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε τους ελλείποντες κρίκους της αλυσίδας. Σύμφωνα με αυτήν, παρατηρήθηκαν ριζικές καινοτομίες στην υπόθεση της βαφής των μαλλιών με την

τονωτικών για τα μαλλιά, βαφών και σκευασμάτων ενάντια στη λεύκανση των τριχών που απευθύνονταν και στα δύο φύλα. Χωρίς να είναι απολύτως σαφές, φαίνεται πως η αναφορά αυτή καλύπτει γεωγραφικά ολόκληρη τη Δύση, ή τουλάχιστον τις σημαντικότερες χώρες (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ) αυτής της γεωγραφικής και πολιτισμικής ζώνης, (Valerie Mendes και Amy de la Haye, *20th century fashion*, ό.π., σ. 17).

⁵¹⁰ Η βαρόνη D' Orghamps στο βιβλίο της σχετικά με τα ζητήματα της γυναικείας ομορφιάς, το οποίο μεταφράστηκε από τα γαλλικά και δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα Σκριπ προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} με τον τίτλο «Τα μυστικά της γυναικός», κάνει λόγο για το χρωματισμό των μαλλιών των γυναικών στις αποχρώσεις του 'ανακαρδίου' ('acajon') - ένας χρωματισμός που επιτυγχάνεται με την ανάμιξη νερού και ανθρακικού καλίου, (D' Orghamps, «Τα μυστικά της γυναικός», εφ. *Σκριπ*, 11.11.1908). Σε κάποιο άλλο σημείο του έργου της γίνεται περισσότερο αποκαλυπτική: αφού πρώτα δηλώσει πως «δεν είναι οπαδός των βαφών», συμβουλεύοντας τις αναγνώστριες της να διατηρήσουν το φυσικό χρώμα των μαλλιών τους, κατόπιν υπαναχωρεί, 'μεταμελείται' ως προς τα φλέγοντα κοσμητικά ζητήματα του καιρού της και δείχνει να κατανοεί τα μικρά «σφάλματα» της «φιλαρέσκειας» και της «ιδιοτροπίας» του φύλου τους, υποκύπτοντας ταυτόχρονα «εις το έγκλημα» να υποδείξει «τας λιγότερον βλαβεράς συνταγάς» για το πώς κάποια να μαυρίσει, να ξανθάνει, να κάνει τα μαλλιά της χρυσά ή καστανά, (εφ. *Σκριπ*, 24.1.1909).

⁵¹¹ «...ο Γάλλος λόγου χάριν σπανίως προσέχει το βάψιμον του. Βάφεται με την πλέον μεγάλη απροσεξίαν. Καμμίαν προσπάθεια, καμμία αγωνία, καμμία τέχνη», (Ζ. Παπαντωνίου, «Από ημέρας εις ημέραν. Τριχογράφημα», εφ. *Εμπρός*, 11.8.1911, σ. 1) · «Εις την Ευρώπην βάφεται όλος ο κόσμος και δημοσία». Αναφέρει ακόμη πως εκεί θεωρείται δείγμα καλής ανατροφής να μην προσέχει τι κάνουν οι άλλοι, (Ζ. Π., «Η μαύρη τρίχα», εφ. *Σκριπ*, 3.2.1911, σ. 1)

⁵¹² «Ο Ευρωπαίος είνε το άλλον άκρον. Βάφεται χωρίς να δώση καμμίαν σημασίαν εις αυτό, χωρίς να φοβηθή, χωρίς να θέλη να το αποκρύψη από κανέναν...», (στο *ίδιο*).

⁵¹³ «Εξομολογήσεις βαμμένων», εφ. *Εμπρός*, 29.12.1904, σ. 1.

είσοδο στον εικοστό αιώνα. Μέχρι τότε, η αλλαγή του χρώματος των μαλλιών περιορίζονταν στους κύκλους των ανδρών και γυναικών ηθοποιών. Ωστόσο, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αρχίζει να διαδίδεται η πρακτική της βαφής και του ‘αποχρωματισμού’ των μαλλιών στις γυναίκες της αριστοκρατίας και της αστικής τάξης. Υιοθετείται μάλιστα η πρακτική της έκθεσης τους στον ήλιο, όπως και η εφαρμογή αλκαλικών σαπουνιών στα μαλλιά για να τα ξανθαίνουν.⁵¹⁴

Το αυξανόμενο καταναλωτικό ενδιαφέρον για την αλλαγή του χρωματισμού στα μαλλιά, στρέφει κάποιες εταιρείες και χημικούς της εποχής να εντείνουν τις προσπάθειες τους για να ανακαλύψουν ασφαλείς και αποτελεσματικές βαφές, επιθυμώντας έτσι να παρακάμψουν τις ηθικές αντιστάσεις και τις υγιεινιστικές ανησυχίες που κρατούσαν πολλές γυναίκες μακριά από τα προϊόντα της αγοράς. Έτσι ο E. Schueller στη Γαλλία ανακάλυψε την πρώτη συνθετική βαφή τριχών το 1907 και διέβλεψε τις μεγάλες επιχειρηματικές ευκαιρίες που δημιουργούνταν στο χώρο αυτό. Την επόμενη χρονιά, ρίχνει στην αγορά την L’ Oreal, συνεργάζεται με κάποιον που χρηματοδοτεί τα σχέδια του και ακολουθεί μια τακτική συστηματικής διαφήμισης του προϊόντος του στους κομμωτές της Γαλλίας. Μέσα σε μια δεκαετία η βαφή του θα καταφέρει να ξεπεράσει τα σύνορα της χώρας του και να πετύχει την ευρωπαϊκή αρχικά και αργότερα τη διεθνή αναγνώριση.⁵¹⁵

Στην Αμερική υπήρχε μια διαδεδομένη τάση μετά τον αμερικανικό Εμφύλιο και στις αρχές της δεκαετίας του ’70 να ξανθαίνουν οι πιο εύπορες Νεοϋορκέζες τα μαλλιά τους, επηρεασμένες από τα μέλη ενός θιάσου που αποκαλούνταν “British Blondes”.⁵¹⁶ Ωστόσο δε φαίνεται να υπήρχε κάποια συνέχεια σ’ αυτή την τάση τα αμέσως προσηχή χρόνια. Στην ίδια όμως χώρα, ευρύτατη εφαρμογή είχε το “mascaro”, που ήταν μια βαφή γενικής χρήσης που χρησιμοποιούνταν για να μαυρίσει, τόσο τα μουστάκια και τους κροτάφους των ανδρών, όσο και τα φρύδια και τις βλεφαρίδες των γυναικών. Είναι η ίδια βαφή που στον α’ παγκόσμιο πόλεμο θα μετασηματιστεί στα γνωστά mascara-έκτοτε, αυτά θα χρησιμεύσουν μόνο ως γυναικεία καλλυντική βαφή των βλεφαρίδων.⁵¹⁷

---

⁵¹⁴ Geoffrey Jones, *Beauty imagined: a history of the global beauty industry*, ό.π., σ. 49.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, σ. 49-50.

⁵¹⁶ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 39. Η M. Angeloglou σημειώνει πως μια εποχή επιπολαιότητας επικράτησε στην Αμερική, αμέσως μετά τα χρόνια της «καταπίεσης των ενστίκτων» που έφερε ο Εμφύλιος. Οι νεόπλουτοι, σε αντίθεση με την παλιά ‘αριστοκρατία’, δεν είχαν κανένα πρόβλημα να βλέπουν τις γυναίκες ή τις ερωμένες τους ιδιαίτερα περιποιημένες και με εμφανώς βαμμένα ξανθά μαλλιά, (Maggie Angeloglou, *A history of make-up*, ό.π., σ. 99).

⁵¹⁷ Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π. σ. 58 και σ. 163· Teresa Riordan, *Inventing beauty. A history of the innovations that have made us beautiful*, ό.π., σ. 7.

Στην Ευρώπη τα βαμμένα κόκκινα γυναικεία μαλλιά επέσυραν σφοδρές κατηγορίες μόλις δύο δεκαετίες πριν το γύρισμα του αιώνα,⁵¹⁸ ενώ, ακόμη και στις αρχές του αιώνα, τα οξυζεναρισμένα ξανθά μαλλιά μιας διάσημης ηθοποιού, της Κας Λέβερσον, η οποία συμεριζόταν την επιθυμία του Όσκαρ Ουάιλντ να προκαλεί τις κοινωνικές συμβάσεις, έγιναν στόχος αντιδράσεων σε βάρος της.⁵¹⁹ Σύμφωνα δε με μια ακόμη μεταγενέστερη μαρτυρία για τις κυρίες της 'Εδουαρδιανής Αγγλίας': «...θυμάμαι πως τα κίτρινα ή οξυζενέ μαλλιά που τώρα αποκαλούμε ξανθά, εκείνη την εποχή θεωρούνταν μια άτυχη επιλογή».⁵²⁰

Λίγο νωρίτερα, στα χρόνια της βικτοριανής περιόδου, ελάχιστες γυναίκες έκαναν χρήση των βαφών ή άλλων καλλωπιστικών βοηθημάτων· εξαίρεση γίνεται, όπως έχουμε δει, για την κολόνια και, ίσως, για τα αρωματισμένα γάντια, που προορίζονταν όμως για τις ανυπόληπτες κυρίες του 'υποκόσμου'. Άλλωστε, οι βαφές, όπως και οι πομάδες και τα αιθέρια έλαια της Rowland για τα μαλλιά, διαφημίζονταν ως προϊόντα της αντρικής κατανάλωσης και το φύλο τους ήταν το κατεξοχήν αγοραστικό κοινό τους.⁵²¹ Αλλά και άλλα παρασκευάσματα των αρωματοποιών, όπως τα αρώματα και οι συμβατικές λοσιόν, αγοράζονταν με περισσότερη προθυμία από τους άνδρες.⁵²²

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον αντρικό καλλωπισμό, όταν και δυνάμεις της αγοράς, της μόδας και των εκδοτών περιοδικών διαβλέπουν τη δυνατότητα δημιουργίας ενός 'αρρενωπού' καλλωπισμού, απολύτως διακριτού από τον γυναικείο ομόλογό του, που θα απευθύνεται στους επαγγελματίες της μεσαίας τάξης και δεν θα ταυτίζεται με τον παλιότερο δανδισμό, που δημιουργούσε πολλά ερωτηματικά για την ανδροπρέπεια των προθέσεων του⁵²³. Η μεταστροφή αυτή εκφράζεται με την αύξηση των ανδρικών καλλυντικών ειδών που

---

⁵¹⁸ Στο ίδιο, σ. 103

⁵¹⁹ Στο ίδιο, σ. 107

⁵²⁰ Η μαρτυρία είναι του Cecil Beaton, (στο ίδιο, σ. 115).

⁵²¹ Σε ένα ευθυμογράφημα του S. Warren που βλέπει το φως της δημοσιότητας στα μέσα του αιώνα, σε μια εποχή που σημαδεύτηκε διεθνώς από την πτώση του 'τεχνηματος', ο ήρωας του προσπαθεί να εφαρμόσει στα μαλλιά του μια βαφή με ένα κωμικό όνομα· τα αποτελέσματα όμως του εγχειρήματος του ήταν τραγικά, καθώς τα μαλλιά του πήραν μια πράσινη απόχρωση και γίνανε ακόμη χειρότερα, καθώς δοκίμασε να χρησιμοποιήσει άλλα καλλυντικά σκευάσματα για να διορθώσει το προηγούμενο λάθος του! (στο ίδιο, σ. 97).

⁵²² Στο ίδιο, σ. 96-97.

⁵²³ Ο Βιγκαρέλο χαρακτηρίζει το δανδισμό ως «σκηνοθεσία της ανδρικής ομορφιάς» και περιγράφει την απόπειρα των δανδήδων να επιδείξουν την ευθραυστότητα και την κομψότητα της αδυναμίας του ανδρικού σώματος, αισθητικά μορφοποιημένα στη στυλιστική εκδοχή μιας «ντελικάτης εμφάνισης», (Georges Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 174-176) · για τους δανδήδες ακόμη μπορούμε να δούμε στα: Leora Auslander, "The gendering of consumer practices in nineteenth-century France", ό.π., σ. 90-93 · Michel Perrot και Anne-Martin Fugier, "The Actors", στο *A History of Private Life*, τ. 4, ό.π., σ. 251-253).

βρίσκουν τη θέση τους στα ράφια των λονδρέζικων πολυκαταστημάτων και διαφημίζονται ανοιχτά στους καταλόγους αγοράς για τα ανδρικά είδη τους. Εκεί, μπορούσε κανείς να αγοράσει μια μεγάλη ποικιλία από σαπούνια, βαφές τριχών, πούδρες και από άλλα καλλωπιστικά μέσα που θεωρήθηκαν απαραίτητα για τη δημιουργία μιας ελκυστικής εξωτερικής εμφάνισης, τόσο σε έμφυλο όσο και σε ταξικό επίπεδο.⁵²⁴

Αν θελήσουμε να έχουμε μια εικόνα των αντίστοιχων διεθνών εξελίξεων στο χώρο των προϊόντων περιποίησης των μαλλιών - πέραν δηλαδή αυτών που αναλάμβαναν την αλλαγή του χρωματισμού τους - θα σημειώναμε πως από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δημιουργούνται ορισμένες μεγάλες ευρωπαϊκές εταιρείες που θα διαθέσουν σε παγκόσμια κλίμακα τα φαρμακευτικά/κοσμητικά σκευάσματά τους. Παράδειγμα αυτής της εξέλιξης αποτελεί ο Γερμανός Hans Schwarzkopf, χημικός, ιδιοκτήτης φαρμακείου και ιδρυτής εταιρείας, ο οποίος επινόησε ένα σαμπουάν που κατέστησε αναχρονιστική τη συνήθεια του πλυσίματος των μαλλιών με σαπούνι (απλό ή αρωματικό), με λάδι ή με άλλα αρωματικά σκευάσματα.⁵²⁵

Ας συνοψίσουμε: στη Γαλλία, στην Αγγλία και στην Αμερική οι βαφές τριχών, αν και δε βρίσκονται στο πρώτο πλάνο της καλλωπιστικής και καλλυντικής φροντίδας των ανδρών και των γυναικών του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο η ζήτηση τους αρχίζει να διευρύνεται στο τέλος του αιώνα.⁵²⁶ Δημιουργείται έτσι το κατάλληλο έδαφος για να ανθίσουν επιχειρήσεις που θα συμμετάσχουν στην έκρηξη των παραγωγικών επιδόσεων και των σχετικών τεχνολογικών καινοτομιών του επόμενου αιώνα.⁵²⁷ Οι βαφές τριχών βρέθηκαν τον περισσότερο καιρό στο περιθώριο και στη σκιά άλλων κοσμητικών παρασκευασμάτων, στιγματισμένες ως επί το πλείστον από αυστηρούς ηθικούς κανόνες για μια πρέπουσα εμφάνιση του προσώπου και του σώματος στο δημόσιο χώρο. Αλλά και μετά την εμπορική απογείωση τους, εξακολουθούσαν να αποτελούν ένα μικρό μόνο

---

⁵²⁴ Brent Shannon, "Refashioning men: fashion, masculinity, and the cultivation of the male consumer in Britain, 1860-1914", *Victorian Studies* 4/46 (2004), σ. 620. Την ίδια περίπου εποχή, ενώ οι γυναίκες υφίστανται περιορισμούς για τη φανερή χρήση κοσμητικών στο δημόσιο χώρο, για τους άνδρες επιτρέπονταν η χρήση αλοιφών και ευωδιαστών ελαίων για τα μαλλιά τους, (Maggie Angeloglou, *ό.π.*, σ. 106).

⁵²⁵ Geoffrey Jones, *Blonde and blue eyed*, *ό.π.*, σ. 128.

⁵²⁶ O R. Turner Wilcox στο λήμμα "Hair coloring" στο Λεξικό του, τοποθετεί την ανάπτυξη της συνήθειας της αλλαγής του χρώματος των μαλλιών στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, χωρίς ωστόσο περισσότερες διασαφηνίσεις, (R. Turner Wilcox, *The Dictionary of Costume*, B. T. Batsford Ltd, Λονδίνο ²1973, σ. 156).

⁵²⁷ Η Αμερική δε φαίνεται να ακολούθησε αυτό το πρότυπο εξέλιξης στις βαφές τριχών. Χαρακτηριστικά, στη μελέτη της T. Riordan, γίνεται μόνο μία αναφορά για τη βαφή των μαλλιών, ενώ, σχεδόν ολόκληρο το σχετικό με τα μαλλιά κεφάλαιο της, επικεντρώνεται στην αφαίρεση του περιττού τριχώματος από το σώμα των γυναικών, (Teresa Riordan, *ό.π.*, σ. 115-143). Κανένα δε όνομα μεγάλης αμερικανικής εταιρείας στο χώρο αυτό δε διασώθηκε από εκείνη την περίοδο.

μέρος της συνολικής κερδοφορίας των επιχειρήσεων που θα επικεντρώσουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους στον κλάδο της κομμωτικής.⁵²⁸ Ας σημειωθεί πως, αν και το Παρίσι απολάμβανε ενός ιδιαίτερου γοήτρου σε ό,τι αφορά τις μόδες στην κόμμωση, οι βαφές μαλλιών θα είναι από τα ελάχιστα καλλυντικά, μαζί με τις κρέμες, το κραγιόν και τα σαμπουάν, που ελάχιστα θα ωφεληθούν από την όποια συσχέτιση τους με την πρωτεύουσα της μόδας.⁵²⁹

Απ' όσο μπορούμε να δούμε, οι άντρες για όλο το 19^ο αιώνα χρησιμοποιούν τις βαφές τριχών πιο συχνά, με μεγαλύτερη ευκολία και με λιγότερες αναστολές απ' όσο οι γυναίκες. Η δημιουργία όμως σαλονιών ομορφιάς και αποκλειστικά γυναικείων κομμωτηρίων θα διευκολύνει αφάνταστα την απενοχοποιημένη χρήση των βαφών από τις γυναίκες και θα τις παρακινήσει να ξεπεράσουν τους ενδοιασμούς που είχαν για τη μετατροπή του χρωματισμού στα μαλλιά τους. Βέβαια, στο συνολικό απολογισμό της σχέσης του γυναικείου φύλου με αυτά τα καλλυντικά προϊόντα, θα πρέπει να προσμετρηθεί και ένα αδιευκρίνιστο ποσοστό γυναικείας κατανάλωσης μη εμπορευματικών βαφών, οι οποίες διακινούνται έξω από τα 'επίσημα' εμπορικά δίκτυα του καλλωπισμού και δεν καταχωρούνται στις σχετικές οικονομικές καταγραφές της περιόδου. Καθώς, όπως έχουμε δει, οι βαφές του εμπορίου γεννούν ισχυρά ηθικά διλλήματα και αντιστάσεις σε ένα όχι ευκαταφρόνητο αριθμό κοινωνικών ομάδων, δεν αποκλείεται ένα μεγάλο κομμάτι της συνολικής κατανάλωσης τους να παρασκευάζονταν στο σπίτι από φυτικά ή χημικά υλικά σύμφωνα με κάποιες παραδοσιακές συνταγές.⁵³⁰ Επιπρόσθετα, όπως ήδη έχουμε τονίσει, θα πρέπει να λαμβάνονταν όλες οι αναγκαίες προφυλάξεις κατά την εφαρμογή τους, έτσι ώστε να μη 'χτυπούν στο μάτι' των υπερβολικά ευερέθιστων σε τέτοιες καλλωπιστικές συμπεριφορές.

Κομμωτικές περιποιήσεις και βαφές τριχών στην Ελλάδα

Σ' όλο τον αναπτυσσόμενο κόσμο, τα καλλυντικά και οι υπηρεσίες εκείνες που έθεσαν στο επίκεντρο του καλλωπιστικού ενδιαφέροντος τους τα μαλλιά, τόσο των

---

⁵²⁸ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 49.

⁵²⁹ Στο ίδιο, σ. 66.

⁵³⁰ Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και το 1910 στην Αγγλία, που έχει ήδη αρχίσει να χαλαρώνει το ασφυκτικό πλαίσιο που έθετε για τα καλλυντικά η ηθική οικονομία του προηγούμενου αιώνα και γίνονταν εμφανείς πια οι ενδείξεις μιας ευρύτερης αποδοχής τους, οι περισσότερες προτάσεις των ειδικών για τις λουσιές ήταν τέτοιες, ώστε να μπορέσουν εύκολα οι γυναίκες να τις παρασκευάσουν μόνες στο σπίτι τους. Οι 'έτοιμες' και βιομηχανικά παρασκευασμένες ήταν ακόμη λιγοστές, (Maggie Angeloglou, ό.π., σ. 116). Δεν αποκλείουμε να ευσταθεί ένα τέτοιο σενάριο και για τις βαφές τριχών.

γυναικών όσο και των ανδρών, κατέλαβαν δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο της όλης καλλωπιστικής διαχείρισης του σώματός τους και έδωσαν την αποφασιστική ώθηση για τη δημιουργία μερικών από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις που σχετίστηκαν με την εμπορευματοποίηση της ομορφιάς την περίοδο ανάμεσα στα 1880 και στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.⁵³¹ Δεν είναι άλλωστε καθόλου τυχαία η πρώιμη συνειρμική σύνδεση ανάμεσα στον καλλωπισμό και την κομμωτική, ούτε και το γεγονός πως οι κουρείς και οι κομμωτές ήταν για μακρό χρονικό διάστημα σχεδόν οι μόνοι επαγγελματίες που παρείχαν καλλωπιστικές υπηρεσίες, έδιναν συμβουλές για την αισθητική του προσώπου ή του σώματος και διακινούσαν τα σχετικά προϊόντα- από τα οποία κάποια ήταν δικής τους παρασκευής, ορισμένα εγχώρια και μερικά άλλα εισαγόμενα.

Το κούρεμα και το χτένισμα των μαλλιών σύμφωνα με τις μόδες της εποχής, η καθαριότητα και το λούσιμο τους, ο αρωματισμός, η περιποίηση τους με λιπαρές ουσίες, αλλά και το πουδράρισμα τους, η αλλαγή του χρώματός τους με τις βαφές, ο στολισμός τους με εξωτερικά αντικείμενα, η αποτρίχωση στην περίπτωση των γυναικών ή το ξύρισμα των τριχών του προσώπου στους άνδρες, ήταν οι κυριότερες καλλωπιστικές φροντίδες που εστίαζαν πάνω τους. Στην ίδια κατηγορία με αυτές τις βασικές καλλωπιστικές «τεχνολογίες του φύλου» οφείλουμε ωστόσο να συμπεριλάβουμε και εκείνα τα φαρμακευτικά σκευάσματα, τα οποία διατείνονται πως δυναμώνουν τα μαλλιά ή βοηθούν στη γρήγορη ανάπτυξη τους, στην επαύξηση του τριχωτού της κεφαλής ή στην καταπολέμηση της τριχόπτωσης, της φαλάκρας, της πιτυρίδας και άλλων δερματικών προβλημάτων που μπορούσαν να καταστρέψουν την ελκυστική αισθητικά εικόνα που επιθυμούσε κάποιος ή κάποια να φιλοτεγήσει για τον εαυτό του/της.⁵³²

Αρκετά τέτοια θεραπευτικά-καλλωπιστικά σκευάσματα φιλοξενήθηκαν συχνά στο χώρο των έντυπων διαφημίσεων στη χώρα μας, επιχειρώντας να προσελκύσουν την προσοχή ενός κοινού που δείχνει ένα συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον να ενημερωθεί, να πειραματιστεί με συνταγές ή να αγοράσει, είτε έτοιμα προϊόντα, είτε πρώτες ύλες,

---

⁵³¹ Σε παγκόσμιο επίπεδο, μερικές από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις που σταδιοδρόμησαν στη βιομηχανία της ομορφιάς, έλκουν την καταγωγή τους από την ενασχόληση τους με υπηρεσίες και προϊόντα που στοχεύουν στην καθαριότητα ή στην αλλαγή του χρώματος των μαλλιών, (Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, σ. 45). Μέχρι το 1914 μάλιστα μία από τις βασικότερες συνιστώσες της επιτυχημένης πορείας αυτής της βιομηχανίας αποτελούσε η αξιοσημείωτη ανάπτυξη του κλάδου που επικεντρωνόταν στην εφαρμογή κάποιων στυλ κόμμωσης στα μαλλιά, (στο ίδιο, σ. 52).

⁵³² Ο ρόλος των μαλλιών για την εμφάνιση θεωρείται πολύ σημαντικός σε πολύ διαφορετικές κοινωνίες ποικίλων χρονικών περιόδων. Η έκθεση τους, και ιδιαίτερα στις γυναίκες, συνδέεται με την έκφραση συναισθηματικών και σεξουαλικών συνδηλώσεων, ενώ το γκριζάρισμα τους αποτελούσε και αποτελεί ένδειξη γήρανσης, (στο ίδιο, σ. 45).

φυτικές ή χημικές, για την παρασκευή αλοιφών και πομάδων για τα μαλλιά.⁵³³ Φαρμακοποιοί και γιατροί συνήθως επινοούν τα δικά τους ιδιοσκευάσματα και εκθειάζουν τη θαυματουργή θεραπευτική τους αποτελεσματικότητα στην αντιμετώπιση μιας ή περισσότερων δερματικών ασθενειών του κεφαλιού.⁵³⁴ Ο επινοητικός οίστρος μάλιστα κάποιων φτάνει ως το σημείο να εμπορευτούν προϊόντα που θα καλύπτουν σχεδόν το σύνολο των καλλωπιστικών και υγιεινών αναζητήσεων των υποψήφιων αγοραστών των προϊόντων τους.⁵³⁵ Αν η εποχή αυτή έδειχνε τόσο δεκτική να υποδεχθεί τέτοια ευρηματικά φαρμακευτικά επινοήματα, που θα έλυναν δια παντός τα προβλήματα της τριχόπτωσης και της φαλάκρας,⁵³⁶ δε φαίνεται ωστόσο να συμεριζόταν τις αισιόδοξες διαβεβαιώσεις αυτών των ευφάνταστων εφευρετών για την αποτελεσματικότητά τους· η γρήγορη εξαφάνιση αυτών από το προσκήνιο της αγοράς του καλλωπισμού, μετά τη μάλλον αιφνίδια και πολλά υποσχόμενη εμφάνιση τους προς το τέλος του αιώνα, μας κάνει να υποθέσουμε πως τα μεγέθη τους δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος των φιλόδοξων σχεδίων τους. Η αδυναμία τους αυτή θα έχει σαν αποτέλεσμα να παραγκωνιστούν από ανταγωνιστικά επιχειρηματικά εγχειρήματα που διακρίνονταν από πιο στέρεες υποδομές και από ένα πιο αξιοσέβαστο όνομα στον χώρο του καλλωπισμού.

---

⁵³³ Για μια πομάδα που προορίζεται να δημιουργήσει νέα τριχοφυΐα στο φαλακρό κranίο ενός κυρίου, αλλά κατά λάθος καταλήγει στη μικρή κόρη του που την αλείφει στο κεφάλι της, με αποτέλεσμα να βγάλει γένια στο πρόσωπο της, δες τη σειρά σκίτσων που δημοσιεύεται στην *Εικονογραφημένη Εστία*, «Η θαυματουργός πομάδα», Ιανουάριος- Ιούνιος 1892, σ. 47-48.

⁵³⁴ Το Φαρμακείο του Φ. Παπαδόπουλου στα Εξάρχεια πουλά την «Αντιφαλακρίνη» (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 22.12.1899). Ο γιατρός Ζυγουράκης την ίδια εποχή παρασκευάζει και θέτει στην κυκλοφορία ένα φάρμακο «για πτώση τριχών, στερéωση και αναφύησιν αυτών» που διαθέτει το επιπλέον προσόν να καταπολεμά και την ενοχλητική πιτυρίδα. Συνεργάζεται μάλιστα με δύο κεντρικά φαρμακεία της πρωτεύουσας, αυτό του Ολυμπίου στην Ερμού και του Βαλτή στη Σταδίου, αλλά και με το Πατρινό φαρμακείο του Δαδιώτη και δέχεται παραγγελίες από την επαρχία και από το εξωτερικό, (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 21.11.1900). Ο κουρέας Μελισσιώτης στο κουρείο του «Άψε Σβήσε» επί της πλατείας Ομονοίας διαθέτει το δικό του «υγρό κατά πιτυρίασης», (διαφήμιση, *Εφημερίς των Κυριών*, 9.7.1889, σ. 8).

⁵³⁵ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ηπειρώτη γιατρού και φαρμακοποιού, κατά δήλωση του, Ι. Παπακώστα, ο οποίος παρασκευάζει «πλείστας ειδικότητας ίδιας συνθέσεως: κατά κάλων, χιονιστρών, τριχοφάγου, πτώσεως της κόμης και προς αναγέννησιν και αύξησιν...της γενειάδος και του μύστακος, κατά της πιτυρίασεως, εξανθημάτων και στιγμάτων του προσώπου και προς πρόληψιν της φαλάκρας, κατά της οδονταλγίας και κακοστομίας του στόματος και προς διατήρησιν και λεύκανσιν των οδόντων». (!) Και, καθώς αυτή η πληθωρική παράθεση των φαρμακευτικών ευρεσιτεχνιών του δεν του φαινόταν αρκετή για να ανταποκριθεί στο ύψος της ιδιοφυΐας του, έρχεται πάραυτα να προστεθεί στις ήδη δημοσιοποιημένες και μια καινούρια σειρά των καλλυντικών του εφευρέσεων: «Πλείστα καλλυντικά και λευκαντικά του προσώπου...σάπωνα δια δερματικά νοσήματα. Μοναδικόν κολ-κρεμ, κολώνιαν, ψίλωθρον, βαφίν της κόμης και χημικήν μελάνην δια μαρκάρισμα», (διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 21.12.1895).

⁵³⁶ Ο Καιροφύλας διατείνεται πως στην Αθήνα της Μπελ Επόκ πληθαίνουν τα δημοσιεύματα που εστιάζουν στο θέμα των μαλλιών, της τριχόπτωσης και της πιτυρίδας, (Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 84-86).

Υπήρχε μεγάλη καχυποψία ως προς την ανεπιφύλακτη έκθεση του προσώπου και του σώματος στο νερό και τη συχνή και ‘αλόγιστη’ χρήση σαπουνιού στα μαλλιά.⁵³⁷ Παρά τις όποιες προόδους στις πρακτικές υγιεινής και σωματικής καθαριότητας, οι σχετικές συμβουλές για τα μαλλιά παρέμειναν περίπου μονότονες: «Τα συχνά λουσίματα και η υγρασία μαλακύνουν τας ρίζας των τριχών».⁵³⁸ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η παρακάτω απόφαση: «Η συχνή διαβροχή των τριχών τας βλάπτει».⁵³⁹ Κίνδυνο για τη στερεότητα και την υγεία των μαλλιών δεν αποτελεί μόνο η ποσότητα του νερού που θα δεχθούν, αλλά και η διάρκεια και η συχνότητα των πλύσεων, όπως επίσης και η ποιοτική υφή αυτού καθ’ αυτού του νερού που θα χρησιμοποιηθεί: το βρόχινο νερό, όπως και αυτό που μέσα του θα έχει διαλυθεί λίγη σόδα, θεωρείται καταλληλότερο από το διαθέσιμο του δικτύου.⁵⁴⁰

Είναι μάλλον περίεργο, αλλά δε γνωρίζουμε και πολλά πράγματα για το πλύσιμο των μαλλιών, ιδιαίτερα των γυναικείων. Οι σχετικές συμβουλές που δημοσιεύονται κατά καιρούς στην περί καλλωπισμού ή υγιεινής φιλολογία αφήνουν να αιωρείται μια αμφιβολία σχετικά με το αν στην όλη καθαριότητα και περιποίηση του σώματος και ιδιαίτερα της περιοχής του κεφαλιού συμπεριλαμβάνονται και τα μαλλιά.⁵⁴¹ Ελάχιστες είναι οι σαφείς σχετικές αναφορές και τις περισσότερες φορές γίνονται για να τονιστούν οι ιδιότητες που έχουν κάποια βότανα ή φάρμακα στο να ενισχύουν τα μαλλιά ή να καταπολεμούν συγκεκριμένες παθήσεις των τριχών. Έτσι, το πλύσιμο με «πιτυρόνερο» ή με κρόκο αυγού πιστεύεται πως ενδυναμώνει τις τρίχες και συνιστάται ανεπιφύλακτα από τους ειδικούς.⁵⁴² Για τα δερματικά «νοσήματα της κεφαλής», όπως για την πιτυρίδα,

---

⁵³⁷ Η φοβία απέναντι στη χρήση του νερού και του σαπουνιού για το λούσιμο των γυναικείων μαλλιών κυρίως φαίνεται πως διαρκεί τουλάχιστον μέχρι και τη μεσοπολεμική περίοδο· κατά μάλλον αναπάντεχο δε τρόπο, αυτή η στάση αναπαράγεται και σε ιατρικούς λόγους της εποχής, οι οποίοι βρίσκουν συχνά φιλόξενη στέγη στις «γυναικείες στήλες» των εβδομαδιαίων περιοδικών: «τα μαλλιά δεν αγαπούν το νερό...το σαπούνι έχει καταστρεπτική επίδραση επί των μαλλιών», («Μόδα και σπίτι (Ιατρικά Διαλέξεις)», *Θεατής*, 7.10.1930, σ. 51). Ο Α. Corbin αναλύει την αμφιθυμική διάθεση και την έντονη δυσπιστία που γεννούσε στους ηθικολόγους και στους εκπροσώπους της υγιεινής στη Γαλλία του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} το πλύσιμο του σώματος με νερό, (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 92 και σ. 177-178).

⁵³⁸ «Υγιεινή της καλλονής. Δια τας Κυρίας», (κατά την βαρωνίδα Staff), στο Ι. Α. Βρετός, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του 1903*, Αθήνα 1902, σ. 320.

⁵³⁹ Ιατρός Α. Γεωργιάδης, «Ημερολόγιον Υγιεινής. Υγιεινά παραγγέλματα της εποχής. Δεκέμβριος», στο Σπυρίδων Κουσουλίνος, *Οδηγός της Ελλάδος 1904*, τ. 1, Αθήνα 1904, σ. 168.

⁵⁴⁰ Ο γιατρός Βεγκλίδης πιστεύει πως ενδείκνυται ένα απλό πλύσιμο καθαριότητας μια φορά τη βδομάδα για τους άντρες και μια φορά το μήνα για τις γυναίκες. Θεωρεί ακόμη πως το σαπούνι για το λουτρό πρέπει να είναι καλής ποιότητας και όχι αρωματικό ή πίσσας, (Ν. Βεγκλίδης, *Οικογενειακή Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια*, Κωνσταντινούπολη, χ.χ., σ. 1028).

⁵⁴¹ Ο G. Jones τονίζει πως κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρέμεινε ασυνήθιστο και εκτός μόδας φαινόμενο το πλύσιμο των μαλλιών, (Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ο. σ. 48).

⁵⁴² Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 85· Ν. Βεγκλίδης, ό.π., σ. 1029.

κατέφευγαν συχνά στις θεραπευτικές ιδιότητες της καμφοράς⁵⁴³ ή του χαμομηλιού ή έκαναν χρήση αλοιφών.⁵⁴⁴ Όσες φορές μιλούν για την καθαριότητα των μαλλιών με το λούσιμο τους, σχεδόν πάντοτε δίνονται και σαφείς οδηγίες για την τόνωση των τριχοφόρων αγγείων με τις τεχνικές των εντριβών ή της προστασίας του βρεγμένου κεφαλιού από τον αέρα με «το σπόγγισμα [του] με θερμά προσόψια».⁵⁴⁵

Το βέβαιο είναι, πως αυτή η δυσανεξία για το νερό - που οφείλει την ύπαρξη της σε εδραιωμένες πολιτισμικές προδιαθέσεις,⁵⁴⁶ αλλά και την αντοχή της στο χρόνο στην αξιοσημείωτη έλλειψη υποδομών (δίκτυο ύδρευσης)⁵⁴⁷ και μέσων (δωμάτιο λουτρού, μπανιέρες, σκάφες, θερμοσίφωνες κλπ) για την ανεμπόδιστη πραγμάτωση της σύγχρονης λουτρικής διαδικασίας σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού⁵⁴⁸ - αφήνει ελεύθερο το χώρο για το ‘στεγνό’ καθάρισμα των μαλλιών, τον αερισμό τους, τις φροντίδες για το επιμελές βούρτσισμα και χτένισμα τους, την απελευθέρωση τους από τις «περισφίξεις» και τους ενδυματολογικούς περιορισμούς. Αυτά αποτελούσαν τη βάση ενός υγιεινού προγράμματος για την ορθή περιποίηση της «κόμης των κυριών»⁵⁴⁹ και εν μέρει ανταποκρίνονται στις τρέχουσες καλλωπιστικές πρακτικές τους, αν βέβαια εξαιρέσουμε τις μάλλον αναφομοίωτες υγιεινιστικές κορώνες περί χαλάρωσης «των περισφίξεων».

Στο βαθμό λοιπόν που τα νέα πρότυπα σωματικής υγιεινής που στηρίζονται στην καθαρτική δράση του νερού και του σαπουνιού, αντιμετωπίζουν αντιστάσεις,

---

⁵⁴³ Στο ίδιο, σ. 86.

⁵⁴⁴ «Η δις της ημέρας πλύσις δι’ ύδατος βρασθέντος με άνθη χαμομήλου...» και η επάλειψη του κεφαλιού με μια αλοιφή που θα περιέχει βορικό νάτριο, οξειδίο ψευδαργύρου, βάμμα βενζόης και κοκκρεμ, (Ο Ιατρός του ημερολογίου, «Υγιεινή της καλλονής. Κατά της πιτυριάσεως», Κωνσταντίνος Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον 1904*, Αθήνα 1904, σ. 319). Ο Βεγκλίδης αναφέρεται και αυτός στο πλύσιμο με χαμομήλι, προσθέτοντας πως δίνει στα μαλλιά έναν ελαφρύ ξανθό χρωματισμό, (Ν. Βεγκλίδης, *ό.π.*, σ. 1029).

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 1028· Βαρόνη Staff, «Υγιεινή της καλλονής», *ό.π.*, σ. 320.

⁵⁴⁶ Ακόμη και στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, διαπιστώνεται «το τέλειον διαζύγιον με το νερό και το σαπούνι» των «λαϊκών τάξεων», γιατί αυτές διαβλέπουν τον κίνδυνο του κρυολογήματος στην άμεση έκθεση τους στο νερό, (Καλλιρρόη Παρρέν, «Τα κορίτσια μας και ο πολιτισμός», *Εφημερίς των Κυριών*, 15/28.2.1913, σ. 2246-2247). Άλλωστε, παρέμενε ισχυρή σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού η παλιότερη πεποίθηση πως η καθαριότητα δεν νοούνταν ως πλύσιμο, αλλά ως στέγνωμα της κεφαλής, (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, *ό.π.*, σ. 91).

⁵⁴⁷ Η άθλια κατάσταση του υδρευτικού δικτύου της Αθήνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το οποίο επέτρεπε την κανονική και ανεμπόδιστη παροχή νερού μόνο στην περιοχή του κέντρου της πόλης, αναλύεται από τον Μπίρη, (Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, *ό.π.*, σ. 255-256).

⁵⁴⁸ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, *ό.π.*, σ. 48.

⁵⁴⁹ Κατά τον γιατρό Γεωργιάδη, η «υγιεινή της κόμης» συνίσταται στον αερισμό, την ελευθερία και την καθαριότητα του τριχωτού δέρματος. Θεωρεί πως η «περίσφιξη των τριχών» και οι «στενοί πύλοι» οδηγούν στην «ατροφία των ριζών» και συνακόλουθα στην πτώση τους. Προτρέπει στο να γίνεται με επιμέλεια το «κτένισμα» και ο «αερισμός της κόμης», (Α. Γεωργιάδης, «Ημερολόγιον Υγιεινής. Υγιεινά παραγγέλματα της εποχής. Δεκέμβριος», *ό.π.*, σ. 167). Η «βαρωνίδα» Staffé επιμένει στο βούρτσισμα των μαλλιών με «ελαφριά βούρτσα» και στο κτένισμά τους με «αραιό κτένι». Τη νύχτα πρέπει να αφήνονται ελεύθερα τα μαλλιά και να κόβουν λίγο τις άκρες τους κάθε μήνα, (Βαρόνη Staff, «Υγιεινή της καλλονής», *ό.π.*, σ. 319).

προσκόμματα και φοβίες, κάποιες άλλες πρακτικές καθαριότητας, που είναι άμεσα συσχετισμένες με τις καθιερωμένες καλλωπιστικές και κοσμητικές συνήθειες της εποχής, θα εξακολουθήσουν να κερδίζουν την εκτίμηση του κόσμου και θα αναπαράγονται κάθε φορά που θα υπάρχει η ανάγκη να πλένουν οι άνδρες και οι γυναίκες το πρόσωπο ή τα μαλλιά τους. Έτσι, η διάλυση μικρής συνήθως ποσότητας από τα «οινοπνευματώδη» ή «αρωματικά» καλλυντικά μέσα στο νερό,⁵⁵⁰ αναβαθμίζει την ποιότητα του, αίρει ως ένα βαθμό τις φοβικές αναστολές ανδρών και γυναικών από την εμβύθιση του σώματος μέσα του και φαίνεται να εγγυάται ρητά την επιτέλεση μιας καθ' όλα σεβαστής σωματικής περιποίησης που συνδυάζει την καθαριότητα, νοούμενης και ως αποστείρωση, τον αρωματισμό και την αναζωογόνηση του οργανισμού - στη συγκεκριμένη περίπτωση των τριχών.

Τα «οινοπνευματώδη» ή «αρωματικά» καλλυντικά, τα οποία φαίνεται πως ήταν σε ευρεία χρήση και από το γυναικείο πληθυσμό,⁵⁵¹ αντιμετωπίζονταν γενικά με συγκατάβαση ή επιδοκιμασία από τους εκπρόσωπους της επιστημονικής υγιεινής ή αυτών των επαγγελματιών της ομορφιάς. Ωστόσο, προϊόντος του χρόνου, αυξάνουν οι φωνές που εκφράζουν κάποιες ενστάσεις για την ωφελιμότητα τους: «Τα οινοπνευματώδη κοσμητικά συχνάκις χρησιμοποιούμενα συντελούν εις την πρόωρον λεύκανσιν [ενν.των τριχών]». ⁵⁵² Τα ίδια αυτά «καλλυντικά ύδατα», όπως είναι η ελληνική απόδοση του γαλλικού όρου «Vinaigres de toilette», σύμφωνα με τον μεταφραστή του βιβλίου της βαρόνης D' Orghamps «Τα μυστικά της γυναικός», θεωρούνται από τη συγγραφέα, πως είναι καλά στυπτικά για το δέρμα, αν αναμιχθούν με το νερό, αλλά δεν θα πρέπει να επιθέτονται επί του προσώπου ή του στόματος.⁵⁵³ Το Vinaigre, ακόμη, είχε την ιδιότητα να εξαλείφει τον τεχνητό χρωματισμό που έδιναν οι

---

⁵⁵⁰ Καθώς το σαπούνι θεωρείται καταστρεπτικό για το πλύσιμο του προσώπου, εκθειάζεται η ανάμειξη του νερού με αρκετή ποσότητα αρωματικού ξυδιού. Αρωματικό ξύδι ή κολόνια μέσα σ' αυτό και επάλειψη στο κεφάλι με πούδρα ίριδας μετά το πλύσιμο συνιστάται και για όσες ιδρώνουν πολύ. Δεν είναι πάντως ξεκάθαρο, αν αυτές οι περιποιήσεις αφορούν και το τριχωτό μέρος του κεφαλιού, ή μόνο το κυρίως πρόσωπο. («Υγιεινή και καλλονή της γυναικός. Το πρόσωπον», *Εφημερίς των Κυριών*, 1/15.1.1915, σ. 2648). Υποδείξεις για την αποφυγή του πλυσίματος με σαπούνι και άφθονο νερό στο γυναικείο πρόσωπο, θα βρούμε στη στήλη της «βαρόνης» Staff: «Να νίπτεσθε με χλιαρόν νερόν άνευ σάπωνος...» και ακόμη: «Μη νίπτεσθε ποτέ με άφθονα νερά και μη βυθίζετε το πρόσωπον σας εις το ύδωρ της λεκάνης», (Βαρόνη Staff, *ό.π.*, σ. 316).

⁵⁵¹ Στο «Νικόλαο Σιγαλό», ο κουρέας Σιγαλός προτείνει στη Φωτίου ένα «βιναίγκρ...πολύ ωραίο και υγιεινό», το ίδιο που είχε αγοράσει ωρύτερα ο Γιάγκος. Στο «καλλυντήριο» της Φωτίου έχουν θέση «το ταπεινό φιαλίδιο του όζους» και «οι ευθυτενείς φιάλες με το μεγαλοπρεπώς χρυσιζόν ύδωρ της κολωνίας», (Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός, ό.π.*, σ. 172 και σ. 175). Υπάρχουν ενδείξεις πως οι γυναίκες συνήθιζαν να αρωματίζουν τα μαλλιά τους, τουλάχιστον στον 20^ο αιώνα· σε σχετική με τον καλλωπισμό στήλη του «Μπουκέτου», εκφράζεται η άποψη πως τα καλύτερα αρώματα για τα μαλλιά είναι «του λευκού κρίνου, των ρόδων και των ίων», («Καλλυντικά: το λούσιμο», *Μπουκέτο*, 24.08.1924, σ. 283).

⁵⁵² Α. Γεωργιάδης, «Ημερολόγιον Υγιεινής. Δεκέμβριος», *ό.π.*, σ. 168.

⁵⁵³ Βαρόνη D' Orghamps, «Τα Μυστικά της γυναικός», *εφ. Σκριπ*, 19.1.1909.

βαφές στα μαλλιά τους.⁵⁵⁴ Τέλος, κάποιες υγιεινιστικές επισημάνσεις του μεσοπολέμου μας δείχνουν πως ήταν πολύ διαδεδομένη την εποχή εκείνη η συνήθεια να πλένουν το κεφάλι τους με οινόπνευμα ή αιθέρα.⁵⁵⁵

Τα «ελαιώδη», και συνήθως αρωματικά, καλλυντικά των μαλλιών έτυχαν μάλλον καλύτερης υποδοχής από το καλλωπιζόμενο κοινό της εποχής, αλλά και από τον κύκλο των υγιεινιστών επιστημόνων ή των πάσης φύσεως ειδικών του καλλωπιστικού πεδίου. Η εξήγηση αυτής της θετικής αντιμετώπισης είναι απλή και κατά ένα μέρος ερμηνεύει και την εξαιρετικά επιφυλακτική στάση τους απέναντι στο ανεμπόδιστο λούσιμο των μαλλιών με το νερό: θεωρούσαν πως η «ελαιώδης ουσία» που εκκρίνεται από τους σμηγματογόνους αδένες προστατεύει και ενδυναμώνει τα μαλλιά. Στην περίπτωση αλλοίωσης ή ανεπάρκειας αυτής της ουσίας, οι τρίχες αποδυναμώνονται και πέφτουν. Για την αποφυγή αυτής της δυσάρεστης σε αισθητικό επίπεδο κατάστασης, που αποτελούσε ταυτοχρόνως και το σύμπτωμα μιας οργανικής δυσλειτουργίας, θα έπρεπε να υποκαταστήσουν την έλλειψη του φυσικού λίπους του «τριχωτού της κεφαλής» με άλλα ελαιώδη συστατικά.⁵⁵⁶ Το συχνό λούσιμο πίστευαν πως καταστρέφει αυτό το προστατευτικό για τα μαλλιά λίπος και συντελεί στο 'θάμπωμα' ή στην ατροφία των τριχών.

Οι καλλωπιστικές και 'θεραπευτικές' συνάμα ουσίες που χρησιμοποιούσαν στο κεφάλι τους ήταν οι πομάδες (ή «μυραλοιφές») και οι «μπριγιαντίνες»: οι τελευταίες εισάγονται στην ορολογία της ελληνικής κοσμητικής από τις αρχές μάλλον του 20^{ου} αιώνα. Η D' Orghamps δίνει μία συνταγή για «μπριλλαντίνη» για την πύκνωση των μαλλιών, που αποτελείται από «παλαιό ρούμι»⁵⁵⁷ και γλυκερίνη.⁵⁵⁸ «Brillantine δια τα μαλλιά» διαθέτουν τα «φαρμακεία Δημ. και Π. Μαρινόπουλων» στα «ειδικά τμήματα» των καταστημάτων τους, σύμφωνα με τη διαφήμιση τους.⁵⁵⁹ Οι πομάδες φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν συχνά για τη 'λίπανση' των μαλλιών και είναι σίγουρα από τα πιο

---

⁵⁵⁴ «Αι βαφαί αύται... δεν εξαλείφονται δε ή μόνον με vinaigre», (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, «Νεωτερισμοί Σαρτσέντου», 28.9.1897).

⁵⁵⁵ Ο γιατρός Βεγκλίδης αποδοκιμάζει ως βλαβερό «το πλύσιμο κεφαλής με οινόπνευμα ή αιθέρα που συνηθίζουν πολλοί», (Ν. Βεγκλίδης, *Οικογενειακή Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 1029).

⁵⁵⁶ «Όταν η ουσία αυτή ελλείπη καλόν είνε, αν θέλητε να αποκτήσητε καλήν κόμην, ν' αντικαταστήσετε αυτή δι' άλλης τινος οποιασδήποτε λιπαρής ουσίας» («Υγιεινά παραγγέλματα», Γεράσιμος Βάκος, *Οδηγός του Πειραιώς του 1902*, ό.π., σ. 30). Να σημειώσουμε πως αυτά τα «υγιεινά παραγγέλματα» απευθύνονται στις γυναίκες και, ακόμη πιο πολύ, αφορούν τις μητέρες.

⁵⁵⁷ Το ρούμι μαζί με το κρεμμύδι χρησιμοποιούνται σαν πρώτες ύλες για την παρασκευή μιας λοσιόν για την τόνωση του μαλλιού, σύμφωνα με μια συνταγή που δημοσιεύει η «Εφημερίς των Κυριών», (Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 85).

⁵⁵⁸ Βαρώνη D' Orghamps, «Τα μυστικά της γυναικός», εφ. *Σκριπ*, 11.11.1908.

⁵⁵⁹ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 5.11.1910.

νομιμοποιημένα σε ηθικό επίπεδο καλλυντικά, αν και έχουν διατυπωθεί και γνώμες από τους πάσης φύσεως συμβούλους για την υγεία και την ομορφιά, που συνιστούν εγκράτεια στη χρήση τους ή και αποφυγή τους, όταν είναι φυσιολογική η κατάσταση της επιδερμίδας.⁵⁶⁰

Με την είσοδο στον εικοστό αιώνα, ένα νέο καλλυντικό παρασκεύασμα για τα μαλλιά, που οφείλει την ύπαρξη του στην πρόοδο της χημείας, κάνει την εμφάνιση του στον ελληνικό χώρο: το σαμπουάν. Απ' ότι φαίνεται, οι δημιουργοί και οι εμπορικοί ατζέντηδες του θα επιχειρήσουν μ' αυτό να ανοίξουν ένα νέο κεφάλαιο στην περιποίηση των μαλλιών και να τροποποιήσουν τα μέχρι τότε γνωστά και κυρίαρχα πρότυπα καλλωπισμού και καθαριότητας τους. Η απόπειρα τους αυτή θα στεφόταν με επιτυχία, μόνο στο βαθμό που θα μπορούσε το σαμπουάν να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στις λουσιών και τα καλλωπιστικά αρωματικά αποστάγματα από τη μια, και το σαπούνι καθαριότητας από την άλλη. Θα πρέπει να επισημάνουμε πως τα σαμπουάν έκαναν την είσοδο τους στην Ελλάδα σχεδόν ταυτόχρονα με την παρουσία τους στις προηγμένες δυτικές χώρες.

Η ιστορία αυτού του προϊόντος είναι περίπου ταυτόσημη με το όνομα του Γερμανού χημικού και φαρμακοποιού Hans Schwarzkopf. Πριν απ' αυτόν, τα σαμπουάν που κυκλοφορούσαν από τους φαρμακοποιούς και τους εμπόρους φαρμακευτικών ειδών ήταν λιγοστά και θεωρούνταν επικίνδυνα. Η επιτυχημένη διαδρομή του, από τη δημιουργία ενός μικρού φαρμακείου στο Βερολίνο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και την εφεύρεση μιας σκόνης shampoo που συσκευάζονταν σε μικρά χάρτινα πακέτα για ατομική χρήση, μέχρι την κατοχύρωση ενός ευδιάκριτου και αναγνωρίσιμου εμπορικού σήματος και τη γιγάντωση της επιχείρησής του με την εξάπλωση των προϊόντων του στην Ευρώπη, θα συμβαδίσει με μια αύξουσα υποχώρηση της αντίστασης απέναντι στο πλύσιμο των μαλλιών με νερό. Το σαμπουάν του θα επιταχύνει σημαντικά αυτή την

---

⁵⁶⁰ Η D' Orghamps πιστεύει πως οι πομάδες πρέπει να χρησιμοποιούνται με μέτρο γιατί έχουν το κακό να «λιγδώνουν το δέρμα» και έτσι να επιβάλλουν συχνότερες πλύσεις των μαλλιών, (D' Orghamps, εφ. Σκριπ, 19.1.1909). «Λίπη, έλαια και άλλα παχύμυρα μεταχειρίζεσθε όσο το δυνατόν σπανιώτερον», (Βαρόνη Staffe, *ό.π.*, σ. 319-320). Μια ακόμη υγιεινιστική καχυποψία για την γενικευμένη και αδιάκριτη χρήση αυτών των καλλυντικών βρίσκουμε στο «Ημερολόγιον Υγιεινής» του γιατρού Γεωργιάδη: «Τα ελαιώδη κοσμητικά της κεφαλής μόνο στην πολύ ξηρά κόμη ωφελούν και σε κάθε άλλη περίπτωση είναι περιττά και ενίοτε βλαβερά», (Α. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 167). Ο Βεγκλίδης στην «Οκογενειακή Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια» του, συντάσσεται με τις παραπάνω στάσεις και θεωρεί πως καμία ανάγκη πομάδων ή ελαίων δεν έχουν οι τελείως υγιείς τρίχες, καθώς διαθέτουν ήδη σε επάρκεια το δικό τους λίπος. Σε περίπτωση όμως που οι τρίχες είναι «ξερές ή στεγνές», κρίνεται σκόπιμο το γυάλισμα τους με «χρήση λιπαρής ουσίας». Ωστόσο, και σ' αυτή την περίπτωση θέτει ορισμένες περιοριστικές προϋποθέσεις, όπως η αραιή συχνότητα και η λελογισμένη ποσότητα αυτών των ουσιών κατά τη χρήση τους – μία φορά την εβδομάδα, μετά το πλύσιμο και σε ελάχιστη ποσότητα. Συνιστά ακόμη να επιλέγονται «αγνές» πομάδες ή αμυγδαλέλαιο, (Ν. Βεγκλίδης, *ό.π.*, σ. 1029).

πολιτισμική διαδικασία,⁵⁶¹ θα συμφιλώσει οριστικά την πράξη της καθαριότητας με τη συχνή χρήση του νερού και, παρακάμπτοντας τις ενστάσεις που προκαλούσε το σαπούνι, θα εισάγει σταδιακά τους αστικούς πληθυσμούς στις πιο σύγχρονες εκδοχές καθαριότητας των μαλλιών.⁵⁶²

Στην Ελλάδα δε φαίνεται να εισήχθησαν τα σαμπουάν του Schwarzkopf ή άλλα προϊόντα της εταιρείας του πριν από το μεσοπόλεμο. Όμως, ήδη στα 1909, θα υπάρξει μία ελληνική εταιρεία, αυτή του χημικού, φαρμακοποιού και παραγωγού (και) καλλυντικών ειδών Α. Σακαλή, που θα τολμήσει να παρασκευάσει σαμπουάν στο «Χημικόν Κοσμητικόν Εργαστήριον» της. Σε σχετική διαφημιστική καταχώρηση της εταιρείας μπορούμε να διαβάσουμε: «Πλύνετε την κεφαλήν μόνο με shampooing: καθαρίζει και αρωματίζει και εξαλείφει την πιτυρίασιν». Το καλλυντικό του σκεύασμα διατίθεται «σε φαρμακεία και κουρεία πρωτεύουσας και επαρχιών», ενώ για χονδρικές πωλήσεις του προϊόντος μπορεί κανείς να απευθυνθεί στην έδρα της εταιρείας, στην Αλκαμένους.⁵⁶³

Δε γνωρίζουμε το αν το σαμπουάν αυτό αποδείχτηκε ένα επιτυχημένο εμπορικό προϊόν ή όχι και το αν πέτυχε να αντικαταστήσει το σαπούνι ή τις λοσιόν ή άλλα αρωματικά υγρά στην προτίμηση του αστικού καταναλωτικού κοινού. Δεν έχουμε πάντως εντοπίσει στα μετέπειτα χρόνια την ίδια διαφήμιση, πράγμα που σίγουρα δε συνηγορεί υπέρ των καλών αποτελεσμάτων που θα είχε στην αγορά. Το γεγονός πάντως πως μια εταιρεία όπως αυτή του Σακαλή, που παρήγαγε τη μεγαλύτερη γκάμα καλλυντικών από όλες όσες ενεργοποιήθηκαν στον ελληνικό χώρο, διαλέγει να προβάλλει μια ‘μονοθεματική’ διαφήμιση, σε αντίθεση με όσες προηγήθηκαν ή έπονταν, δείχνει πως αποδίδει στο σαμπουάν της ξεχωριστή σημασία και εκτιμά πως η προνομιακή του προώθηση θα ενισχύσει το κύρος και την κερδοφορία της. Σ’ αυτή την περίπτωση, είναι λογικό να εικάσουμε πως ο Σακαλής διέβλεπε στο σαμπουάν βάσιμες προοπτικές για μια επιτυχημένη σταδιοδρομία. Νομίζουμε όμως πως οι προσδοκίες του αυτές δεν επιβεβαιωθήκαν. Άλλωστε, απ’ όσο γνωρίζουμε, καμία άλλη ελληνική εταιρεία δεν επανέλαβε το μάλλον πρώιμο εγχείρημα του.

---

⁵⁶¹ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 48-49.

⁵⁶² Ήδη στα 1938, γράφεται στο Μπουκέτο: «...χειρότερος εχθρός των μαλλιών σας είναι το σαπούνι-υπάρχουν στο εμπόριο πολλά καλά σαμπουάν», («Η σελίσ της Γυναίκας: για να έχετε πάντα ωραία μαλλιά», περιοδικό *Μπουκέτο*, 24.11.1938, σ. 51).

⁵⁶³ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 22.12.1909.

Εκτός όμως από το πλύσιμο των μαλλιών με διάφορα σαπούνια,⁵⁶⁴ σαμπουάν, λοσιόν και αρωματικά παρασκευάσματα, με σκοπό την καθαριότητα, τον αρωματισμό, ή την ενδυνάμωση των τριχών, θα συναντήσουμε και την πρακτική του πουδραρίσματός τους. Δύσκολα μπορούμε να εκτιμήσουμε τη διάδοση αυτής της συνήθειας στο γυναικείο πληθυσμό των αστικών κέντρων, ούτε και το αν υιοθετήθηκε από τους άντρες της εποχής. Την πρώτη αναφορά που έχουμε για τη χρήση πούδρας στα γυναικεία μαλλιά, την οφείλουμε στο Σουρή στο «Χορό του Φασουλή» του 1888, παρουσιάζεται η κυρία Φασουλή να δηλώνει στο σύζυγο της: «και θέλω πούδρα στα μαλλιά ολόχρυση να βάλω...».⁵⁶⁵ Η Καλλιρρόη Παρρέν, σχολιάζοντας τη χαώδη διαφορά νοοτροπίας που υπάρχει ανάμεσα σε μια ‘μοντέρνα’ νύφη και σε μια ‘παλαιών αρχών’ πεθερά, σημειώνει για την τελευταία: «...και τα λευκά της μαλλιά, τα οποία δεν ε γνώρισαν ούτε πούδρας καλλυντικής, ούτε μυρωμένα σκευάσματα...».⁵⁶⁶ Περνώντας τώρα στον 20^ο αιώνα, βρίσκουμε τη γνωστή μας D’ Orghamps να δίνει σαφείς και λεπτομερείς οδηγίες για το πουδράρισμα των γυναικείων μαλλιών στο περί καλλωπισμού πόνημα της: σε μία παράγραφο του έργου της αφιερωμένης στα «φουσκωτά μαλλιά», συνιστά στις γυναίκες να ψεκάζουν τα μαλλιά τους με «πούδρα ίριδος», αν επιθυμούν να τα «φουσκώσουν». Προτείνει δε αυτός ο ψεκασμός να γίνεται το βράδυ, ενώ το πρωί θα πρέπει να φροντίζουν να εξαφανίζουν τα υπολείμματα της πούδρας με μία βούρτσα⁵⁶⁷. Βλέπουμε πως εδώ η πούδρα χρησιμεύει μόνο στο να προσδώσει όγκο στα μαλλιά.

Ένα άρθρο ωστόσο που δημοσιεύτηκε σε γυναικείο περιοδικό της δεκαετίας του 20, δίνει μια διαφορετική ερμηνεία για τη «γνωστή μέθοδο του πουδραρίσματος των μαλλιών» και για τους λόγους που μπορεί κάποια να καταφύγει σ’ αυτή την καλλωπιστική πρακτική: σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο γιατρός-αρθρογράφος, το πουδράρισμα «εξαλείφει λίπος μαλλιών, τα κάνει ελαφρά και ευλύγιστα» και μ’ αυτό τον τρόπο «βοηθεί εις το ν’ αποφεύγεται το συχνό λούσιμο που είναι τόσο δυσάρεστο».⁵⁶⁸ Δίνονται μάλιστα και λεπτομερείς οδηγίες για την ‘τεχνολογία’ που χρησιμοποιείται (φουσητήρας, βούρτσα) και την ενδεδειγμένη μεθοδολογία που πρέπει να ακολουθηθεί, ώστε να μην προκληθούν δερματικής φύσης βλάβες κατά τη διάρκεια του

---

⁵⁶⁴ Να επισημάνουμε ακόμη την εισαγωγή ενός ειδικού τύπου «άοσμου» σαπουνιού, τον «σάπων της κόμης εκ πίσσης» που, όπως ισχυρίζονται οι αντιπρόσωποι του, είναι το «κάλλιστον κατασκεύασμα δια την ισχυροποίησιν του τριχοφόρου δέρματος και [την] στερεοποίησιν των τριχών». Αυτό είναι το Πιξαβόν (Pichavon), (Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 18.4.1914).

⁵⁶⁵ Γεώργιος Σουρή, «Χορός του Φασουλή», στο Γ. Βαλέτας (επιμ), *Τα Απαντα*, τ. 2, Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1966, σ. 190.

⁵⁶⁶ «Καθημερινά Εντυπώσεις», *Εφημερίς των Κυριών*, 15.3.1898, σ. 1-3.

⁵⁶⁷ Βαρώνη D’ Orghamps, «Τα μυστικά της γυναικός», εφ. *Σκριπ*, 11.11.1908.

⁵⁶⁸ «Ο Δόκτωρ σας», «Δελτίον Καλλονής. Για τα λιπαρά μαλλιά», *Εδα*, 12.1.1924, σ. 13.

πουδραρίσματος.⁵⁶⁹ Στο βαθμό που αυτή η πρακτική κρίνεται από τον συντάκτη του άρθρου ως «γνωστή» και «πολύ αποτελεσματική» για την καταπολέμηση της λιπαρότητας των μαλλιών, δικαιούμαστε, ίσως, να πιστέψουμε πως είχε πολύ περισσότερους οπαδούς στο γυναικείο κόσμο, από όσο μας επιτρέπουν να υποθέσουμε οι πηγές της εποχής.

Ωστόσο, το σαφώς σπουδαιότερο κομμάτι των καλλωπιστικών περιποιήσεων των γυναικών μετά την ενδυμασία, αφορά το χτένισμα των μαλλιών τους και την απόδοση σε αυτά ενός στυλ που καθορίζουν τα υπάρχοντα αισθητικά πρότυπα ή οι 'συρμοί' της εποχής. Για ολόκληρο το 19^ο αιώνα, οι δραστηριότητες αυτές για τη συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών πραγματοποιούνταν στις οικίες τους, καθώς δεν υπήρχαν εξειδικευμένα γυναικεία κομμωτήρια που να αναλαμβάνουν επαγγελματικά την περιποίηση της 'κόμης' τους. Μόνο προς το τέλος αυτού του αιώνα θα αρχίσουν να εμπορευματοποιούνται αυτές οι πρακτικές και να περνούν όλο και περισσότερο στα χέρια των ειδικών σε θέματα γυναικείας κομμωτικής. Οι εύπορες γυναίκες της αστικής τάξης και οι πιο φανατικές θιασώτριες της κοσμικής ζωής και των αργόσχολων απολαύσεων είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν για λογαριασμό τους τις υπηρεσίες ενός προσωπικού κομμωτή που τον προσκαλούσαν στην οικία τους.⁵⁷⁰ Αυτή η αργή εισβολή της εμπορευματικής οικονομίας σε ό, τι μέχρι τότε βρίσκονταν εγκλωβισμένο στα περίκλειστα όρια της ιδιωτικότητας και των γυναικείων οικιακών ενασχολήσεων, θα ακολουθηθεί σύντομα από την έξοδο των γυναικών στο δημόσιο χώρο για να ικανοποιήσουν τις κομμωτικές τους ανάγκες. Με αυτόν τον τρόπο θα αναδυθεί μια διακριτή θηλυκή σφαίρα κομμωτικών ενασχολήσεων. Σε πρώτη φάση, αυτή η εμπορευματοποιημένη κομμωτική για τις γυναίκες θα χρησιμοποιήσει τους ίδιους επαγγελματικούς χώρους με αυτούς της ανδρικής, καθώς θα συστεγάζεται στα δικά τους κομμωτήρια, ενώ σε μια δεύτερη περίοδο θα δημιουργηθούν αποκλειστικά γυναικεία κομμωτήρια - τα οποία θα βρίσκονται συνήθως υπό την υψηλή επιστασία των φημισμένων κομμωτών της εποχής, ενώ θα διευθύνονται από τα γυναικεία μέλη των οικογενειών τους.⁵⁷¹

---

⁵⁶⁹ Ο φουσητήρας πουδραρίσματος είναι ίδιος μ' αυτόν που χρησιμοποιείται για τον ψεκάσμο των εντομοκτόνων. Θα πρέπει να παρθούν προφυλάξεις για να μην έρθει σε επαφή η πούδρα με το δέρμα. Την επόμενη μέρα απαιτείται ένας καλός «καθαρισμός» του δέρματος στο κεφάλι με μια βούρτσα στεγνή, (στο ίδιο).

⁵⁷⁰ Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 45-46.

⁵⁷¹ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Κομμωτική: ένα 'γυναικείο' επάγγελμα», *Δίψη*, 1 (1986), σ. 98-103. Στα 1915 καταγράφονται 7 «Κομμωτήρια Κυριών». Οι ιδιοκτήτες τους ήταν, είτε οι γνωστοί κουρείς/κομμωτές της εποχής (Βελισσάριος Κ., Αδριανού, Στίνης Α., Φώφωλης Π.), είτε οι σύζυγοι τους

Αναμφισβήτητα, μετά τα 1850, τα στυλ κομμώσεων της μόδας εξαπλώνονται σε ευρύτερες γεωγραφικές και κοινωνικές ζώνες, γίνονται πιο περίπλοκα και χρονοβόρα και απαιτούν από τις γυναίκες μεγαλύτερη επιδεξιότητα, γνώση και προσοχή στην εκτέλεση τους για την αποφυγή των λαθών και την επίτευξη μιας άρτιας και κοινωνικά αποδεκτής εμφάνισης.⁵⁷² Το χτένισμα των μαλλιών, η περιποίηση και ο στολισμός τους μπροστά στον καθρέφτη γίνεται μια σχολαστική τελετουργία αυτοεξέτασης, διόρθωσης και τεχνικής επεξεργασίας της εικόνας του εαυτού, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται ο πλούτος και η ξεχωριστή θέση που κατέχουν οι λεπτομέρειες στην αρμονική συνάρθρωση τους στην 'ολική' έκθεση του γυναικείου σώματος στα διερευνητικά βλέμματα των άλλων. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία και σαφώς πιο έμπειρες στην 'καλλιτεχνική' επιτέλεση των καλλωπιστικών φροντίδων πραγματοποιούσαν αυτές τις εργασίες μόνες τους, ενώ οι πιο νέες και άπειρες γυναίκες δέχονταν τη βοήθεια και τις συμβουλές των μεγαλύτερων ή πιο ικανών ομοφύλων τους.⁵⁷³

Στο ημερολόγιο μιας πρωτόβγαλτης στις κοσμικές διασκεδάσεις νέας μπορούμε να παρακολουθήσουμε την αποφασιστική παρέμβαση της ξαδέλφης της σε ένα στυλ χτενίσματος που πίστευε ότι ταιριάζει καλύτερα στον προσωπικό τύπο εκείνης. Βλέπουμε ακόμη τις προσπάθειες που καταβάλλει για να καλύψει κάποια άσχημα χαρακτηριστικά στη φυσιογνωμία της ανίδεης σ' αυτά τα ζητήματα νεαρής: « [η ξαδέλφη] εβοστρύχισεν ολίγω την κόμην μου, εδοκίμασε κατά πολλούς τρόπους την διευθέτησιν των ανθέων μου, εξέλεξε και απέρριπεν αλληλοδιαδόχως ταινίας διαφόρων χρωμάτων...».⁵⁷⁴ Σε αντίθεση με αυτή την αγχωτική δοκιμασία που υφίσταται η «άσχημος νεάνιδα», ο καλλωπισμός μιας νεαρής παντρεμένης γυναίκας 'του καλού κόσμου' δεν είχε την ανάγκη καμιάς έξωθεν βοήθειας ή συμβουλής. Οι ταλαντεύσεις όμως και οι αμφιβολίες για το πώς μπορεί να παραχθεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα είναι κοινά και στις δύο περιπτώσεις: «...συμπληρώσασα τας τελευταίας λεπτομερείας της κομμώσεως της...και διευθετήσασα προ του κατόπτρου, δια χιλιοστήν ήδη φοράν τα

(Βασιλείου Ειρ., Στίνη Κλάρα), (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1915*, σ. 102). Στο Παρίσι, στα 1909, υπήρχαν 300 γυναικεία κομμωτήρια και περίπου 1800 που εξυπηρετούσαν αδιακρίτως άνδρες και γυναίκες, (Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, σ. 47)

⁵⁷² Ο G. Jones επισημαίνει πως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να εξαπλώνεται στην Ευρώπη η ζήτηση για κομμώσεις της μόδας στην εύπορη μεσαία τάξη, που φαινόταν να μιμείται τις συμπεριφορές της αριστοκρατίας, (Geoffrey Jones, *στο ίδιο*, σ. 45).

⁵⁷³ Σύμφωνα με τον G. Jones, αυτές που αναλάμβαναν τον καλλωπισμό κάποιων άλλων γυναικών ήταν φίλες, συγγενείς ή υπηρέτριες τους, (*στο ίδιο*). Σε Angeloglou παρατίθεται ζωγραφικός πίνακας του Albert Lynch, (*The Hairdressing appointment*), (1891), όπου απεικονίζεται το χτένισμα μιας εύπορης αστής από τον προσωπικό της κομμωτή στην οικία της, (Maggie Angeloglou, *ό.π.*, σ. 104).

⁵⁷⁴ Ειρήνη Λαχανά, «Σελίδες εκ του ημερολογίου μιας ασχήμου νεάνιδος», στο Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν του έτους 1889*, σ. 68.

επί της πλουσίας ξανθής της κόμης συμπεπλεγμένα άνθη, τας αδαμαντίνους καρφίδας και τας προ των στέρνων αφρώδεις παρυφάς της πολυτελούς εσθήτος».⁵⁷⁵ Παρατηρούμε πως τα μαλλιά στολίζονταν με πολύτιμα μικροαντικείμενα, όπως οι διαμαντένιες καρφίτσες, με φυσικά άνθη που συμπλέκονταν μέσα τους, όπως, ακόμη, και με χρωματιστές κορδέλες.

Αλλά η πιο σοβαρή και απαιτητική εργασία στην κόμμωση των γυναικών ήταν αναμφισβήτητα το 'κατσάρωμα' των μαλλιών, η περίφημη «οντουλασιόν», που προκαλούσε μεγάλα προβλήματα κατά την εφαρμογή της και ταλαιπώρησε πολύ το γυναικείο κοινό.⁵⁷⁶ Πριν οι Marcel Grateau και Nessler (Nestle) επαναστικοποιήσουν τεχνολογικά τα μέσα που θα σγούρυναν το μαλλί, κάνοντας πιο γρήγορη και ασφαλή την τεχνική αυτή, η οντουλασιόν ήταν μια αργή και επικίνδυνη για τα μαλλιά διαδικασία, γιατί συχνά αυτά καταστρέφονταν από τα θερμαινόμενα υλικά που αναλάμβαναν να τα σγουρύνουν.⁵⁷⁷ Το ενδιαφέρον για το κατσάρωμα των μαλλιών, όπως και για τις υπόλοιπες κομμώσεις της μόδας, φαίνεται ότι ήταν διαρκές και μόνιμο για τις γυναίκες της εποχής, όπως φαίνεται από τις συνεχείς αναφορές, υπομνήσεις και συμβουλές των ειδικών που βλέπουν το φως της δημοσιότητας. Κάποιες από αυτές είναι εντελώς αρνητικές για αυτή την τροποποίηση των γυναικείων μαλλιών,⁵⁷⁸ ενώ άλλες δεν την απορρίπτουν, αλλά εφιστούν την προσοχή στις κατά τη γνώμη τους λανθασμένες τεχνικές που ακολουθούνται.⁵⁷⁹

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}, φαίνεται πως το γυναικείο κοινό ενημερώνεται καλύτερα για τις σύγχρονες ευρωπαϊκές μόδες και τα πρώτα εκείνα κομμωτήρια που απευθύνονται στις γυναίκες επιχειρούν να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις τους. Στα 1907 η στήλη της «Παρισινής» στην «Εφημερίδα των Κυριών» μεταφέρει στις αναγνώστριες της το οριενταλιστικό και εξωτικό ρεύμα αντιγραφής των γιαπωνέζικων

---

⁵⁷⁵ Κωνσταντίνος Σκόκος, «Ο πρώτος και ο τελευταίος χορός», στο Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν του έτους 1890*, σ. 57.

⁵⁷⁶ Μαριάννα Γεωργαντή, «Η Αθηναία και το χρονικό της μόδας», *Τα Αθηναϊκά* 31/32, Αθήνα 1965, σ. 78.

⁵⁷⁷ Για τις ενέργειες των Grateau Marcel και Nessler (Nestle) να πειραματιστούν πάνω στην «οντουλασιόν» για να επιλύσουν τα προβλήματα των παλιών μεθόδων, μέχρι τη στιγμή που ο δεύτερος, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα θα επινοήσει μια ηλεκτρική μηχανή για μόνιμα κατσαρά μαλλιά, δες σε Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 46-47.

⁵⁷⁸ Κατά την Staff, το κατσάρωμα καταστρέφει τα μαλλιά. Προτείνει ακόμη στις γυναίκες να χρησιμοποιούν όσο το δυνατόν λιγότερες φουρκέτες, (Βαρονίδα Staff, ό.π., σ. 319).

⁵⁷⁹ Ο γιατρός Γεωργιάδης συμβουλεύει τις κυρίες «να μην κατσαρώνονται δια πυρός αλλά μόνο δια σιδήρου» (Α. Γεωργιάδης, ό.π., σ. 167). Διαμετρικά αντίθετη γνώμη έχει η D' Orghamps, που είναι κατά του περιτυλίγματος των μαλλιών με σίδηρο για να γίνονται σγουρά. (Βαρώνη D' Orghamps, Τα μυστικά της γυναικός, εφ. *Σκριπ*, 11.11.1908).

«τύπων καλλονής» και κτενισμάτων που επικρατούσε τότε στη Γαλλία.⁵⁸⁰ Στο ίδιο έντυπο δημοσιεύεται και η διαφήμιση του κομμωτηρίου Χατζή, ο οποίος έδινε υποσχέσεις στις πελάτισσες του για λούσιμο «επιστημονικό», «κατασκευή ποστίς του συρμού» και κάθετι που σχετίζεται με το κάλλος των κομμώσεων.⁵⁸¹ Τα «postiche», δηλαδή τα πρόσθετα «ψεύτικα μαλλιά» και οι περούκες ήταν οι πιο μοντέρνες προτάσεις της κομμωτικής τέχνης για τη διαμόρφωση ενός ελκυστικότερου και συχνά ριζικά μεταμορφωμένου θηλυκού τύπου.⁵⁸² Τέλος, στα 1910, στο κατάστημα της «πρώτης ελληνίδος κομμώτριας», κατά δήλωση της ίδιας της διαφημιζόμενης, της Αφροδίτης Περγάρη, μπορούσε κάποια να χτενίσει τα μαλλιά της σύμφωνα «με την κόμμωση του συρμού φέτος coiffure Grecque».⁵⁸³

Η βαφή των μαλλιών

Η αλλαγή του χρώματος των μαλλιών για τις γυναίκες και για τους άνδρες, όσο και των μουστακιών και των γενιών μόνο στους άνδρες, αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και συναρπαστικά κεφάλαια της ελληνικής κοσμητικής. Και αυτό γιατί, σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιοδήποτε άλλη καλλωπιστική πρακτική, αυτή εφάπτεται με θεμελιακούς ηθικούς, ιδεολογικούς και συμβολικούς προβληματισμούς που έχουν να κάνουν με την έμφυλη ταυτότητα, τη μεταμορφωτική δράση του τεχνήματος και την επιδίωξη να φαίνεται κάποιος-α πιο νέος-α απ' ότι ήταν στην πραγματικότητα. Οι «τριχοβαφές» ήταν τα καλλυντικά εκείνα που γνώρισαν μεγάλη διάδοση από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στον ανδρικό και το γυναικείο πληθυσμό. Την ίδια περίπου εποχή δημιουργήθηκαν και στη χώρα μας οι κατάλληλες συνθήκες για να παραχθούν αυτά τα κοσμητικά σκευάσματα.

Η πρώτη φορά που εντοπίσαμε διαφημίσεις βαφών τριχών στον ελληνικό χώρο είναι στα 1875, αν και η ύπαρξη αυτών των σκευασμάτων μνημονεύεται από τα μέσα σχεδόν του 19^{ου} αιώνα, όπως άλλωστε είδαμε στο υγιεινολογικό πόνημα του γιατρού Γ.

---

⁵⁸⁰ Παρισινή, «Νέοι Συρμοί», *Εφημερίς των Κυριών* 15.4.1907.

⁵⁸¹ Διαφήμιση, *Εφημερίς των Κυριών*, 22.12.1906.

⁵⁸² Σε ένα ευθυμογράφημα του 1891, η μάλλον προχωρημένης ηλικίας «δεσποσύνη Χρυσάνθη Μπερουκίδου» εντυπωσιάζει με την πλούσια «ξανθόχρυση κόμη» της, «την οποίαν όλοι εθαύμαζον και εζήλευον», μέχρις ότου ο σκανδαλιάρης ανεινός της «ανεκάλυψε το καλλιτεχνικόν μυστήριον», βγάζοντας της την περούκα. Έτσι έγινε αντιληπτό σε όλους η αιτία που η Χρυσάνθη έβγαινε πάντοτε «αειθαλής...και αιωνίως νεαρώτερα εκ του καλλωπιστηρίου της», (Σατανάς, «Η περούκα της θείας και το πείσμα του ανιψιού», στο Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1891*, Αθήνα 1890, σ. 333-336).

⁵⁸³ Διαφήμιση, *Εφημερίς των Κυριών*, 15.2.1910.

Κανελλίδη (1858). Στις διαφημιστικές στήλες του Οδηγού του Μπούκα βλέπουμε πως στο δυτικότροπο Κουρείο του Ξύδη - ένα πρότυπο για τις μεταγενέστερες εξελίξεις στο χώρο της κομμωτικής- μέσα στο οποίο λειτουργεί και «πλήρες Μυροπωλείον», μπορεί κανείς να προμηθευτεί και «αρίστης ποιότητος βαφές των τριχών και του προσώπου».⁵⁸⁴ Στα δε καταστήματα των Αφών Σπαγόπουλων, οι οποίοι δηλώνονται ως «κομμωταί Κυρίων και Κυριών», είχε τη δυνατότητα κάποιος να επιλέξει από μια μεγάλη γκάμα καλλυντικών προϊόντων. Σ' αυτά δε θα μπορούσαν βέβαια να λείψουν οι «βαφές δια τα μαλλιά και τα γένεια».⁵⁸⁵ Έκτοτε, εγχώριες και εισαγόμενες βαφές τριχών άρχισαν να πωλούνται, όχι μόνο σε κουρεία, σε κομμωτήρια και σε μυροπωλεία, αλλά και σε φαρμακεία, σε καταστήματα νεωτερισμών και σε πολυκαταστήματα.⁵⁸⁶

Όπως συνέβη και με την κολόνια και τα άλλα αρωματικά ύδατα, και εδώ ήταν έντονη η ανάμιξη των κουρέων-κομμωτών στην παρασκευή και στη διάθεση δικών τους ιδιοσκευασμάτων, όπως και στην εισαγωγή και εμπορία εισαγόμενων τέτοιων προϊόντων. Υπήρξε και εδώ ανταγωνισμός από τους φαρμακοποιούς και τους φαρμακέμπορους.⁵⁸⁷ Βέβαια, η εμπλοκή των κομμωτών- κουρέων με την παρασκευή τριχοβαφών ή άλλων ελιξιρίων σκευασμάτων για τα μαλλιά δεν έφτασε, απ' ότι φαίνεται, ποτέ σε τέτοια έκταση, βαθμό και διάρκεια με αυτή της κολόνιας και των άλλων αρωματικών υγρών.

Βαφές τριχών στη Θεσσαλονίκη

Στην προπολεμική και ακόμα υπό οθωμανική διοίκηση Θεσσαλονίκη θα δούμε τους εκεί κουρείς να πρωταγωνιστούν στο χώρο της παρασκευής αυτών των καλλωπιστικών ειδών: έτσι ο Μ. Μπαντιδόπουλος, ιδιοκτήτης του κουρείου «Ο Βόλος», πουλά μια «μοναδική», όπως διατείνεται, βαφή τριχών στο κατάστημα του.⁵⁸⁸ Σαφώς πιο αξιοπρόσεκτη περίπτωση αποτέλεσε ο κουρέας Ι. Τσιτσικλής. Η δική του βαφή, η επονομαζόμενη «Τζιουβαντίνη», πωλούνταν βέβαια στο επί της παραλιακής «μέγα

---

⁵⁸⁴ Μπούκας Μιλτιάδης, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, ό.π., σ. 163

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 159.

⁵⁸⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Διαφήμιση Φαρμακείου Ολυμπίου, εφ. *Εμπρός*, 8.10.1911· διαφήμιση Bon Marche, εφ. *Εμπρός*, 13.8.1908· διαφήμιση Ιατρού Ρόκκου, εφ. *Σκριπ*, 10.10.1907· διαφήμιση Νεωτερισμοί Σαρτσέντου, εφ. *Εμπρός*, 28.9.1897.

⁵⁸⁷ Ένας από τους πιο ονομαστούς φαρμακοποιούς και εμπόρους φαρμακευτικών ειδών, που ειδικεύτηκε στην παραγωγή των βαφών τριχών, είναι ο Ν. Κ. Χρηστόπουλος. Βλ. διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 8.10.1911.

⁵⁸⁸ Διαφήμιση, εφ. *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, 8.10.1903.

Κουρείο και Αρωματοπωλείο» του, αλλά και στα καλά κουρεία και μυροπωλεία της πόλης. Ο ίδιος αναλαμβάνει να εξυπηρετήσει τους πλούσιους πελάτες του, βάζοντας τα μαλλιά τους «κατ' οίκον» δύο μέρες της εβδομάδας.⁵⁸⁹ Μετέπειτα, ο Γσιτσικλής θα μεταφέρει την επιχείρηση του στην Αθήνα και θα καταφέρει να εξελιχτεί σε έναν από τους πιο σημαντικούς παραγωγούς τριχοβαφών στην Ελλάδα.⁵⁹⁰ Οι διαφημιστικές λεζάντες του τύπου της Θεσσαλονίκης μας πληροφορούν πως οι άντρες και οι γυναίκες της πόλης μπορούσαν να αγοράσουν δύο ακόμη γνωστές εισαγόμενες βαφές, τις ίδιες που καταναλώνονταν και στα καταστήματα της πρωτεύουσας: αυτή της «Κυρίας Άλλεν» και το «Μέλρωσον».⁵⁹¹

Η μοναδική πάντως βαφή Αθηναίου παρασκευαστή που φαίνεται να κυκλοφορεί στην αγορά της Θεσσαλονίκης προ της απελευθέρωσης της πόλης, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεση μας, είναι το «Υδωρ Εύρηκα» του αναγνωρισμένου κομμωτή Ματθαίου Σουβλή.⁵⁹² Στην αγγελία του αναφέρεται πως η βαφή του βρίσκεται σε «διάφορα μυροπωλεία», ωστόσο, το μόνο σίγουρο είναι πως αποστέλλεται ταχυδρομικά στους υποψήφιους καταναλωτές και ότι η πληρωμή του γίνεται με τη μέθοδο της αντικαταβολής: «Τιμάται δρχ 6 εις το εσωτερικόν μετά των ταχυδρομικών τελών 6 ½, εις το εξωτερικόν φράγκα 6». Το ότι δεν αναγράφεται η τιμή του προϊόντος σε γρόσια, όπως θα ήταν επόμενο για μια οθωμανική πόλη, αλλά μόνο σε φράγκα και σε δραχμές για το «εσωτερικό», δείχνει πως η διαφημιστική του λεζάντα δεν διαμορφώθηκε κατά τρόπο τέτοιο που να απευθύνεται συγκεκριμένα στο κοινό της Θεσσαλονίκης – που δε συναλλάσσεται συνήθως με δραχμές και στην πραγματικότητα εντάσσεται «εις το εξωτερικόν». Γεγονός είναι πως το κείμενο αυτό έχει 'παραχθεί' στην Αθήνα και μοιάζει αυτούσιο ή παρόμοιο με όσα δημοσιεύονται την ίδια περίοδο στον αθηναϊκό τύπο. Όλα αυτά μας οδηγούν να πιστέψουμε πως ο Σουβλής δε διαθέτει εμπορικούς συνεργάτες στη Θεσσαλονίκη, ούτε και έχει εκχωρήσει σε κάποιον ντόπιο αντιπρόσωπο το δικαίωμα να εκμεταλλευτεί εμπορικά το προϊόν του.

---

⁵⁸⁹ Διαφήμιση, εφ. *Μακεδονία*, 10.9.1911.

⁵⁹⁰ Οι Οδηγοί του Ιγγλέση παρουσιάζουν τον Γσιτσικλή ως έναν από τους έξι συνολικά παρασκευαστές βαφής τριχών της πρωτεύουσας στα 1921-2 και ως τον μοναδικό παραγωγό αυτών στα 1939, (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1921-2*, σ. 538)· (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1939*, σ. 181).

⁵⁹¹ Διαφήμιση, εφ. *Φάρος της Μακεδονίας*, 4.7.1887

⁵⁹² Διαφήμιση, εφ. *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, 22.01.1901. Από ότι φαίνεται η τριχοβαφή του Σουβλή πρέπει να καταλήγει στο κοινό της ακόμα οθωμανικής πόλης όχι μέσω ενδιάμεσων εμπόρων, αλλά με ταχυδρομική αποστολή από την έδρα του στη Αθήνα, χωρίς να είναι σαφές από το κείμενο σε τι νόμισμα γίνονταν οι παραγγελίες: «Τιμάται δρχ 6 εις το εσωτερικόν μετά των ταχυδρομικών τελών 6 ½, εις το εξωτερικόν φράγκα 6».

Βαφές τριχών στην Αθήνα: ο κομμωτής Σουβλής και το «Υδωρ Εύρηκα»

Αν και ο Αθ. Στίνης ήταν ο πρώτος κουρέας που είδαμε να διαφημίζει κάποια βαφή τριχών στα 1888, δε θα ασχοληθούμε ωστόσο μαζί του, καθώς από πουθενά δεν προκύπτει η παραγωγική ενασχόληση του με τις τριχοβαφές.⁵⁹³ Το αντίθετο συμβαίνει με τον Σουβλή· αυτός ανοίγει το κομμωτήριο του στην Πανεπιστημίου την ίδια πάνω κάτω εποχή με του Στίνη⁵⁹⁴, αφού σπούδασε την κομμωτική τέχνη για 5 χρόνια στο Παρίσι και στο Λονδίνο. Σ' αυτό το «κομμωτήριο των ευγενών», όπως χαρακτηρίζει το κατάστημα του, «τελείται μετά τελειότητα και άκρας φιλοκαλίας πάσα εργασία αναγομένη εις την κουράν, την κόμμωσιν και την βαφήν των τριχών παντός χρώματος». ⁵⁹⁵ Μέσα σ' αυτό έχει διαμορφωθεί και μία ιδιαίτερη αίθουσα για το πλύσιμο και το βάνσιμο των μαλλιών των κυριών «παρά κυριών». ⁵⁹⁶

Η βαφή του, που τιτλοφορείται «Υδωρ Εύρηκα» όπως είδαμε, πωλείται και «εις τα κυριότερα κομμωτήρια». Μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, το σκεύασμά του παρουσιάζεται τακτικά στις διαφημιστικές στήλες του τύπου, μετέπειτα όμως εξαφανίζεται και δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε αν συνεχίζεται η εμπορική κυκλοφορία του. Στον Σουβλή, πάντως, χρωστάμε μία από τις πιο ευρηματικές και κραυγαλέα παραπειστικές διαφημίσεις καλλυντικών ειδών που είδαν το φως της δημοσιότητας μέχρι το μεσοπόλεμο: σε ένα φύλλο του Σκριπ στα 1909, κάτω από τον 'τίτλο' «Υδωρ Εύρηκα», παρουσιάζεται ο «διάσημος Μετσνικόφ ο ανακαλύψας το φάρμακο της νεότητας» να τηλεγραφεί στον Αθηναίο ανταγωνιστή του τα εξής: «Κύριε Σουβλή είδα την βαφήν σου. Ομολογώ ότι με ενίκησες. Μετσνικόφ!» ⁵⁹⁷

Ο Σουβλής καταγράφεται ως μυροπώλης στην Αθήνα μέσα σε εννιά συνολικά γνωστά ονόματα του χώρου στον Οδηγό του Κουσουλίνου του 1904. ⁵⁹⁸ Στον Πανελλήνιο Οδηγό του 1912 δε συγκαταλέγεται σ' αυτούς που παρασκευάζουν βαφές τριχών, όπου φιγουράρουν μόνο οι πολύ βαριές υπογραφές των Μποτσαράκου και του φαρμακοποιού Παπαζήτη, ⁵⁹⁹ ούτε βέβαια και στους έχοντες σχέση με τα «εργοστάσια

---

⁵⁹³ Διαφήμιση, εφ. *Ακρόπολις*, 15.12.1888.

⁵⁹⁴ «Βαφή τριχών Μ. Σουβλής. Πείρα 16 ετών», διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 25.12.1904.

⁵⁹⁵ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 22.10.1895.

⁵⁹⁶ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 22.12.1904.

⁵⁹⁷ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 24.12.1909.

⁵⁹⁸ Αυτοί ήταν: Αντωνάδος Δ., Γκίκας και Ραγούζης, Κυριακού Δ., Αφοι Λιάπη, Μυτιληναίος, Σουβλής Μ., Στίνης Α., Συρράκος Α., (Σπυρίδων Κουσουλίνος, *Οδηγός της Ελλάδος 1904*, τ. 3, Αθήνα 1904, σ. 51).

⁵⁹⁹ Κ. Σταματίου - Β. Μπουζουράς, *ό.π.*, σ. 135.

αρωμάτων».⁶⁰⁰ Έχοντας αποκλειστεί, με βάση τους προσανατολισμούς και το σκεπτικό που ακολουθούν οι συγγραφείς, από τον παραγωγικό κλάδο του χώρου, ο Σουβλής βρίσκει τη θέση του ανάμεσα στα 30 κομμωτήρια της πρωτεύουσας και στους 28 καταγεγραμμένους μυροπώλες της.⁶⁰¹

Αν δώσει κανείς απόλυτη πίστη στα στοιχεία που μας παρουσιάζει ο Οδηγός του 1912, θα μπορούσε να υποθέσει πως ο Σουβλής έχει εγκαταλείψει τις παρασκευαστικές φιλοδοξίες του και τη βαφή τριχών του και πως αρκείται μόνο στις υπηρεσίες που προσφέρει το κομμωτήριο του και στο εμπόριο των καλλυντικών προϊόντων του μυροπωλείου του. Προς αυτή τη σκέψη συνηγορεί και η έλλειψη διαφημιστικών πηγών για την επαγγελματική σταδιοδρομία του καθ' όλη τη δεκαετία του '10. Ωστόσο, μια τέτοια υπόθεση διαψεύδεται από τα στοιχεία που περιέχονται στον Οδηγό του 1918 του Ιγγλέση, όπου, ναι μεν δεν εμφανίζεται ως κατασκευαστής αρωματικών υδάτων, ωστόσο συγκαταλέγεται μαζί με άλλους 7 ανταγωνιστές του στην κατηγορία των «κατασκευαστών βαφών τριχών».⁶⁰² Όλα δείχνουν πως ο Σουβλής διατηρεί μέχρι και τις αρχές του μεσοπολέμου την παραγωγική του δραστηριότητα, αλλά κατόπιν θα την εγκαταλείψει και θα παραμείνει απλώς ένας κομμωτής.⁶⁰³

Βλέπουμε λοιπόν να επαναλαμβάνεται και με τον Μ. Σουβλή ένα παρεμφερές επιχειρηματικό σενάριο, όπως αυτό που είδαμε να ενεργοποιείται με τους κομμωτές-παρασκευαστές κολόνιας, τους Καργαδούρη, Βελισσαρίου, αλλά και άλλους φημισμένους κουρείς της εποχής, όπως ο Λιάπης και ο Λεούσης. Τα εν λόγω τρανταχτά ονόματα στο χώρο της κομμωτικής πρωτοεμφανίστηκαν τη δεκαετία του '80 ή στις αρχές της επόμενης και γρήγορα εξελίχτηκαν σε επιτυχημένους επιχειρηματίες, ανοίγοντας εκσυγχρονισμένα κουρεία/κομμωτήρια στην καρδιά του εμπορικού ιστού της πόλης. Ήταν μάλιστα οι πρώτοι του είδους που είχαν πυκνή διαφημιστική παρουσία στον αθηναϊκό τύπο, ιδιαίτερα στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του επόμενου αιώνα.

---

⁶⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 73. Σ' αυτή την κατηγορία των αρωματοποιών καταγράφονται οι Μποτσαράκος, Λιάπης Νικ, Συρράκου, Βελισσαρίου, Μπαχαρίας Σ.

⁶⁰¹ Στο ίδιο, σ. 104-105 και σ. 123-124.

⁶⁰² Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1918*, σ. 26 και σ. 30-31. Οι άλλοι επτά επιχειρηματίες που κατασκευάζουν βαφές είναι οι: Βεντούρη Σοφία, Μηλλιαρέσης Ε., Μποτσαράκος Δ., Παπαζήτης, Τσεβού Σ., Χατζηδάκη Γ. και Χριστόπουλος Δ.

⁶⁰³ Στα 1921-2 ο Σουβλής φέρεται να κατασκευάζει τη βαφή του μαζί με άλλους 5 κατασκευαστές: Μηλλιαρέση, Μποτσαράκο, Παπαζήτη, Τσεβό Σ. και Τσιτσικλή Ι., (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1921-2*, σ. 538), αλλά σε μεταγενέστερους επαγγελματικούς Οδηγούς δεν υπάρχει σαν όνομα σε αυτή την κατηγορία. Συγκεκριμένα στα 1928 μόνο οι Μποτσαράκος και Παπαζήτης φαίνεται ότι παραμένουν ως ενεργοί παρασκευαστές βαφής, (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1928*, σ. 773), ενώ στα 1930 στην ίδια κατηγορία προστίθεται και ο Καρουσάτος στους δυο προηγούμενους, ο δε Σουβλής καταχωρείται ως κομμωτής «ανδρών – γυναικών», έχοντας μεταφέρει το κατάστημά του στην Βαλαωρίτου, (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1930*, σ. 218 και σ. 263).

Θεμελίωσαν ένα αξιόπιστο εμπορικό όνομα και εκμεταλλεύτηκαν επαρκώς την απήχηση που είχαν οι προσφερόμενες καλλωπιστικές υπηρεσίες τους στις ανώτερες τάξεις, αλλά και την διογκούμενη καταναλωτική ζήτηση και από τα δύο φύλα για τα καλλυντικά του προσώπου και του σώματος για να συγκροτήσουν μικρές κυρίως παραγωγικές μονάδες παρασκευής κολόνιας, βαφής τριχών ή και άλλων ειδών της κομμωτικής και της αρωματοποιίας. Δεν κατάφεραν ωστόσο σχεδόν ποτέ να ξεπεράσουν τα περιοριστικά όρια που τους έθεταν τα ως επί το πλείστον ισχνά εμπορικά δίκτυα διάθεσης των προϊόντων τους.

Ο μεταποιητικός κλάδος αυτών των προσωπικών επιχειρήσεων ακμάζει - απ' όσο δείχνουν τα πράγματα - κατά το διάστημα ανάμεσα στα 1890 και 1910 και οδηγείται σταδιακά στη συρρίκνωση, στην παρακμή και στην έκλειψη με την έλευση του μεσοπολέμου. Αυτή η γενιά των προπολεμικών επιχειρηματιών εξαφανίζεται ή ξεπέφτει σε υποδεέστερη μοίρα ως παραγωγός προϊόντων, αν και τις περισσότερες φορές καταφέρνει να επιβιώσει με την πρώτη και κυρίαρχη ιδιότητα της, ως ιδιοκτητών κεντρικών κουρείων και κομμωτηρίων της Αθήνας.

Αν θελήσουμε να προβούμε σε μια πρώτη και ακόμη αναγκαστικά πρόχειρη εκτίμηση για τη φύση και τα αίτια αυτής της πτωτικής πορείας, θα λέγαμε πως μάλλον βρέθηκαν σε αδυναμία να ανταποκριθούν στις αλλαγές των καιρών και να ανταγωνιστούν την είσοδο στο χώρο των καλλυντικών πολύ ισχυρότερων και καλύτερα οργανωμένων αντιπάλων. Έτσι από τη δεκαετία του '10 ήδη, το παιχνίδι δείχνει να ξεφεύγει από τον σχεδόν μονοπωλιακό έλεγχο των κομμωτών και των κουρέων, καθώς δημιουργούνται νέες εταιρείες παραγωγής καλλωπιστικών και αρωματικών προϊόντων, ενώ τα φαρμακεία (Μαρινόπουλος, Μπακάκος, Χριστόπουλος, Δαμβέργης) δείχνουν να διαθέτουν μεγαλύτερη κεφαλαιακή και τεχνολογική επάρκεια, αλλά και την απαραίτητη ευελιξία ώστε να παράγουν νέα καλλυντικά είδη ή και ήδη καθιερωμένα με καινούργια υλικά που απαιτούσε η εποχή. Ακόμη, τα προϊόντα τους υποσκελίζονται από κάποια διεθνούς ακτινοβολίας εισαγόμενα καλλυντικά μέσω των οποίων μεταφέρονται τα κοσμητικά πρότυπα της αναπτυγμένης Δύσης στη μεσοπολεμική Ελλάδα, τα οποία κατακτούν την καρδιά και το μυαλό της διακεκριμένης κοινότητας των αστών, ανδρών και γυναικών.

Οι βαφές και τα σκευάσματα του Μποτσαράκου

Το όνομα, ωστόσο, που σφράγισε τις εξελίξεις στο χώρο των βαφών τριχών τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ήταν αναμφισβήτητα του Μποτσαράκου. Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, σε μια εποχή που αυξάνεται η καταναλωτική ζήτηση για προϊόντα εμπορευματοποιημένης περιποίησης του προσώπου και του σώματος, και στο δυτικότερα διαμορφωμένο αστικό τοπίο του κέντρου της Αθήνας δημιουργούνται οι πρώτοι 'ναοί της ομορφιάς', δηλαδή τα σύγχρονα κουρέια, κομμωτήρια και μυροπωλεία, εμφανίζεται ο Μποτσαράκος και σχεδόν αμέσως επιβάλλει την παρουσία του, όχι τόσο εξαιτίας των προσφερόμενων καλλωπιστικών υπηρεσιών του στο κομμωτήριο/κουρείο και μυροπωλείο του,⁶⁰⁴ όσο για το πλήθος και την επιτυχημένη πορεία των καλλυντικών σκευασμάτων που παράγει στο εργαστήριο του, και ιδιαίτερα της βαφής τριχών του. Το όνομα του δε τείνει συχνά να ταυτιστεί με τη δημοφιλή αυτή βαφή στη συνείδηση του κόσμου, καθώς ήταν το πρώτο προϊόν με το οποίο έγινε γνωστός, έτυχε της αποδοχής από γυναίκες και άνδρες,⁶⁰⁵ βραβεύτηκε και μάλλον ξεπέρασε τα εσωτερικά σύνορα της χώρας μας για να εξαχθεί και στο εξωτερικό.⁶⁰⁶

Ακολούθησε χρονικά η παραγωγή και άλλων καλλυντικών και θεραπευτικών σκευασμάτων για τα μαλλιά, αλλά και για την επιδερμίδα του προσώπου και του σώματος: η «Λαΐς η Κορινθία», μια λευκαντική λοσιόν, το «Σωσίτριχο» για την πιτυρίδα και την τριχόπτωση,⁶⁰⁷ η «Τριχοθρεψίνη» για την 'επιμήκυνση' και την προστασία των τριχών του μουστακιού και των μαλλιών των γυναικών, η «Σωζοδοντίνη» για τα δόντια και ο «Ιατρός του προσώπου» για την προστασία του δέρματος από πανάδες, ρυτίδες και εγκαύματα από τον ήλιο. Εκτός αυτών, ο Μποτσαράκος παρασκεύασε ακόμη ένα αρωματικό υγρό με άρωμα βιολέτας, τη «Βιολέτα» ή «Βέρα Βιολέτα», όπως απαντάται αλλού, για την τουαλέτα και τον αρωματισμό των μαντιλιών ανδρών και γυναικών, αλλά

---

⁶⁰⁴ Ο Καιροφύλας εκθειάζει την ποιότητα των εισαγόμενων προϊόντων του: «Έχει τα αριστοκρατικότερα, τα λεπτότερα, τα ηδυπαθέστερα αρώματα των ευρωπαϊκών εργοστασίων. Σάπωνες αγνούς, υγιεινούς, αιθερίου μύρου, πούδρες θαυμασίας», (Γιάννης Καιροφύλας, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, ό.π., σ. 186).

⁶⁰⁵ Ο Μερεμέτης Δημήτρης μιλά για τις «αναλλοιώτες βαφές» του Μποτσαράκου που έδιναν το επιθυμητό μαύρο χρώμα στα μουστάκια των Αθηναίων στο γύρισμα του αιώνα, (Δημήτρης Μερεμέτης, «Το παλιό λεβέντικο Αθηναϊκό μουστάκι», *Τα Αθηναϊκά* 53, Αθήνα 1972, σ. 29).

⁶⁰⁶ *Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατοετηρίδος 1821-1921, τ. Β: Βιομηχανία, Εμπόριο*, Αθήνα 1923, σ. 390. Εκεί αναφέρεται πως η εγκεκριμένη από το Βασιλικό Ιατροσυνέδριο βαφή του διαδόθηκε σε όλον τον κόσμο. Παραθέτει μάλιστα και τις χώρες στις οποίες αυτή εξαγόταν: Ισπανία, Ωκεανία, Ινδία, Αμερική και Ν. Αφρική.

⁶⁰⁷ Σε ένα χιουμοριστικό χρονογράφημα στο *Σκριπ*, που αποτελεί ταυτόχρονα και μια έμμεση διαφήμιση του εφευρέτη κουρέα, ο «κασίδης Ζοζό» έβαλε μεγαλύτερη ποσότητα από το «θαυματουργόν φάρμακον του Μποτσαράκου», το «Σωζότριχον», όπως αλλιώς το ονομάζουν, με αποτέλεσμα να γεμίσει «από τας παραξένους εκείνας τρίχας». Από τότε, σύμφωνα με τα όσα μας μεταφέρει ο συντάκτης του, το αποκαλούν και «Ζοζότριχο», («Η ιστορία του Ζοζό», εφ. *Σκριπ*, 23.12.1903).

και μια αποσμητική πούδρα, την «Ιδρωλίνη», που καταπολεμούσε την κακοσμία και την έκκριση του ιδρώτα στην περιοχή των ποδιών και στις μασχάλες. Όλος αυτός ο παρασκευαστικός οίστρος δε θα ήταν δυνατό να αφήσει έξω την κολόνια· πράγματι, η κολόνια που έφερε το όνομα του («κολόνια Μποτσαράκου») ήταν από τις πιο ευπώλητες της αγοράς. Τέλος, το κατάστημα του εφοδιαζόταν τακτικά με σαπούνια, αρώματα, πούδρες και άλλα καλλυντικά είδη γνωστών ευρωπαϊκών οίκων, όπως άλλωστε έπρατταν και αρκετοί άλλοι συνάδελφοι του.⁶⁰⁸

Στις αρχές του αιώνα, συνεργάζεται για μικρό χρονικό διάστημα με τον Αγγελόπουλο και όλα τα παραπάνω σκευάσματα φέρουν την υπογραφή και των δύο.⁶⁰⁹ Το κουρείο, κομμωτήριο και μυροπωλείο του επί της Σταδίου φέρει το όνομα «Του κομψού κόσμου» και θεωρείται από τα μεγάλα του είδους, καθώς μπορεί να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα έξι πελάτες.⁶¹⁰ Διαμορφώνει εντός του κομμωτηρίου του μία ξεχωριστή αίθουσα, όπου υποδέχεται τους άνδρες και τις γυναίκες που θέλουν να κάνουν χρήση της βαφής τριχών του, σε ένα περιβάλλον προστατευμένο από τα αδιάκριτα βλέμματα των άλλων⁶¹¹ - πρακτικές που ήταν κοινές και για όλα τα μεγάλα κουρεία της εποχής.⁶¹² Ο ίδιος ο «εφευρέτης» εκτελεί αυτή την εργασία και υπόσχεται να προσφέρει δωρεάν το πρώτο βάψιμο σε όσους αγοράσουν το μπουκαλάκι της βαφής από το μαγαζί του. Ο Καιροφύλας μας πληροφορεί πως η βαφή του Μποτσαράκου έβγαине σε 3 χρωματισμούς.⁶¹³ Από άλλη πηγή μαθαίνουμε πως αυτοί ήταν ο μαύρος, ο καστανός και ο ξανθός.⁶¹⁴ Ωστόσο, σ' αυτό το σημείο δε φαίνεται να υπερέχει ο Μποτσαράκος, καθώς η βαφή του Παπαζήτη, του μεγάλου του ανταγωνιστή, προσφέρεται σε 4 χρωματικούς τόνους: «χρώμα μαύρον, καστανόν, βαθύ καστανόν και ξανθόν».⁶¹⁵

Ο Μποτσαράκος δεν περιορίζεται απλώς να κυριαρχεί επί των άλλων εγχώριων παρασκευαστών καλλυντικών και αρωματικών ειδών, εξαιτίας της αξιοπιστίας των

---

⁶⁰⁸ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι*, τ. 2, Φιλιππότη, Αθήνα 1982, σ. 100. Του ίδιου, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, ό.π., σ. 186-189.

⁶⁰⁹ Διαφήμιση, εφ. *Σκριπ*, 20.9.1901.

⁶¹⁰ Διαφήμιση, Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γλειαογραφικόν του έτους 1906*, σ. 449.

⁶¹¹ Τη διαβεβαίωση του Μποτσαράκου, πως αυτή η υπηρεσία μπορεί να προσφερθεί «εις οιαδήποτε ώρα» δεν την έχουμε συναντήσει πουθενά αλλού, (διαφήμιση, εφ. *Εθνος*, 26.10.1913).

⁶¹² Και το «Κρόνιο» χρησιμοποιεί ειδικό τεχνίτη για να βάφει τα μαλλιά, τα γένια και το μουστάκι των πελατών και πελατισσών του με τη βαφή του Παπαζήτη, (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 23.12.1910).

⁶¹³ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 70.

⁶¹⁴ *Πανελλήνιο Λεύκωμα*, ό.π., σ. 390.

⁶¹⁵ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 23.12.1910.

προϊόντων του και του γοήτρου που φέρει το όνομα του,⁶¹⁶ αλλά φροντίζει να συντηρεί το μύθο του και να επεκτείνει, όπως φαίνεται, το ανταγωνιστικό του πλεονέκτημα με το να εφαρμόζει για περισσότερες από δύο δεκαετίες μια έντονη για τα ελληνικά δεδομένα και τους περιορισμούς που θέτει η εποχή διαφημιστική εκστρατεία σε κάθε είδους έντυπα, επιχειρώντας προφανώς να κρατηθεί στην επικαιρότητα και να επαυξήσει την πελατεία του.⁶¹⁷

Οι διαφημιστικές λεζάντες με τις οποίες γνωστοποιούσε στους αναγνώστες τα σκευάσματα του, τις κομμωτικές υπηρεσίες που προσέφερε το κατάστημα του, όπως και τις τιμές όλων αυτών, παραμένουν στην πλειοψηφία τους σε ένα καθαρά πληροφοριακό επίπεδο, δεν διακρίνονται από καμία ευφάνταστη σύλληψη και θα μπορούσαν κάλλιστα να χαρακτηριστούν συντηρητικές, καθώς απουσιάζει από αυτές ένα εμπνευσμένο διαφημιστικό μότο, που θα μπορούσε να εντυπωθεί στο μυαλό των αναγνωστών/αναγνοστριών ή κάποιο κείμενο που να χρησιμοποιεί την τεχνική των συγκινησιακών-συναισθηματικών εκκλήσεων προς το καταναλωτικό κοινό.⁶¹⁸ Η ίδια έλλειψη πρωτοτυπίας παρατηρείται και στις άλλες επιχειρηματικές στρατηγικές που εφαρμόζει, όπως στην αποστολή των προϊόντων του στην επαρχία με το ταχυδρομείο⁶¹⁹ ή στην παροχή οικονομικών διευκολύνσεων προς τους σταθερούς και μόνιμους πελάτες του.⁶²⁰

Πώς όμως κατάφερε ένας κάποιος κομμωτής και αρωματοπώλης, όσο σπουδαίος και να θεωρούνταν στο χώρο του, να παρουσιάσει μια τέτοια επιτυχία στην επινόηση και παρασκευή τόσων πολλών καλλυντικών προϊόντων, που σχεδόν να καλύπτει τη γκάμα όλων των γνωστών και μέχρι τότε χρησιμοποιήσιμων κοσμητικών μέσων; Είναι χαρακτηριστικό πως, εκτός της πούδρας, των αρωματικών σαπουνιών, των πομάδων και

---

⁶¹⁶ Σε στήλη πάλι του *Σκριπ*, παρουσιάζεται ο Μποτσαράκος να φέρνει την άνοιξη, αν και είναι Δεκέμβρης. Αρκεί μόνο να ρίξει κανείς «ολίγας σταγόνες από φιαλίδια αρώματος του Μποτσαράκου» σε ένα μαντίλι για να έχουμε αυτό το αποτέλεσμα. Πιο κάτω εκθειάζεται ο Μποτσαράκος γιατί έφερε «βουνά από την Ευρώπη εντός του κομμωτηρίου του τα φιαλίδια εκείνα των θαυμασίων αρωμάτων...» («Άνοιξις», εφ. *Σκριπ*, 28.12.1904).

⁶¹⁷ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε κάποιες από αυτές τις διαφημίσεις για να διαφανεί η ποικιλία και το εύρος των πομπών του μηνύματος του· έτσι ο Μποτσαράκος διαφημίζεται στο ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Σκόκου τα έτη 1906, 1907 και 1912. Επίσης βλ. διαφήμιση στην εφ. *Σκριπ*, 24.10.1903, διαφήμιση στην εφ. *Εμπρός*, 19.12.1914, διαφήμιση στην εφ. *Έθνος*, 26.10.1913.

⁶¹⁸ Παράδειγμα αυτού του τύπου διαφημίσεων αποτελεί εκείνη που αναφέρεται στην «κοσμητική πομάδα του Γ. Ρεβελάκη» και είδε το φως της δημοσιότητας στα 1913. Παραθέτουμε το σχετική λεζάντα: «Αι μελαγχροινάι θέλετε να λευκανθήτε; Θέλετε να διατηρείτε εν γένει το πρόσωπον σας λευκόν, στιλπνόν και δροσερόν;...», (διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 26.06.1913).

⁶¹⁹ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 71

⁶²⁰ Οι τιμές για όσους ή όσες χρησιμοποιούν συχνά τις υπηρεσίες του καταστήματος είναι αρκετά δελεαστικές: «4 δρχ για 3 φορές την εβδομάδα, 6 δρχ για 4 φορές την εβδομάδα και 8 δρχ καθ' εκάστη», (διαφήμιση, Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1906*, σ. 449).

των κρεμών προσώπου και σώματος, που προφανώς απαιτούσαν άλλο τεχνολογικό εξοπλισμό και μεγαλύτερες υποδομές, κάθε άλλο καλλυντικό που είχε ευρεία απήχηση έβγαινε από το εργαστήριο του.⁶²¹ Η επιτυχία του αυτή προφανώς υπερβαίνει τα επιτεύγματα κάθε άλλου συναδέλφου του και μπορεί μόνο να συγκριθεί με την ανάλογη πορεία κάποιων μεγάλων φαρμακοποιών που δραστηριοποιήθηκαν στο πεδίο των καλλυντικών προϊόντων, όπως του Ζαλοκώστα και του Σακαλή κυρίως, αλλά και των Μαρινόπουλου και Λήτου στα μεσοπολεμικά όμως χρόνια.

Αυτή η ομοιότητα, που μόλις επισημάναμε είναι πιο ουσιαστική απ' όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται, όταν αντιπαραβάλλουμε έναν κουρέα/κομμωτή με επιστήμονες φαρμακοποιούς. Αλλά μάλλον το κλειδί της σταδιοδρομίας του Μποτσαράκου ως παρασκευαστή καλλυντικών ειδών βρίσκεται στο κοινό απόθεμα γνώσεων και πρακτικών που μοιράζεται με τους συγκρινόμενους μ' αυτόν φαρμακοποιούς: ως χημικός που ήταν ο Μποτσαράκος, σίγουρα κατείχε τη μεθοδολογία της ανάλυσης και παρασκευής φαρμακευτικών σκευασμάτων, της απομόνωσης χημικών ουσιών και της μείξης τους με άλλες, μέχρι να πετύχει την παραγωγή μιας αποτελεσματικής βαφής όπως και των άλλων καλλυντικών 'θεραπευτικών' σκευασμάτων.⁶²²

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίποτα για τα κίνητρα που είχε ένας χημικός και τις δυσκολίες που τυχόν αντιμετώπισε για να εισέλθει σε ένα φαινομενικά αταίριαστο για τις σπουδές του χώρο,⁶²³ όπως αυτός της κομμωτικής, να ανοίξει το κομμωτήριο του στα 1890 και να καταφέρει να σταθεί επάξια ανάμεσα στους πιο διακεκριμένους εκπροσώπους του κλάδου, τόσο ως παραγωγός καλλυντικών ειδών, όσο και ως καταστηματούχος που αναλαμβάνει την κόμμωση ανδρών και γυναικών. Από αυτήν την παραδοξότητα μπορούμε να ξεφύγουμε, μόνο αν δεχτούμε ως λογικοφανή την υπόθεση πως ο Μποτσαράκος άνοιξε το κουρείο/κομμωτήριο του στη Στοά Αρσακείου χρησιμοποιώντας το κατά κάποιο τρόπο ως βιτρίνα, ως χώρο επίδειξης των σκευασμάτων του και ως προπομπό των μελλοντικών επιχειρηματικών του σχεδίων, καθώς εξ αρχής έχει ήδη επιλέξει να ασχοληθεί πρωτίστως με την ανακάλυψη, παραγωγή και εμπορία προϊόντων της κοσμητικής τέχνης. Την ίδρυση του κομμωτηρίου μπορούμε λοιπόν να τη δούμε ως μία απόπειρα να δημιουργήσει ένα ιδεώδες περιβάλλον

---

⁶²¹ Μπορούμε νομίζω να θεωρήσουμε την λευκαντική λοσιόν του, ονόματι «Λαΐς η Κορίνθια», ένα είδος ψιμύθιου σε ρευστή μορφή.

⁶²² Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι*, ό.π. σ. 100· *Πανελλήνιο Λεύκωμα*, ό.π., σ. 390.

⁶²³ Ο Eugene Schueller, ο εφευρέτης της πρώτης ασφαλούς βαφής τριχών στη Γαλλία στα 1907 και ιδρυτής της L' Oreal (1909), ήταν διπλωματούχος χημικός. Στις αρχές του αιώνα βρίσκει δουλειά σ' ένα φαρμακείο και συνεργάζεται στενά με κάποιους κομμωτές για την προώθηση των βαφών του, αν και εξάσκησε ποτέ το επάγγελμα αυτό, (Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, ό.π., σ. 49-50).

προηγμένων καλλωπιστικών πρακτικών, μέσα στο οποίο θα ‘εκπαιδευόνταν’ απολύτως φυσιολογικά ένα ανδρικό και γυναικείο καταναλωτικό κοινό, ώστε να καταστεί πρόθυμο και δεκτικό να καταναλώσει τις καλλυντικές επινοήσεις του.

Αν σπρώξουμε αυτή την εκδοχή στις λογικές της συνέπειες, θα πρέπει ο ίδιος, όντας άσχετος με την τέχνη του κουρέα/κομμωτή, να είχε στην ουσία κρατήσει για τον εαυτό του την εφαρμογή της βαφής στους πελάτες του, την επίβλεψη των κομμωτικών και εμπορικών δραστηριοτήτων του καταστήματός του, καθώς και τη γενικότερη διευθυντική λειτουργία της επιχείρησής του· το κυρίως δε έργο της κόμμωσης των αρσενικών και θηλυκών πελατών του θα πρέπει να το παρέδιδε στα έμπειρα και ειδικευμένα χέρια του υπαλληλικού του προσωπικού. Αυτό θα σήμαινε πως ο Μποτσαράκος δε θα αναμιγνύονταν άμεσα στις περισσότερες από τις εργασίες του κομμωτηρίου του.

Μια τέτοια υπόθεση, όμως, θεωρούμε πως δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτή. Και αυτό γιατί, πρώτα απ’ όλα, η υποτιθέμενη άγνοια του ιδιοκτήτη μιας επιχείρησης για το καθαυτό αντικείμενο της εργασίας του, μας φαίνεται πως δε θα περνούσε απαρατήρητη και, κατά πάσα πιθανότητα, θα άφηνε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα ίχνη της στο έστω και ελλιπέστατο ιστορικό υλικό που μας διασώθηκε για τον καλλωπισμό και την κομμωτική. Ακόμη, νομίζουμε πως σε μια εποχή που οι επιχειρήσεις ήταν σε μεγάλο βαθμό απολύτως προσωπικές ή οικογενειακές, το κύρος και η θέση που θα κατακτούσαν αυτές στη συνείδηση της κοινωνίας, θα πρέπει να εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την αξία και τις ιδιαίτερες ικανότητες του ιδιοκτήτη και εμψυχωτή της επιχείρησης - δηλαδή από τη μαεστρία που θα επιδείκνυε κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του, την άριστη γνώση της τέχνης του και την εφαρμογή των όποιων ευρωπαϊκών καινοτομιών περνούσαν τα σύνορα της χώρας μας. Ένας άλλος πολύ σημαντικός παράγοντας της επιτυχίας μιας τέτοιας επιχείρησης θα πρέπει να ήταν και η στενή επαφή που θα διατηρούσε με τους πελάτες του - τουλάχιστον με τους πιο ‘επώνυμους’ και κοινωνικά επιτυχημένους.

Η εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τα μεγάλα κομμωτήρια/κουρεία της εποχής δεν παραπέμπει σε μια απρόσωπη διευθυντική δομή, όπως συμβαίνει στις μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, ούτε και σε έναν αποστασιοποιημένο από τις καθημερινές ‘χειρωνακτικές’ λειτουργίες του επαγγέλματος, κύκλο ιδιοκτητών. Εντελώς αντίθετα, η εντύπωση που δημιουργείται για τους ιδρυτές και ιδιοκτήτες αυτών των επιχειρήσεων, ήταν πως επρόκειτο για καλούς τεχνίτες-μετρ της κομμωτικής, που καταπιάνονται οι ίδιοι με το κούρεμα, το ξύρισμα, το χτένισμα, και εν γένει τον καλλωπισμό των πελατών

τους, υποβοηθούμενοι στο έργο τους από βοηθούς, παραγικούς, ασκούμενους και ασκούμενες κομμωτές και κομμώτριες.⁶²⁴

Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε πως ο Μποτσαράκος πράγματι γνώριζε την τέχνη του κομμωτή/κουρέα πριν ανοίξει το κατάστημα του. Ίσως αυτό να προέκυπτε είτε από κάποια προϋπάρχουσα οικογενειακή επιχείρηση, είτε από την εκμάθηση της κομμωτικής τέχνης στο εξωτερικό, είτε, τέλος, από την τριβή του με το αντικείμενο μέσα στο ίδιο το κατάστημά του. Ωστόσο, δεν έχουμε κανένα στοιχείο που να επιβεβαιώνει αυτή την εικασία.

Με τα δεδομένα που έχουμε μέχρι τώρα στα χέρια μας, η περίπτωση του Μποτσαράκου είναι εντελώς ιδιόμορφη. Όντας χημικός, εφευρέτης καλλυντικών και φαρμακευτικών ειδών και εκ προοιμίου άσχετος με τις κομμώσεις, ανοίγει κουρείο, κομμωτήριο και μυροπωλείο και η προσωπική του ενασχόληση στο περιβάλλον εργασίας του - αν εξαιρέσουμε τις διευθυντικές του αρμοδιότητες- περιορίζεται στο έργο της βαφής των μαλλιών. Μπαίνουμε στον πειρασμό να θεωρήσουμε το κομμωτήριο του μια προκάλυψη του «βαφείου» του,⁶²⁵ του πιο ουσιώδους δηλαδή σκέλους της επιχείρησής του, αν παραβλέψουμε βέβαια αυτόν της εμπορίας των καλλυντικών του.

Σε κάθε περίπτωση, η συνύφανση των ιδιοτήτων του χημικού και του κουρέα στο ίδιο πρόσωπο είναι άκρως ενδιαφέρουσα. Εξίσου όμως ενδιαφέρουσα και εξαιρετικά διαφωτιστική θα ήταν και η απάντηση στο ερώτημα που εκ των πραγμάτων τίθεται: τι μπορεί να οδήγησε ένα χημικό του τέλους του 19^{ου} αιώνα στην απόφαση να διεισδύσει στο χώρο της κοσμητικής και να εξελιχθεί μάλιστα σε ένα από τους πιο δυναμικούς συντελεστές της πορείας του; Υποψιαζόμαστε πως ο Μποτσαράκος δεν προέβη σε

---

⁶²⁴ Για την ιεραρχική δομή που είχε επιβληθεί στα κομμωτήρια από τις αρχές του αιώνα δεξ σε: Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Κομμωτική: ένα 'γυναικείο' επάγγελμα», *Δίη* 1 (1986), σ. 98-103. Η συγγραφέας θεωρεί πως στην κορυφή της πυραμίδας τοποθετούνταν οι ιδιοκτήτες-κομμωτές, οι οποίοι μπορούσαν να αναλάβουν εκείνες τις εργασίες που απαιτούσαν πρωτοβουλία και υψηλά επίπεδα τεχνικής, κρατώντας για τον εαυτό τους το στάτους του «μετρ», ενώ οι μαθητευόμενες νεαρές κομμώτριες διεκπεραίωναν όσα κομμωτικά καθήκοντα στερούνταν δημιουργικού πνεύματος. Σε ένα άρθρο της «Ακρόπολης» παρουσιάζεται ο μεγαλοκουρέας και παρασκευαστής αρωματικών υδάτων Λιάπης να ομολογεί πως ο ίδιος, εκτός των κομμωτικών εργασιών που εκτελεί, βγάζει τα δόντια των πελατών του στο φημισμένο κουρείο του, («Κουρείς και Οδοντοϊατροί», εφ. *Ακρόπολις*, 30.6.1896).

⁶²⁵ Ο αρθρογράφος του Σκριπ, «Ζ. Π.» - πρόκειται προφανώς για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου - παρατηρώντας τη μεγάλη ανάπτυξη της συνήθειας της βαφής μαλλιών, διαβλέπει στα 1904 ένα σενάριο για το μέλλον των κουρείων: «Αλλά θα έλθη καιρός και τον βλέπω πολύ πλησίον, οπού το βάψιμον θα θεωρείται το φυσικώτερον πράγμα του κόσμου και οι άνθρωποι θα συναντώνται δια τον αυτόν σκοπόν εις το βαφείον, όπως σήμερον εις το κουρείον» («Εντυπώσεις και σκέψεις», εφ. *Σκριπ*, 17.11.1904). Μερικά χρόνια αργότερα ο ίδιος επανέρχεται στο ίδιο θέμα, θεωρώντας συντελεσμένη πια την παλιά του προφητεία: «Οι κουρείς μάλλον βάφουν παρά κουρεύουν», («Από ημέρας εις ημέραν. Τριχογράφημα», εφ. *Εμπρός*, 11.8.1911). Παρά τη μεγάλη, αναμφισβήτητα, δόση υπερβολής που υπάρχουν σε αυτές τις διαπιστώσεις, αν θεωρήσουμε πως πρόκειται απλώς για μία τάση, θα μπορούσαμε άραγε να πούμε πως ο Μποτσαράκος προηγήθηκε χρονικά αυτού του φαινομένου και, μάλιστα, πως το προετοίμασε;

κάποιο τόσο παράτολμο, ριψοκίνδυνο και τυχοδιωκτικό εγχείρημα που μόνο από κάποια εύνοια της τύχης δικαιώθηκε, αλλά πως η συγκεκριμένη επιλογή του προέκυψε από μια αρκετά καλή γνώση του πεδίου του καλλωπισμού και από μια εμπειρικά γειωμένη ‘διαίσθηση’ του για τη δυναμική που θα ανέπτυσσε ο καλλωπισμός στο εγγύς μέλλον στη χώρα μας.

Πιθανότατα λοιπόν συνέλαβε το συνολικό επιχειρηματικό του σχέδιο χαρτογραφώντας με τέτοιο τρόπο την ελληνική κοσμητική πραγματικότητα και διαβλέποντας ίσως την ύπαρξη σημαντικών κερδών που θα του απέφερε η παραγωγή και η εμπορική διάθεση κάποιων ‘θαυματουργών’ κοσμητικών προϊόντων. Και, αν τη δημιουργία του μυροπωλείου του, την καταλαβαίνουμε εύκολα, την επιλογή του να ανοίξει κουρείο, εάν δεν κατείχε την τέχνη του κουρέα και τις περί κομμώσεων γνώσεις και δεξιότητες, δεν τη θεωρούμε και τόσο αυτονόητη. Γνώμη μας είναι πως το κουρείο του προέκυψε από ανάγκη· χρειαζόταν μία επαγγελματική στέγη, όπως είπαμε, για την προσέλκυση πελατών που θα ήταν πρόθυμοι να αγοράσουν τα κοσμητικά για τα μαλλιά και το δέρμα τους. Στην περιποίηση, στο χτένισμα και στο κούρεμα των μαλλιών που γίνονταν μέσα στο κουρείο, θα μπορούσε εύκολα να προστεθεί και ο χρωματισμός των μαλλιών, ή των γενιών και του μουστακιού. Ας μην ξεχνάμε πως το κουρείο/κομμωτήριο ήταν σχεδόν η μόνη επαγγελματική διέξοδος στα τέλη του 19^{ου} για κάποιον που θα ήθελε να ασχοληθεί με την κοσμητική και τον μη ενδεδυμένο καλλωπισμό του σώματος. Το αδύναμο αυτού του ‘σεναρίου’, που ήδη έχουμε αναλύσει, δηλαδή η δυσκολία μας να κατανοήσουμε το πώς μπορεί να σταθεί ένας κομμωτής σε κάποιο φημισμένο κομμωτήριο του ‘καλού κόσμου’, όταν ο ίδιος ‘απλώς’ βάφει και δε σχετίζεται με τα κουρέματα και τα χτενίσματα των θηλυκών και αρσενικών πελατών του, είναι προς το παρόν αναπάντητο.

Αναμφισβήτητα, μπορούμε να θεωρήσουμε την επιχείρηση του Μποτσαράκου σαν έναν ασυνήθιστο και απολύτως παράδοξο ‘τόπο’ συνάντησης των δύο βασικών ‘πρωταγωνιστών’, οι οποίοι διαμόρφωσαν το πρόσωπο της ελληνικής εκδοχής της παραγωγής της ομορφιάς και προήγαγαν τον εμπορευματοποιημένο καλλωπισμό σε καθημερινό φαινόμενο της ζωής αρκετά μεγάλου πλήθους αντρών και γυναικών των αστικών κέντρων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} - δηλαδή, των κουρείων/κομμωτηρίων/μυροπωλείων και των φαρμακείων. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η ιδιοτυπία του Μποτσαράκου έγκειται στο εξής: αν και σπρωγμένος στην επιφάνεια μαζί με το πιο ‘παραδοσιακό’ κύμα εκπροσώπων του σύγχρονου καλλωπισμού, δηλαδή των κομμωτών, εμφανίζει ωστόσο εκλεκτές συγγένειες με αυτούς που αντιπροσωπεύουν

την πιο μοντέρνα και περισσότερο δυτική εκδοχή της κοσμητικής άνθισης, δηλαδή με την κοινότητα των χημικών/φαρμακοποιών και βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τις πιο καινοτόμες επιστημονικές, τεχνολογικές και παραγωγικές πρακτικές αυτών.⁶²⁶

Στο πρόσωπο του Μποτσαράκου συναρθρώνονται ισότιμα οι δύο βασικοί φορείς και ταυτόχρονα τα δύο διαφορετικά μοντέλα ανάπτυξης μιας νεωτερικής εκδοχής κοσμητικού καλλωπισμού, τα οποία φαίνεται να συνυπάρχουν μέσα στα πλαίσια της ίδιας επιχείρησης· έτσι, ενώ το τμήμα των υπηρεσιών του είναι το τυπικό μεγάλο κομμωτήριο των αρχών του αιώνα, που δε διαφέρει σε τίποτα από τα υπόλοιπα, το παραγωγικό και εμπορικό του τμήμα προσομοιάζουν περισσότερο με αυτό ενός μεγάλου φαρμακεμπορείου ή κάποιου φαρμακείου. Πλαισιωμένα καθώς ήταν αυτά από καλά εξπλισμένα χημικά εργαστήρια, ήταν σε θέση να παράξουν πρωτότυπες καλλυντικές συνθέσεις ή κάποια αντίγραφα τους και να επιδοθούν στην παραγωγή, τη συσκευασία και την εμπορία τους.

Η έρευνα μας, δυστυχώς, δεν ήταν σε θέση να δώσει πειστικές απαντήσεις σε αρκετά από τα σημαντικότερα ζητήματα που αφορούν την απαρχή του σύγχρονου φαινομένου της παραγωγής της ομορφιάς. Αδυνατεί, ακόμη να διευκρινίσει επαρκώς μια άλλη πτυχή του, που αγγίζει όχι μόνο τον Μποτσαράκο, αλλά και τις παρόμοιες με τη δική του επιχειρηματικές μονάδες που έχουμε κατά κόρον συναντήσει μέχρι τώρα, δηλαδή αυτές που συνενώνουν το κουρείο/κομμωτήριο με το αρωματοπωλείο και την παραγωγική μονάδα παρασκευής καλλυντικών. Το ερώτημα που προκύπτει έχει σχέση με το πώς επιμερίζεται η εν γένει κερδοφορία της ενιαίας επιχείρησης, δηλαδή με το ποια είναι η αναλογία του κάθε επιμέρους σκέλους της (παραγωγικό, εμπορικό και τμήμα υπηρεσιών) στη διαμόρφωση του συνολικού κέρδους αυτής. Και ακόμη, κατά πόσο αυτή η αναλογία παρέμεινε σταθερή ή περίπου αδιατάρακτη κατά τη διάρκεια της ζωής της επιχείρησης, ή αν, αντίθετα, υφίσταται αναταράξεις και κλυδωνισμούς τέτοιους που αναγκαστικά θα οδήγησουν τους ιδιοκτήτες τους στην τροποποίηση των αρχικών επιχειρηματικών τους στρατηγικών.⁶²⁷ Θεωρούμε πως μια τέτοια γνώση θα μας προσέφερε τα κατάλληλα εργαλεία για να ερμηνεύσουμε σε κάποιο βαθμό την

---

⁶²⁶ Ο G. Jones παρατηρεί πως στην Ευρώπη οι καινοτομίες στη βιομηχανία της ομορφιάς συχνά ξεκινούν από τους χημικούς και τους φαρμακοποιούς στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, (Geoffrey Jones, “Blonde and blue-eyed”, *ό.π.*, σ. 128).

⁶²⁷ Τα ευρωπαϊκά παραδείγματα δείχνουν πως η βαφή τριχών αποτελούσε ένα μικρό μόνο μέρος των όλων υπηρεσιών που μπορεί να προσφέρει ένα κομμωτήριο, (Geoffrey Jones, *Beauty Imagined*, *ό.π.*, σ. 49). Προφανώς όμως αυτό δε μας βοηθάει ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με μία επιχείρηση, όπως του Μποτσαράκου, που διαθέτει στην εγχώρια αγορά τη φημισμένη βαφή της και άλλα καλλυντικά σκευάσματα δικής της παραγωγής και όταν μάλιστα κάποια από αυτά τα εξάγει σε απροσδιόριστες ποσότητες στο εξωτερικό.

καθήλωση, τη στασιμότητα ή και την αδρανοποίηση σε αρκετές περιπτώσεις του παραγωγικού κομματιού αυτών των επιχειρήσεων κατά το μεσοπόλεμο και την αδυναμία τους να διατηρήσουν το προβάδισμα που είχαν σε μία προγενέστερη φάση της ιστορίας της ‘βιομηχανίας’ της ομορφιάς.

Ο Μποτσαράκος φαίνεται, να διατηρεί την παραγωγή της βαφής τριχών και το αρωματοπωλείο του στη διάρκεια του μεσοπολέμου - αν και οι Οδηγοί του Ιγγλέση δεν είναι απολύτως ξεκάθαροι επ’ αυτού.⁶²⁸ Η βαφή του εξακολουθεί να προβάλλεται διαφημιστικά στις σελίδες του τύπου, με μικρότερη όμως συχνότητα και σε πιο ‘ταπεινά’ πλαίσια. Αυτό που μας προκάλεσε εντύπωση είναι πως η προβολή αυτή διακόπτεται απότομα μετά το 1927.⁶²⁹ αυτή θα είναι και η τελευταία μεσοπολεμική χρονιά που συναντάμε διαφημίσεις του Μποτσαράκου σε εφημερίδες («Ελεύθερον Βήμα», «Καθημερινή», «Εμπρός» και δευτερευόντως «Πρωία») και περιοδικά («Μπουκέτο», «Εβδομάς») που μελετήσαμε.

Εξίσου όμως εντυπωσιακή είναι και η περίπτωση ταυτόχρονη εξαφάνιση από το διαφημιστικό προσκήνιο του μεγάλου ανταγωνιστή του Μποτσαράκου στις βαφές, δηλαδή του φαρμακοποιού Παπαζήτη. Οι πορείες τους δε είναι τόσο παράλληλες, που συχνά οι διαφημίσεις τους σχεδόν ακουμπάνε η μία την άλλη στις σελίδες του τύπου.⁶³⁰

Η άνοδος και η πτώση των ελληνικών βαφών τριχών

Από τις αρχές της δεκαετίας του 90 περίπου, αρχίζει να γίνεται φανερό σε όλους και όλες πως ένας διαρκώς διογκούμενος, αλλά ακόμη απροσδιόριστος, αριθμός ανδρών και γυναικών τολμούν να βάψουν τα μαλλιά, τα γένια και τα μουστάκια τους για να τα ‘επαναφέρουν’ στο ‘φυσικό’ τους χρωματισμό. Η έμμονη ιδέα της νεότητας που κατατρύχει την εποχή, η επιθυμία να σβήσουν τα ορατά σημάδια της γήρανσης από το σώμα τους και να εμφανίσουν μια περισσότερο ελκυστική εικόνα του εαυτού τους στους άλλους και τις άλλες, όπως και η πειστική για τους άνδρες αναγκαιότητα να αποκαταστήσουν το γόητρο ενός ‘ευερέθιστου’ και εν αμύνη ευρισκόμενου ανδρισμού, τονίζουν με εμφατικά με την περιποίηση και τη βαφή του μουστακιού και των γενιών

---

⁶²⁸ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1932-33*, σ. 587. Εκεί εμφανίζεται ο Μποτσαράκος ως αρωματοποιός και αρωματοπώλης. Στα 1934-5 συγκαταλέγεται στους παρασκευαστές βαφών τριχών, όχι όμως και στους αρωματοποιούς ή αρωματοπώλες. (Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1934 & 35*, σ. 175 και σ. 169).

⁶²⁹ Διαφήμιση, εφ. *Εμπρός*, 3.3.1927.

⁶³⁰ Διαφημίσεις, εφ. *Εμπρός*, 30.10.1926 και 21.11.1926.

τους πιο αμάχητους συμβολικούς χαρακτήρες του, είναι οι σημαντικότερες αιτίες για την στροφή σ' αυτήν την καλλωπιστική πρακτική.

Ένα παρεμφερές σε γενικές γραμμές σενάριο που εκτυλίχθηκε με την κολόνια, επαναλήφθηκε και εδώ: η αυξημένη ζήτηση για βαφές σπρώχνει κουρείς και φαρμακοποιούς να παρασκευάσουν τις δικές τους. Οι πιο σημαντικές παραγωγικές απόπειρες ήταν του Σουβλή και του Μποτσαράκου από την πλευρά των κουρέων/κομμωτών και του Παπαζήτη εκ μέρους των φαρμακοποιών. Μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}, αυτές οι επιχειρηματικές προσπάθειες ακμάζουν και το ζήτημα των 'βαμμένων' ανδρών ερχόταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο προσκήνιο. Τη δεύτερη δεκαετία διαπιστώνουμε ένα πολλαπλασιασμό των παραγωγών βαφών τριχών (από 2 το 1912 σε 8 στα 1918) και την επίτευξη σημαντικών εξαγωγικών επιδόσεων του κλάδου- τέτοιες επιδόσεις μάλιστα που ξεπερνούν κατά πολύ την ποσότητα και την αξία των εισαγόμενων βαφών στη χώρα μας.⁶³¹

Το μεσοπόλεμο το τοπίο αλλάζει σημαντικά. Από τους 6 παρασκευαστές βαφών τριχών της Αθήνας στα 1921-2, θα περάσουμε στους 2-3 καθ' όλη τη διάρκεια του. Οι παραγωγοί των αρχών του αιώνα (Ραζής, Καψάνης, Σουβλής) εξαφανίζονται και οι μόνοι που επιβιώνουν από την παλιά γενιά είναι οι Μποτσαράκος και Παπαζήτης. Όπως γίνεται φανερό, δεν επαναλαμβάνεται εδώ αυτό που είδαμε να συμβαίνει με την περίπτωση των παραγωγών κολόνιας και αρωμάτων, δηλαδή η είσοδος νέων ονομάτων στο πεδίο της παρασκευής των βαφών τριχών.

Ίσως κάποιος να υποθέσει πως οι ελληνικές βαφές έχουν αντικατασταθεί από επώνυμες εισαγόμενες, όπως της Oreal.⁶³² Ωστόσο, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεση μας δείχνουν, πως μια τέτοια υπόθεση δεν ευσταθεί. Υπήρξε όντως μια κατακόρυφη αύξηση των εισαγωγών αυτών των καλλυντικών προϊόντων ανάμεσα στα 1920-1923, αλλά, από την επόμενη κιόλας χρονιά, η πορεία αρχίζει να γίνεται φθίνουσα, μέχρι του σημείου να εκμηδενιστούν σχεδόν οι ποσότητες των ευρωπαϊκών ή αμερικανικών βαφών

---

⁶³¹ Στα 1920 παρατηρείται το εκπληκτικό για το εμπόριο των καλλυντικών ειδών φαινόμενο, οι εξαγωγές των βαφών μαλλιών ποσοτικά να είναι υπερδιπλάσιες αυτές των εισαγωγών τους! Συγκεκριμένα, με τον ταξινομικό αριθμό 474, καταχωρούνται οι «Βαφαί τριχών κεφαλής» και παρατίθενται τα σχετικά στοιχεία: εισαγωγές: 2.151 χλγ και εξαγωγές 5.490 χλγ! Η συνολική αξία των εισαγόμενων ήταν 67.219 δρχ έναντι των 154.434 δρχ των όσων εξήχθησαν. (*Στατιστική του ειδικού εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1920*, τ. 1, Αθήνα 1924, σ. 76). Το περίεργο είναι πως όλες αυτές οι εξαγωγές φαίνεται να κατευθύνονται σε μία μόνο χώρα, τη γειτονική μας Γιουγκοσλαβία, (στο ίδιο, σ. 161). Για τις εξαγωγές του Μποτσαράκου έχουμε ήδη αναφερθεί στη σχετική ενότητα.

⁶³² Γιάννης Καιροφύλας, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, ό.π., σ. 189

που θα καταλήξουν στη χώρα μας, όταν η δεκαετία του 30 φτάσει στο τέλος της.⁶³³ Το φαινόμενο βέβαια της μείωσης των εισαγωγών δεν περιορίζεται μόνο στις βαφές τριχών, αλλά επεκτείνεται σε όλα τα καλλυντικά και τα προϊόντα πολυτελείας, των οποίων η τελική τιμή θα επιβαρυνθεί πολύ, τόσο από την υποτίμηση της δραχμής των αρχών της δεκαετίας του 20, όσο και από το νέο δασμολόγιο του 1923.⁶³⁴ Το περίεργο ωστόσο είναι πως, ενώ αυτό το «προστατευτικό δασμολόγιο» έδωσε μια αποφασιστική ώθηση στις ελληνικές μεταποιητικές επιχειρήσεις για να υποκαταστήσουν σε μεγάλο βαθμό τα πανάκριβα εισαγόμενα καλλυντικά με τα δικά τους προϊόντα,⁶³⁵ στην περίπτωση των βαφών τριχών κάτι τέτοιο δε φαίνεται να έγινε.

Η στασιμότητα αρχικά και η παραγωγική καθίζηση στη συνέχεια των παρασκευαστών βαφών τριχών στη χώρα μας κατά το μεσοπόλεμο, όπως και η σημαντικότερη μείωση των εισαγωγών αυτών των προϊόντων στο ίδιο διάστημα, λογικά θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως η 'ανάγκη' που τις ανέσυρε στην πρώτη γραμμή των καλλωπιστικών ενδιαφερόντων των ανδρών και των γυναικών των αρχών του 20^{ου} αιώνα, θα πρέπει να εξέλειπε ή τουλάχιστον να είχε τρωθεί σοβαρά το γόητρο των εμπορευμάτων που τη 'θεράπευαν'. Το σίγουρο είναι πως οι διαφημίσεις των βαφών τριχών αρχίζουν να μειώνονται σταδιακά από τα 1910 και μετά· στο μεσοπόλεμο, όχι μόνο δε δίνουν τον τόνο σε μια μικρή έκρηξη της προβολής των καλλυντικών στις σελίδες του αθηναϊκού, περιοδικού κυρίως, τύπου, αλλά από το 1925 και μετά γίνονται απειροελάχιστες.⁶³⁶

Μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν επί του παρόντος για αυτή την παρακμή των βαφών τριχών και των παραγωγών τους. Είναι πιθανό, η εξαφάνιση των μεγάλων ονομάτων να οφείλεται σε μια κατάπτωση της αγοράς σε πολλούς μικρούς παραγωγούς- 'εφευρέτες' θεραπευτικών ευρεσιτεχνιών και σκευασμάτων για τη βαφή των μαλλιών, οι

---

⁶³³ Ενώ στα 1920, όπως έχουμε δει, εισάγονται 2,1 τόνοι βαφών τριχών - στο συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό τους από τη Γαλλία και δευτερευόντως από την Αγγλία - τα έτη 1923, 1924 και 1925 εισάγονται 6, 3 και 2 τόνοι αντίστοιχα, (*Στατιστική του εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά τα έτη 1923, 1924 και 1925*, τ. 1, Αθήνα 1929, σ. 130). Στα 1933 εισάγονται 313 συνολικά κιλά, (*Στατιστική του εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1933*, τ. 1, Αθήνα 1936, σ. 158), ενώ στα 1938 μόνο 90 κιλά αυτού του καλλυντικού προϊόντος μπαίνουν στη χώρα μας, (*Στατιστική του εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1938*, τ. 1, Αθήνα 1941, σ. 151).

⁶³⁴ Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία (Βιομηχανία- Μεταλλεία- Εργασία)*, Τυπογραφείον Εστία, Αθήνα 1927, σ. 59 και σ. 163-164.

⁶³⁵ Σαραντίτης Γεώργιος, «Η Μυροποία», *Βιομηχανική Επιθεώρησης* 7, Ιανουάριος 1935, σ. 19-20

⁶³⁶ Σε μια προσωπική βάση δεδομένων για τα καλλυντικά του μεσοπολέμου, που αντλήθηκε από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις τους σε περιοδικά και εφημερίδες κατά το διάστημα 1920-1939, από τις 638 εγγραφές που υπάρχουν, μόνο οι 17 αφορούν τις βαφές τριχών.

οποίοι παραμένουν αχαρτογράφητοι από τους πανελλήνιους επαγγελματικούς οδηγούς.⁶³⁷

Θεωρούμε ωστόσο, χωρίς και να μπορούμε να το τεκμηριώσουμε απόλυτα, πως ο πιθανός κατατεμαχισμός του παραγωγικού ιστού των τριχοβαφών και η διασπορά των παρασκευαστών τους, αποτελούν συνέπειες μιας ευρύτερης απαξίωσης αυτών των καλλυντικών στη συνείδηση των πιο καλλιεργημένων και δεκτικών στις υγιεινιστικές αξίες αστικών στρωμάτων της πόλης. Οι φόβοι για την επικινδυνότητα αυτών των βαφών και οι ανησυχίες για τα συστατικά που εμπεριέχουν, ενεργοποιούν τα αντανακλαστικά της πολιτείας για την απαγόρευση της πώλησης τους.⁶³⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν είναι απίθανο να αυξάνεται η χρήση ακίνδυνων φυτικών βαφών,⁶³⁹ ιδιαίτερα από όσους και όσες δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια να αγοράσουν τις πανάκριβες ευρωπαϊκές της αγοράς. Δε θα πρέπει ακόμη να παραλείψουμε το γεγονός πως η τάση των ανδρών να ξυρίζουν τα μουστάκια τους, έχει

---

⁶³⁷ Προς αυτή την υπόθεση συνηγορεί και η διαφήμιση της πρόσφυγος Στ. Αργυροπούλου, εφευρέτιδος μιας στιγμιαίας βαφής τριχών, η οποία εδρεύει στη Ν. Κοκκινιά, (Διαφήμιση, *Μέγας Οδηγός Πειραιώς 1928-1929*, Άρτια, χ.χ., σ. 159). Αν ανατρέξει κανείς στον τοπικό τύπο ή στους Οδηγούς των ελληνικών πόλεων, ίσως να εντοπίσει αρκετές τέτοιες περιπτώσεις.

⁶³⁸ Είναι χαρακτηριστική μια είδηση που δημοσίευσε η εφημερίδα *Εμπρός* στα 1930: «Θα απαγορευτούν οι βαφαί των τριχών. Προξενούν φρενοπάθειαν», (εφ. *Εμπρός*, 20.11.1930, σ. 4). Σύμφωνα με αυτήν, από τη χημική ανάλυση που έγινε στις βαφές τριχών, αποδείχτηκε πως περιέχουν «φαινοσταμίνη» που μπορεί να προκαλέσει «φρενοπάθεια». Κατόπιν τούτου, το Ιατροσυνέδριο απαγόρευσε την πώλησή τους από τα φαρμακεία. Το ζήτημα όμως περιπλέκεται, απ' ό,τι φαίνεται, γιατί τις βαφές αυτές τις διαθέτουν και κομμωτήρια. Η λύση που επιλέχθηκε ήταν να ειδοποιηθεί η Αστυνομία με έγγραφο του Ιατροσυνεδρίου, «δια του οποίου παρακαλεί όπως διατάξη ταύτα να ανακοινούν [οι κομμωτές, σημ. δική μας] ες τους χρησιμοποιούντας βαφήν τριχών τα αποτελέσματα, τα οποία δύναται να επιφέρη το ες αυτήν ενυπάρχον δηλητήριο!» Και για να συμπληρωθεί το κομπούζιο γύρω από αυτήν τη μεσοβέζικη διαταγή, της οποίας η εκτέλεση επαφίεται στην καλή θέληση των αστυνομικών οργάνων και καταλήγει σε μια ανώδυνη 'πίεση' προς τους κομμωτές να 'συμβουλευθούν' το κοινό τους για πιθανές παρενέργειες των βαφών, προστίθενται στο τέλος και οι 'εξοντωτικές κυρώσεις' για όσους δεν δείχνουν διάθεση να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις των αρχών: «δέον να απαγορευθή αυστηρώς η πώλησις ή χρησιμοποίησις βαφών!» Αν και αγνοούμε το τι απέγινε με το όλο θέμα, δε νομίζουμε πως χρειάζεται ιδιαίτερη ικανότητα για να αντιληφθεί κάποιος πως, πολύ δύσκολα οι αστυνομικές παρεμβάσεις αυτού του είδους, θα μπορούσαν να περιορίσουν τη νόμιμη ή παράνομη διάθεση των βαφών από τους κομμωτές της εποχής εκείνης. Πιστεύουμε πάντως πως η ουσία όλων αυτών έγκειται στην καθιέρωση ή στην ενίσχυση της λειτουργίας ενός διχασμού στο «καθεστώς κατανάλωσης» των τριχοβαφών από τον κόσμο· η χωρίς υπεκφυγές δηλαδή απαγόρευση της πώλησής τους από τα φαρμακεία απευθύνεται (και προστατεύει) την 'καλή κοινωνία', η οποία αποσύρεται ή ωθείται να αποσυρθεί από τη χρήση αυτών των βαφών και να καταναλώσει τα περίοπτα και 'ασφαλή' εισαγόμενα προϊόντα, ενώ η ανούσια και χωρίς σοβαρές συνέπειες 'παρότρυνση' προς τους κουρείς και τους κομμωτές να προιδαίνουν τους πελάτες τους για τις ενδεχόμενες εγκεφαλικές βλάβες που προκαλούν οι τριχοβαφές, ουσιαστικά τους δίνει το δικαίωμα να συνεχίσουν να τις διαθέτουν στο πιο εύπιστο, περισσότερο λαϊκό και, μάλλον σε μεγάλο βαθμό, γυναικείο κοινό τους.

⁶³⁹ Ο Βεγκλίδης αναφέρει τον «κηνά», μια «ξανθή» βαφή και το *indico* που δίνει ένα «βαθύ μαύρο χρώμα», (Ι. Βεγκλίδης, *ό.π.*, σ. 1025). Σ' ένα από τα πρώτα χρονογραφήματα των αρχών του αιώνα που ανακινούν το ζήτημα της αντρικής πρακτικής να βάφουν τα μαλλιά και τα μουστάκια τους, ένας «βαμμένος» 'εξομολογείται' πως γνωρίζει «υπέρ τας είκοσι συνταγάς βαφών φυτικής προελεύσεως, εντελώς αβλαβείς», («Εξομολογήσεις βαμμένων», εφ. *Εμπρός*, 29.12.1904, σ. 1)

σίγουρα επιπτώσεις στο φαινόμενο της μείωσης της κατανάλωσης βαφών από το φύλο τους.

Κεφάλαιο 6

Καλλωπισμός και έμφυλα πρότυπα

Προκαταρκτικά ερωτήματα και εισαγωγικές επισημάνσεις

Ας θέσουμε στο σημείο αυτό ορισμένα ερωτήματα: πού οφείλεται άραγε η σχετική πρωτοκαθεδρία που απόκτησαν στη χώρα μας οι βαφές τριχών, έτσι ώστε να καταστούν από τα πιο δημοφιλή καλλωπιστικά προϊόντα, μαζί με την κολόνια και ίσως τα ψιμύθια και τα αρώματα και να βρεθούν σε σαφώς πλεονεκτικότερη θέση από την πούδρα, τις κρέμες προσώπου, τις πομάδες και τα υπόλοιπα «έγχρωμα» κοσμητικά (ρουζ, «κοκκινάδι»); Ποιες δυνάμεις συνέργησαν ώστε να δημιουργηθεί ο 'μύθος' του Μποτσαράκου, να ωθηθούν κάποιοι κουρείς/κομμωτές, φαρμακοποιοί να παρασκευάζουν και αυτοί τις δικές τους βαφές τριχών, οι πιο σημαντικοί ιδιοκτήτες πολυκαταστημάτων και ειδών νεωτερισμού να τις διαφημίζουν και να τις εμπορεύονται, ενώ οι παραγωγικές επιδόσεις του κλάδου να είναι τέτοιες που να επιτρέπουν και τη δυνατότητα εξαγωγής τους σε άλλες χώρες – μοναδική περίπτωση στην ελληνική κοσμητική παραγωγή, με την εξαίρεση του σαπουνιού, απ' όσο τουλάχιστον μπορούμε να διακρίνουμε; Τέλος, πώς κατέστη δυνατή αυτή η εκπληκτική για τα ελληνικά δεδομένα ανάπτυξη, παρά και ενάντια σε κάθε σχεδόν υγιεινιστικό γραπτό ή σε κάθε αρθρογραφία για τον καλλωπισμό, όπου εκεί επισημαίνεται μονότονα και περίπου στερεότυπα η καταδίκη τους;⁶⁴⁰ Μια ανάπτυξη μάλιστα που φαίνεται να βρίσκεται σε σχετική δυσαρμονία με τα διεθνή παραδείγματα που μόλις παραθέσαμε.

Μια δεύτερη σειρά ερωτημάτων, οι απαντήσεις στις οποίες περιπλέκονται στις ατραπούς της ερμηνείας της πρώτης, ανακύπτει από την προσπάθεια να κατανοηθεί η έμφυλη πραγματικότητα που διαφαίνεται και ταυτόχρονα υποκρύπτεται στην κατανάλωση και χρήση των βαφών τριχών. Πιο συγκεκριμένα: με ποιο τρόπο σχετίζονται οι άντρες και οι γυναίκες με το προϊόν αυτό; Οι καταναλωτικές τους πρακτικές και οι συμβολισμοί που επενδύουν ή επιχειρούν να εγχαράξουν στις βαφές ταυτίζονται ή αποκλίνουν και, αν ισχύει το τελευταίο, πού οφείλεται αυτή η διαφορετική νοηματοδότηση στα ίδια πράγματα; Εν τέλει, πώς και σε ποιο βαθμό εμπλέκεται η χρήση

---

⁶⁴⁰ Δες το σχετικό με την υγιεινή και τον καλλωπισμό κεφάλαιο της μελέτης μας.

των βαφών τριχών στη σύσταση της ιδεώδους αρρενωπότητας ή θηλυκότητας αντίστοιχα;

Για να εντοπίσουμε τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τις βαφές τριχών οι σύγχρονοι τους θα πρέπει να αναλύσουμε την αμφισημία που εξαρχής υπήρχε στην πρόσληψη αυτού του καλλωπιστικού μέσου. Από τη μία, θεωρείται και παρουσιάζεται ως βαφή, δηλαδή ως τεχνητή αλλοίωση των χαρακτηριστικών του προσώπου, και άρα ως μια απόπειρα δημιουργίας μιας ψευδαισθητικής πραγματικότητας για τον εαυτό, και από την άλλη, χωρίς αυτό να διακηρύσσεται πάντα ρητά, ως μάλλον αναπότρεπτη επιλογή και μια περίπου συγχωρητέα αδυναμία για όσους και - πολύ λιγότερο - για όσες έβλεπαν να ατονούν τα φυσικά χρώματα της νεότητας στα μαλλιά τους και στα γένια ή τα μουστάκια τους.

Η ιδεολογία, άλλωστε, μέσω της οποίας επιχειρήθηκε η νομιμοποίηση της καθημερινής εφαρμογής των βαφών τριχών, εστίαζε συχνά τον πρώτο καιρό στον «επανορθωτικό» χαρακτήρα της δράσης τους, αποφεύγοντας οποιαδήποτε νύξη θα μπορούσε να οδηγήσει στην ταύτιση των βαφικών σκευασμάτων με το τέχνημα που μεταμορφώνει και παραλλάσσει την όψη του προσώπου.⁶⁴¹ Με μια 'περίεργη' αντιστροφή της πραγματικότητας, όσοι πείθονται από τα διαφημιστικό λόγο που συνοδεύει την εμφάνιση αυτών των κοσμητικών, μαθαίνουν να κατανοούν τη ροή του χρόνου ως μια αυθαίρετη και καταστροφική παρεμβολή στην κανονικότητα της ζωής τους: το δε 'φυσικό' παρουσιαστικό ενός μεσήλικα, σύμφωνα πάντα με αυτή τη λογική, ταυτίζεται αναπότρεπτα με μια ανεπιστρεπτή απωλεσθείσα σωματική 'εικόνα' του πρόσφατου ή μακρινού παρελθόντος του. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι λευκές του τρίχες δεν αναγνωρίζονται ως κομμάτι των φυσικών του χαρακτηριστικών, στη μορφή που τα εξελίσσει ο χρόνος, αλλά ως μια ενοχλητική μεταμόρφωση της 'αληθινής' του φυσιογνωμίας, που ήθελαν να τη βλέπουν σα να ήταν φαντασιακά ακινητοποιημένη στην κατάσταση που βρίσκονταν αυτή στα χρόνια της νεανικής ακμής του. Οι βαφές θα κληθούν να διεκπεραιώσουν μία 'φυσική' αναστροφή του χρόνου και να αποδώσουν στον καθένα μια δήθεν άφθαρτη παράσταση του προσώπου του.⁶⁴²

---

⁶⁴¹ Η «εξιδανίκευση του 'φυσικού' προσώπου» κατά τον 19ο αιώνα εξηγεί αυτή την επιλογή, (Kathy Peiss, *Hope in a jar*, ό.π., σ. 43). Από την άλλη, δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως η ίδια η επίκληση στη φύση δικαιολόγησε τις κάθε είδους καλλυντικές και 'θεραπευτικές' παρεμβάσεις στο (γυναικείο) σώμα, (Liz Conor, ό.π., σ. 165).

⁶⁴² Αυτή η διάσταση του «πολέμου κατά του χρόνου» που προσλαμβάνουν οι βαφές τριχών από τους συγχρόνους τους, γίνεται συχνά αντικείμενο ειρωνικού σχολιασμού από τους επιφυλλιδογράφους της εποχής: ως «οδοφράγματα κατά των εφόδων του χρόνου», βλέπει τα κουρεία που ασχολούνται με τη βαφή των πελατών τους, ο Ζ. Παπαντωνίου («Από ημέρας εις ημέραν. Τριχογράφημα», εφ. *Εμπρός*, 11.8.1911,

Η σημασία που απέδιδαν στα μαλλιά τους εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την επιδοκιμασία πολλών από τις κοσμητικές φροντίδες για αυτά. Ας μην ξεχνάμε, πως ήταν το μοναδικό μέρος του μη ενδεδυμένου σώματος που μπορούσε να καλλωπιστεί με αρωματικά έλαια, με πομάδες, ή με πούδρες, να διαρρυθμιστεί, αλλά και να τροποποιηθεί σύμφωνα με τις επιταγές της μόδας. Θεωρούνταν πάντοτε από τα πιο ισχυρά σύμβολα της ατομικής ταυτότητας και της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκε το άτομο.⁶⁴³ Συγκεκριμένες καλλωπιστικές περιποιήσεις πάνω τους φανέρωναν και το βαθμό προσοικείωσης των μοντερνιστικών προκλήσεων του παρόντος από τον/την κάτοχο τους ή αποτελούσαν το ακριβές μέτρο στάθμισης της ‘οπισθοδρομικής’ προσκόλλησης του/της σε μια πραγματικότητα που έφθινε.

Έμφυλες ιεραρχίες: ‘τριχωτοί’ άνδρες, ‘άτριχες’ γυναίκες

Όλα δείχνουν πως η διατήρηση του μουστακιού και των γενιών στους άνδρες για μεγάλο μέρος του 19^{ου} αιώνα και για ένα μικρότερο του 20^{ου}, δεν ανάγεται απλώς σε ένα ζήτημα καπρίτσιου της μόδας, ούτε σε μια μάλλον εξωτερική αντιγραφή ή επιφανειακή αφομοίωση ‘στυλιστικών’ στοιχείων του παρελθόντος, αλλά φέρει βαριές συμβολικές και ιδεολογικές φορτίσεις και σχετίζεται πρωτίστως με τον τρόπο που οι άνδρες της εποχής συγκροτούν την έννοια της ιδιοσυστασίας του αρσενικού φύλου και, εκ παραλλήλου, δημιουργούν τη συνείδηση της διαφορετικότητας της ‘φύσης’ του φύλου τους,⁶⁴⁴ του ηγεμονικού ρόλου αυτού και της κοινωνικής υπεροχής του σε σχέση με ό,τι γινόταν αντιληπτό ως ουσία, ‘φύση’ και κοινωνικός προορισμός του γυναικείου φύλου. Μια μεγάλη πολιτισμική μεταβολή που θα συντελεστεί στη Δύση προς τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και αφορά τις κοινωνικές προσλήψεις για το τρίχωμα του σώματος και τη σχέση του με τους θεωρούμενους ως ιδεώδεις έμφυλους προσδιορισμούς, αποτελεί το

σ. 1), ενώ ο «Διαβάτης» στην ίδια εφημερίδα παρομοιάζει το βάψιμο με μια ευχή που απευθύνουν «οι αλειφόμενοι...προς εαυτούς», όπως τα «χρόνια πολλά», γιατί, όπως ισχυρίζεται, «τι άλλο είναι το βάψιμον και το πασάλειμμα» παρά μια ευχή «να φαίνονται επί μακρόν νέοι και ακμαίοι;», («Οι ζωγραφιστοί», εφ. *Εμπρός*, 27.12.1904, σ. 1).

⁶⁴³ Anthony Synnott, Shame and glory: a sociology of hair, *The British Journal of Sociology*, 38/ 3 (1987), σ. 381.

⁶⁴⁴ Η έμφυλη ταυτότητα των ανδρών, σε αντίθεση με αυτής των γυναικών, δεν αποδίδει μια τόσο εξέχουσα σημασία στα μαλλιά, αλλά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το μουστάκι, τα γένια, το μούσι και τις φαβορίτες, που θεωρούνται σύμβολα του ανδρισμού, (*στο ίδιο*, σ. 383).

υπόβαθρο για να κατανοήσουμε αυτές τις διεργασίες.⁶⁴⁵ Συγκεκριμένα, το γεγονός πως οι άνδρες παρουσίαζαν μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του σώματος τους καλυμμένο από τρίχες, συγκριτικά με τις γυναίκες, θεωρήθηκε - με τη βοήθεια μιας ορισμένης ερμηνείας του δαρβινικού εξελικτισμού - ως ένδειξη μιας ανώτερης βαθμίδας της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους. Οι συνέπειες των θεωρητικών συνεκδοχών αυτής της αντίληψης ήταν τεράστιες: έκτοτε, ο ιδεώδης αντρικός τύπος, όχι μόνο ταυτιζόταν απολύτως με την ύπαρξη ενός πυκνού τριχώματος στο σώμα και στο πρόσωπο του (γένια, μουστάκι), αλλά εμφανίζονταν ως ουσιαστικά εκδηλωμένος και αποκαλυμμένος μέσα σ' αυτό.⁶⁴⁶ Καθώς, μάλιστα, βρισκόμαστε σε μια εποχή που οι αποδιδόμενες στον 'άντρα' και στη 'γυναίκα' ιδιότητες πολώνονται και αμοιβαία αποκλείονται, ο ιδεώδης θηλυκός τύπος γινόταν αντιληπτός με την απουσία του 'περιττού' τριχώματος - κυρίως του προσώπου- και κάθε γυναικεία φιγούρα που ξέφευγε από αυτόν τον κανόνα, θεωρούνταν ύποπτη για ανδροποίηση, αντιμετωπίζοντας έτσι το όνειδος και την αισχύνη της κατάπτωσης από τους ορισμούς του φύλου της.

Αυτή η κανονιστική σύλληψη επέφερε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που σχημάτιζαν την αυτοεικόνα τους και εξέθεταν δημόσια τα σώματά τους οι άντρες και οι γυναίκες της εποχής, προκαλώντας κάποιες αποφασιστικές μετατοπίσεις στις τεχνικές και τα μέσα καλλωπιστικής και κοσμητικής παρέμβασης πάνω τους. Έτσι, ο μέχρι τότε υφιστάμενος καλλωπιστικός χάρτης εμπλουτίζεται, τροποποιείται και διαφοροποιείται εξαιτίας των έμφυλων παραδοχών της παραπάνω θεώρησης: οι άνδρες περιποιούνται με αυξανόμενη επιμονή και ένταση τα γένια και τα μουστάκια τους και οι γυναίκες αντίστοιχα αγωνίζονται να εξαλείψουν το ανεπιθύμητο τρίχωμα τους. Αναμφίβολα, οι καινούριες καλλωπιστικές τεχνολογίες του εαυτού, όπως αυτές που αφορούν την αποτρίχωση του σώματος των γυναικών, αλλά και τις φροντίδες για το μουστάκι και τα γένια των ανδρών, γεννήθηκαν ως ανταπόκριση στα νέα ανδρικά και θηλυκά πρότυπα που αφορούν την ομορφιά, όμως η οριστική διαμόρφωση, η νομιμοποίηση και η αυξανόμενη αποδοχή των πρακτικών τους φαίνεται να ολοκληρώνονται μόνο με τη συμπλήρωση αυτής της διχοτομικής περί τριχώματος ιδέας με πρόσθετα, πανίσχυρα σημειώματα που, όπως φαίνεται, επιχειρούν να στερεοποιήσουν την κοινωνική και πολιτική εξουσία της αστικής τάξης, ενώ ταυτόχρονα, λειτουργούσαν απολογητικά ως προς την έμφυλη δόμηση της.

---

⁶⁴⁵ Βλ. Teresa Riordan, "Inventing beauty", *ό.π.*, σ. 117-119, και Christopher Oldstone-Moore, "The beard movement in Victorian Britain", *Victorian Studies* 48/1 (2005), σ. 7-34.

⁶⁴⁶ «Το αντρικό σώμα γίνεται ένα μέσο για να διακηρυχθεί η φύση του αρσενικού», (*στο ίδιο*, σ. 30).

Τα γένια, που γνωρίζουν γρήγορη και ευρύτατη αποδοχή από τον ανδρικό κόσμο της Δύσης μετά το 1850 και πιθανότατα και το μουστάκι, σύντομα παραπέμπουν στις ανδρικές αρετές της σκληρότητας, της αποφασιστικότητας και της οικονομικής ανεξαρτησίας- αρετές που επιθυμεί να αναδείξει στο πρόσωπο του ο ενήλικας αστός οικογενειάρχης, τυπικός εκπρόσωπος μιας πατριαρχικής τάξης πραγμάτων. Θεωρήθηκαν ακόμη ως η ‘εξωτερική’ ένδειξη των υποτιθέμενων ανδρικών εσωτερικών γνωρισμάτων, όπως της αυτοκυριαρχίας και του ελέγχου των συναισθηματικών παθών τους. Είναι αυτά τα γνωρίσματα που βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με όλα όσα πίστευαν ότι εξέφραζαν οι γυναίκες, τις οποίες συνήθιζαν να αντιλαμβάνονται ως οιονεί αθύρματα της χαρακτηριστικής επιπολαιότητας και του ξέχειλου συναισθηματισμού τους.⁶⁴⁷

Ακριβώς επειδή το μουστάκι και τα γένια ‘νομιμοποίησαν’ την παρουσία τους, καθώς στηρίχτηκαν σε μία συνεκτική ιδεολογία της άχρονης, δήθεν ανεξίτηλης και φυσικής ουσίας του ανδρισμού, έτειναν να θεωρηθούν τόσο ως εμβλήματα της αντρικής εξουσίας, όσο και ως οι πιο διακεκριμένες και ορατές δια γυμνού οφθαλμού σημάνσεις της αυτοσυναίσθησης του ανδρικού φύλου ως ηγεμονικού, αλλά και ως διαρκείς υπομνήσεις της αρρενωπής περηφάνιας και ομορφιάς.⁶⁴⁸ Στο βαθμό δε που αυτή η ιδεολογία κατακτά όλες τις τάξεις της κοινωνίας, ενοποιεί τους άνδρες σαν σύνολο - ανεξάρτητα από τις όποιες διαφορές έχουν στην κοινωνική ιεραρχία- και εξομοιώνει εν πολλοίς τις πρακτικές και τις φιλοδοξίες τους. Από το σημείο αυτό και μετά, αυτά τα απτά και πανταχού παρόντα σύμβολα της υπεροχής του ισχυρού φύλου, μετατρέπονται με τη σειρά τους σε πρώτη ύλη και σε προβεβλημένο μέσο δημιουργίας της κοινής συνείδησης αυτού του φύλου – μιας συνείδησης που διαρκώς προκύπτει ‘αυθόρμητα’ μέσα από τις καθημερινές πρακτικές, δημόσιες και ιδιωτικές τελετουργίες του κόσμου των αντρών - ανάμεσα στις οποίες και αυτές που αφορούν τον καλλωπισμό - και, με την ίδια κίνηση, εγχαράσσεται περίπου αυτόματα ως ηθική δοξασία, ως συλλογική νοοτροπία, ως ‘επιστημονική’ παραδοχή και ως αναμφίλεκτη κοινοτοπία στο μυαλό και στις ψυχές των ανδρών μιας ολόκληρης εποχής.

Για τις γυναίκες πάλι, οι άτριχες σωματικές επιφάνειές τους, και μάλιστα στα σημεία εκείνα όπου φύονται εν αφθονία οι τρίχες των ανδρών, όπως πάνω από τα χείλη,

---

⁶⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 8 και σ. 22-24· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π., σ. 20.

⁶⁴⁸ Κατά τον Synnott, τα μουστάκια για τους νέους άνδρες λειτουργούν ως το σύμβολο του ανδρισμού και της μετάβασης τους στην ενηλικίωση. Είναι δηλαδή το ορατό σωματικό σύμβολο μιας διπλής αντίθεσης: των ανδρών ενάντια στις γυναίκες κατά πρώτο λόγο και των ίδιων ενάντια στα ανήλικα παιδιά κατά δεύτερο, (Anthony Synnott, “Shame and glory: a sociology of hair”, ό.π., σ. 390)

στο σαγόνι και στις παρειές, εμφανίζεται ως η καθαρή εκδήλωση της ατόφιας θηλυκότητας και ενός ουσιώδους προσδιορισμού της ‘αληθινής’ γυναικείας ομορφιάς, που αναγνωρίζεται με τους ολότελα δικούς της όρους.⁶⁴⁹ Ωστόσο, αν και οι νέες θεωρήσεις επιχειρούν επιτυχημένα να εξαφανίσουν το τρίχωμα από αυτά τα σημεία, δεν επιφέρουν καμία αλλαγή στην ιδέα της πρωτοκαθεδρίας των μαλλιών, της ‘κόμης’, στη σύσταση της γυναικείας ομορφιάς. Αυτή εξακολουθεί να θεωρείται το πιο σημαντικό αισθητικό στολίδι στο σώμα τους και να συγκεντρώνει το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των καλλωπιστικών τους δραστηριοτήτων.⁶⁵⁰ Άλλωστε, τα γυναικεία μαλλιά σχετίζονταν πάντοτε και σε όλες τις κοινωνίες με τους πολιτισμικούς επικαθορισμούς της θηλυκότητας, ενώ η ενδεχόμενη απώλεια τους, βίωνονταν από τις ίδιες με πολύ πιο οδυνηρό τρόπο απ’ όσο συνέβαινε με τους άνδρες σε ανάλογες περιπτώσεις.⁶⁵¹

Πρότυπα αρρενωπότητας και ανδρικού καλλωπισμού. Ο κομπός τζέντλεμαν και η σκιά της θηλυπρέπειας

Επιστρέφοντας στην ελληνική περίπτωση, αν και δεν είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε την απήχηση που είχε το «κίνημα των γενιών» στον αντρικό πληθυσμό,⁶⁵² ωστόσο μπορούμε μετά βεβαιότητας να επιχειρηματολογήσουμε για τη μεγάλη σημασία που έδιναν οι άντρες στη διατήρηση, την περιποίηση και την επίδειξη των μουστακιών τους. Ειπώθηκε, λόγου χάρη, πως το μουστάκι αποτελούσε «το παλλάδιον της προσωπικής τιμής του ανδρός» μέχρι το μεσοπόλεμο.⁶⁵³ Ως το κατεξοχήν στοιχείο της αρρενωπότητας, περιβάλλονταν με μια αίσθηση ιερότητας και κάθε ενέργεια που έθετε σε κίνδυνο την ακεραιότητα του θα πρέπει να εκλαμβάνονταν περίπου ως απειλή ευνουχισμού για τον κάτοχο του. Αρκετοί ήταν αυτοί που επιδίωκαν να έχουν μεγάλα

---

⁶⁴⁹ Το ζήτημα της ‘άτριχης’ θηλυκότητας ως προτύπου ομορφιάς για τις γυναίκες - που αποτέλεσε το αναγκαίο συμπλήρωμα του κινήματος των γενιών για τους άνδρες - και οι καλλωπιστικές συνέπειες που δημιουργήθηκαν από την καθολική κατίσχυση αυτού του ιδεώδους, αναπτύσσονται διεξοδικά στο: Teresa Riordan, *Inventing beauty*, ό.π., σ. 115-143.

⁶⁵⁰ Ακόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην περισσότερο προηγμένη Ευρώπη, τα όμορφα μαλλιά εξακολουθούσαν να θεωρούνται ως «το στεφάνωμα της δόξας στη γυναίκα», (Valerie Mendes & Amy de la Haye, *20th Century fashion*, ό.π., σ. 17). Ο Καιροφύλας επισημαίνει για τη χώρα μας πως τα περιοδικά και οι εφημερίδες που δημοσιεύουν προς το τέλος του αιώνα άρθρα για τον καλλωπισμό εστιάζουν κυρίως στο θέμα των μαλλιών, της πτώσης των τριχών, του βαγνίματος, του πλυσίματος και της περιποίησης τους, (Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, ό.π., σ. 84-86).

⁶⁵¹ Anthony Synnott, “Shame and glory: a sociology of hair”, ό.π., σ. 383.

⁶⁵² Ο ηθοποιός Ταβουλάρης στην αυτοβιογραφία του αναφέρεται στο «παχύ [του] μούσι της μόδας» για το 1866-7, (Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 98.)

⁶⁵³ Παύλος Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, σ. 74.

και πυκνά μουστάκια που στρέφονταν προς τα πάνω («αγκιστροειδείς μύστακες»),⁶⁵⁴ ενώ σε μία μάλλον μεταγενέστερη φάση επικράτησε η συνήθεια του «σιδερώματός» τους. Στα λαϊκά κουρεία της πρωτεύουσας, οι άνδρες καλλώπιζαν τα μουστάκια τους, όπως και τα μαλλιά τους, αλείφοντας τα με «μαντέκες», δηλαδή με ζωικό λίπος, μια που πίστευαν πως το λίπος τρέφει, ενδυναμώνει τις τρίχες και βοηθά στο μέγεθος τους.⁶⁵⁵ Ο Ξενόπουλος, στην λεπτομερή περιγραφή των κομμωτικών και καλλωπιστικών υπηρεσιών που προσφέρει ένα περισσότερο σύγχρονο κουρείο/κομμωτήριο του τέλους του 19^{ου} αιώνα, αναφέρει και αυτός πως «ο μύσταξ επηλείφθη δι' αφθόνου κοσμητικού», χωρίς να προσδιορίζει πάντως το είδος του.⁶⁵⁶ Οι «μουστακοδέτες» ήταν μια περίεργη θήκη, που βοηθούσε τους άνδρες να ισιώνουν και να δίνουν το επιθυμητό σχήμα στα μουστάκια τους.⁶⁵⁷ Η μεγάλη σημασία που αποδίδονταν σ' αυτό το φετίχ της ανδρικής μορφολογίας, που συμβολοποιούσε την εξουσία, τη δύναμη και την ομορφιά του φύλου τους, δηλαδή στο μουστάκι, φανερόνταν και στην κοινή πεποίθηση πως όλα τα βλέμματα που στρέφονταν σε ένα ανδρικό πρόσωπο, έπεφταν κατευθείαν επάνω του.⁶⁵⁸

Θα πρέπει ωστόσο να χαράξουμε μια τομή ανάμεσα στο σύνολο των καλλωπιστικών πρακτικών για το μουστάκι, διακρίνοντας αυτές των κατώτερων τάξεων από όσες εντάσσονταν στο ρεπερτόριο των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων. Αυτές βέβαια οι διαφοροποιημένες καλλωπιστικές πρακτικές για το μουστάκι είναι χωρίς αμφιβολία ένα υποσύνολο μόνον μιας πολύ πιο διευρυμένης σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο κόσμους με απολύτως διακριτές ηθικές αντιλήψεις, κοινωνικές

---

⁶⁵⁴ Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, Αθηναϊκή Μυθιστορία, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002, σ. 256.

⁶⁵⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 174. Ο κρεοπόλης μάλιστα θεωρούνταν το πρότυπο του ανδρισμού και ήταν το ιδάλμα των λαϊκών τάξεων, γιατί πίστευαν πως είχε μακριά μαλλιά και μεγάλα μουστάκια, εξαιτίας του ότι το επάγγελμά του τον έκανε να έχει σχέση με τα ζωικά λίπη.

⁶⁵⁶ Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, ό.π., σ. 335.

⁶⁵⁷ Γιάννης Καιροφύλας, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, ό.π., σ. 193.

⁶⁵⁸ Όπως αναφέρει κάποιος που έβγαψε το μουστάκι του, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες άσπρες τρίχες πάνω του: «Είπε το πρώτον το οποίον προσπίπτει εις τα βλέμματα από την μορφήν μας». Αξίζει να επισημανθεί, πως το «άσπρισμα του μουστακιού» ήταν πολύ πιο οδυνηρό χτύπημα για τον ίδιο απ' ότι η απαρχή της «λεύκανσης» των μαλλιών του: («Κυρίως όμως δεν υπέφερα να βλέπω το άσπρισμα του μουστακιού»), («Εξομολογήσεις βαμμένων», εφ. *Εμπρός*, 29.12.1904, σ. 1). Βαρύνουσα λοιπόν θέση στην 'τοπογραφία' του ανδρικού προσώπου όσο και στις θεωρήσεις των συστατικών στοιχείων της ιδεώδους ανδρικής ομορφιάς κατέχει το μουστάκι, που δε θα μπορούσε ποτέ να μην σχολιαστεί και αξιολογηθεί αισθητικά από όσους επιχειρούν να περιγράψουν τα χαρακτηριστικά ενός άνδρα. Συνήθως βέβαια οι περιγραφές για το πρόσωπο είναι λιτές και κάπως σχηματικές, ενώ γίνονται κάπως πιο περιεκτικές, όταν περνάμε στην ενδυματολογική παράσταση του άνδρα. Ως τυπικό παράδειγμα τέτοιων αποτιμήσεων για την ανδρική ομορφιά, από την πλευρά βέβαια των ανδρών, μπορούμε να δούμε σε ένα κείμενο της δεκαετίας του '90, όπου παρουσιάζεται ο ευπαρουσίαστος αρραβωνιαστικός μιας νεαρής δεσποινίδας να έχει «λευκό πρόσωπο, ωραία μουστάκια...εντύνητο όμορφα, κομψά, σαν παρισινός», (Λάμπρος Αστέρης, «Ο αρραβωνιαστικός», στο Κωνσταντίνος Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1895*, Αθήνα 1895, σ. 171)

αναφορές και πολιτισμικές ευαισθησίες,⁶⁵⁹ όσον αφορά τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εν γένει καλλωπισμό και την καθαριότητα του αντρικού σώματος, αλλά και την ίδια την υπόσταση ενός ευυπόληπτου ανδρισμού. Με άλλα λόγια, η διαφοροποίηση των δύο κόσμων αποκρυσταλλώνεται (και) στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους σωματοποιείται η έμφυλη και ταξική ταυτότητα των υποκειμένων.

Οι φροντίδες για το μουστάκι μας δίνουν το πιο εμφανές παράδειγμα των διαφορετικών προσεγγίσεων των δύο κόσμων στα ζητήματα (καλλωπιστικής) διαχείρισης του σωματικού εαυτού. Το δίχως άλλο, η επάλειψη του με ξύγκι και ζωικό λίπος είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της οσφρητικής και καλλωπιστικής ευαισθησίας των 'φτωχών', ενώ οι μυστακοδέτες, το σιδέρωμα του μουστακιού, η επάλειψη των αρωματικών κοσμητικών πάνω σ' αυτό προδίδουν από μακριά τον αισθητικά πιο επεξεργασμένο, εκλεπτυσμένο και σχεδόν αυτοαναφορικό κώδικα διάκρισης των αστών.⁶⁶⁰ Η θεώρηση αυτή βέβαια δεν αποκλείει καθόλου την ύπαρξη πολιτισμικών μαγμάτων ή το φαινόμενο των μεταβιβάσεων πολιτισμικών στοιχείων ανάμεσα στα ταξικά σύνολα που διακρίναμε, ούτε, ενδεχομένως, και κάποιες υπερκείμενες της ταξικότητας κοινές έμφυλες πρακτικές. Πολύ περισσότερο, δεν αγνοεί ούτε και την παρουσία ενδιάμεσων κοινωνικών στρωμάτων, που πιθανότατα ταλαντεύονταν ανάμεσα στα δύο βασικά υποδείγματα της βιωμένης σωματικής εμπειρίας του καιρού τους.

Αν το λαϊκό πρότυπο του ανδρισμού, που ενσαρκώνεται στη φιγούρα του κρεοπόλη με τα πολλά μαλλιά και τα μεγάλα μουστάκια, οφείλει μεγάλο μέρος της γοητείας του στην υποτιθέμενη αναγεννητική και θεραπευτική επίδραση που ασκεί η στενή επαφή του με το ζωικό στοιχείο και τις χαρακτηριστικές οσμές του κρέατος,⁶⁶¹ το αστικό *habitus* επικαθορίζεται από τη βαθιά περιφρόνηση αυτού του προτύπου και την έκδηλη απομάκρυνση του από τις πηγές και τις πρώτες ύλες της διαμόρφωσης του. Οι καινούριες αστικές ευαισθησίες προτάσσουν ως καθήκον για τους προσήλυτους στην νέα κοινωνική πραγματικότητα, που διαμορφώνεται σταδιακά υπό την ηγεμονία των ανώτερων τάξεων, την επιτακτική αναγκαιότητα της απόσμησης του 'δύσοσμου' παρελθόντος τους, αν βέβαια θέλουν να απολαύσουν ανενόχλητοι τα αγαθά της ταξικής ανόδου τους. Σ' ένα ιδιαίτερα δηκτικό επιγραμματικό τετράστιχο, με τον τίτλο «Εις

---

⁶⁵⁹ Η Ε. Βαρίκα επισημαίνει το «βαθύ χάσμα» που δημιουργήθηκε στη μετεπαναστατική ελληνική κοινωνία ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και τα λαϊκά στρώματα που ακολουθούν παραδοσιακά ήθη και συστήματα αξιών που διακρίνονται απολύτως από τα αστικά ομόλογα τους, (Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, ό.π., σ. 42 και σ. 44)

⁶⁶⁰ «Το σώμα είναι η πλέον αδιάσειστη αντικειμενοποίηση του ταξικού γούστου», (Pierre Bourdieu, *Η διάκριση*, ό.π., σ. 238).

⁶⁶¹ *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 174.

Οψίπλουτον», εκφράζονται όλα αυτά με μοναδική πυκνότητα: «Και κοράσια θα βρης να σ' αγαπούνε, αλλά -με συγχωρείς- πλύνε τα χέρια και πάστρευε τα νύχια, μην πούνε που μια φορά πουλούσες χοιρομέρια»!⁶⁶²

Θα πρέπει, ωστόσο, να προσφύγουμε στη διεισδυτική ματιά του Σουρή και να επικαλεστούμε τη διαβρωτική σάτιρα του για τα ήθη της επηρμένης και αλαζονικής νέας αριστοκρατίας του τόπου, των επονομαζόμενων «ντιστιγκέδων», για να κατανοήσουμε καλύτερα το πολιτισμικό χάσμα που έχει διανοιχτεί στην νεοελληνική κοινωνία του τέλους του 19^{ου} αιώνα και το οποίο φαίνεται να διαπερνά και τους ίδιους τους κόλπους της τάξης των αστών. Στο ποιητικό του έργο φανερώνονται ευδιάκριτα τα νέα πολιτισμικά και κοινωνικά σύνορα που τέθηκαν από τους νεόπλουτους αστούς για να αντιπαραθέσουν τη δική τους 'νεωτερικότητα' τόσο στην 'παραδοσιοκρατία' των παλιών αστικών στρωμάτων όσο και στην πολιτισμική 'υστέρηση' των λαϊκών. Έτσι, όταν ο Φασουλής αναλαμβάνει να δώσει μερικές βασικές πληροφορίες στον ανυποψίαστο Περικλέτο για την ταυτότητα αυτής της κοινωνικής ομάδας, αναφέρεται αρχικά στους «τίτλους και περγαμηνάς αρχαίας ευγενείας» που διαθέτουν οι ντιστιγκέδες και μετά τους αντιδιαστέλλει με το κοινωνικό προφίλ του ίδιου του φίλου του, λέγοντας: «-Τι να σου πώ;...δεν είναι σαν και σένα, που έχεις γένος βάνανσον και μούτρα λερωμένα».⁶⁶³ Και, αφού επισημάνει με 'θαυμασμό'- που σίγουρα προκαλεί το γέλιο στους αναγνώστες του - το σνομπισμό, τα 'ελευθέρια' ήθη τους απέναντι στο άλλο φύλο και τις επιτήδειες απάτες τους για να περάσουν αδασμολόγητα τις πολυτελείς τους ενδυμασίες από το τελωνείο, στέκεται μετά στις πληθωρικές και προκλητικές καλλωπιστικές τους προτιμήσεις που τους διαφοροποιούν από τους υπόλοιπους και κάνει λόγο για τα μεταξωτά «ασπρόρουχα» και «εσώβρακα» που φορούν, για την έντονη αγάπη που δείχνουν για τα αρώματα αλλά και για την ευωδιαστή ατμόσφαιρα που πρέπει να αναδίδει το σώμα τους και οι προσωπικοί τους χώροι.⁶⁶⁴

Το σκεπτικό μάλιστα της τελικής απόφασης του Φασουλής να γίνει κι αυτός «ντιστεγκέ», μας προσφέρει μια απολαυστική βάση για να κατανοήσουμε το πώς οι

---

⁶⁶² Κωνσταντίνος Σκόκος, *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1890*, Αθήνα 1890, σ. 256.

⁶⁶³ Γεώργιος Σουρή, «Οι ντιστιγκέδες», στο Έλλης Αλεξίου, (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, τ. 6, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, χ.χ., σ. 186 [η πλαγίαση δική μας]. Νομίζουμε πως μπορούμε να αναγνωρίσουμε πως η έκφραση «μούτρα λερωμένα» έχει μια δίσημη λειτουργία: ο αναγνώστης την αντιλαμβάνεται τόσο με την κυριολεκτική της σημασία, ως σωματική βρωμιά, όσο και με την έννοια της ηθικής επιτίμησης - που βέβαια συσχετίζεται απολύτως με την προηγούμενη.

⁶⁶⁴ «Κι ασπρόρουχα κι εσώβρακα πλεγμένα με μετάξι, αλείβονται νυχθημερόν με μαύρα και κολώνια, γ' αυτούς η τόση αρχοντιά, για τούτους τα σαλόνια». Και παρακάτω: «Μοσχοβολά κι η περιφέρεια των», (στο ίδιο, σ. 187). «Ογρήγορα εις μέγαθα θα έμβεις μυροβόλα» (σ. 188).

διαφορετικές οσμές, η περιποίηση και η καθαριότητα του σώματος σηματοδοτούν ταξικές διακρίσεις και εμπνέουν διαβατήριες τελετές μύησης για το πέρασμα κάποιου/κάποιας στην ανώτερη τάξη: («Περικλέτος: - Μην είσαι ντιστεγκέ κι εσύ; Φασουλής: - Δεν είμαι, μα θα γίνω... την τόσην βαναυσότητα δια παντός αφήνω, αμέσως απεδύομαι τον Φασουλήν τον πρώτον και εις αιθούσας εισχωρώ *ευωδιών* κι ερώτων, του γένους μου του ταπεινού τα σύμβολα ξηλώνω κι εις την χυδαίαν μύτην σου τα πόδια μου απλώνω κι ογρήγορα πλησίασε καλά να τα *μυρίσεις* κι αληθινήν *ευγένειαν* και τρόπους να γνωρίσεις. Νίπτω κι εγώ τας χείρας μου να φύγ' η *ρουπαρότης* και από τούδε μόνος μου βαπτίζομαι *ιππότης*...»).⁶⁶⁵

Στις φιγούρες του χασάπη από τη μία και του «κομψευόμενου» και «μεμυρωμένου» κουρέα/κομμωτή από την άλλη, μπορούμε να διακρίνουμε δύο αντίθετα πρότυπα αρρενωπότητας και αντρικού καλλωπισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Γνωρίζουμε πως οι απλοί Αθηναίοι, των λαϊκών ιδίως τάξεων, έβλεπαν με περιφρόνηση όσους επιμελούνταν με σχολαστικότητα το σώμα τους, ξυρίζονταν καθημερινά και αρωματίζονταν με κολόνια. Αυτές δε οι πρακτικές τους στιγματίζονταν ως «θηλυπρεπείς».⁶⁶⁶ Οι κουρείς/κομμωτές, οι κύριοι φορείς, εκφραστές και κήρυκες αυτού του 'μυρωμένου' πολιτισμού της καθημερινής ζωής, οι οποίοι και ανέλαβαν το καθήκον του εκμοντερνισμού της ανδρικής εμφάνισης και της εισαγωγής σύγχρονων δυτικών ηθών στον καλλωπισμό τους, αντιμετωπίζονται κάποιες φορές από αυτές τις 'παραδοσιακές' και ενίοτε διεγερμένες -όταν βρεθούν μπροστά στο φάσμα των θεωρούμενων ως έμφυλων παραβάσεων του κανόνα- αρσενικές συνειδήσεις,⁶⁶⁷ με καχυποψία και επιφυλακτικότητα. Κάποιοι μάλιστα τους κατηγορούν πως βρίσκονται μπροστά στο κατώφλι της θηλυπρέπειας, αν δεν το έχουν κιάλας περάσει: «...σαν κοκόταις σολιμά στα μούτσουνα σας βάζοντες...», σύμφωνα με ένα σατιρικό ποίημα του Φωκίωνα Πανά στις αρχές του αιώνα.⁶⁶⁸

Ωστόσο, ό,τι προκαλεί τη χλεύη, τη δυστροπία ή την απέχθεια των συντηρητικών αστών και του λαϊκού κόσμου, γίνεται αντικείμενο ανεπιφύλακτου θαυμασμού για

---

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 188. Ο Β. Shannon σημειώνει πως και στην Αγγλία την ίδια εποχή, κάθε άνδρας που φρόντιζε υπερβολικά τον εαυτό του και την εμφάνιση του, διακινδύνευε να θεωρηθεί παρηκμασμένος και θηλυπρεπής, (Brent Shannon, "Refashioning men: fashion, masculinity and the cultivation of the male consumer in Britain, 1860-1914", *ό.π.*, σ. 613.

⁶⁶⁶ *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, σ. 174.

⁶⁶⁷ Ο φόβος της «επικείμενης, υποτίθεται, σεξουαλικής αναρχίας», που φέρνει στο προσκήνιο τις απειλητικές φιγούρες της 'ανδροπρεπούς' γυναίκας και του εκθηλυσμένου άνδρα, εντείνεται προς το τέλος του αιώνα, (Αγγέλικα Ψαρρά, «Το δώρο του Νέου Κόσμου: οι Ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Δύσης και Ανατολής (1880-1930)», *ό.π.*, σ. 235.

⁶⁶⁸ Φωκίων Πανάς, «Εις τους σφαγιαστάς της κόμης μου», *Τα Λυρικά Άπαντα*, Αθήνα 1904, σ. 344-345.

άλλους, όπως μας μεταφέρεται από μια δημοσιογραφική γραφίδα της *Ακροπόλεως* στα 1896, όταν και επισκέπτεται, όπως έχουμε νωρίτερα επισημάνει, το κουρείο του Λιάπη- αυτό που αποσπά την προσοχή του συντάκτη της εφημερίδας, είναι η διέγερση των αισθήσεων από τη διάχυση στο χώρο εξαιρετικά ευχάριστων αρωμάτων, το πολιτισμένο περιβάλλον του και η διάθεση του ιδιοκτήτη του και μυροποιού ταυτόχρονα να ενσταλάξει λίγες σταγόνες αρώματος στο μαντήλι του.⁶⁶⁹

Αλλά και μέσα στον ίδιο το χώρο των κουρέων/κομμωτών αναπαράγεται -σε τροποποιημένη ωστόσο μορφή- αυτό το πολιτισμικό χάσμα ανάμεσα στους πιο συμβατικούς και λαϊκότερους από τη μια και τους εκμοντερνισμένους από την άλλη: ο λαϊκός κουρέας Νικόλαος Σιγαλός, αν και σε μεγάλο βαθμό υιοθετεί τις πρακτικές και τα προϊόντα του σύγχρονου αστικού καλλωπισμού στην προσπάθειά του να μην ξεπεραστεί από τις εξελίξεις, παρακολουθεί με φθόνο τον πλούσιο εξοπλισμό, τη φανταχτερή διακόσμηση και τις υπερβολικές καλλωπιστικές περιποιήσεις που προσφέρονται στο μαγαζί του ανταγωνιστή του Σκαλίδη και σημειώνει με κακεντρέχεια την ατμόσφαιρα της θηλυπρέπειας που αναδύονταν από αυτό.⁶⁷⁰

Απ' όσο μπορέσαμε πάντως να διαπιστώσουμε, σε γενικές γραμμές, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οι αρωματικές φροντίδες των κουρέων/κομμωτών και οι μυρωμένες οσμές που κατέκλυζαν τα καταστήματά τους, θεωρούνταν αναπόσπαστο τμήμα μιας σύγχρονης εκδοχής του καλλωπισμένου αρσενικού εαυτού και εγγράφονταν στην εικόνα μιας μοντέρνας αστικής ευπρέπειας και κομψότητας για τους άνδρες. Ωστόσο, παρά τη μεγάλη δημοφιλία που γνώρισε αυτή η εικόνα στις ανώτερες και μεσαίες τάξεις, εξαιτίας των συνεκδοχικών αναπαραστάσεων του σύγχρονου πολιτισμού, της εκλεπτυσμένης περιποίησης και καθαριότητας του σώματος και της μίμησης των δυτικών ηθών – στοιχεία που ανασύρονταν περίπου αυτόματα κάθε φορά που γινόταν λόγος για αυτό το αστικό και αστυακό βιοτικό ύφος, συχνά πυκνά φαίνεται πως η ίδια εικόνα ενεργοποιούσε τα ανακλαστικά σκεπτικισμού, άρνησης ή και έντονης απώθησης μεγάλων μερίδων του αντρικού πληθυσμού.⁶⁷¹ Αιτία ήταν βέβαια ο φόβος για

---

⁶⁶⁹ «Κουρείς και Οδοντοϊατροί», εφ. *Ακρόπολις*, 30.6. 1896.

⁶⁷⁰ «...πρόστυχος με επιδεικτικά χρώματα...πλαστούς προσποιητούς τρόπους...φιλοφρονήσεις...κοιναι ερεθιστικά οσμαί...θηλυπρέπεια, χορός κιθάρα, ερωτική ραδιουργία, χαλαρή συνείδηση, με βαρείαν αηδήν οσμίν», (Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, ό.π., σ. 292).

⁶⁷¹ Η απέχθεια για τους σομπ και καθ' υπερβολήν επιτηδευμένους 'αριστοκράτες' αστούς, όπως για τους «Φίφτυ-του», παίρνει τη μορφή της γελοιοποίησης των καλλωπιστικών τους συνηθειών. Προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, σε μία επιθεώρηση της εποχής, εμφανίζεται ο «Φίφτυτός» να λέει για τον εαυτό του με την χαρακτηριστική γαλλική προφορά του: «Είμαι παφουμαϊσμένος και στριμμμένο το μουστάκι...», (Πολύβιος Δημητρακόπουλος, «Κινηματογράφος 1908», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ.Α2, ό.π., σ. 188). Στην πραγματικότητα,

την παραβίαση των ορίων της κανονιστικής αρρενωπότητας και για την επικίνδυνη σύζευξη του ανδρισμού στις τροπικότητες της θηλυκότητας.

Απ' όσα έχουμε δει μέχρι τώρα, η μομφή της θηλυπρέπειας είναι ένας σταθερά κοινός τόπος που συνενώνει όσους αντιδρούν στις επαυξημένες και σύνθετες ανδρικές καλλωπιστικές ενασχολήσεις που βρίσκονται σε τέτοια εγγύτητα με αυτές των γυναικών. Ιδιαίτερα φαίνεται να ενοχλούν οι βαριές και έντονες αρωματικές οσμές που μάλλον θεωρούνταν απρεπείς για το αντρικό φύλο.⁶⁷² Όσο δε πιο επεξεργασμένες, επιδεικτικές και ακριβές γίνονται οι αντρικές καλλωπιστικές πρακτικές, τόσο βαθύτερο γίνεται το χάσμα που χωρίζει την παραδοσιακή, συντηρητική και λαϊκή εκδοχή της αρρενωπής ομορφιάς από την πιο μοντέρνα και δυτικότερη, αλλά και τόσο πιο έντονα φαίνεται να εμπλέκεται ο 'εκσυγχρονισμένος' αυτός ανδρισμός στη θηλυπρεπή τάξη σημασιών και νοημάτων που σφράγιζαν τις ιδιόμορφες σωματικές έξεις του δανδή.

Αν οι «γυναικώδεις τρόποι», οι «απαλότητες» στη φωνή και η «μαλθακότητα» στις συμπεριφορές κάποιου άνδρα,⁶⁷³ μπορούσαν, σχεδόν το ίδιο εύκολα με τις αρωματικές 'υπερβολές', να εντοπιστούν απ' όλους και να καταχωρηθούν στη συλλογική συνείδηση ως σαφείς εκδηλώσεις μιας θηλυπρεπούς απόκλισης, δε φαίνεται να συνέβαινε το ίδιο και με τις 'καθαρά' σωματικές του εμφανίσεις, τις ενδυματολογικές επιλογές ή τις λοιπές φανερές καλλωπιστικές του περιποιήσεις· η πάλαι ποτέ χαώδης απόσταση που χώριζε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα την σκηνοθετημένη ευθραυστότητα του ανδρικού σώματος και τον επιτηδευμένο 'εστετισμό' του δανδή από την ανδροπρεπή κομψότητα του σφριγηλού και κατά βάση νεανικού σωματικού περιβλήματος ενός 'τζέντλεμαν', φάνταζε επικίνδυνα σμικρυνόμενη. Ιδιαίτερα μάλιστα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κάθε απόπειρα εισαγωγής νεόκοπων μορφών καλλωπιστικής εκζήτησης στο αστικό γούστο θόλωνε ακόμη περισσότερο τις απροσπέλαστες στο παρελθόν διαχωριστικές γραμμές.

διακωμωδώντας ο επιθεωρησιογράφος τη χρήση αρωμάτων από μέρους τους και την περίτεχνη περιποίηση του μουστακιού τους, στοχεύει στην υπόσκαψη του ανδρικού χαρακτήρα τους – συμπέρασμα που ενισχύεται και από το εισαγωγικό σημείωμα του έργου, όπου επισημαίνεται η απόπειρα της επιθεωρησιακής σάτιρας να τους παρουσιάσει ως θηλυπρεπείς, τις δε γυναίκες τους ως ανδροπρεπείς, (στο ίδιο, σ. 183-4).

⁶⁷² Στη Γαλλία των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, βαριά αρώματα έφεραν οι ομοφυλόφιλοι και οι παιδεραστές, ενώ στην περίοδο της Ιουλιανής μοναρχίας, όταν και εξαφανίζονται τα αρώματα, μόνο οι δανδήδες και οι ομοφυλόφιλοι τολμούσαν να τα φορέσουν, (Alain Corbin, *The foul and the fragrant*, ό.π., σ. 147 και σ. 182).

⁶⁷³ Ιωάννη Κονδυλάκη, «Οι άθλιοι των Αθηνών», ό.π., σ. 258.

Στο λογοτεχνικό αρχέτυπο μιας ‘ανδρογυνικής’ σεξουαλικής ταυτότητας, που σκιαγραφεί ο Ξενόπουλος στο πρόσωπο του Λέανδρου στα 1912⁶⁷⁴, αποκαλύπτεται με τον πιο εμφατικό ίσως τρόπο αυτή η σύγχυση των ορίων και η ρευστότητα που χαρακτήριζε τη θεμελιώδη για τα (καλλωπιστικά) ήθη του κανονιστικού ανδρισμού έννοια της κομψότητας. Ο εικοσάχρονος θεατρικός ήρωας, ο οποίος παρουσιάζεται, σύμφωνα με τις θεατρικές οδηγίες του ίδιου του συγγραφέα, σαν «κομψά ντυμένος», αρωματισμένος με «βαριές μυρωδιές»⁶⁷⁵ και με μεγάλη επιτήδευση στον καλλωπισμό του προσώπου και του σώματός του,⁶⁷⁶ προκαλεί μια μικρή διχογνωμία ανάμεσα στην αδελφή του και τον εραστή της, όσον αφορά την εντύπωση που δημιουργεί η εμφάνιση του: ο μεν Σπύρος εκφράζει, έστω και με ελαφρώς ειρωνική διάθεση, το θαυμασμό του για τον άμεμπτο τρόπο που ντύνεται,⁶⁷⁷ η δε αδελφή του Ουρανία τις έντονες επιφυλάξεις της για τη θηλυπρέπεια της ίδιας ενδυμασίας.⁶⁷⁸ Αν λοιπόν αυτοί οι δύο ‘μοντέρνοι’ άνθρωποι αξιολογούν με τόσο διαφορετικό τρόπο την ίδια σωματική παράσταση και σημειώνουν διαμετρικά αντίθετα πρόσημα στο έμφυλο περιεχόμενο της κομψότητας, έπεται πως η οπτική τουλάχιστον εγγύτητα των δύο άκρως διακριτών στο παρελθόν ανδρικών τύπων που σημάδεψαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα βιώματα, τη νοοτροπία και τα καλλωπιστικά ήθη της αστικής τάξης του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, δηλαδή αυτών του ‘θηλυπρεπή’ δανδή και του ‘αρρενωπού’ gentleman, είχε μάλλον φτάσει στο μη περαιτέρω. Η άβολη κατάσταση που δημιουργεί αυτή η διαπέραση των ορίων του ‘κανονικού’ – ετεροσεξουαλικού από το ‘παρεκκλίνον’ – ομοσεξουαλικό φαίνεται να θέτει στους άνδρες της εποχής σοβαρά προβλήματα ως προς τη διαχείριση της ‘πρέπουσας’ ανδρικής τους ταυτότητας, γεγονός που θα αποτυπωθεί με ενάργεια στη διαπάλη των ηγεμονικών ανδρισμών αυτής της περιόδου, όπως θα αναλυθεί στο σχετικό υποκεφάλαιό μας.

Το πού θα έμπαιναν βέβαια τα όρια που θα διαχώριζαν κάθετα, όπως ήθελαν τουλάχιστο να πιστεύουν, τον κόσμο του θηλυκού από αυτόν του αρσενικού καλλωπισμού, ήταν σε τελική ανάλυση το θέμα του διακυβεύματος από τη δράση ενός μάλλον πολύπλοκου συνδυασμού παραγόντων, όπως της δυναμικής των έμφυλων σχέσεων, της πίεσης των δυνάμεων της αγοράς, των υφιστάμενων καταναλωτικών

---

⁶⁷⁴ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πολυγαμία», στο *Θέατρο. Πολυγαμία. Ο Πειρασμός. Το Ζευγάρι*, τ. 3, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1991, σ. 11- 97).

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 55.

⁶⁷⁶ «Λέανδρος, με ξυρισμένο μουστάκι, με θηλυπρεπή κομψότητα, με μεγάλο άνθος στη μπουτουνιέρα...», (στο ίδιο, σ. 81).

⁶⁷⁷ «Πολύ τζέντλεμαν!...Και τι κομψά που ντύνεται!... Αρτιστίκ!...», (στο ίδιο, σ. 55).

⁶⁷⁸ «Ντύνεται σα γυναίκα. Βάζει και κάτι βαριές μυρωδιές...Δεν μαρέσει». (στο ίδιο).

πρακτικών ανδρών και γυναικών, αλλά και των μετακινούμενων νοημάτων που εκλαμβάνει η έννοια του δημόσιου χώρου στην πορεία του χρόνου. Είναι περιττό δε να υπομνηστεί πως τα όρια αυτά είναι συνεχώς διαπραγματεύσιμα και, συνεπώς, παραβιάσιμα από τα έμφυλα υποκείμενα, τα οποία, ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς που έχουν μπροστά τους, την ταξική τους θέση και το πολιτισμικό υπόβαθρο που νοηματοδοτεί τις εμπειρίες τους, τα κατανοούν και με διαφορετικό τρόπο.

Τι είναι όμως αυτό που δημιουργεί ή που επιτρέπει αυτή την φαινομενικά παράδοξη 'διάχυση' των δύο τύπων ανδρισμού σε ένα κοινό σε γενικές γραμμές ενδυματολογικό πρότυπο, αυτή τη σύγχυση πάνω στο τι θεωρείται θηλυπρεπές ή αμιγώς αρρενωπό, αυτή την αμφισημία του καλλωπιστικού σημαίνοντος που ξεγελά το βλέμμα και εξαπατά μεθοδικά την κρίση των κοινωνικών υποκειμένων της εποχής; Ποιο είναι άραγε εκείνο το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσονται ή ευνοούνται αυτές οι τάσεις; Όλα δείχνουν πως οι νέες μορφές ανδρικής σωματοποίησης, και ιδιαίτερα η καλλωπιστική διαχείριση του ανδρικού σώματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, προσλαμβάνουν μια ξεκάθαρα επιδεικτική διάσταση και εμφορούνται τόσο από τις διαθέσεις μιας μάλλον επιφυλακτικής υιοθέτησης ενός θεατρικού ύφους, όσο και από τις ανοιχτά ναρκισσιστικές προδιαθέσεις του ατόμου.⁶⁷⁹ Πόζες, 'χειρονομίες', συμπεριφορές που προσκολλόνταν άλλοτε στη μορφή του δανδή, απορροφώνται τώρα από τον τζέντλεμαν και ενσωματώνονται στις νέες «στρατηγικές έκθεσης» του θεαματικού-«σκηνοθετημένου» σώματος του.⁶⁸⁰ Η επιδίωξη της επίτευξης μιας στυλιστικής αρτιότητας στο σύνολο της ανδρικής εμφάνισης και η αναζήτηση μικρών εξεζητημένων ενδυματολογικών λεπτομερειών φαίνεται να αποτελούν μια κοινοτοπία για τις σωματικές παραστάσεις των νεαρών αστών στους ιδιωτικούς και στους δημόσιους χώρους κοινωνικής συνεύρεσης της εποχής.⁶⁸¹

---

⁶⁷⁹ James Eli Adams, "Gentleman, Dandy, Priest: manliness, and social authority in Pater's aestheticism", *ELH*, 59/2 (1992), σ. 441- 442. Ο συγγραφέας θεωρεί φαινόμενο της βικτοριανής μεσαίας τάξης της Αγγλίας τη σύμμιξη των δύο αντρικών τύπων που αναλύσαμε και την ορίζει ως απόπειρα επανεγγραφής των κανόνων του ανδρισμού στο ήθος του 'αισθητικισμού', το οποίο χαρακτήριζε την καθημερινή ζωή και τη νοοτροπία των ανδρών της βικτοριανής εποχής, (στο *ίδιο*, σ. 442).

⁶⁸⁰ Το γεγονός της θεατρικής αυτο-παρουσίασης του τζέντλεμαν, που αποτελεί συστατικό θεμέλιο του βικτοριανού ιδεώδους της ευγένειας, οδηγεί τον J. E. Adams να διατυπώσει ως εξής τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο ανδρικές φιγούρες: «Ο φιλόδοξος τζέντλεμαν επισκιάζει έτσι τον δανδή, ο οποίος κατέχει ένα κοινωνικό χώρο, που ο βικτοριανός λόγος (discourse) επιφύλασσε για τη θηλυκότητα», (στο *ίδιο*).

⁶⁸¹ Για τον κοινωνιολόγο του σώματος, Μπ. Τέρνερ, «ο μοντέρνος εαυτός είναι ένας αναπαριστατικός (representational) εαυτός». Όπως υποστηρίζει, για να αισθάνεται κάποιος-α καλά, θα πρέπει να έχει 'καλή' όψη, δηλαδή να φαίνεται στους άλλους 'καλά', (Bryan S. Turner, "More on 'the government of the body': a reply to Naomi Aronson", *The British Journal of Sociology* 36/2 (1985), σ. 151).

Αν όμως ο υποτίθεται πέραν πάσης αμφιβολίας αρρενωπός χαρακτήρας της κομψότητας του τζέντλεμαν γλιστράει συνεχώς πάνω στο ύποπτο για ερμαφροδιτισμό σώμα της ‘εστετίστικης’ ανδρικής ευθραυστότητας του δανδή στην κοινωνική πραγματικότητα του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου}, αυτό θα σήμαινε λογικά πως και η ίδια η έννοια της κομψότητας δεν θα πρέπει να ήταν απαλλαγμένη από τις ίδιες ή παρεμφερείς εντάσεις, αμφισημίες και δισταγμούς για τις ‘ορθά’ κατανεμημένες σε έμφυλο επίπεδο σημασίες της. Κάτι τέτοιο ωστόσο, είναι αρκετά δύσκολο να υποστηριχτεί με κάποια βεβαιότητα. Παρ’ όλα αυτά, με τη συνδρομή των λεξικών μιας πιο πρώιμης εποχής από αυτήν που μας ενδιαφέρει, δηλαδή των μέσων περίπου του 19^{ου} αιώνα, διαφαίνεται πως η κομψότητα, το ‘ενσώματο’ ιδεώδες του ανδρισμού και το περιπαθές είδωλο της δημόσιας παράστασης των αστών στο γύρισμα του ίδιου αιώνα, φέρει από παλιά κάποιες ‘περίεργες’ αρνητικές σημασίες, οι οποίες σκιάζουν την εν γένει θετική αποδοχή της έννοιας και την περίπου δεδομένη κοινωνική κατάφαση που φαίνεται να συναντά η εικόνα του κομψού άνδρα. Για παράδειγμα, στο λεξικό του Schmidt του 1851, σαν κομψός χαρακτηρίζεται βέβαια ο «καλλωπισμένος, χαρίεις, νόστιμος, πνευματώδης», αλλά και ο «πανούργος, τεχνικός, επιτετηδευμένος», ενώ στο λήμμα «κομψότητα» παρατίθεται: «ο χαρακτήρ του κομψού, χάρις, νοστιμάδα, πανουργία»⁶⁸². Λίγο νωρίτερα, στα 1839, ο Σκαρλάτος Βυζάντιος είναι μεθοδικότερος και σαφέστερος, αφού συγκεντρώνει σε μία ξεχωριστή στήλη τις αρνητικές σημασιολογικές εκδοχές του «κομψού»: έτσι, οι προσδιορισμοί «πανούργος, απατηλός, επιτετηδευμένος» παρουσιάζονται ως οι «(επί κακού)» διασαφηνίσεις της ίδιας έννοιας.⁶⁸³

Εάν με σιγουριά μπορούμε να διακριβώσουμε πίσω από τις σημασίες του «επιτετηδευμένου» και του «απατηλού» το καχύποπτο βλέμμα του ανδρισμού που έτεινε να τις ταυτίζει χωρίς δισταγμό με τη θηλυκότητα, ποιο άραγε στοιχείο του φαντασιακού της εποχής ανασκάπτει η λεξικογραφική καταδήλωση μιας ενδεχομένως κακής πρόθεσης εκ μέρους του καλλωπισμένου άνδρα ή η υπονόηση ενός μάλλον αόριστου φόβου, μήπως η κομψή περιβολή του συγκαλύπτει - και ταυτόχρονα αποκαλύπτει - την

---

⁶⁸² *Επίτομον Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης, κατά το στερεότυπον του Γερμανού Ι. Α. Ε. Σμιδτίου*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1851, σ. 712.

⁶⁸³ Σκαρλάτου Βυζάντιου, *Λεξικόν επίτομον της Ελληνικής γλώσσης*, Εκ του τυπογραφείου του αυτού Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1839, σ. 697. Σε αρκετά μεταγενέστερη έκδοση του ίδιου λεξικού, οι σημασίες αυτές παραμένουν στο ακέραιο, (*Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης/ συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς νομισματολογικοίς κτλ. κατά το εν Ελλάδι νενομοθετημένον μετρικόν σύστημα των εν τοις ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίως ονομάτων*, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1895, σ. 740).

πανουργία των διαθέσεων του; Με την επικράτηση ακόμη ενός αρκετά πλούσιου και πολύπλευρου ανδρικού αστικού καλλωπισμού, όσο ακόμη διαρκεί ο 19^{ος} αιώνας, ατόνησαν αυτές οι ηθικά επίμεμπτες σημασιολογικές αποχρώσεις ή μήπως έγιναν εντονότερες από ποτέ; Δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε οριστικές απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, πιστεύουμε πως το τεκμηριωτικό υλικό που συγκεντρώσαμε είναι επαρκές για να φέρει στο φως τα ίχνη μιας εν μέρει τραυματικής και ενίοτε απωθημένης σχέσης ανάμεσα στον ανδρισμό, στα αστικά καλλωπιστικά πρότυπα και στο ιδεώδες της κομψότητας.

Οι μουστακοφόροι, οι γενειοφόροι και ο «ολοξύριστος ανήρ»

Μια πρόχειρη περιδιάβαση μας σε οπτικό υλικό της περιόδου, δηλαδή σε φωτογραφίες που είχαμε στη διάθεση μας, δείχνει πως η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών ήσαν μουστακοφόροι ή, σε αρκετά πιο περιορισμένο αριθμό, γενειοφόροι.⁶⁸⁴ Τα μουστάκια ήταν διαφόρων ειδών: άλλοτε λεπτά, μακριά και με σχήμα άγκιστρου, άλλοτε πυκνά, μαύρα και όχι ιδιαίτερα μεγάλα, άλλοτε λεπτά, περιποιημένα και κοντά. Τα γένια φαίνεται να χαρακτηρίζουν κάποιους αστούς και διανοούμενους της εποχής. Ελάχιστοι εμφανίζονται με απολύτως ξυρισμένο το πρόσωπο τους. Στο μεσοπόλεμο είναι εμφανής μια τάση εγκατάλειψης της συνήθειας να έχουν οι άνδρες μουστάκι ή γένια - και ιδιαίτερα αυτό παρατηρείται στους νεότερους ηλικιακά. Όσο μας επιτρέπεται να προχωρήσουμε σε κάποια συμπεράσματα με βάση αυτές τις λειψές μαρτυρίες και με δεδομένη την ανυπαρξία μιας σχετικής για αυτά τα ζητήματα βιβλιογραφίας, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε πως η θέση του μουστακιού και των γενιών στον ανδρικό πληθυσμό και η συνακόλουθη αξία που τους αποδίδεται, δε φαίνεται να κλονίζονται σοβαρά μέχρι και τη δεκαετία του '20.⁶⁸⁵ Αν αυτό ισχύει, το κυρίαρχο φυσιολογικό πρότυπο για το αντρικό πρόσωπο παραμένει αξιοσημείωτα σταθερό. Οι αλλαγές που παρατηρούνται στη Δύση προς τα τέλη του 19^{ου} και έχουν να κάνουν με την σταδιακή

---

⁶⁸⁴ Για παράδειγμα σε μία φωτογραφία του Δ.Σ. της «Αδελφότητας Κουρέων Καταστηματαρχών Αθηνών» στα 1911, εμφανίζονται να έχουν μουστάκι τα επτά από τα οχτώ μέλη του, με τον τελευταίο ωστόσο να έχει μούσι. Η κυριότερη πάντως πηγή πληροφοριών μας αποτέλεσε το άφθονο οπτικό υλικό που μας προσφέρει το πολύτομο έργο «Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα», (τ. Α1, Α2, Β1 και Β2).

⁶⁸⁵ Σε ένα άτυπο 'δημοψήφισμα' για το μουστάκι, που επιχείρησε ο χρονογράφος του *Ελ. Βήματος* «Λέων» στα 1922, «οι πλείστοι - τα περίφημα εννέα δέκατα του λαού - κηρύσσονται με φανατισμόν υπέρ του αρειμανίου μύστακος», αγνοώντας τα «υπέρ ευπρεπείας ή καθαριότητας» επιχειρήματα των αντιπάλων του, («Καθημερινή Ζωή. Αρειμάνιος», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28.3.1922).

κυριαρχία του πλήρως ξυρισμένου αντρικού προσώπου,⁶⁸⁶ έρχονται με αρκετή καθυστέρηση στη χώρα μας, παρά το γεγονός βέβαια, πως είχε ήδη διαμορφωθεί κατά την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα μια μειοψηφική τάση που εκδηλώθηκε «υπέρ του ολοξύριστου προσώπου».⁶⁸⁷

Στην Αγγλία, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, αυτή η μεταβολή στο αντρικό πρότυπο οφειλόταν στις αλλαγμένες αντιλήψεις για το αντρικό σώμα και την ιδεώδη αρρενωπότητα, στις ανατροπές στον τρόπο ζωής των ανδρών με την «απόδραση από την οικογένεια» για τους πατέρες και τους γιους και τη μετατόπιση της αντρικής κοινωνικότητας από τα πλαίσια της οικογένειας στους χώρους κοινωνικής συνεύρεσης με τους ομόφυλους τους.⁶⁸⁸ Η αντρική ανωτερότητα δεν χρειαζόταν πια να βασιστεί - και κατ' αυτό τον τρόπο να νομιμοποιηθεί - στην εκ της φύσεως προερχόμενη έντονη τριχοφυία στο πρόσωπο και στο σώμα, αλλά στην κατοχή και καλλιέργεια ενός σώματος δυνατού, αθλητικού και νεανικού.⁶⁸⁹

Δυστυχώς, απ' όσο είμαστε σε θέση να ξέρουμε, απουσιάζουν για τη χώρα μας ανάλογες μελέτες που αναφέρονται στη συγκρότηση της αντρικής ταυτότητας για την εποχή που μας ενδιαφέρει, δυσκολεύοντας πολύ το έργο της κατανόησης των μορφών σωματικής διαχείρισης της. Υπάρχουν πάντως ενδείξεις από μια αρκετά παλιότερη του μεσοπολέμου φάση, πως οι νέοι «κομψευόμενοι» που ακολουθούν πιστά το 'συρμό' δεν

---

⁶⁸⁶ «Ο μούσταξ, όστις τώρα θυσιάζεται παρ' όλων των κοινωνικών τάξεων...». Το «τόρα» τοποθετείται στο μεσοπόλεμο, (*Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 174). Ο Δ. Μερεμέτης ωστόσο θεωρεί πως μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν απαραίτητο το μουστάκι στους Αθηναίους και πως μετά τον Α' πόλεμο εμφανίζονται 'αντιμουστακικοί' που απαρνούνται το σύμβολο του ανδρισμού γιατί το θεωρούν εστία μικροβίων στην είσοδο του στόματος, (Δημήτρης Μερεμέτης, «Το παλιό λεβέντικο Αθηναϊκό μουστάκι», *Τα Αθηναϊκά* 53 (1972), σ. 29-31).

⁶⁸⁷ Ζ. Παπαντωνίου, «Από ημέρας εις ημέραν. Τριχογράφημα», εφ. *Εμπρός*, 11.8.1911. Η σκιαγράφηση μάλιστα της ταυτότητας του «ολοξύριστου» άνδρα από τον χρονογράφο, μας βοηθά να αποκρυπτογραφήσουμε και το κοινωνικό του προφίλ: τον χαρακτηρίζει λοιπόν ως «κοσμοπολίτη», «πρακτικό», «υγιή» και «ευχάριστο», που όμως «έχασε τον τύπον του και την εθνικότητα του» με το ξύρισμα του μουστακιού του. Δεν θα δυσκολευτούμε, πιστεύουμε, να αποδώσουμε αυτά τα χαρακτηριστικά σε νεαρά πρόσωπα που ανήκουν στο μορφωμένο, δυτικοθρεμμένο και 'κοσμοπολίτικο' κομμάτι της αστικής τάξης, το οποίο εμφορείται από τις υγιεινιστικές ιδέες και τις αντίστοιχες νοοτροπίες της Δύσης, στρέφοντας ταυτόχρονα την πλάτη του στα επικρατούντα στην πατρίδα του 'παρωχημένα' ήθη. Το ότι κάτι άρχισε να αλλάζει στη στάση των ανδρών απέναντι στο μουστάκι κατά τη δεκαετία του 10, μας βάζει σε υποψίες και το γεγονός της σύστασης του Υπουργείου Στρατιωτικών στα 1916 προς τους αξιωματικούς και οπλίτες να διατηρούν το μουστάκι τους για να έχουν «ανδρικωτέραν παράστασιν», (Η Αθηναϊκή επιθεώρηση, τ. Α3, ό.π., σ. 424).

⁶⁸⁸ Ο J. Tosh που εξερευνά τη σχέση ανάμεσα στους ανδρισμούς και το Νέο Ιμπεριαλισμό της Βρετανικής αυτοκρατορίας των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, διατείνεται πως η στρατιωτική ή διοικητική αποστολή στις αποικίες της αυτοκρατορίας είχε εγγραφεί στο ανδρικό φαντασιακό ως μια περιπέτεια, μια απόδραση από τα δεσμά του γάμου και από τις κοινωνικά αποδεκτές αντιλήψεις για την πρέπουσα ερωτική ζωή των ανδρών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπτύχθηκε στους νεαρούς Βρετανούς μια κουλτούρα εξύμνησης της συντροφικότητας και των σεξουαλικών παρεκτροπών, με την ταυτόχρονη απόρριψη της οικιακής ζωής και των συμβάσεων της, (John Tosh, *Manliness and masculinities in nineteenth century Britain*, Pearson Education Limited, 2005, σ. 199-200).

⁶⁸⁹ Christopher Oldstone-Moore, "The beard movement in Victorian Britain", ό.π., σ. 29-30.

έχουν την ίδια επιθυμία με τους μεγαλύτερους σε ηλικία άνδρες να συντηρήσουν μουστάκι ή, πολύ περισσότερο, γένια: στον «Νικόλαο Σιγαλό» που γράφεται το 1890, σε κανένα σημείο του έργου δεν μνημονεύονται οι νεαροί πρωταγωνιστές του (Τάκης Γαβριήλ, Γιάγκος Αντωνόπουλος, Λυκίδης), ούτε και η «στρατιά» των φοιτητών της Νομικής) ως «μυστακοφόροι», αν και ο συγγραφέας σχεδιάζει με σχολαστική ακρίβεια τον καλλωπισμό τους, την ενδυμασία τους και το πρόσωπο τους. Όλα αυτά βέβαια φαίνεται να αλλάζουν προχωρώντας προς το τέλος του αιώνα, όταν και οι φοιτητές θα μετατραπούν στους σημαντικότερους κοινωνικούς επιτελεστές των «μυστακοφόρων ανδρισμών», όπως θα αναλυθεί στο επόμενο υποκεφάλαιό μας.

Ξαναγυρνώντας και πάλι στο θεατρικό Λέανδρο της δικής του «Πολυγαμίας», βλέπουμε την αδελφή του Ουρανία, που, όπως αναφέραμε, δεν διατηρεί και την καλύτερη άποψη για αυτόν, να σχολιάζει ως εξής τις συνήθειες του: «Ξυρίζει το μουστάκι του και φαίνεται μικρός»⁶⁹⁰. Παρακάτω μάλιστα προχωρά σε μια άκρως ενδιαφέρουσα ανατομία των ανδρικών καλλωπιστικών επιλογών και μιας ανάλογης νοοτροπίας που χαρακτηρίζει το αντρικό φύλο στην εποχή της: «Μπα, τώρα όλοι νέοι είναι. Αν δεν ξυρίζουν το μουστάκι τους, θα το βάφουν...».⁶⁹¹ Το στοιχείο της υπερβολής που αναγκαστικά ενέχεται σε μια τέτοια αφοριστική διατύπωση με βλέψεις υπαγωγής όλου του ανδρικού φύλου σε μία ενιαία κατηγορία, δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια αβασάνιστη απόρριψη της. Ο Ξενόπουλος είναι βαθύς παρατηρητής της καθημερινής ζωής και των αστικών κοινωνικών ηθών, αλλά και καλός γνώστης του ανδρικού και γυναικείου καλλωπισμού και του κόσμου της μόδας. Ανήκει μάλιστα στην ολιγάριθμη κατηγορία εκείνων που μπορούν και θέλουν να βλέπουν αυτά τα ζητήματα και δεν διστάζουν να τα εκθέσουν στα έργα τους. Όταν πρόκειται μάλιστα για τον ανδρικό καλλωπισμό και τις σχετικές με το φύλο τους μόδες, πιστεύουμε πως οφείλουμε να δείξουμε προσοχή στα λεγόμενα του. Κατά τη γνώμη μας, όσα λέγονται, μαζί με όσα υπονοούνται από τη νεαρή πρωταγωνίστρια του θεατρικού του έργου, μας φέρνουν κατευθείαν στην καρδιά των προβλημάτων της συγκρότησης του κανονιστικού ανδρισμού και των ειδικών τρόπων που ο καλλωπισμός και η μόδα τον περιβάλλουν, επηρεάζουν τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται, τον εξεικονίζουν και, κάποιες φορές, τον υπονομεύουν.

---

⁶⁹⁰ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πολυγαμία», *ό.π.*, σ. 55.

⁶⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 85.

Με τα μέχρι τώρα δεδομένα της έρευνας μας, δεν έχουμε δυστυχώς καμία άλλη μαρτυρία, πλην αυτής του Ξενόπουλου, που να επιβεβαιώνει ή να αναιρεί την υπόθεση μιας μικρής ή μεγάλης κατηγορίας του αντρικού πληθυσμού της πρωτεύουσας, που, είτε παρατείνει τεχνητά τη χρονική φάση της ανωριμότητας και της μη ενηλικίωσης χωρίς να διστάζει να απαρνηθεί το χαρακτηριστικό έμβλημα του ανδρισμού, το μουστάκι, είτε, όντες ενήλικοι, επιχειρούν να εμφανιστούν μικρότεροι από ό,τι είναι στην πραγματικότητα, με το να το βάζουν.⁶⁹² Παρατηρούμε βέβαια πως αυτή η ‘μόδα’ για την οποία μιλάει η Ουρανία, αφορά τόσο τους πιο νέους άντρες, τους πιο δεκτικούς σε θέματα καλλωπιστικής παρέμβασης στο σώμα τους, όσο και τους μεσήλικες ή τους ακόμη μεγαλύτερους στην ηλικία.

Μας φαίνεται πως, αν μείνουμε μόνο στη μορφή που παίρνει η συγκεκριμένη μόδα, παραλείποντας να εξετάσουμε τα κίνητρα των υποκειμένων που τους ωθούν να παρουσιάζουν τους σωματικούς εαυτούς τους υπό ένα μανδύα παρατεταμένης ή ψευδαισθητικής νεότητας, δεν θα καταφέρουμε να εξηγήσουμε τις αιτίες και το περιεχόμενο της. Και αυτό γιατί θα πρέπει να ήταν πολύ ισχυροί οι κοινωνικοί και ψυχολογικοί παράγοντες που επέτρεψαν να δημιουργηθεί ένα τόσο ευνοϊκό περιβάλλον για την υιοθέτηση από μέρους τους στάσεων, συμπεριφορών και πρακτικών, που μια λίγο πιο συντηρητική οπτική του παρελθόντος θα έτεινε χωρίς δεύτερη σκέψη να τις ταυτίσει με τις γυναίκες και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του φύλου τους. Αναφερόμαστε βέβαια στην καταφυγή στην εξαπάτηση και στην ψευδή εντύπωση που δημιουργεί η χρήση του τεχνάσματος- πράγμα που τόσο συχνά ξεσήκωνε τις οργισμένες ή ειρωνικές αντιδράσεις, αλλά και υποδαύλιζε τις φοβίες των απανταχού ηθικολόγων συνηγόρων της πατριαρχικής τάξης, κάθε φορά που διέκριναν και το ελάχιστο ίχνος εφαρμογής του στα εκ φύσεως αγγελικά, όπως διατεινόταν, γυναικεία πρόσωπα.

Πρόκειται για μια αξιοσημείωτη στον ανδρικό καλλωπισμό επικράτηση του ‘φαίνεσθαι’ ενάντια στο ‘είναι’,⁶⁹³ η οποία θρυμματίζει τις βεβαιότητες για την παντελή απουσία των ανδρών από το χώρο εκείνο όπου, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, ενεργοποιούνται ‘αθέμιτες’ προσωπικές επιθυμίες και ‘ύποπτες’ κοινωνικές βλέψεις για

---

⁶⁹² Ίσως θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κάποιες δομικές αναλογίες ανάμεσα στη νοοτροπία και στις ψυχολογικές προδιαθέσεις των νεαρών Βρετανών της αυτοκρατορίας, οι οποίοι βιώνουν εθελουσίως μια ιδιότυπη «εκδοχή του εργένη» από την εφηβεία τους μέχρι την ηλικία των τριάντα ετών της ζωής τους, (John Tosh, *Manliness and masculinities...*, ό.π., σ. 200), με το φαινόμενο που θίγει η Ουρανία, χωρίς πάντως να αγνοούμε το διαφορετικό κοινωνικοϊστορικό υπόβαθρο στο οποίο εκδηλώνεται το τελευταίο.

⁶⁹³ «...το φαίνεσθαι δεν είναι απλώς ένα βασικό μέλημα αλλά ουσιαστική υποχρέωση των νεωτερικών υποκειμένων», (Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή. Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, σ. 35).

το μετασχηματισμό του εαυτού σε μια κοινωνικά αποδεκτή εικόνα μέσω της κατάλληλης τροποποίησης των υπαρκτών σωματικών δεδομένων. Βλέπουμε λοιπόν πως όλα όσα σχετίστηκαν με τον κόσμο των γυναικών και ερμηνεύτηκαν ως ίδιες εκφάνσεις ενός θηλυκού εαυτού, δηλαδή η σεξουαλικοποίηση του σώματος, η μεταμορφωτική δράση στα σταθερά χαρακτηριστικά του προσώπου για την επαύξηση των θέλγητρων του με τη βοήθεια του τεχνήματος και η προσπάθεια χειρισμού των εντυπώσεων των άλλων,⁶⁹⁴ βρίσκονται σε ατόφια μορφή σ' αυτόν τον κύκλο των 'βαμμένων' ή ξυρισμένων ανδρών που μεταφράζουν τα νοήματα, τις διερωτήσεις, αλλά και τα αδιέξοδα του ανδρισμού στη γλώσσα της μόδας και των μοντέρνων αστικών (και αστυακών) ηθών.

Αν η σχεδόν ψυχαναγκαστική εμμονή της εποχής με τη νεανική εμφάνιση και ο φόβος της ηλικιακής παρακμής αποτελούν το απαραίτητο ψυχολογικό περίβλημα της ιδεολογίας που συνοδεύει τις καινοφανείς καλλωπιστικές πρακτικές των ανδρών, ένας βαθύτερος 'υλικός', καθόλου ευκαταφρόνητος, αλλά μάλλον αποσιωπημένος παράγοντας φαίνεται να είναι μία από τις κινητήριες δυνάμεις που διαμορφώνουν και συνάμα επεξηγούν τις όποιες 'υπερβολές' της καλλωπιστικής νοοτροπίας των νεανίσκων ή των νεαζόντων αστών και μικροαστών του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα: αυτός του θεσμού της προίκας. Μία κάπως αιγιματική με τον τρόπο που διατυπώνεται κοινωνιολογικής υφής παρατήρηση του Ζ. Παπαντωνίου σε ένα χρονογράφημα του στο *Σκριπ* για τους 'βαμμένους' άνδρες, μας προϋδεάζει για αυτή τη διάσταση των πραγμάτων: «Θα ήτο δε εντελώς περιττόν να παρατηρήσει κανείς ότι μυστηριώδεις νόμοι συνδέουν το εμπόριον της βαφής των τριχών με το εμπόριον της προικός, και ότι αι περισσότεραι εφευρέσεις βαφών γίνονται ιδιαιτέρως εις τας κοινωνίας αι οποίαι δίδουν προίκας. Ουδείς όμως θα είχε την διάθεσιν να βαφή εις την Καρδίτσαν και δεν ηξεύρω εις ποιον άλλο μέρος της Θεσσαλίας όπου υπάρχει το έθιμον να δίδη την προίκα ο γαμβρός»⁶⁹⁵.

Δεδομένου ότι ο αφορισμός του γνωστού χρονογράφου και λογοτέχνη παρουσιάζεται με τη μορφή μιας απολύτως τετριμμένης και κοινότοπης διαπίστωσης, δε συνοδεύεται βέβαια από καμία προσπάθεια τεκμηρίωσης ή περαιτέρω ανάλυσης. Κανένα ακόμη ανάλογο σκεπτικό για άντρες που αισθάνονται την ανάγκη να εμφανίζονται νεότεροι της πραγματικής τους ηλικίας στην προσπάθεια τους να

---

⁶⁹⁴ Ο Λασκαράτος θα εκφράσει ποιητικά την απορία του για μια 'βαμμένη' στο πρόσωπο γυναίκα: «Κι' αν ίσως του προσώπου της το χρώμα δεν είνε φυσικό, μα αγορασμένο;...[Και δε μπορεί νάνε] εκείνο το χειλάκι που σου αρέσει κόκκινο ως τη φωτιά από το φτειασίδι;», (Ανδρέας Λασκαράτος, «Γραφή Αποκριτική», Κωνσταντίνος Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1895*, σ. 130).

⁶⁹⁵ «Εντυπώσεις και σκέψεις. Τα άσπρα μαλλιά», εφ. *Σκριπ*, 17.11.1904, σ. 1, [η πλαγίαση δική μας].

επιτύχουν μια προνομιακότερη θέση στη σειρά εκκίνησης για το κυνήγι της πολυπόθητης προίκας, δε συναντάμε σε άλλα κείμενα της εποχής. Αποτελεί άραγε η σύνδεση της προίκας με το βάψιμο των μαλλιών και του μουστακιού ένα θέμα ταμπού για την εποχή; Μήπως είναι μια τόσο αυτονόητη αλήθεια που δεν αξίζει καν σχολιασμού ή απλώς θα πρέπει να ομολογήσουμε πως ο αρθρογράφος υπέπεσε σε μία εσφαλμένη κρίση; Αν ακολουθήσουμε πάντως τις θεωρητικές παραδοχές του M. Kimmel για το «αθέατο» ανδρικό φύλο, μπορούμε ίσως να έχουμε μια πληρέστερη ερμηνευτική βάση για τη σιωπή ή την απουσία των πηγών πάνω σ' αυτό το ζήτημα· έτσι, πολλές πτυχές της «ιστορίας των ανδρών» παραμένουν κρυμμένες από τους ίδιους, καθώς ο σύμφωνος με το κοινωνικό φύλο συσχετισμός της πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας τους παρέχει το «προνόμιο της αθεατότητας» της έμφυλης διάστασης των δραστηριοτήτων τους, με συνέπεια αυτές να παρουσιάζονται στη συνείδηση τους ως γενόσημες δραστηριότητες του ανθρώπινου είδους ή ως πρακτικές ενός πλήρως 'αφηρημένου' και χωρίς προσδιορισμούς ανθρώπινου όντος.⁶⁹⁶

Πιστεύουμε πως μελλοντικές εργασίες θα αποσαφηνίσουν καλύτερα τη σχέση του ανδρικού φύλου με τον θεσμό της προίκας. Υπάρχουν ωστόσο αμυδρές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός αφανούς, αλλά ελάχιστα 'μυστηριώδους' δεσμού που υφίσταται ανάμεσα στον εν γένει ανδρικό καλλωπισμό και τις γαμήλιες στρατηγικές που εξυφαίνονται από τους υποψήφιους γαμπρούς για την απόκτηση της προίκας. Ενδείξεις μάλιστα τέτοιες που να επιτρέπουν να αναδειχθούν εκείνες οι έμφυλες πτυχές των κοινωνικών σχέσεων που έχουν να κάνουν με την ασυνήθιστη για τις στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής υπόθεση της εξομοίωσης του 'στολισμού' μιας κατηγορίας ανδρών με τον αντίστοιχο των γυναικών, προς χάρη μάλιστα ενός κοινού σκοπού: ενός αποδοτικού με οικονομικά κριτήρια γάμου. Έτσι, στο θεατρικό έργο «Ο Μπαρμπαλινάρδος» του Κόκκου (1890), μπορούμε να διακρίνουμε ίχνη αυτής της νοοτροπίας και των αντίστοιχων ηθών μιας κοινωνικής ομάδας σχετικά νεαρής ηλικίας που καταναλώνει αλόγιστα στα καταστήματα νεωτερισμών τις πιο «σικ» ενδυματολογικές προτάσεις των Ευρωπαίων διαμορφωτών της αντρικής μόδας, υιοθετώντας τις τακτικές της πίστωσης και της τελικής αποπληρωμής των συνολικών οφειλών της από το 'απόθεμα' της υπάρχουσας ή της μελλοντικής προίκας.⁶⁹⁷

---

⁶⁹⁶ Michael S. Kimmel, "Invisible masculinity", *Society* 30/6 (1993), σ. 28-35 και ιδιαίτερα, σ. 29

⁶⁹⁷ «Κι όταν πάρης κάθε τι/ και παρά δεν έχεις,/ γράφτα λες εις το χαρτί/ κ' έξω πάλι τρέχεις. Κ' η μαντάμα η Μαρή/ πούναι όλη γλύκα,/ ε! μια μέρα τ' αφαιρεί απ' τη δόλια προίκα.», (Δημήτριος Κόκκος,

Ηγεμονικοί ανδρισμοί στην Ελλάδα της μελ-επόκ: οι «αρειμάνιοι μουστακοφόροι», οι ντιστιγκέδες, οι Φίφτυ-του και οι Ιόληπτοι

Όταν στα 1894 ο διακεκριμένος ηθοποιός Ταβουλάρης αποφάσισε να ξυρίσει το μουστάκι του για να αποδώσει με μεγαλύτερη πιστότητα το ρόλο του Μ. Κωνσταντίνου επί σκηνής, ξεσηκώθηκε μεγάλος σάλος στους θεατρικούς κύκλους της Αθήνας. Το παράδειγμα του δε το ακολούθησαν και άλλοι ηθοποιοί, με αποτέλεσμα να επικρατήσει ανάμεσα τους η σκανδαλώδης για τα ήθη της εποχής «μόδα των ξυρισμένων μουστακιών».⁶⁹⁸ Την επόμενη δεκαετία, ξέσπασε μία πιο σοβαρή και χρονικά παρατεταμένη διαμάχη σχετικά με τα μουστάκια στην οποία ενεπλάκησαν και ευδιάκριτες κοινωνικές ομάδες· η απαίτηση των πριγκηπικών και ‘αριστοκρατικών’ κύκλων της Αθήνας στα 1904 να ξυρίσουν οι επαγγελματίες μάγειρες τα μουστάκια τους για λόγους υγιεινής, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τους θιγόμενους, που αποκορυφώθηκαν στα 1907 με την πολιτικοποίηση του ζητήματος και τις «σαφέστατες αντιανακτορικές αιχμές» που εξαπολύθηκαν ενάντια στους πρωταίτιους αυτής της πρωτοβουλίας. Έτσι, εκατοντάδες προσβληθέντα μέλη του αλληλοβοηθητικού σωματείου των υπαλλήλων μαγειρειών και ξενοδοχείων αποφάσισαν να απαντήσουν στις ‘προκλήσεις’ των αντιπάλων τους και συγκεντρώθηκαν στην αίθουσα του Δημαρχείου για να συντονίσουν τις ενέργειες τους. Εκεί, ορκίστηκαν «να μην υποκύψουν στις απαιτήσεις της αριστοκρατίας» και για να διατηρήσουν το κοινό τους μέτωπο, απείλησαν να διαγράψουν από το σωματείο όσους ξυρίσουν το μουστάκι τους, θεωρώντας τους παράλληλα άξιους περιφρόνησης «ως μη έχοντες συναίσθησιν του ανδρισμού των».⁶⁹⁹

Τα δύο αυτά περιστατικά που εκτυλίχθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και την πρώτη του 20^{ου}, αποκαλύπτουν πως αυτήν την χρονική περίοδο και μέχρι περίπου το ξέσπασμα της μεγάλης ευρωπαϊκής σύρραξης, θα διεξαχτούν εντός της κοινότητας των Ελλήνων αντρών μερικές μικρής έντασης ή και σφοδρότερες κοινωνικές αντιπαραθέσεις που θα δοθούν πάνω στο έδαφος του ‘πολιτισμικού’ και του

«Ο Μπαρμπαλινάρδος ή το τέλος της Μαρούλας», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής (επιμ.), *Το Κομειδύλλιο και η εποχή του*, τ. 2, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη/ Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 153).

⁶⁹⁸ Μίκις Λάμπρος, «Λίγο απ’ όλα», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Αθηναϊκή Επιθεώρηση. Λίγο απ’ όλα. Κινηματογράφος 1908*, τ. Α2, ό.π., υποσημ. 1, σ. 125. Αξίζει να σημειωθεί πως το περιστατικό αυτό δε μνημονεύεται καθόλου στην προαναφερόμενη αυτοβιογραφία του Ταβουλάρη (Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, ό.π.).

⁶⁹⁹ Πολύβιος Δημητρακόπουλος, *Κινηματογράφος 1908*, *Αθηναϊκή Επιθεώρηση. Λίγο απ’ όλα. Κινηματογράφος 1908*, Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), τ. Α2, ό.π., υποσημ. 1, σ. 207-208.

‘συμβολικού’ και θα εμπλέξουν αξεδιάλυτα τους πρωταρχικούς κοινωνικούς καθορισμούς της τάξης και του φύλου των συμμετεχόντων. Αυτές οι διαμάχες, αν και φαινομενικά περιστράφηκαν γύρω από τα ζητήματα της διατήρησης ή του ξυρίσματος του μουστακιού στο ανδρικό πρόσωπο, αλλά και του βαψίματος και του καλλωπισμού του, αποτελούσαν ουσιαστικά τα πιο ορατά επεισόδια μιας βαθύτερης αντιπαλότητας αντιπαρατιθέμενων ανδρισμών για την διεκδίκηση της ηγεμονίας στο πεδίο ή την αμφισβήτηση και την ανατροπή αυτού.⁷⁰⁰ Στο βαθμό δε που παραπέμπουν σε αντιθετικά προτάγματα ως προς την ανδρική σωματικότητα, την υπόσταση της ανδρικής ομορφιάς και την πρόποσα δημόσια έκθεσή της, αντιστοιχούν άμεσα ή έμμεσα σε συγκρουόμενα πολιτισμικά πρότυπα της νεοελληνικής κοινωνίας, ενόσω ακόμη μετέχουν ‘διαλεκτικά’ στις ευρύτερες ιδεολογικές αποκρυσταλλώσεις των ταξικών φορέων τους, επηρεάζοντας τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

Η περίοδος που εξετάζουμε σημαδεύεται από μια σοβαρή κρίση της αντρικής ταυτότητάς σε πανευρωπαϊκή κλίμακα.⁷⁰¹ Στους γενικότερους φόβους για την παρακμή της λευκής φυλής, την υπογεννητικότητα και την διαφαινόμενη κατάπτωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού που αυξάνουν τις ανησυχίες των αστικών της τάξεων, έρχεται να προστεθεί μια διπλή απειλή για τους κανονιστικούς ανδρισμούς της περιόδου: από τη μία, όλες οι περιπλοκές του περίφημου «γυναικείου ζητήματος» με τις αναστατώσεις που προκαλούν οι τάσεις χειραφέτησης των γυναικών και οι ανατροπές στον τρόπο ζωής τους και, από την άλλη, η ‘επισημοποίηση’ της ύπαρξης ‘παρεκκλινόντων’ μορφών ανδρισμού. Όλα αυτά φαινόταν να κλονίζουν τις κατεστημένες έμφυλες διαιρέσεις, να θέτουν σε κίνδυνο το θεσμό της οικογένειας αλλά και τα ηθικά θεμέλια της κοινωνίας και να αμφισβητούν συστατικά γνωρίσματα της καθιερωμένης δόμησης της αντρικής

---

⁷⁰⁰ Η έννοια του «ηγεμονικού ανδρισμού» εισάγεται για πρώτη φορά από τον Connell, (R. W. Connell, *Which way is up? Essays on sex, class and culture*, George Allen & Unwin, Σίδνεϋ 1983). Σύμφωνα με τον J. Tosh, η έννοια της ηγεμονίας μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη συνύπαρξη των διαφορετικών ανδρισμών ως μια ιεραρχική σχέση με άνισα επίπεδα ισχύος μεταξύ τους. Ο ηγεμονικός ανδρισμός, μια αναγκαστικά ασταθής δομή επικυριαρχίας και ελέγχου, που ασκείται πάνω στις γυναίκες και πάνω σε ‘περιθωριακούς’ άνδρες, συντηρείται τόσο με την υλική και ‘συμβολική’ βία, όσο και με τη συναίνεση που αποσπάται από τις υποτελείς κοινωνικές ομάδες - αναπτύξεις που ευθυγραμμίζονται με τις γκραμισιανές αντιλήψεις για τα αίτια της επιτυχημένης διαίωσης της αστικής εξουσίας. Με την υιοθέτηση του αναλυτικού αυτού εργαλείου, που εκλεπτύνει και εξειδικεύει την έννοια της πατριαρχίας, ιστορικοποιώντας ταυτόχρονα ευκρινέστερα το σύνθετο πλέγμα των σχέσεων στο κοινωνικό πεδίο, επιχειρείται να εξηγηθεί το πώς διαμορφώνεται η πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων καθ’ εικόνα και καθ’ ομοίωση της κατηγορίας «άντρας» και πώς εκφράζεται αυτή η τάξη με ειδικούς κάθε φορά τύπους ανδρισμού, ιστορικά συγκεκριμένους, (John Tosh, “Hegemonic masculinity and the history of gender”, στο Stefan Dudink, Karen Hagemann, John Tosh (επιμ.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004, σ. 41-58).

⁷⁰¹ George Mosse, *The image of man. The creation of modern masculinity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1996, σ. 77-106.

ταυτότητας και των θεσμοθετημένων προνομίων των ανδρών.⁷⁰² Απέναντι σ' αυτές τις προκλήσεις, το ζητούμενο για τους άντρες της ανώτερης και της 'μεσαίας' τάξης ήταν να ενισχύσουν το ιδεώδες ενός αναγκαστικά ετεροφυλόφιλου ανδρισμού⁷⁰³ που φιλοδοξούσε να αναγνωριστεί ως ηγεμονικός απέναντι σε άλλους 'περιθωριακούς' ανδρισμούς. Για να γίνει εφικτό αυτό θα έπρεπε να αρθρωθεί μια επιτυχημένη στρατηγική σε σχέση με τις γυναίκες, που θα διατηρούσε ταυτόχρονα το πρόσθετο πλεονέκτημα του αποκλεισμού ή της (καθ)υπόταξης εκείνων των ανδρισμών που δε διαχώριζαν με τόση αυστηρότητα τη θέση τους από τους επιτελεστικούς προσδιορισμούς της θηλυκότητας.⁷⁰⁴ Με άλλα λόγια, φαινόταν αναγκαίο στους ίδιους να διατυπωθεί μια πειστική 'μυθοπλασία' για τη σύσταση και τη λειτουργία της πατριαρχικής εξουσίας ή μια αρκούντως συνεκτική ηθική αφήγηση για την ανωτερότητα των αρετών του ανδρικού φύλου και για τα ανδρικά ιδεώδη που (πρέπει να) κατευθύνουν την καθημερινή πρακτική τους δράση. Ιδεώδη και αρετές τέτοιες μάλιστα, όπως η αυτοκυριαρχία, η δύναμη της θέλησης, το σθένος και η αποφασιστικότητα ή ο ορθολογισμός, η αυτοπειθαρχία, η οικονομική ανεξαρτησία, η παρρησία, αλλά και η 'φροντισμένη' εμφάνιση, που θα επέτρεπαν να θεμελιωθεί πάνω τους τόσο η εξιδανικευμένη εικόνα που διατηρούσε για τον εαυτό της η αστική κοινωνία,⁷⁰⁵ όσο και μία ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα των μελών της ανδρικής κοινότητας.

Εν τέλει, όπως επισημαίνει ο Kimmell, οι ηθικές αφηγήσεις των ασκούντων την ηγεμονία ανδρισμών όφειλαν να νοηματοδοτούν τις διάσπαρτες, σύνθετες και συχνά αντιφατικές αντρικές εμπειρίες επίτευξης, απόδειξης και επίδειξης του αντρισμού και να τις παγιώνουν σε ένα κανονιστικό μοντέλο μέσω εκείνων των καθημερινών τελετουργικών επιτελέσεων και των συμβολικών αναπαραστάσεων του ανδρικού εαυτού, όπου θα επιβραβεύονταν το 'ορθό' και θα απορρίπτονταν το 'λανθασμένο'.⁷⁰⁶ Στόχος ήταν βέβαια να απαντηθούν επαρκώς οι φεμινιστικές 'παραναγνώσεις' των

---

⁷⁰² Στο ίδιο, σ. 78-79.

⁷⁰³ Η ομοφυλοφιλία 'κατασκευάζεται', σύμφωνα με τις φουκωικές αντιλήψεις, σαν 'παθολογική' με ιατρικούς όρους και αποκλίνουσα σεξουαλική ταυτότητα από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Για όλη την περίοδο που εξετάζουμε, η δαιμονοποιημένη εικόνα των ομοφυλόφιλων περιφέρεται ευρύτατα προς γνώση και συμμόρφωση ανδρών και γυναικών, αστυνομεύοντας τις ερωτικές τους συμπεριφορές και επιβάλλοντας σε όλους και όλες 'δια του αποκλεισμού και της απόρριψης' τον κανονιστικό, αποκλειστικά ετεροφυλόφιλο σεξουαλικό προσανατολισμό, (John Tot, "Hegemonic masculinity and the history of gender", *ό. π.*, σ. 46). Για τον Moses, ο μοντέρνος ανδρισμός θεμελιώνεται και συμβολίζει την αυστηρή διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα. Εξαιτίας αυτής της καταστατικής παραδοχής του, ο ίδιος θα εμφανιστεί ως ελάχιστα ανεκτικός με τις σεξουαλικές παρεκκλίσεις των ανδρών και των γυναικών, (George Mosse, *The image of man. The creation of modern masculinity*, *ό. π.*, σ. 91-92).

⁷⁰⁴ John Tosh, "Hegemonic masculinity and the history of gender", *ό. π.*, σ. 51.

⁷⁰⁵ George Mosse, *The image of man*, *ό. π.*, σ. 102

⁷⁰⁶ Michael S. Kimmel, «Invisible masculinity», *ό. π.*, σ. 30.

έμφυλων κωδικοποιήσεων. Η καθολική νομιμοποίηση ενός ηγεμονικού ανδρισμού θα κρίνονταν κατά πρώτο λόγο με μέτρο το πόσο επιτυχημένη και αποτελεσματική θα ήταν η κάλυψη που θα προσέφερε στις θεμελιώδεις παραδοχές που στήριζαν τις έμφυλες ανισότητες- έστω και μετά τις αναγκαίες προσαρμογές που θα έπρεπε να υποστούν οι ιδεολογικές επεξεργασίες του, σύμφωνα πάντα με τις απαιτήσεις του παρόντος. Η ηγεμονία εμπεδώνει την ετεροσεξουαλική συμπεριφορά για τους άνδρες και μετατρέπεται πιο βαρύνοντα σε σημασία ‘αντρικά’ χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας, όπως η φυσική δύναμη ή η τεχνική επιτηδειότητα, σε «κοινή αίσθηση του φύλου», εξωθώντας έτσι όλους τους άντρες να θέλουν να τα οικειοποιηθούν και να τα ενσωματώσουν στις πρακτικές τους.⁷⁰⁷

Σύμφωνα με τον Tosh, ο ηγεμονικός ανδρισμός συντηρεί και ενδυναμώνει την εξουσία της κυρίαρχης τάξης, μόνο στο βαθμό που είναι σε θέση να εξασφαλίσει τη συναίνεση των ανδρών των υποτελών τάξεων στους πιο θετικά αξιολογημένους από την ίδια ρυθμιστικούς κανόνες συμπεριφοράς στις καθημερινές δραστηριότητες της επιτέλεσης του φύλου τους. Η κατάκτηση δηλαδή της έμπρακτης συγκατάθεσης της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανδρών - ανεξάρτητα από τη θέση που αυτοί κατείχαν στην κοινωνική ιεραρχία - στις κρίσιμες για τη συγκρότηση της ανδρικής ταυτότητας επιτελεστικές διαδικασίες οι οποίες διενεργούνται από τους άνδρες αστούς, ενισχύει το κύρος και την κοινωνική απήχηση της αστικής τάξης.⁷⁰⁸ Μ’ αυτόν τον τρόπο, ο ηγεμονικός ανδρισμός επιβάλλεται και στις υποτελείς τάξεις, παρά το ότι αυτές έχουν αναπτύξει και κάποιους δικούς τους ιδιόμορφους κώδικες ανδρισμού. Η πολιτική μάλιστα συμπεριφορά αυτών των τάξεων φαίνεται πως συχνά διαπλέκεται έντονα μ’ αυτούς τους ιδιαίτερους τρόπους διαμόρφωσης των ανδρικών τους ταυτοτήτων. Εντούτοις, αρκετά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κυρίαρχης κανονιστικής αντίληψης για τον ιδεώδη ανδρισμό γίνονται κτήμα των κατώτερων τάξεων, είτε λόγω εξαναγκασμού, είτε για λόγους κοινωνικού γοήτρου και της επιθυμίας τους για συμμόρφωση με τα θεωρούμενα ως ανώτερα αξιολογικά πρότυπα αρρενωπότητας.⁷⁰⁹ Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί πως συχνά οι πρακτικές, ο λόγος, οι ρητορικοί τόποι, οι θεσμοί, οι ‘πολιτικές’ αξίες, οι ηθικοί κώδικες και τα εθνικά ιδεώδη που διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία της αστικής τάξης και αποτελούν τα δομικά υλικά της συνοχής της,

---

⁷⁰⁷ John Tosh, “Hegemonic masculinity and the history of gender”, *ό.π.*, σ. 47.

⁷⁰⁸ Στο *ίδιο*, σ. 48- 49.

⁷⁰⁹ Στο *ίδιο*, σ. 49.

χρωματίζονται συχνά έντονα από τις ‘ανδρικές’ ποιότητες και αρετές των εκάστοτε ηγεμονικών ανδρισμών.⁷¹⁰

Σε περιπτώσεις που ένας κοινωνικός σχηματισμός συνταράσσεται από τις συνέπειες μιας βαθιάς εθνικής κρίσης που συνοδεύεται από οξύτερες πολιτικές και κοινωνικές αντιθέσεις, ο αντίκτυπος αυτών στη μορφή, στις ποιότητες και στα ειδικά χαρακτηριστικά των ηγεμονικών ανδρισμών είναι μεγάλος, καθώς αλλάζουν ριζικά «οι κοινωνικά αποδεκτοί τρόποι του να ‘είναι κάποιος άνδρας’».⁷¹¹ Οι ανδρισμοί θα μεταβληθούν σε πιο πολεμοχαρείς, επιθετικοί και βίαιοι, προβάλλοντας εκείνα ακριβώς τα ανδρικά γνωρίσματά που η ίδια η συγκυρία φαινόταν να αναδεικνύει ως απολύτως απαραίτητα, αν όχι επείγοντα, για την άρση του εθνικού και κοινωνικού αδιεξόδου.

Η ελληνική μελ επόκ θα επιβεβαιώσει τις παραπάνω θεωρητικές εκτιμήσεις. Το εξωτερικό πλαίσιο των συνθηκών εμφάνισης και σκλήρυνσης των χαρακτηριστικών των πιο ‘αρειμάνιων’ εκδοχών του ανδρισμού θα το αναζητήσουμε στον σκοτεινό ορίζοντα των εθνικών απογοητεύσεων, των πολεμικών εξάρσεων και των έντονων πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διαιρέσεων της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, αλλά με αναγκαστικά συμπτυκνωμένη μορφή, η τραυματική πολεμική μας εμπλοκή με την Οθωμανική αυτοκρατορία, η ήττα του 1897 και οι συνέπειες της,⁷¹² σε συνδυασμό με την ταπεινωτική υπαγωγή μας σε καθεστώς διεθνούς οικονομικού ελέγχου,⁷¹³ αλλά και με τις μετέπειτα ρεβανσιστικές επιδιώξεις, τις αγωνιώδεις αναζητήσεις για την εθνική μας ταυτότητα,⁷¹⁴ τα ανοιχτά αλυτρωτικά ζητήματα και τις διεκδικήσεις εδαφών στη Βαλκάνια θα συσσωρεύσουν ένα εκρηκτικό δυναμικό που θα ευνοήσει τη μετατόπιση των ανδρικών φρονημάτων προς πιο ‘μαχητικές’ και αδιάλλακτες κατευθύνσεις. Επιπρόσθετα, οι σοβαρές κοινωνικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις της εποχής,⁷¹⁵ στενά συναρτημένες με το βαθύ πολιτισμικό χάσμα ανάμεσα στα νεωτερικά συστήματα ιδεών, τον εκδυτικισμό και τον εκσυγχρονισμό του κράτους και της κοινωνίας από τη

---

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ. 50-51.

⁷¹¹ Στο ίδιο, σ. 48.

⁷¹² Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, σ. 153-160. Για μια ευρύτερη κατανόηση των πολιτικών και ιδεολογικών όψεων του πολέμου του 1897 και των συνεπειών του, βλ. Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

⁷¹³ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, ό.π., σ. 37-38 και σ. 50.

⁷¹⁴ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, ό.π., σ. 11.

⁷¹⁵ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, ό.π., σ. 37-105.

μία και από την άλλη στους φορείς της παράδοσης και της αντίστασης στα νέα προτάγματα,⁷¹⁶ όπως και η μαζική διάχυση εθνικιστικών, αντικοινοβουλευτικών και ανορθολογικών τάσεων στην ελληνική κοινωνία,⁷¹⁷ όπως και η κρίση νομιμοποίησης που μάστιζε το πολιτικό σύστημα⁷¹⁸ θα αποτυπώσουν τη σφαιρίδα τους στους τρόπους που οι άντρες της εποχής κατανοούν και αναλαμβάνουν να εκπληρώσουν τα προσωπικά, τα οικογενειακά, τα εθνικά και τα κοινωνικά τους 'καθήκοντα'. Οι ηγεμονικοί ανδρισμοί της ελληνικής μελ επόκ δε θα μείνουν συνήθως καθόλου ασυγκίνητοι από το μιλιταριστικό πνεύμα που άρχισε να διαποτίζει την κοινωνία λόγω της αναβάθμισης του κύρους του στρατού και της προοδευτικής ανασυγκρότησής του από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁷¹⁹

Όλες οι παραλλαγές του 'μυστακοφόρου ανδρισμού' γεννήθηκαν βέβαια ως απάντηση στη διπλή, όπως είδαμε, πρόκληση που αντιπροσώπευαν για την ανδρική κυριαρχία, τόσο η απειλητική παρουσία αμφιλεγόμενων και εναλλακτικά ηγεμονικών μορφών ανδρισμού (μεγαλο)αστικής προέλευσης, όσο και οι όποιες γυναικείες 'υπερβάσεις' του συστήματός των κάθετων διαχωριστικών φραγμών ανάμεσα στα φύλα στο χώρο της εργασίας, της εκπαίδευσης, της πνευματικής παραγωγής και των ψυχαγωγικών πρακτικών. Οι πραγματικές ή υποθετικές αυτές απειλές επηρέασαν σημαντικά τα πρότυπα προς τα οποία στρέφεται και με τα οποία αναμετράται η συγκρότηση των ηγεμονικών ανδρισμών της περιόδου. Η 'χαρακτηρολογία' τους ωστόσο διαμορφώθηκε εν πολλοίς μέσα στη στρατοκρατική και εθνικιστική ιδεολογική μήτρα της «εξύμνησης της βίας», της σκληρότητας και της «θέλησης για βούληση» του τέλους του 19^{ου} αιώνα.⁷²⁰ Στο βαθμό δε που αυτές οι ιδέες και τα συναφή ηθικά τους αξιώματα αποτελούν συστατικά τμήματα των πρακτικών επιτελέσεων των 'μυστακοφόρων' ανδρισμών, έπεται πως η ηγεμονία αυτών θα επιφέρει την επαύξηση της έκλυσης της βίας, της επιθετικότητας και της αδιαλλαξίας σε ευρεία κοινωνικά στρώματα ανδρών.

Ουσιαστικά, οι διάφορες εκδοχές του 'μυστακοφόρου ανδρισμού' αποτέλεσαν το σύμπτωμα και ταυτόχρονα 'γιατρικό' των έντονων ανησυχιών για τη γενικότερη αίσθηση της παρακμής του παρόντος και των φόβων της εθνικής συνοχής του τέλους του

---

⁷¹⁶ Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 18 και σ. 29-32.

⁷¹⁷ Χρήστος Χατζιωσήφ, «Εισαγωγή» στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, σ. 20-22.

⁷¹⁸ Το πολιτικό σύστημα απονομιμοποιούνταν τόσο από τις υποτελείς, όσο και από την ηγετική τάξη, (Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 53).

⁷¹⁹ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 43-45 και σ. 50-52 και σ. 56- 57.

⁷²⁰ Γι' αυτά τα ζητήματα, βλ. Χρήστος Χατζιωσήφ, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 20-21.

αιώνα.⁷²¹ Οι τροχιές δε που διέγραψαν αυτές ακολουθούν κατά πόδας την εν γένει 'στρατιωτικοποίηση' του φρονήματός του αντρικού πληθυσμού της ελληνικής κοινωνίας, ενώ οι αυταρχικές «εξυγιαντικές» πολιτικές που εκπονούνται την ίδια περίοδο για τον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας θα φέρουν και τη σφραγίδα των προταγμάτων του για τη συγκρότηση πιο άκαμπτων, απέναντι στις γυναίκες και στους 'παρεκκλίνοντες' σεξουαλικά άνδρες, ανδρικών ταυτοτήτων.

Αν η έννοια της σκληρότητας στο πεδίο των μαχών αντιστοιχούσε στη γενναιότητα, στο σθένος, στην ορμητικότητα για την κατατρόπωση του εχθρού και διέπλαθε το υψηλού ηθικού πατριωτικό φρόνημα των αντρών, η μεταφορά της στο χώρο της 'κοινωνίας των πολιτών' υποδήλωνε την ανυποχώρητη αντιπαλότητα ενάντια σε ό,τι διασπούσε το αρραγές 'εσωτερικό' μέτωπο, 'εκθήλωνε' τον άνδρα-πολεμιστή και 'ανδροποιούσε' τη γυναίκα-μητέρα των πολεμιστών, αποδιοργάνωνε τον κοινωνικό ιστό της οικογένειας, περιφρονούσε την παράδοση και εισήγαγε ολέθρια νεωτεριστικά, δηλαδή δυτικά, ήθη στην 'αγνή' ελληνική κοινωνία. Σε μια εποχή που τα συλλογικά και ατομικά πεπρωμένα συσχετίζονται τόσο στενά και κατανοούνται στην αμοιβαιότητά τους, κανένα δε θα πρέπει να εκπλήσσει που ο ηγεμονικός μυστακοφόρος ανδρισμός αντιπροσωπεύει μια τόσο μαχητική ανδρική αντίσταση σε τόσους πολλούς και εκ πρώτης όψεως τόσο διαφορετικούς εχθρούς. Και ούτε βέβαια μπορεί να αποτελεί αξιοπερίεργο γεγονός πως όλος αυτός ο κόσμος των καινών δαιμονίων, που απειλεί να σαρώσει στο διάβα του τα πάντα, θα προσωποποιηθεί στην τάξη των νεοαστών αριστοκρατών, των κατεξοχήν φορέων και εκφραστών του νεωτεριστικού πνεύματος, των ξενόφερτων ηθών, των «αντεθνικών συνομοσιών», των έμφυλων απορρυθμίσεων. Ο 'αρειμάνιος' χαρακτήρας του 'μυστακοφόρου' ανδρισμού θα συλληφθεί σε ολοκληρωτική αντιπαραβολή με ό,τι θεωρήθηκε ως ήπιος, εκκεντρικός και άρα θηλυπρεπής ανδρισμός αυτών των στρωμάτων και θα σημάνει μία όψη της σφοδρής κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής αντίδρασης και αντίστασης απέναντι στις επιλογές τους.

Ποιοι όμως ήταν αυτοί οι άνδρες που αντιπαρατάχθηκαν εφ' όλης της ύλης στη μεγαλοαστική δυτικοθρεμμένη ελίτ και των οποίων οι 'σκληρές' αντρικές επιτελέσεις ήταν συνειδητά εχθρικές μ' αυτές των τελευταίων; Οι φοιτητές, τα μέλη των επαγγελματικών συντεχνιών των μικροϊδιοκτητών και τα επαγγελματικά στελέχη του

---

⁷²¹ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, ό.π., σ. 20. Βλ. ακόμη Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», ό.π., σ. 9.

στρατού, τα κατεξοχήν κοινωνικά στηρίγματα της ‘παραδοσιαρχίας’ και του αντινεωτεριστικού πνεύματος, που θα επιτύχουν τη θριαμβική πολιτική επικράτησή τους στο Γουδί το 1909 συνασπίζοντας τις δυνάμεις τους,⁷²² θα είναι και τα βασικά κοινωνικά στηρίγματά του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού, καθώς και η κυριότερη δύναμη πυρός του καθ’ όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα – θα είναι δηλαδή αυτοί που θα αναγνωρίσουν τους ανδρικούς εαυτούς τους μέσα στις ηθικές αξιώσεις και στα πρότυπα ανδρικής συμπεριφοράς αυτού του ηγεμονικού ανδρισμού.

Ας σημειωθεί ακόμη πως ο εσωτερικός διχασμός της άρχουσας τάξης της εποχής, η αμφισβήτηση των επιλογών των ηγετικών ελίτ και η αδυναμία τους να διαμεσολαβήσουν πολιτικά ως προς την ικανοποίηση των συμφερόντων των κατώτερων τάξεων,⁷²³ οξύνει τη συγκρουσιακή δυναμική των αντιπαρατιθέμενων ανδρισμών. Κατά μία έννοια, η ‘ασθενής’ ηγεμονία του άρχοντος κοινωνικού συγκροτήματος εξουσίας σε πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο φαίνεται να αντανακλάται στην αδυναμία του να επιβάλλει στους «από κάτω» κανονιστικά μοντέλα ανδρισμού που θα εξέφραζαν τα συμφέροντά του και θα ενίσχυαν τη θέση του.

Ας δούμε όμως προσεκτικότερα τους εναλλακτικούς, πιο ήπιους και λιγότερο ταυτισμένους με τα κανονιστικά πρότυπα ανδρισμούς. Έχουμε ήδη μιλήσει για την ‘ηχηρή’ ως προς το θόρυβο που ξεσήκωσε και ‘εύοσμη’ ως προς την πλεονάζουσα αρωματολαγνεία της, εμφάνιση της επιδεικτικής, σνομπ και αποστασιοποιημένης από τα παραδοσιακά ελληνικά ήθη νεόπλουτης ‘αριστοκρατίας’ των «Ντιστιγκέδων» και των «Φίφτυ-του». Σ’ αυτό τον ολιγάριθμο κύκλο από διακεκριμένους κοσμοπολίτες που ξεπηδά μέσα από την καρδιά της αστικής κοινωνίας, αν και αποτελεί ένα μάλλον περιθωριακό θύλακα μέσα στην ομόφυλη κοινότητά τους, μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τα μέλη του Lawn Tennis Club Αθηνών, τα οποία δεν αποκλείεται να είναι σε κάποιο βαθμό κοινά με αυτά των άλλων συνομαδώσεων που αναφέραμε. Σίγουρα πάντως η κοινωνική τους σύνθεση αντλεί από την ίδια (μεγαλοαστική) πηγή. Ο Όμιλος αυτός ιδρύθηκε το 1895 και συγκεντρώνει σε ειδικά διαμορφωμένους και προφυλαγμένους χώρους άνδρες και γυναίκες από τις πιο επιφανείς αθηναϊκές οικογένειες με σκοπό την άθληση, την ψυχαγωγία και τη συμμετοχή σε ένα στυλ ζωής που χαρακτηρίζει την

---

⁷²² Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 53-55.

⁷²³ Στο ίδιο, σ. 52-63, όπου αναλύονται οι επεμβάσεις του Στέμματος στην πολιτική ζωή, η αναποτελεσματικότητα του δικομματικού συστήματος να δώσει λύσεις στα επείγοντα προβλήματα συγκρότησης ενός αξιόπιστου στρατού, ανακούφισης των φορολογικών βαρών των λαϊκών τάξεων και της επιθυμητής στους αστούς ‘πάταξης’ των οχλοκρατικών εκδηλώσεων. Όλα αυτά οδηγούν στην αποσύνθεση του κοινοβουλευτισμού και προετοιμάζουν το έδαφος για ένα «στρατιωτικό προνουτσιαμένο».

«ανερχόμενη αστική τάξη». Το Lawn Tennis θα είναι το μοναδικό αθλητικό σωματείο της εποχής που θα επιτρέψει τον συγχρωτισμό των μελών, αδιακρίτως φύλου, στις αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες του. Στις γυναίκες θα προσφέρει ένα περίπου εξισωτικό (ημι)δημόσιο χώρο για την ανεμπόδιστη συναναστροφή τους με τους άνδρες, ενώ μέσα από τους κόλπους του σωματείου θα αναδειχτεί και μία γυναίκα ολυμπιονίκης στους αγώνες αντισφαίρισης της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα το 1906. Ας μην ξεχνάμε πως, ενώ η αιφνίδια εισβολή του νεωτεριστικού αθλητικού ήθους στην καθημερινή πραγματικότητα των αστών παρέπεμπε πρωταρχικά σ' έναν ανδρισμό συνδεδεμένο με τις αξίες του «κάλλους και της ανδρικής ρώμης» και συνδέονταν με τα φιλελεύθερα ιδεώδη και τις αρετές της φιλίας, της συντροφικότητας, της ατομικής επίδοσης και του αυτοελέγχου, οι γυναικείες αθλητικές πρακτικές θεωρούνταν οργανικό τμήμα της ιδιαίτερης εκπαίδευσης τους και φαινόταν να υπηρετούν πρωτίστως τα ιδανικά της μητρότητας.⁷²⁴

Μια άκρως ενδιαφέρουσα περίπτωση διαφορετικού από τα κυρίαρχα πρότυπα ανδρισμού είναι και αυτή των «Ιολήπτων», οι οποίοι, αν και δεν υιοθετούν τις πιο ακραίες 'παραδοξότητες' των προηγούμενων και μάλλον δεν προέρχονται από τα ίδια κοινωνικά στρώματα, ωστόσο φαίνεται να επιφέρουν κάποιες τροποποιήσεις στο σκληρό πυρήνα της αντρικής ταυτότητας: η ρομαντική και μάλλον επιδεικτικά ευαίσθητη υφή της ανδρικής ιδιοσυγκρασίας τους έρχεται βέβαια σε χτυπητή αντίθεση με εκείνους τους ανδρισμούς, που είχαν ως κοινές αναφορές τους τις έννοιες της σκληρότητας, του θάρρους, της αποφασιστικότητας, της αυτοκυριαρχίας και της κατάπνιξης των συναισθημάτων.⁷²⁵ Ωστόσο, δεν διασώζονται αναφορές ή νύξεις για θηλυπρεπείς εκφορές του αντρισμού τους. Ονομάστηκαν έτσι εξαιτίας της αγάπης τους για το «ιώδες χρώμα» των δειλινών του Υμηττού. Χρησιμοποιούσαν αυτό το χρώμα στις γραβάτες, στα μαντήλια και στα επιστολόχαρτα, στα οποία έγραφαν με μελάνι «λιλά». Οι Ιόληπτοι ακόμη δείχνουν να εκτιμούν τις χαρές των κοσμικών σαλονιών και να συμμετέχουν ενεργά στις κοινωνικές συναναστροφές των αστικών στρωμάτων.⁷²⁶

---

⁷²⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Αθλητισμός και σπορ», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τ. Α2, σ. 410- 412.

⁷²⁵ Κάποιες εύκολα διαπιστωμένες ομοιότητες ανάμεσα στο ρομαντισμό και την ευαίσθητη φύση των Ιολήπτων και τους ήπιους ευρωπαϊκούς ανδρισμούς των αρχών του αιώνα, οι οποίοι αμφισβήτησαν τα έμφυλα στερεότυπα του κάλλους, λάτρεψαν την χαύνα «ανδρόγυνη» ομορφιά που εξέφραζε κατά τη γνώμη τους την αληθινή ευαισθησία και έδειξαν την προτίμησή τους για τα 'ζωντανά' χρώματα, δεν μας επιτρέπουν με σιγουριά να ταυτίσουμε τις δύο εκδοχές του ανδρισμού. Ωστόσο, θεωρούμε πως η επιρροή που άσκησε το γενικότερο ευρωπαϊκό ρεύμα της αντίδρασης ενάντια στον κανονιστικό ανδρισμό στους ίδιους τους Ιόληπτους είναι αναμφισβήτητες, (George Mosse, *The image of man*, ό.π., σ. 93).

⁷²⁶ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 261-262.

Πάνω στο ρήγμα που είχε διανοιχτεί στην ελληνική κοινωνία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα σε μια ολοένα και πιο ερεθισμένη ‘παραδοσιαρχία’ των λαϊκών στρωμάτων - που θα αγγίξει μέχρι και τις παρυφές της άρχουσας τάξης - και η οποία υπερασπίζεται με σθένος τα εν κινδύνω διατελούντα θεμέλια του έθνους, της ηθικής τάξης και της αντρικής αρετής, και από την άλλη, σε μια πολιτισμική νεωτερικότητα των νέων αστικών στρωμάτων που θα ενστερνιστούν ασμένως τις δυτικές καινοτομίες και το στυλ ζωής των ευρωπαίων ή αμερικάνων ομολόγων τους και θα αντιμετωπίσουν ακόμη με περιφρόνηση τα κληροδοτημένα ήθη και αξίες, θα στηθούν πολλά από τα βασικά επεισόδια των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων και της διαπάλης των ανδρισμών αυτής της περιόδου. Η θεατρική επιθεώρηση και η σατιρική ποίηση θα καυτηριάσουν με ομολογουμένως καυστικό τρόπο όλα όσα το κοινό τους αντιλαμβάνονταν ως «ξενομανία», ως «μίμηση» των δυτικών ηθών και ως ρηξικέλευθο και μη αποδεκτό μοντερνισμό στις ενσώματες πρακτικές και στον τρόπο ζωής αυτών των στρωμάτων.⁷²⁷ Ως τέτοιες βέβαια παρουσιάζονταν οι καλλωπιστικές υπερβολές και οι εμμονές τους στην καλαίσθητη παρουσίαση του σωματικού τους εαυτού, το επιτηδευμένο βάδισμά τους,⁷²⁸ η συχνή ανάμειξη ελληνικών και ξένων λέξεων στην ομιλία τους, η «ελευθεριότητα» και η σεξουαλική «ανεκτικότητα» που επιδείκνυαν,⁷²⁹ το «γυναικώδες» της συμπεριφοράς και ίσως και της ενδυμασίας τους, όπως και η «ανδροπρέπεια» των γυναικών τους.⁷³⁰ Ωστόσο, όλη αυτή η ανελέητη επίθεση που τους γίνεται, αποκαλύπτει σίγουρα πολύ περισσότερα για τον τρόπο (ανα)κατασκευής του ‘ορθόδοξου’ και κανονιστικού ανδρισμού, για την αμηχανία που επέδειξε ή για τις υστερικές φοβίες που τον διακατείχαν απέναντι στην έλευση της δυτικής νεωτερικότητάς, αλλά και για τα τραυματικά συμπλέγματά που απέκτησε από τις απανωτές εθνικές ταπεινώσεις του τέλους του 19^{ου} αιώνα, παρά μας βοηθά να κατανοήσουμε τους ίδιους τους ‘αιρετικούς’ ανδρισμούς.

---

⁷²⁷ Πολύβιος Δημητρακόπουλος, «Κινηματογράφος 1908», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α2, ό.π., υποσημ. 3, σ. 183-184.

⁷²⁸ Το βάδισμα των Φίφτυ-του χαρακτηρίστηκε «ξεβιδωμένο» ή «αγκυλωτό περπάτημα». Το απέδωσαν στα «περίεργα» παπούτσια με τα ψηλά τακούνια και τις κομμένες μύτες που φορούσαν, αντιγράφοντας την αμερικανική μόδα (στο ίδιο, υποσημ. 2, σ. 186).

⁷²⁹ Η επιθεώρηση τους θέλει να φιλιούνται φανερά στο δρόμο, (στο ίδιο, σ. 184).

⁷³⁰ Η αντικορφορμιστική τους διαγωγή, κατά τους επιμελητές του έργου, έφτανε στα όρια της εσκεμμένης πρόκλησης προς σκανδαλισμό των ευπόληπτων αστών. Σύμφωνα μάλιστα με άρθρο της Ακρόπολις (5.5.1908), όπου περιγράφεται η ενδυμασία ενός ζευγαριού από τους Φίφτυ-του, η γυναίκα «φορούσε ανδρικό σακάκι και κάπνιζε τσιγάρο», ενώ ο άνδρας «φορούσε κοντό γυναικείο πολκάκι, άσπρα τρυπητά γυναικεία γάντια και κρατούσε γαλιωνέζικη βεντάλια» (στο ίδιο, υποσημ. 2, σ. 184).

Ορόσημο για την εκτράχυνση των χαρακτηριστικών αυτών των ανδρισμών που ομνύουν στην παραδοσιарχία, και ειδικότερα του αφυπνιζόμενου κατά την τελευταία δεκαετία ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού, θα είναι η ήττα στον ελληνοτουρκική σύγκρουση του 1897. Το ίδιο καταστρεπτικό για την εθνική αυτοπεποίθηση γεγονός θα επιταχύνει τις διεργασίες εκείνες που θα θέσουν στο στόχαστρο της ταξικής και έμφυλης κριτικής των μικροαστών και των κατώτερων τάξεων την μεγαλοαστική, δυτικοθρεμμένη και φαύλη ‘αριστοκρατία’, που αντλούσε τη δύναμη και τα προνόμια της από τη σχέση της με τη βασιλική Αυλή, όπως και το φθαρμένο (κοινοβουλευτικό) πολιτικό σύστημα. Αυτά θα θεωρηθούν υπεύθυνα για τη στασιμότητα και την παρακμή της χώρας και θα χρεωθούν άμεσα ή έμμεσα την έλλειψη της στρατιωτικής προπαρασκευής της και την αδυναμία επίτευξης των μεγαλοϊδεατικών στόχων του έθνους.⁷³¹ Η μεγαλοαστική ‘αριστοκρατία’ θα κριθεί ένοχη από το ‘λαό’ για τις σχέσεις της με τα «ξένα συμφέροντα» και τη ‘συνεισφορά’ της στον ηθικό εκτραχηλισμό της ελληνικής κοινωνίας και τον εθνικό όλεθρο.⁷³²

Αν, ωστόσο, στις κατώτερες τάξεις οι ταξικοί και οι έμφυλοι καθορισμοί ταυτίζονται ή καλύτερα αλληλοεπικαλύπτονται και στοιχεία του ενός διεισδύουν στον άλλον, με τρόπο ώστε συχνά να δίνουν την εντύπωση πως σχηματίζουν ένα κοινό και αδιαφοροποίητο μάγμα σημασιών, απολύτως αντιστικτικού με όσα εκφράζει ή φαντάζονται πως εκφράζει η ‘αριστοκρατία’, δε συμβαίνει το ίδιο και με τους ‘μη-αριστοκράτες’ αστούς ή με τα ανώτερα μικροαστικά στρώματα που συμμερίζονται τις αξίες των προηγούμενων. Για αυτούς, όπως είναι φυσικό, δεν ενυπάρχει στην κριτική τους προς τους ‘αριστοκράτες’ καμία ταξική αιχμή. Η αντίθεσή των μικροαστών και μέρους της αστικής τάξης προς αυτούς δεν είναι ‘ολιστική’, όπως συμβαίνει με τις υποτελείς τάξεις, αλλά ‘απλώς’ πολιτισμική. Αν ακολουθήσουμε και εδώ τις γραμμές του ρήγματος που χωρίζει χονδρικά τον κόσμο της παραδοσιарχίας και των συμβατικών ετεροφυλόφιλων ανδρισμών, απ’ αυτόν της δυτικής νεωτερικότητας και των ‘περιθωριακών’ ανδρισμών, θα δούμε πως αυτά τα κοινωνικά στρώματα τάσσονται ξεκάθαρα στην πλευρά των οπαδών της παραδοσιарχίας. Οι κανονιστικές εκφορές του ανδρισμού τους συμπίπτουν σε γενικές γραμμές με αυτές των λαϊκών τάξεων, όπως και

---

⁷³¹ Η άμεση συμμετοχή του Θρόνου στα στρατιωτικά γεγονότα του '97 μειώνουν σημαντικά το κύρος του, (Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 38).

⁷³² Για τη δυσφορία ενάντια στον «μεγαλοαστό» Πάλλη και για την «αντεθνική» πολιτική της Ρωσίδας βασίλισσας Όλγας, εξαιτίας των μεταφράσεων στη δημοτική γλώσσα των Ευαγγελίων, που θα οδηγήσουν στις μεγάλες ταραχές των «Ευαγγελιακών», βλ., (στο *ίδιο*, σ. 43). (Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, *ό.π.*, σ. 84-85).

οι απόψεις τους για το έμφυλο ζήτημα: και οι δύο κοινωνικές ομάδες είναι φανατικά ετεροφυλοφιλικές και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ‘αντιχειραφετητικές’. Ωστόσο, θεωρούμε, πως ό,τι στο αστικό κοινό του θεάτρου εμφανίζονταν ως ‘ελαφρότητες’ και ανόητες ‘παραδοξότητες’ μιας αυτογελοιοποιούμενης και λόγω των πιθανών σεξουαλικών ‘παρεκκλίσεων’ της τάξης, στα μάτια των ευρύτερων λαϊκών μαζών θα πρέπει να έπαιρνε την όψη μιας προσβολής στους δικούς τους κώδικες ανδρισμού, με τον ίδιο τρόπο, που οι πολιτικές και πνευματικές στοχεύσεις της ‘αριστοκρατίας’ του πλούτου θα πρέπει να εκλαμβάνονταν από αυτές ως ‘ατιμία’, αν όχι ως μια μορφή ‘εθνικής προδοσίας’.⁷³³

Η αθηναϊκή κοινωνία θα βρει την ευκαιρία να αποδοκιμάσει τους αριστοκράτες και να εκδηλώσει την απέχθειά της προς ό,τι αυτοί αντιπροσώπευαν κατά τη διάρκεια της τελετής απονομής των βραβείων στο άθλημα της αντισφαίρισης στους Πανελλήνιους αγώνες του 1908 στο Στάδιο· όταν οι «δύο τρεις κομποί κύριοι και άλλαι τόσαι κομψαί δεσποινίδαι» προχώρησαν για να στεφανωθούν από τους πρίγκηπες, «ο λαός που κατέκλυζε το Στάδιον εξεμάνη. Και ήρχισε να θορυβή, να σφυρίζη, να γιουχαΐζει, να αλαλάζει, να ορύεται: - Κάτω το Λων-Τέννυς!...Κάτω οι αριστοκράται!...Κάτω οι Φίφτου-του...».⁷³⁴

Στο όνομα του Λων-Τέννυς ο ποικιλώνυμος, όπως δείχνουν τα πράγματα, αντιαριστοκρατικός συνασπισμός αποδοκίμαζε σαφώς την παράλογη γι’ αυτόν ταύτιση της αντισφαίρισης, ενός αποκλειστικά ‘αριστοκρατικού’ νεωτερικού σπορ, με τα αθλητικά αγωνίσματα που έλκουν την καταγωγή τους από την ελληνική αρχαιότητα.⁷³⁵

---

⁷³³ Κάτω από αυτό το πρίσμα, νομίζουμε πως μπορούμε να κατανοήσουμε τις σοβαρότατες αντιδράσεις ενάντια στις μεταφράσεις της Γραφής και της «Ορέστειας» στη δημοτική. Αυτές οι ενέργειες από μέλη των αυλικών κύκλων και της κοσμοπολίτικης αστικής τάξης φαντάζουν ως εκούσια εκχώρηση του «εξ αποκαλύψεως τμήμα[τος] της ελληνικής οντότητας», ως σκύλευση της ‘ιερότητας’ της αρχαίας και της αλεξανδρινής ‘κοινής’ ελληνικής και απογύμνωση του έθνους από εκείνα τα στοιχεία που αποτελούν την «μοναδικότητα» του, (βλ. στο *ίδιο*, σ. 86). Μια ενδεικτική περίπτωση του τρόπου που οι υποτελείς τάξεις συναρθρώνουν τα εθνικιστικά ιδεώδη με τους αξιακούς κώδικες του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού και τους ταξικούς καθορισμούς των υποκειμένων, δίνεται από την υπόθεση των μουστακιών των επαγγελματιών μαγείρων που αναφέραμε στην αρχή: η έμφυλη προσβολή της ανδρικής τους περηφάνιας βιώνεται από τους ίδιους και ως μια μορφή ταξικού καταναγκασμού τους από μια ιεραρχικά ανώτερη τους κοινωνική ομάδα που επιβάλλει με αυθαίρετο τρόπο τη θέλησή της στους υποτελείς της, αλλά και ως ένας έμμεσος αποκλεισμός τους από το υποσύνολο της ελληνικής ανδρικής κοινότητάς που φέρει όπλα σε καιρό πολέμου για να υπερασπιστεί την πατρίδα. Η απώλεια του μουστακιού τους καθιστά αυτομάτως ‘μη-άνδρες’ στα μάτια όλων, άρα ‘ανίκανους’ να αντιμετωπίσουν άλλους άνδρες στο πεδίο της μάχης. Στο νήφισμά τους τονίζουν χαρακτηριστικά πως δεν θα είχαν το θάρρος να εμφανιστούν ξυρισμένοι απέναντι στον εχθρό, παρά μόνο εάν είχαν να αντιμετωπίσουν γυναίκες, (Πολύβιος Δημητρακόπουλος, «Κινηματογράφος 1908», *ό.π.*, υποσημ. 1, σ. 207-208).

⁷³⁴ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Φίφτου-του», *Διάπλασις των Παίδων*, 26.4.1908, σ. 171, (παρατίθεται στο Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι*, *ό.π.*, σ. 262).

⁷³⁵ Το υπαινίσσεται και ο Μπίρης, (στο *ίδιο*).

Επιπρόσθετα, ο Όμιλος βάλλεται γιατί, όχι μόνο επιτρέπει την επί ίσοις όροις εμπλοκή των ανδρών και γυναικών μελών του στις αθλητικές δραστηριότητες του, αλλά και γιατί δίνει τη δυνατότητα της διάκρισης και της προβολής στο ανώτερο δυνατό επίπεδο στις γυναίκες αθλήτριες του, αφού αυτές κατάφεραν να φτάσουν μέχρι το βάθρο των νικητών. Για τα αισθήματα της συντριπτικής πλειοψηφίας του αντρικού πληθυσμού η έστω και ισχνή, αλλά ‘αγωνιστική’ παρουσία γυναικών σ’ ένα ακόμη δημόσιο χώρο φαινόταν σαν μια επονείδιστη εκπόρθηση ενός ακόμη ανδρικού προπυργίου.

Αναντίρρητα, αποτελεί ένα ασυνήθιστο γεγονός το ότι τόσο μεγάλα κομμάτια της ανδρικής κοινότητας, με τόσο διαφορετικές ταξικές αναφορές και τόσο ανομοιογενές πολιτισμικό υπόβαθρο αναμεταξύ τους, αντιμετωπίζουν με παρόμοια αισθήματα αντιπάθειας ή και απέχθειας αυτή την κοινωνική ελίτ. Για να μπορέσουμε να επεξηγήσουμε πληρέστερα αυτή την καθολική εχθρότητα, θα ήταν χρήσιμο να επικεντρώσουμε την προσοχή μας και στην ίδια την ονομασία με την οποία αυτή έγινε γνωστή και να διερευνήσουμε τις σημασίες και τα συμβολικά φορτία που κουβαλά. Έτσι, όλοι όσοι μιλούν γι’ αυτούς, τους αποκαλούν «αριστοκράτες» και η ‘τάξη’ τους αναφέρεται με απροκάλυπτα ειρωνικό τρόπο ως «αριστοκρατία». Δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε αν και σε ποιο βαθμό οι ίδιοι επιδίωκαν να εμφανίζονται ως αριστοκράτες, ή αν οι αντίπαλοι τους τους προσέδιδαν ολωσδιόλου ψευδή χαρακτηριστικά και φανταστικές ιδιότητες για να τους διακωμωδήσουν. Μπορούμε όμως να αναγνωρίσουμε πως το πορτρέτο που έχουν φιλοτεχνήσει γι’ αυτούς, τα κοινωνικά γνωρίσματα, οι νοοτροπίες και οι αντρικές ταυτότητες που τους αποδόθηκαν, παραπέμπουν λιγότερο στα χαρακτηριστικά μιας ‘κανονικής’ ευρωπαϊκής αριστοκρατίας του παρελθόντος ή του παρόντος, όσο σ’ αυτά κοινωνικών στρωμάτων που μιμούνται το αριστοκρατικό ήθος και ακολουθούν ένα τρόπο ζωής που βρίσκεται σε πλήρη διάσταση με ό,τι μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τουλάχιστον είχε κωδικοποιηθεί ως «αστικός πολιτισμός». Αν προσέξουμε μάλιστα καλύτερα, θα δούμε πως οι ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στη μορφή του έλληνα ‘αριστοκράτη’ του τέλους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} και της χαρακτηριστικής φιγούρας του δανδή του 19^{ου} αιώνα είναι εντυπωσιακές. Κάθε φορά δε που γίνεται λόγος για τις αλλόκοτες συνήθειες των αριστοκρατών μας ή για τις περιέργες σεξουαλικές τους συμπεριφορές, φαίνεται πως ανακαλείται στη συνείδηση το φάντασμα των ευρωπαίων δανδήδων και αποκαλύπτεται συνάμα η προϊόντος του χρόνου

μείωση της ανοχής που επιδείκνυε η κοινωνία για αυτό το φαινόμενο.⁷³⁶ Γιατί όμως η συνειρμική ταύτιση των περιώνυμων ‘αριστοκρατών’ με τους δανδήδες προκαλεί τέτοια ενόχληση σχεδόν σε όλους τους υπόλοιπους άνδρες;

Είναι η αργοσχολία του δανδή, η ασωτία του, η περιφρόνηση της οικογενειακής ζωής και του εργασιακού ήθους, ο ματαιόδοξος ναρκισσισμός και η «λατρεία της ψευδαίσθησης και της μεταμφίεσης» στην παρουσίαση του εαυτού του, η πιθανολογούμενη κλίση του προς την παιδεραστία και την ομοφυλοφιλία που ενοχλούν τους αστούς. Είναι όλα αυτά και επιπρόσθετα το αντιεξισωτικό και αριστοκρατικό του ταμπεραμέντο που προκαλούν την αποστροφή στις κατώτερες τάξεις.⁷³⁷ Αυτός ο «ηθοποιός της αστικής ζωής»,⁷³⁸ με την αντιαστική και αντικαπιταλιστική νοοτροπία του, θα καταστεί ένας από τους πρωταγωνιστές της ανατροπής των αστικών συμβάσεων και της αναταραχής στη ‘συνήθη’ φορά των κατεστημένων αντρικών επιτελέσεων. Οι προσομοιωμένοι στην εικόνα του δανδή, Έλληνες ‘αριστοκράτες’, θα ‘κληρονομήσουν’ σχεδόν ατόφια όλα τα στοιχεία του αντισυμβατικού του γούστου και της ανατρεπτικής για την κυρίαρχη τάξη θεώρησης της ζωής εκείνου. Ταυτόχρονα, όντες οι ίδιοι ο ‘εκλεκτός ανθός’ της αστικής κοινωνίας, δηλαδή τα πιο επίλεκτα και διακεκριμένα μέλη της ίδιας της κυρίαρχης τάξης, θα καταστούν οι πρωτουργοί μιας σοβαρής διάστασης στους κόλπους αυτής της τάξης και θα επιφέρουν το διχασμό στους όρους ύπαρξης και κοινωνικής δράσης των αστών.

Φαίνεται λοιπόν πως οδηγούμαστε σε μια παραδοξολογία, όταν δεχόμαστε πως οι μεγαλοαστοί της μπελ επόκ, μεταμφιεσμένοι σε ‘αριστοκράτες’, παρουσιάζονται ως οι απειλητικοί εκθεμελιωτές του αστικού πολιτισμού, των κοινωνικών ηθών και του τρόπου ζωής της αστικής τάξης, της οποίας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι. Σύροντας το παράδοξο στα άκρα, θα λέγαμε πως οι μεγαλοαστοί ‘αριστοκράτες’ μας είναι οι ‘αντιαστοί’- αστοί ή καλύτερα οι ‘αντιμπουρζουάδες’- αστοί, οι νεόκοποι αστοί που θα αντιπαρατεθούν στους ‘κανονικούς’, ‘συντηρητικούς’ αστούς της παραδοσιαρχίας και των κανονιστικών ανδρικών επιτελέσεων. Ωστόσο, πάνω στο φαινομενικό αυτό παράδοξο θα χαραχτεί η τομή στο έδαφος του ‘πολιτισμικού/συμβολικού’ και στο πεδίο του ανδρισμού – μια τομή που θα διαχωρίσει πολιτισμικά και από την άποψη της

---

⁷³⁶ Όσο επαυξάνεται η συνείδηση της σημασίας της οικογένειας για την κοινωνική ευρυθμία και κερδίζουν έδαφος οι ιδέες για τον ‘αναβαθμισμένο’ ρόλο των γυναικών στην οικογενειακή εστία, τόσο πιο επιτονισμένη και απειλητική θα φαντάζει η ομοσεξουαλικότητα των δανδήδων, (Michel Perrot και Anne-Martin Fugier, “The Actors”, στο *A History of Private Life*, τ. 4, ό.π., σ. 253).

⁷³⁷ Στο ίδιο, σ. 252-253.

⁷³⁸ Στο ίδιο, σ. 252.

νοοτροπίας την αστική τάξη σε δύο μερίδες: τους ‘μπουρζουάδες’ αστούς και τους ‘αριστοκράτες’ αστούς, σύμφωνα και με την ορολογία της ίδιας της εποχής. Η τομή αυτή θα είναι μια συνέχεια του ρήγματος που είχε διανοιχτεί στην ελληνική κοινωνία ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και το έχουμε αναλύσει νωρίτερα.

Το ότι έτσι έχουν τα πράγματα μας το επιβεβαιώνουν τα ίδια τα κείμενα που μας διασώζουν τις αρνητικές αναπαραστάσεις των ‘αριστοκρατών’. Στη «Χειραφέτηση» του, ο Σουρής παρουσιάζει την εξεγερμένη «ανδρογυναίκα» Γλυκερίνη να προτείνει στον άνδρα της, τον Κουτσοράκη, να κάνουν έρωτα. Όταν εκείνος της το αρνείται και τη χαρακτηρίζει «μαμζέλ αρσενική», επειδή τα χείλη της «τ’ αβρά βρωμούν τσιγάρα και ρακί», η ‘χειραφετημένη’ νέα του το ανταποδίδει με περιφρόνηση: ««Είσαι κοινός μπουρζουαζί και σπιτονοικοκύρης».⁷³⁹ Οι συμφιλωμένοι με τις κανονιστικές ερωτικές πρακτικές ‘μπουρζουάδες’ αστοί, αντιπροσωπεύουν, στα μάτια των όσων ασπάζονται τις αιρετικές καινοδοξίες της ‘πολιτισμικά επικαθορισμένης’ αριστοκρατίας, μια συμβατική, μετρημένη και φρόνιμη αντίληψη για τη ζωή, επικεντρωμένης στην οικογενειακή θαλπωρή και τον αυστηρό καταμερισμό ρόλων ανάμεσα στα φύλα. Αν μας επιτρεπόταν να χρησιμοποιήσουμε αναχρονιστικά μια μεταγενέστερη ορολογία για τον κοινωνικό κόσμο, θα λέγαμε πως τα όσα καταλογίζονται στον Κουτσοράκη, αποτελούν την κλασική επιτομή του σύγχρονου μικροαστικού ιδεώδους.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, μέσα από τον παραμορφωτικό για τους αριστοκράτες και μεροληπτικό με τη ‘διαγωγή’ τους φακό της σάτιρας, έρχεται στο φως η συνειδητοποίηση του γεγονότος πως η κοινωνική τους κάστα έχει αναπτύξει μια νέα ‘διακριτική’ αρχή που έχει ενσωματωθεί στις πρακτικές τους, στην ιδεολογία τους, στις αισθήσεις τους και είναι σε θέση να παράγει σημαντικές κοινωνικοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις μέσα στην αστική κοινωνία: στο περιβόητο στην εποχή του «άσμα των Φίφτυ-του», η Κυρία Φίφτυ του, απηυδισμένη από το καθεστώς μιας δήθεν

---

⁷³⁹ Γεώργιος Σουρής, «Η Χειραφέτησις», στο Έλλης Αλεξίου (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, ό.π., σ. 198. Από πουθενά βέβαια δεν προκύπτει πως τα εν λόγω θεατρικά υποκείμενα ανήκουν στην τάξη των ‘αριστοκρατών’. Αντίθετα, όλα δείχνουν πως ήταν ‘τυπικοί’ αστοί. Ο Σουρής παρουσιάζει τη ‘μεταπήδηση’ της Γλυκερίνης στον κύκλο των αριστοκρατών, όχι σαν το φυσιολογικό αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ανόδου, αλλά σαν το επιγενόμενο μιας πολιτισμικής ‘μετάλλαξης’ της: οικειοποιούμενη τη λογική, τη γλώσσα και το φρόνημα της ‘αριστοκρατίας’, γίνεται και η ίδια ‘αριστοκράτισσα’. Αυτό ίσως αποτελεί ένδειξη πως για τον κόσμο των ‘συντηρητικών’ αστών, η εν λόγω ‘αριστοκρατία’ δεν συνιστά τόσο μια «καθ’ εαυτή» τάξη ή κοινωνική ομάδα, όσο την οργανωμένη έκφραση της πολιτισμικής και συμβολικής αντίστασης στον αστισμό και της επιθυμίας της υπέρβασής του. Ο Σουρής λοιπόν απεικονίζει τη χειραφετημένη του να υιοθετεί την ‘αντιμπουρζουάδικη’ ρητορική και οπτική των εκκεντρικών ‘αριστοκρατών’, με την υπόρρητη παραδοχή πως κάθε εξέγερση, φεμινιστική ή άλλη, ενάντια στην κρατούσα τάξη, εμπνέεται από ένα ‘αριστοκρατικής’ υφής αντιαστικό πνεύμα και καταλήγει πάντοτε στα ίδια αποτελέσματα – την διάλυση της οικογένειας, την ανατροπή των έμφυλων κανονικοτήτων.

ισοπεδωτικής μετριοκρατίας και από τον εξευτελιστικό για την ίδια 'εξαναγκασμό' των ομοίων της να συγχρωτίζονται με μια αδιαφοροποίητη μάζα «πρόστυχων» συμπολιτών της, εκφράζει την 'ελιτίστικη' λαχτάρα της να αποκοπεί η κάστα της από το χύδην πλήθος: «Πω! Πω! Πω! *Τι μυγουδιά μπουγζουαζί!//* Πώς μπογεί κανείς με τους πγοστύγ να ζη;/ Πάμε, πάμε, πάμε μόνοι/ που 'μαστε κομήτων γόνου/ κι αίματος από λαμπίκο κυανού». ⁷⁴⁰

Το μουστάκι θεωρούνταν βέβαια ένα από τα πιο ισχυρά εμβλήματα του ανδρισμού σε πολλές και διαφορετικές κοινωνίες. Οι άνδρες στην Ελλάδα 'έφεραν' με καμάρι τα μουστάκια τους και πριν από την εποχή που εξετάζουμε. Ισχυριζόμαστε ωστόσο πως στην περίοδο της ελληνικής μπελ επόκ το γνωστό φαινόμενο της 'μυστακοφορίας' έχει αποκτήσει πρόσθετες συμβολικές ιδιότητες και έχει εκλάβει μια πιο επιτοπισμένη σημασία σε σχέση με το παρελθόν. Έτσι, το να καλλιεργεί κάποιος το μουστάκι αυτή την περίοδο, δεν ήταν κάτι το απλώς αυτονόητο για έναν άνδρα που σέβεται τον εαυτό του, ούτε καν μόνο το αποτέλεσμα μιας 'φυσιολογικής' μαθητείας των νέων ανδρών στις σωματικές πρακτικές των μεγαλύτερων τους. Αντίθετα, εκείνη την εποχή συντελείται στην ανδρική κοινότητα μια νέα συνειδητοποίηση της σημασίας που έχει ή θα έπρεπε να έχει το μουστάκι, ⁷⁴¹ αλλά και τα γένια για την ανδρική ταυτότητα και αυτή η συνειδητοποίηση συσχετίζεται απολύτως με την καλλωπιστική υπερτίμησή του από τους άνδρες και την επαύξηση της εμπειρίας της βαφής του. Στο πρόσωπο του άνδρα μουστακαλή - που όλο και περισσότερο συμπίπτει ή επιθυμεί να ταυτιστεί με τη μορφή του «αρειμάνιου μουστακοφόρου» ⁷⁴² - και στις υψηλές συμβολικές συνδηλώσεις που ακολουθούν αυτή την εικόνα, η κανονιστική ανδρική κοινότητα φαίνεται να ανακαλύπτει την ιδεώδη και στρατηγικά πιο αποδοτική αυτοάμυνα του αντρισμού απέναντι στα πλήγματα που δέχεται, τόσο η 'φυσική' τάξη πραγμάτων από τις μεταμορφωμένες «αντρογυναίκες» που ασπάζονται τα χειραφετητικά κηρύγματα και από

---

⁷⁴⁰ Πολύβιος Δημητρακόπουλος, «Κινηματογράφος 1908», *ό.π.*, σ. 243, (η χρήση των γ[άμμα] αντί για τα ρ[ω] στις λέξεις, εκ της γαλλικής προφοράς των Φίφτυ-του. Τα πλάγια γράμματα είναι δικά μας).

⁷⁴¹ Στη σάτιρα του Σουρή «Χειραφέτησις» (1901), το μουστάκι χρησιμοποιείται συχνά σε ένα σχήμα συνεκδοχής από τις γυναίκες πρωταγωνίστριες του έργου, 'υποκαθιστώντας' το ίδιο το ανδρικό φύλο: «Μας λείπουν άνδρες, Πρόεδρε, μας λείπουν τα μουστάκια». Σε άλλο σημείο: «...και τα πλάσματα τ' αθά, τα λεγόμεν' ασθενή/ εκυρίευσαν το παν/ κι οι μουστακαλήδες παν». Τέλος: «Μακράν της πολιτείας μας μουστακοφόρα τέρατα», (Γεώργιος Σουρή, «Η Χειραφέτησις», στο Έλλησ Αλεξίου (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, *ό.π.*, σ. 203, σ. 190 και σ. 196).

⁷⁴² Τον όρο «αρειμάνιοι» τον χρησιμοποιούσε κατά κόρον ο Γαβριηλίδης, ο διευθυντής της Ακρόπολης όταν ήθελε να αναφερθεί «στους απαραίτητως 'μυστακοφόρους'» στρατιωτικούς και στην «νταηλίδικη» νοοτροπία τους, (Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις*»..., *ό.π.*, υποσημ. 2, σ. 7).

τους θηλυπρεπείς άντρες της εκφυλισμένης ‘αριστοκρατίας’, όσο και η καταρρέουσα εθνική μας φιλοτιμία, εξαιτίας της αναξιοτήτας κάποιων να υπερασπιστούν τα ιερά και τα όσια της φυλής μας από τις εχθρικές επιβουλές.

Όσο πιο πολύ δε αυξάνονταν οι φόβοι για τις συνέπειες της ‘εκθήλυνσης’ των ανδρών και της ‘αρρενοποίησης’ των γυναικών,⁷⁴³ που προδιέγραφαν φαινομενικά ένα ζοφερό μέλλον για τον ηγετικό ρόλο του αντρικού φύλου στην οικογένεια και στην κοινωνία, τόσο πιο πολύ αυτό αισθανόταν την ανάγκη να αποδείξει πως ξέρει και θέλει να διοικεί το σπίτι του και τη χώρα του, ‘όπως παλιά’. Ο ιδιότυπος εχθρός, οι ‘κακές’ όψεις του μοντερνισμού στα ήθη και στη νοοτροπία, φαινόταν να εξορκίζεται και φαντασιακά να υποτάσσεται με την εκ νέου προσκόλληση των ανδρών, και ιδιαίτερα των αστών, σε ένα υποθετικά άριστα διατεταγμένο παρελθόν, σε μια παράδοση δήθεν ανόθευτη από ξένες προσμειξίσεις, η οποία έδειχνε να εγγυάται την δίχως έμφυλες αναστατώσεις ανδρική κυριαρχία. Το μουστάκι μπορούσε απερίφραστα να παραπέμψει σ’ αυτό το αποκαθαρμένο από έμφυλους κλυδωνισμούς παρελθόν, σ’ αυτή την παράδοση που πάνω της έπρεπε να θεμελιωθεί το εθνικό μας μέλλον. Στους άνδρες της εποχής φάνταζε σαν η συμβολική κιβωτός των αρετών του ‘πραγματικού’ ανδρισμού, σαν η αλληγορία της επιστροφής στις ρίζες της πατριαρχικής εξουσίας ή σαν το μόνο ‘αληθινά’ αναπαλλοτρίωτο δικαίωμά τους σε μια εποχή κρίσης. Συν τοις άλλοις, καθώς το λάβαρο αυτό του ανδρισμού θα συνδεθεί εμφατικά με τη γενναιότητα, το ανυποχώρητο σθένος και τη μαχητική διάθεση και θα αποτελέσει το σήμα κατατεθέν του ανδρικού χαρακτήρα,⁷⁴⁴ η παρουσία του στο ανδρικό πρόσωπο θα είναι και μια διαρκής υπόμνηση του τι είδους άνδρες, με ποια σωματικά και ψυχικά προσόντα και με ποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα εφοδιασμένοι, απαιτούνται για να φέρουν σε αίσιο πέρας το πελώριο έργο της ‘ολοκλήρωσής’ των εθνικών μας ‘δικαίων’.

---

⁷⁴³ «Γυναικοάνδρες είσθε σεις κι εμείς ανδρογυναίκες», (Γεώργιος Σουρής, «Η Χειραφέτησις», *ό.π.*, σ. 189). Σύμφωνα με την Α. Ψαρρά, η αστάθεια των έμφυλων ρόλων που επιφέρει η εμφάνιση της υποτίθεται ‘ανδροποιημένης’ Νέας Γυναίκας, αναγορεύεται σε κεντρικό κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα της εποχής στην καμπή του αιώνα, (Ψαρρά Αγγέλικα, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η «συνετή ουτοπία» της Καλλιρόης Παρρέν», επίμετρο στο *Καλλιρόη Παρρέν, Η χειραφετημένη*, σ. 460 και σ. 481).

⁷⁴⁴ Δεν είναι τυχαίο πως οι άντρες εκφράζουν την επιθετική τους διάθεση ή ‘τα νεύρα’ που έχουν με το στρίψιμο του μουστακιού ή την «ανόρθωσή» του. Ενδεικτικά, στα «Παναθήναια 1911», παρουσιάζεται ο Ενωτομότρχης να τραγουδά: «Μα εκείνοι προχωρούν/ και δεν ξέρω πού θα φθάσουν... τότε το μουστάκι στρίβω/ και τη φούρκα πια δεν κρύβω...», (Μπάμπης Άννινος, Γεώργιος Τσοκόπουλος, «Παναθήναια 1911», *ό.π.*, σ. 331). Ο Κοδυλάκης μας διασώζει την εξής περιγραφή για τον φοιτητή Τέλη που ήθελε να πάρει μέρος σε μια θορυβώδη φοιτητική συνάθροιση στα Πανεπιστήμιο: «...ανώρθωσε τον μύστακα του, εστράβωσε τον πύλον του και εν γένει προσέλαβε το αρειμάνιον ήθος...», (Ιωάννη Κονδυλάκη, «Οι άθλιοι των Αθηνών», *ό.π.*, σ. 201).

Ο χαρακτήρας του ‘αρειμάνιου’ μουστακαλή ή γενειοφόρου φαίνεται πως ήταν εξαρχής κυρίαρχος στους χώρους του στρατεύματος. Στους «Άθλιους των Αθηνών», ένας νέος υπαξιωματικός περιγράφεται ως εξής: «Ο Τζερεμές, ένας παλληκαράς ίσα μεκεί πάνω, με υπογένειον μαύρον, επαυξάνων το αρειμάνιον της μορφής του».⁷⁴⁵ Η «επιδεικτική ‘λεβεντιά’, από θέση ισχύος ή εξασφαλισμένης ατιμωρησίας»,⁷⁴⁶ η εριστική νοοτροπία και οι συχνοί καυγάδες με άλλους ‘παληκαράδες’, το ξεκαθάρισμα λογαριασμών για λόγους προσωπικής ή εθνικής τιμής είχαν εμποτίσει τους κώδικες αξιών και συμπεριφοράς των στελεχών του στρατού.⁷⁴⁷ Σε μια κοινωνία που είχε επενδύσει πολλά πάνω στη στρατιωτική ανασυγκρότηση, το ‘αρειμάνιο’ αγωνιστικό ήθος του στρατεύματος αποκτούσε αίγλη και κοινωνική αποδοχή ανάλογες των επαγγελματικών και πολιτικών φιλοδοξιών των στελεχών του και της αναβαθμισμένης θέσης του μέσα στους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας. Ο «απαραιτήτως» ‘μουστακοφόρος’ για τους άνδρες του στρατεύματος ανδρισμός φαίνεται πως διεκδικούσε τα πρωτεία από άλλους ανταγωνιστές του που προέρχονταν από τις λαϊκές τάξεις.⁷⁴⁸

Από το 1897 μέχρι και το τέλος της περιόδου που μας ενδιαφέρει, ο στρατός θα είναι διαρκώς στο προσκήνιο. Η αύξηση του μεγέθους, της μαχητικής του ικανότητας και του επαγγελματισμού του, οι τακτικοί πόλεμοι, οι ‘άτακτες’ συγκρούσεις με εχθρούς και τα εσωτερικά κινήματα στα οποία ενεπλάκη, αλλά και ο εθισμός στην πολεμική βία ευρύτατων τμημάτων του αντρικού πληθυσμού με τις συχνές ένοπλες αντιπαραθέσεις στις οποίες αναμείχτηκαν, δείχνουν πως ο στρατός, όπως και η αστυνομία,⁷⁴⁹ αποτέλεσε ένα ανθεκτικό στο χρόνο υπόδειγμα διάχυσης της πιο βίαιης, σεξιστικής και αδιάλλακτης μορφής του ‘μουστακοφόρου’ ανδρισμού στις μάζες. Καθόλου τυχαία, το ίδιο χρονικό διάστημα αυξάνονται υπέρμετρα οι ανδρικές μονομαχίες στο χώρο του στρατού και του

---

⁷⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 170-171.

⁷⁴⁶ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις*»..., ό.π., σ. 7.

⁷⁴⁷ Το 1894, ένα οργανωμένο στρατιωτικό σώμα κατώτερων αξιωματικών, υπό την κάλυψη των ανωτέρων τους και της αστυνομίας, εισέβαλε στα γραφεία της εφημερίδας «Ακρόπολις» του Β. Γαβριηλίδη και προκάλεσε σοβαρές ζημιές σ’ αυτά. Αιτία ήταν τα «προσβλητικά» για την τιμή του στρατεύματος άρθρα του διευθυντή της εφημερίδας, (στο ίδιο, υποσημ. 1, σ. 3-6 και σ. 6-9).

⁷⁴⁸ Η συμπλοκή «μεταξύ υπαξιωματικών και χασάπιδων» που παραθέτει ο Κονδυλάκης, είναι κατά τη γνώμη μας μια έμμεση μνεία μιας τέτοιας αντιπαλότητας για την απόκτηση της πρωτιάς. Ας μην ξεχνάμε πως οι χασάπηδες θεωρούνταν τα ινδάματα των κατώτερων τάξεων ως προς τον ανδρισμό τους, (στο ίδιο, σ. 171).

⁷⁴⁹ Η χωροφυλακίστικη «βαναυσότητα και αυθαιρεσία» γίνεται θέμα στις εφημερίδες και στα θεατρικά έργα στην αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Αναφορές γίνονται ακόμη για το «βούρδουλα» και για τους «γιακάδες» (χαστούκια) που χρησιμοποιούν οι χωροφύλακες, (Μπάμπης Άννινος, Γεώργιος Τσοκόπουλος, «Παναθήναια 1911», ό.π., υποσημ. 2, σ. 310).

πολιτικού στίβου.⁷⁵⁰ Αυτές οι ένοπλες τελετουργικές αναμετρήσεις λειτούργησαν στο επίπεδο των συμβολικών πρακτικών ως εκλογικευμένες και θεσμικά ‘εξημερωμένες’ μορφές έκλυσης της βίας των αστών – μορφές άλλωστε απολύτως συμβατές με την κοινωνική ηθική της υπεράσπισης της τιμής και της προσωπικής αξιοπρέπειας της τάξης τους.

Οι δύο άλλοι από τους κοινωνικούς δρώντες που από κοινού θα συγκροτήσουν τις νέες ‘μυστακοφόρες’ αντρικές τους ταυτότητες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, ήταν οι φοιτητές και τα μέλη των συντεχνιών. Ωστόσο, οι δύο αυτές κοινωνικές ομάδες θα τοποθετηθούν αρχικά σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα από τους στρατιωτικούς,⁷⁵¹ αν και σε μεγάλο βαθμό αντλούσαν από μια κοινή δεξαμενή αντιλήψεων και πρακτικών για την κατασκευή της ανδρικής τους αυτοσυναίσθησης. Η υπεράσπιση της ατομικής ή συλλογικής τιμής, η συχνή προσφυγή στην άμεση σωματική βία και η χρήση όπλων για την υπερίσχυση επί του ατομικού ή συλλογικού αντιπάλου, η αφήφηση του κινδύνου, η τόλμη και η μαχητικότητα στις συγκρούσεις, οι οξυμμένες εθνικές ευαισθησίες, η εξιδανίκευση του ‘δίκαιου’ αγώνα ήταν κάποια από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά του ‘αρειμάνιου’ ανδρισμού τους. Κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, οι φοιτητές και τα μέλη των συντεχνιών θα ξεχυθούν στους δρόμους σε ογκώδεις διαδηλώσεις, καθώς θα καταφέρουν να συσπειρώσουν μαζί τους μεγάλες λαϊκές μάζες και θα εμπλακούν σε εξαιρετικά βίαιες, πολύνεκρες συγκρούσεις για ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα με τους φορείς της κρατικής εξουσίας και τους ένοπλους υπερασπιστές της.⁷⁵² Φοβικός με τις νέες ιδέες, τις δυτικές επιδράσεις και τις εκσυγχρονιστικές αλλαγές, φανατικά αντινεοτερικός και ‘ανταριστοκρατικός’, επιθετικά μισογυνικός και μισαλλόδοξος σε ζητήματα ηθικής τάξης, έμφυλων σχέσεων και εθνικής ταυτότητας, ο ριζοσπαστικοποιημένος από τη φορά των πραγμάτων μικροαστισμός αυτών των στρωμάτων θα συναντηθεί με τις ‘μυστακοφόρες’ ανδρικές επιτελέσεις που διενεργούνται μέσα σ’ ένα κλίμα πόλωσης, πολιτικού και πολιτισμικού διχασμού, γενικευμένης καχυποψίας και έλλειψης ανοχής για

---

⁷⁵⁰ Δήμητρα Βασιλειάδου, *Υβρις και αποκάθαρση. Ανδρικές μονομαχίες στο πεδίο της τιμής (1870-1918)*, ανακοίνωση στην ημερίδα του Ομίλου για τη Μελέτη της Ιστορίας και της Κοινωνίας με τίτλο «(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες» (Αθήνα, 2 Απριλίου 2011).

⁷⁵¹ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 5.

⁷⁵² Για τα «Ευαγγελιακά» (1901), τα «Σανδικά» (1902), βλ., *(στο ίδιο, σ. 43-44 και σ. 53-54)*. Για τα «Ορεστειακά» (1903), λόγω της μετάφρασης της «Ορέστειας» στη δημοτική, βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, *ό.π.*, σ. 84-85.

ό,τι πληγώνει την υπόσταση του ανδρισμού και το πατριωτικό φρόνημα των Ελλήνων ανδρών.

Η απαρχή της σύνδεσης του φοιτητικού χώρου με τις πιο σκληρές, επιθετικές και βίαιες εκδοχές του ανδρικού ιδεώδους θα πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 90. Μας το επιβεβαιώνει ο συνεχής αναβρασμός που επικρατεί στα πανεπιστήμια και τα συχνά επεισόδια ενάντια σε καθηγητές τους, αλλά κυρίως η χρήση όπλων και δυναμίτιδας και οι αιματηρές συγκρούσεις με την αστυνομία κατά τη διάρκεια της κατάληψης του πανεπιστημίου στα λεγόμενα «Γαλβανικά».⁷⁵³ Είναι αυτή την εποχή που θα σφυρηλατηθεί ο μεγαλοϊδεατικά φορτισμένος μαχητικός εθνικισμός και ο αντιδραστικός χαρακτήρας των πολιτικών προσανατολισμών και των κοινωνικών θεωρήσεων του φοιτητικού κινήματος και θα μπουν οι βάσεις για τη συμμαχία τους με τις συντεχνίες, με τελική κατάληξη το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί.⁷⁵⁴

Οι «γλωσσαμύντορες» οπαδοί της καθαρότητας και μοναδικότητας της ελληνικής γλώσσας, υπερασπιστές της θρησκείας και του βασιλικού θεσμού «κουμπουροφόροι» ή «μαγκουροφόροι» φοιτητές,⁷⁵⁵ καθ' όλη την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, θα επιδείξουν δυναμικά ένα πνεύμα αδιαλλαξίας απέναντι στις γυναίκες που τόλμησαν να σπάσουν το άβατο του πανεπιστημίου για το φύλο τους και μετά την επικράτηση του νέου καθεστώτος. Έτσι, εκτός από τα συλλαλητήρια για τον αποκλεισμό των γυναικών από την ανώτερη εκπαίδευση,⁷⁵⁶ το Μάρτη του 1911 θα υποδεχθούν με ποδοκροτήματα, οχλοβοή και ειρωνικά σχόλια για τη θέση που αρμόζει στις γυναίκες στην κοινωνία την πρώτη Ελληνίδα υφηγήτρια της Ιατρικής Σχολής, παρόντος μάλιστα του Βενιζέλου, ο οποίος έδωσε συγχαρητήρια στην καθηγήτρια για την ψύχραιμη στάση που κράτησε απέναντι στους ταραξίες αντιδραστικούς φοιτητές!⁷⁵⁷ Είναι νομίζουμε φανερό η αντιστοιχία της συγκρότησης και επίδειξης του ανδρικού φρονήματός των φοιτητών με αυτής των στρατιωτικών, καθώς το απάτητο από γυναίκες κάστρο του ανδρισμού, που είναι ο στρατός, χρησιμεύει ως 'παράδειγμα' στους φοιτητές για να απαιτήσουν και

---

⁷⁵³ Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, ό.π., σ. 270.

⁷⁵⁴ Οι φοιτητές θα πλαισιώσουν την Εθνική Εταιρεία το 1897 και θα ταχθούν ενεργητικά μέσω των σωματείων τους, όπως η «Πανεπιστημιακή Ένωση», στο πλευρό των κινηματιών αξιωματικών, (*στο ίδιο*, σ. 270-271).

⁷⁵⁵ Για τους «κουμπουροφόρους» φοιτητές, (βλ. Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», ό.π., σ. 11). «Οι μαγκουροφόροι φοιτητές ήταν απαραίτητο στοιχείο των συλλαλητηρίων της εποχής», (βλ. Μπάμπης Άννινος, Γεώργιος Τσοκόπουλος, «Παναθήναια 1911», ό.π., υποσημ 2, σ. 323).

⁷⁵⁶ *Στο ίδιο*, σ. 253 και σ. 256.

⁷⁵⁷ *Στο ίδιο*, υποσημ. 3, σ. 323

αυτοί την επιβολή ενός αποκλειστικά ανδροκρατικού καθεστώτος και για το 'ναό' της γνώσης και των επιστημών.

Εάν η σύμπληξη της συμμαχίας του στρατού με τους φοιτητές και τις μικροαστικές συντεχνίες και η επικράτηση τους μετά το Γουδί σήμαναν σε πολιτικό επίπεδο την εσπευσμένη εφαρμογή του милитарισμού και του εθνικισμού που συνοψίστηκε στο πρόγραμμα της πάση θυσία ολοκλήρωσης των αλυτρωτικών στόχων της χώρας, στο επίπεδο της διαπάλης των ανδρισμών σηματοδοτούσε την θριαμβευτική απόληξη μιας πορείας των 'μυστακοφόρων' ανδρισμών δύο τουλάχιστον δεκαετιών, καθώς βασικά 'αιτούμενα' του για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία απέκτησαν θεσμική υπόσταση στο νέο «ανορθωτικό» καθεστώς των βενιζελικών κυβερνήσεων που ακολούθησαν μετά το στρατιωτικό κίνημα. Μάλιστα, παρά την έκκληση που μπορεί να υποστεί κάποιος γνώστης του «φιλογυνισμού» του Βενιζέλου και των φιλελεύθερων απόψεων του, μία από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης του στα 1911 ήταν μια τραγελαφική, όπως αποδείχτηκε, εκστρατεία για την «ηθικοποίηση» της Αθήνας, «που πήρε τις διαστάσεις ενός πραγματικού διωγμού των γυναικών».⁷⁵⁸ Με υπουργική εγκύκλιο, οι αστυνομικοί είχαν το δικαίωμα να προσάγουν στο τμήμα γυναίκες που «τριγυρνούσαν ύποπτα» στο δημόσιο χώρο, είτε «μεμονωμένες» ήταν αυτές, είτε συνοδευόμενες από άνδρες.⁷⁵⁹ Η απαγόρευση αυτή του «εξέρχεσθαι χάριν δημοσίου σκανδάλου» έγινε αιτία για να σημειωθούν πολλά επεισόδια ξυλοδαρμού γυναικών και διαπόμπευσής τους από τα όργανα της τάξης, ενώ δεν έλειψαν και οι απόπειρες αυτοκτονίας από όσες 'ευεργετήθηκαν' από τις διατάξεις αυτού του νόμου.⁷⁶⁰

Την ίδια ακριβώς χρονιά, η ιερή συμμαχία του αντιδραστικού εθνικισμού και των ηγεμονικών μυστακοφόρων επιτελέσεων του ανδρισμού βρίσκει ανέλπιστα μια ευκαιρία να σωφρονίσει τις 'νεωτερίζουσες' γυναίκες και να απλώσει τα δίκτυα του ανδροκρατικού λόγου στο χώρο της γυναικείας μόδας. Βρέθηκαν βέβαια και πάμπολλοι 'ανώνυμοι' υποστηρικτές αυτών των ιδεών, πρόθυμοι για να επαναφέρουν στην τάξη όσες την ακολουθούσαν πιστά. Η έλευση στη χώρα μας της γαλλικής μόδας της «ζυπ-κυλότ» έγινε αφορμή για να εξαπολυθούν επιθέσεις ενάντια σε όσες τόλμησαν να τις

---

⁷⁵⁸ Στο ίδιο, υποσημ. 1, σ. 288

⁷⁵⁹ Η ηθική 'απαγόρευση' να κυκλοφορούν οι γυναίκες συνοδευόμενες στο δημόσιο χώρο και ο περιορισμός των κινήσεών τους σ' αυτόν χαρακτήριζαν την αστική κοινωνικότητα του 19^{ου} αιώνα. Η συμμόρφωσή τους μ' αυτούς τους κανόνες αποτελούσε ζωτικό στοιχείο των αντιλήψεων περί ευγένειας και κοσμιότητας του φύλου τους, (Leonore Davidoff, "Gender and the "Great Divide": public and private in British gender history", *Journal of Women's History* 15/1 (2003), σ. 19.

⁷⁶⁰ Μπάμπης Άννινος, Γεώργιος Τσοκόπουλος, «Παναθήναια 1911», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α3, υποσημ. 1, σ. 288.

φορέσουν,⁷⁶¹ καθώς, όπως λέγεται, το αντρικό κοινό τις ταύτιζε με τα οθωμανικά σαλβάρια και τις ονόμαζε «φούστες-βράκες».⁷⁶² Ωστόσο, μια παράλληλη με την ανάμνηση του οθωμανικού παρελθόντος ερμηνεία του αντρικού θυμού, λιγότερο τονισμένη και μάλλον πιο αξιόπιστη, μας προσφέρει η επιθεώρηση, στα «Παναθήναια 1911». Σε μία σκηνή του έργου, κάποιος τυπικός Ενωμοτάρχης της εποχής εξηγεί στις κυρίες με τις «ζυπ-κυλότ» το λόγο για τον οποίο δεν «επιτρέπεται να βγαίνετε έξω μ' αυτό το φόρεμα»: -«Πρέπει να υπάρχει διάκρισις μεταξύ των δύο φύλων! Και εφ' όσον οι άνδρες δεν αποφασίζουν να φορέσουν φουστάνια, οι γυναίκες δεν μπορούν να φορούν πανταλόνια. Όταν γίνουμε όλοι αρσενικοθήλυκοι τότε θα γίνεται σύγχυσις».⁷⁶³

Το ενδιαφέρον είναι πως σ' αυτό το επιχείρημα, όχι μόνο δε γίνεται καθόλου λόγος για την ταύτιση της ζυπ-κυλότ με την οθωμανική βράκα, αλλά ρητά τονίζεται η εξομοίωσή της με το ευρωπαϊκό παντελόνι! Πάντως, είτε μοιάζει με το δυτικοφερμένο παντελόνι, είτε με την ανατολίτικη βράκα, που τη φορούσαν και αυτή συνήθως άνδρες, η ουσία είναι πως η ζυπ-κυλότ θυμίζει επικίνδυνα κάποια ανδρική ενδυμασία που την ιδιοποιούνται 'παράτυπα' οι γυναίκες, σφετεριζόμενες μέσω αυτής και μια πληθώρα θετικών ιδιοτήτων και γνωρισμάτων που συνδέονταν με τον ανδρισμό: είναι χαρακτηριστικό, πως στην προηγούμενη σκηνή του θεατρικού έργου οι ίδιες κυρίες υπερασπίζονται την ενδυματολογική επιλογή τους, λέγοντας πως «μ' αυτό το φόρεμα μπορούμε να κάμωμε ό,τι θέλουμε». Την ελευθερία τους δε αυτή την διασαφηνίζουν καλύτερα αμέσως μετά: «Μπορούμε να περπατούμε πιο ελεύθερα!».

Γνώμη μας ωστόσο είναι πως οι δύο αυτές παράλληλες και 'αποκομμένες' μεταξύ τους εξηγήσεις του ανδρικού μένους ενάντια στις ζυπ-κυλότ, δηλαδή η μνήμη του οθωμανικού παρελθόντος που αναβιώνουν και η «σύγχυση των φύλων» που επιφέρουν, εάν ληφθούν στην 'ονομαστική τους τιμή', δηλαδή εάν τις πάρουμε τοις μετρητοίς, είναι αντιφατικές και ανεπαρκείς για να ερμηνεύσουν τις παράφορα παθιασμένες και ασυνήθιστα βίαιες συμπεριφορές που ενέπνευσε η ζυπ-κυλότ στον αντρικό πληθυσμό τόσο των κατώτερων, όσο και των ανώτερων τάξεων. Ανάλογες προκλήσεις των

---

⁷⁶¹ Τις υποδέχθηκαν με «γιουχαΐσματα και επεισόδια». Αν μάλιστα δώσουμε πίστη στις περιγραφές των εφημερίδων, θα δούμε πως το πέραςμα δύο γυναικών με ζυπ-κυλότ μπροστά από ένα κεντρικό καφενείο της πρωτεύουσας προκάλεσε τόσο μεγάλη οργή στους θαμώνες του, που για να γλυτώσουν οι κυρίες που ανυποψίαστες εκτέθηκαν σε σοβαρούς κινδύνους, αναγκάστηκαν να διαφύγουν με άμαξα. Σε ένα άλλο περιστατικό στην Αιόλου, επενέβησαν οι χωροφύλακες για να σώσουν κάποιες που 'αποτόλμησαν' να ντυθούν ανάλογα. Ακόμη και οι λούστροι της Ομόνοιας, ορκίστηκαν να σκίσουν τα «σαλβάρια» που θα περνούσαν από μπροστά τους, ενώ το «πλήθος», όταν τις έβλεπε, τις απειλούσε με την κραυγή «θα σας κάψωμε» (στο ίδιο, υποσημ. 1, σ. 304-305).

⁷⁶² Στο ίδιο, σ. 257 και υποσημ. 1, σ. 304-305.

⁷⁶³ Στο ίδιο, σ. 307

χειραφετημένων ‘αρσενικοθήλυκων’ που μιμούνταν τις ανδρικές συμπεριφορές, όπως το κάπνισμα τσιγάρου, παρόλο που ήταν καθολικά αποδοκιμαστές, ποτέ στο παρελθόν δεν αντιμετωπίστηκαν με τέτοια σφοδρότητα. Ούτε και πιστεύουμε πως η ζυπ-κυλότ ήταν η μοναδική άμεση ή έμμεση ‘παραπομπή’ του γυναικείου κόσμου στον οθωμανικό πολιτισμό.

Για να κατανοήσουμε το τι πραγματικά συνέβη, θεωρούμε πως πρέπει να συνδέσουμε τις μερικές ‘αλήθειες’ των δύο επιχειρημάτων ενάντια στις ζυπ-κυλότ, τοποθετώντάς τις σε ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο που θα φανερώνει την αλληλεξάρτηση του έμφυλου με το εθνικό στοιχείο της υπόθεσης, τη φοβική πρόσληψη του μοντερνισμού με την δυσφορία για το ανατολίτικο-οθωμανικό μας παρελθόν. Φρονούμε, δηλαδή πως η έκταση που πήρε το όλο ζήτημα σχετίζεται άμεσα με την καχυποψία που συνόδευε τη γυναικεία μόδα, με το αίσθημα της ζωηρής ενίοτε αποδοκιμασίας των ηθών που στιγματίζονταν ως ξενομανείς εκδηλώσεις μιας νοοτροπίας που θέλγεται από την καταχρηστική αντιγραφή των ολέθριων δυτικών ηθών, με το πρόβλημα της ορατότητας των ‘παραβατικών’ γυναικών στο δημόσιο χώρο, με τις υποψίες για την πιθανή διασάλευση της κανονικότητας στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων των γυναικών, αλλά και με το επαχθές βάρος της διαχείρισής της οθωμανικής μας ‘κληρονομιάς’ – και όλα αυτά ειδωμένα στο φόντο μιας σοβούσας σύγκρουσης με τους «προαιώνιους εχθρούς» μας, τους Τούρκους. Να προσθέσουμε ακόμη πως η ιστορία με τη ζυπ-κυλότ αφορούσε τις ‘νεωτερίζουσες’ γυναίκες των αστών και όχι όλες ‘γενικά’ τις γυναίκες, ή ‘ειδικά’ τις γυναίκες άλλων κοινωνικών τάξεων.

Κατά τη γνώμη μας, η ζυπ-κυλότ αποτέλεσε ένα κρίσιμο σημείο ‘συνάντησης’ όλων των εκδοχών του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού με τους σημαντικότερους ‘εσωτερικούς’ και ‘εξωτερικούς’ εχθρούς του. Οι ομολογημένοι και οι ανομολόγητοι φόβοι του για την έμφυλη ευταξία, για την κοινωνική συνοχή και την τύχη του έθνους και της φυλής μας μετατίθενται στο ίδιο φοβογόνο αντικείμενο, τη ζυπ-κυλότ και παρατίθενται αντιφατικά και αδιαφοροποίητα, χωρίς να διαφαίνεται η ύπαρξη μιας λογικής ακολουθίας ή κάποιας αιτιώδους συνάφειάς τους. Ξύνοντας, άθελά τους, οι αστές κυρίες με τις ζυπ-κυλότ τη γεμάτη αυταρέσκεια και έπαρση επιφάνεια του φαντασιακού του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού, βοήθησαν να ανασυρθεί από τα βάθη του αντρικού ασυνειδήτου ένα παρανοϊκό στην υφή του φοβικό σύμπλεγμα, όπου όλοι οι εχθροί του παρόντος και του παρελθόντος συνυπάρχουν αμοιβαία, διαπλέκονται με ακαθόριστους τρόπους, σχηματίζουν λογικοφανείς και μη αστερισμούς σημασιών και

προβάλλονται εν τέλει στην ‘οθόνη’ της ζυπ-κυλότ σε καιρούς πύκνωσης των εθνικών απειλών και των έμφυλων εντάσεων. Έτσι, η αγωνιώδης αναζήτηση μιας ισορροπημένης χωροθέτησης του ελληνικού έθνους ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή και οι διαρκείς ταλαντεύσεις αυτής της αναζήτησης, το πρόβλημα της παράδοσης και τα όρια του νεωτερισμού, ο επαπειλούμενος ανδρισμός και οι χειραφετημένες «αρσενικοθήλυκες»,⁷⁶⁴ η διαβρωτική δύναμη της μόδας και της πολυτέλειας και η υπέρβαση της εξουσιοδοτημένης από τους άντρες θέσης των γυναικών ως αντιπροσώπων του εθνικού μεγαλείου και του οικογενειακού γοήτρου αποτελούν τις φανερές μορφές εκδήλωσης αυτού του φοβικού συμπλέγματος και ταυτόχρονα αναγορεύονται σε ‘πραγματικά’ και συμβολικά διακυβεύματα των έμφυλων υποκειμένων που επιτελούν τους ηγεμονικούς ‘μυστακοφόρους’ ανδρισμούς.

Υποστηρίζουμε ωστόσο πως το κρυμμένο στοιχείο της κατά τα άλλα ανεξήγητης αντρικής παραφοράς ενάντια στη νέα γαλλική μόδα, το οποίο ξεκλειδώνει το νόημα των όσων έγιναν και των όσων η λογοκριμένη σκέψη δεν μπορεί και δεν θέλει να αποκαλύψει, έγκειται στον λανθάνοντα - και διαρκώς αιωρούμενο πάνω από αυτούς τους φόβους - υπαινιγμό της ‘προδοσίας’ εκ μέρους των γυναικών με τις ζυπ-κυλότ - και εν δυνάμει όλων των γυναικών - του φύλου και του έθνους τους. Και είναι αυτή ακριβώς η λανθάνουσα σημασία της ‘διπλής προδοσίας’ που ενοποιεί με συνειρμικές ταυτίσεις το φανερό περιεχόμενο των ατάκτως ερριμμένων φόβων, ‘αποκαθιστώντας’ έτσι τον αόρατο και άρρητο δεσμό τους σε ένα μη ορθολογικό λογοθετικό σχήμα του κυρίαρχου ανδρισμού, όπου οι δύο προδοσίες επικαλύπτονται και η επαίσχυντη διάπραξη της μιας φαίνεται να οδηγεί νομοτελειακά στην αποδοχή και της άλλης: οι απελευθερωμένες κοσμικές κυρίες με τις ζυπ-κυλότ, προδίδουν το έθνος τους καθώς φέρουν πάνω στο σώμα τους τα εμβλήματα των εξ’ ανατολών και εκ βορρά εχθρών τους, των Τούρκων και έτσι επιτρέπουν υπαινικτικά τη σωματική και πνευματική ‘κατοχή’ τους από αυτούς. Η επονομαζόμενη ως «φούστα-βράκα» είναι το σημάδι και η εγγύηση αυτής της ‘κατοχής’.

Ωστόσο, ενώ η ‘εθνικότητα’ της βράκας διατυμπανίζεται συνεχώς, καμία αναφορά δε γίνεται για την ‘ανδρικότητα’ της βράκας: αν γινόταν κάτι τέτοιο, θα ήταν υποχρεωμένοι να ομολογήσουν πως η ίδια δεν παρέπεμπε γενικά στο οθωμανικό μας

---

⁷⁶⁴ Όπως εύκολα νομίζουμε γίνεται αντιληπτό, η «χειραφετημένη αρσενικοθήλυκη» αποτελεί τη συμπυκνωμένη μορφή δύο διαφορετικών θηλυκών τύπων, σχεδόν εξίσου ενοχλητικών για τον κανονιστικό ανδρισμό: αυτού της χειραφετημένης σουφραζέτας και του άλλου, της κοσμικής κυρίας των σαλονιών, της επιδεικτικής μόδας και των δυτικών νεωτερισμών.

παρελθόν, αλλά στο οθωμανικό παρελθόν των Ελλήνων ανδρών. Το στοιχείο όμως της ανδρικής ‘προέλευσης’ της βράκας αξιοποιείται διαφορετικά· συγκεκριμένα, για να συσταθεί η κατηγορία της δεύτερης προδοσίας των γυναικών, αυτής του φύλου τους, πρέπει η βράκα να απωλέσει τα ανατολίτικα χαρακτηριστικά της και να απομείνει μονάχα με την ένδειξη της ανδρικής ενδυμασίας. Από εκεί και πέρα, με μια σειρά ‘αντιδιαλεκτικών’ ταυτίσεων και αθέμιτων ‘αφαιρέσεων’, μιας τυπικής διαδικασίας για αυτό τον τύπο σκέψης, η βράκα μπορεί να εξομοιωθεί με οποιαδήποτε άλλη ενδυμασία των κάτω άκρων του ανδρικού σώματος, άρα και με το παντελόνι! Η ‘ελαφρά’ αυτή μετατόπιση της συλλογιστικής από την Ανατολή και το εθνικό μας παρελθόν στη συγχρονική μας Δύση έχει το πρόσθετο πλεονέκτημα πως έλκει μαζί της και όλα τα καινοφανή δαιμόνια που σχετίζονται μαζί της, όπως τη μόδα, τη γυναικεία χειραφέτηση, τους ενάντιους στην ελληνική μας παράδοση τρόπους ζωής κλπ. και τα συμπαρασύρει και αυτά στη δίνη του θυμού των ‘μυστακοφόρων’ ανδρισμών. Μ’ αυτόν τον τρόπο έγινε το αποφασιστικό βήμα μετασχηματισμού της φύσης του κατηγορητηρίου: οι γυναίκες με τις ζυπ-κυλότ δεν εγκαλούνται πια για την έμμεση ‘συνεργασία’ τους με τον κατεξοχήν εχθρό του έθνους μας - μιας και ήδη θεωρούνται καταδικασμένες στην ανδρική συνείδηση για την εθνικά επιζήμια προαίρεσή τους - αλλά για τη μίμηση των χειρότερων δυτικών ηθών που αρρενοποιούν το φύλο τους, προάγουν τη σεξουαλική αναρχία και δυναμιτίζουν τα στέρεα θεμέλια της κοινωνικής συνοχής

Με το να διατυπώνονται στον ίδιο χρόνο και με αφορμή το ίδιο αντικείμενο, που αποτελεί το κοινό ‘πειστήριο του εγκλήματός’, δηλαδή τις ζυπ-κυλότ και μπροστά στο εδώλιο να κάθονται τα ίδια δρώντα υποκείμενα, δηλαδή οι γυναίκες που τις φορούν, οι δύο κατηγορίες εμφανίζονται στον κοινό αντρικό νου με τέτοιο τρόπο σαν η μία να αποτελεί απόρροια, λογική επαγωγή της άλλης και αναγκαίο συμπλήρωμά της ταυτόχρονα.

Μυστακοφόροι ανδρισμοί, ο καλλωπισμός του μουστακιού και το πρόβλημα των ‘βαμμένων’

Αναμφίβολα, η ισχύς των ‘μυστακοφόρων’ ανδρισμών της ελληνικής μπελ-επόκ, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επιτυχημένη ‘υπαγωγή’ των ατομικών και κοινωνικών εμπειριών των αντρών των κατώτερων τάξεων, μεγάλου μέρους των μικροαστών, των στελεχών του στρατού και ενός σημαντικού κομματιού των αστών σε ένα αρκετά συνεκτικό, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις του, ηγεμονικό πρότυπο επίτευξης και

προβολής ενός ‘αυθεντικού’ αντρικού χαρακτήρα. Οι καθημερινές επιτελέσεις της «σημασίας του να είσαι άνδρας» αυτής της κατηγορίας των ανδρών διαμόρφωναν τις πιο σκληρές, άκαμπτες με τους σπασμούς της νεωτερικότητάς που βίωναν οι γυναίκες και οι ‘διαφορετικοί’ άνδρες εκδοχές του ανδρισμού. Αυτές κατόρθωσαν, τόσο να μεταφράσουν επιτυχημένα τις βλέψεις, τις ανησυχίες, τους πόθους και τις φοβίες του συνόλου των ανδρών της εποχής σε ένα ‘κειμενικό σώμα’ θέσεων για τις έμφυλες σχέσεις, ηθικών αρχών και πολιτικών πιστεύω, που απέκτησαν την ισχύ και την εγκυρότητα του καθολικού παραδείγματός, όσο και να διοχετεύσουν τις σκέψεις, τις πρακτικές και τα συναισθήματά τους σε κανονιστικές φόρμες πραγμάτωσής της ταύτισης της προσωπικότητάς τους με το ‘ιδεώδες’ του Έλληνα άνδρα. Ωστόσο, αν και διευρυμένες κοινωνικές μάζες του ‘λαϊκού’ κόσμου, των μικροαστών και των αστών συνενώνονται στην ταύτισή τους με τα ανδρικά πρότυπα των ηγεμονικών ‘μυστακοφόρων’ ανδρισμών, η βαθιά κοινωνικοπολιτισμική ρηγμάτωση που διαχωρίζει τα κοινωνικά στρώματα της παραδοσιαρχίας από τον εκδυτικισμένο αστικό κόσμο με τις νεωτερικές αναφορές, δεν μπορεί να αγνοηθεί, ούτε να παρακαμφτεί. Αυτή τη ρηγμάτωση άλλοτε την υπερβαίνουν, συμφιλιώνοντας με σχετική επιτυχία τα ‘ένθεν κακείθεν’ τμήματα της και άλλοτε προσκρούουν στις άλυτες αντινομίες αυτών.

Θέτοντας το πρόβλημα των σχέσεων των διαφορετικών εκδοχών του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού με τα ανδρικά καλλωπιστικά ήθη, είμαστε υποχρεωμένοι πρωτίστως να διατυπώσουμε το ακόλουθο ερώτημα: πώς επέδρασαν οι νέες μορφές συγκρότησής της ανδρικής ταυτότητας στις περισσότερο μοντέρνες και εκλεπτυσμένες σωματικές περιποιήσεις των αστών ή και των μικροαστών ανδρών; Μερικά ακόμη συναφή ερωτήματα θα μπορούσαν να τεθούν εδώ: τροποποιήθηκαν άραγε οι υφιστάμενοι ανδρικοί καλλωπιστικοί χάρτες κάτω από την επίδραση των μυστακοφόρων ανδρισμών και σε ποιο βαθμό υπήρξε διάσταση ανάμεσα τους επ’ αφορμή των καινοφανών ανδρικών καλλωπιστικών πρακτικών; Οι πιο ακραίες απολήξεις της ανδρικής μόδας ενσωματώθηκαν οργανικά στα κανονιστικά προτάγματα τους για την πρέπουσα εικόνα του άνδρα στο δημόσιο χώρο ή μήπως ήταν εξ’ ολοκλήρου ασύμβατες μ’ αυτά;

Αναμφίβολα, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, οι διεργασίες που οδηγούν στη συμβολική ανατίμηση της αξίας του μουστακιού και στην ιδεολογική επεξεργασία των σημαινόντων της μορφής του, βαδίζουν παράλληλα με όλες τις εκφάνσεις της ποσοτικής και ποιοτικής ανάπτυξης των καλλωπιστικών δραστηριοτήτων γύρω απ’ αυτό, όπως τον αρωματισμό, τη βάνισμό, το ίσιωμά του, την απόδοση στιλπνότητας και ‘ζωηρότητας’

στις τρίχες, στην ‘ανόρθωσή’ του, τις στυλιστικές διευθετήσεις του κλπ. Την ίδια στιγμή, που οι ‘μυστακοφόροι’ ανδρισμοί αναλαμβάνουν να επαν(εγγράψουν) στο μουστάκι την κοινωνική εξουσία του ανδρικού φύλου και την ηγεμονική θέση του στην έμφυλη ιεραρχία, οι φορείς της μόδας, της διαφήμισης και της αγοράς θα εκπονήσουν από κοινού ένα αρκετά φιλόδοξο πρόγραμμα ανακαίνισης και εξωραϊσμού του αντρικού ‘είναι’ και ‘φαίνεσθαι’. Εκμεταλλευόμενοι τα αισθητικά πρότυπα, τις συμβολικές αξίες και τις διερωτήσεις για τις έμφυλες ταυτότητες που εν πολλοίς διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού και στηριζόμενοι πάνω στο υπαρκτό κοινωνικό άγχος για την αυστηρή διαφοροποίηση των φύλων, θα αποπειραθούν να ενθρονίσουν μια ενσυνείδητά σωματοποιημένη αστική εκδοχή του ανδρικού εαυτού στο βάθρο του κανονιστικού ανδρισμού. Καταβάλλουν ωστόσο κάθε προσπάθεια, ώστε ο εκσυγχρονισμός αυτός της φυσιογνωμίας και της σωματικής παράστασης των ανδρών αφενός να μην παραβιάζει τα θέσφατα της παράδοσης και, αφετέρου, να καταδεικνύει με τον πιο αναμφισβήτητο τρόπο τον αμιγώς αρρενωπό χαρακτήρα του κατόχου του.

Η αρμονική συμβίωση των όσων στοιχίζονται πίσω από την παραδοσιαρχία με τους φορείς των νεωτεριστικών ‘πειραματισμών’ που αφορούν το μουστάκι και η σύγκλιση των επιδιώξεών τους στην οπτική και συμβολική παντοδυναμία του πραγματώνεται υπό τη σκέπη του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού και των παραλλαγών αυτού. Στις πιο ‘παραδοσιακές’ σημασίες που αποδίδονται στο μουστάκι, ως του πιο σαφούς ενδείκτη της συνέχειας της αντρικής κυριαρχίας, για παράδειγμα, θα προστεθούν και νέες, πιο συμβατές με το μιλιταριστικό και εθνικιστικό πνεύμα του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού και, παραδόξως, πιο δεκτικών στις ‘μεταμορφωτικές’ σωματικές πρακτικές και στις ναρκισσιστικές αναζητήσεις των νέων αστικών στρωμάτων. Έτσι, το μουστάκι, δε θα παραπέμπει απλώς στη διαφορετικότητα των φύλων και στην εγγενή ανωτερότητα του αντρικού, αλλά φαίνεται πως όλο και περισσότερο θα ‘συνοδεύει’ τις εικόνες του σφριγηλού, νεανικού και κομψού ανδρικού σώματός που θα εξιδανικευτεί αυτή την εποχή. Αλλά και οι ‘πολεμικές’ αρετές του σθένους, του μαχητικού και ανυποχώρητου μπροστά στους κινδύνους χαρακτήρα, όπως και το αίσθημα της προσωπικής τιμής και της εθνικής αξιοπρέπειας θα εξεικονιστούν συμβολικά σ’ αυτό. Πρόκειται, όπως έχουμε δει, για το ‘αρειμάνιο’ μουστάκι των στρατιωτικών και των λαϊκών μαζών, και ίσως για κάποιες από τις αστικές παραλλαγές αυτού.⁷⁶⁵ Αυτό το κυρίαρχο πλέγμα συμβολισμών,

---

⁷⁶⁵ Δεν έχουμε υπεισέλθει στο εν πολλοίς ανεξερεύνητο θέμα των αστικών παραλλαγών του ‘μυστακοφόρου’ ανδρισμού. Αναμφισβήτητο το αστικό ήθος με τις πιο πολύπλοκες κοινωνικές προσλαμβάνουσες και με τα πιο εκλεπτυσμένα αισθητικά πρότυπα των μικροαστών ή των κατώτερων

αισθητικών αντιλήψεων για την αντρική ομορφιά και επιτελεστικών πρακτικών του ανδρισμού είναι που θα ανοίξει το δρόμο για την καλλωπιστική περιποίηση του μουστακιού και τη βαφή του. Η μόδα θα δανειστεί τη γλώσσα των αστικών εκφορών των ηγεμονικού ανδρισμού για το μεγαλείο της ομορφιάς της αντρικής νιότης και την αποθέωση της κομψότητάς της σωματικής προβολής της και θα παράσχει με τη σειρά της την ‘τεχνογνωσία’ και την ‘τεχνολογία’ της καλλωπιστικής μορφοποίησής τους.

Βέβαια η εμπλοκή του εμπορευματοποιημένου καλλωπισμού στις αναπαραστάσεις του ανδρισμού δεν ήταν χωρίς συνέπειες για τις αστικές ‘μουστακοφόρες’ εκδοχές του ανδρισμού: έτσι, ενώ η μόδα αναδεικνύει το μουστάκι και εκμεταλλεύεται τα συμβολικά φορτία αυτού του φυσικού χαρακτηριστικού της αντρικής φυσιογνωμίας, στον ίδιο χρόνο το αποφυσικοποιεί, καθώς το εντάσσει στους σημειωτικούς κώδικες του τεχνήματος και του πολιτισμικού σημαίνοντος, υπονομεύοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο τις ίδιες τις ιδεολογικές βάσεις αυτού του προτύπου του ηγεμονικού ανδρισμού, που στηρίζονταν στην επίκληση της εκ της φύσεως εκπορευόμενης αντρικής ανωτερότητας. Με την παρέμβαση λοιπόν της μόδας, το μουστάκι, περισσότερο ακόμη και από το να αναφέρεται στην ιδέα ενός ‘φυσικού’ άντρα, παραπέμπει πια σε ένα ρευστό ή «αιωρούμενο σημαίνον»,⁷⁶⁶ διαρκώς υποκείμενου σε αλλαγές και σε συνεχείς ανασηματοδοτήσεις που αποσταθεροποιούν την δήθεν αιώνια φυσικότητά του. Δεν θα είναι μακριά η εποχή που αυτή η νέα αντίληψη για το μουστάκι, ιδωμένου τώρα και ως πολιτισμικό σημείο, θα ανασκευάσει ριζικά την εικόνα του ‘φυσικό δικαίω’ κυρίαρχου αρσενικού και αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα να μπουν στον πειρασμό οι άντρες να το εξαφανίσουν ολωσδιόλου από το πρόσωπό τους.

Οι δυνάμεις που συνέβαλαν στην ανάδειξη και στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών των διαφόρων παραλλαγών του ‘μουστακοφόρου’ ανδρισμού ήταν οι ίδιες που ώθησαν στον περιορισμό ή και στην εξάλειψη κάποιων από τις πιο εκκεντρικές και τολμηρές εκφράσεις του νεωτερικού καλλωπιστικού οίστρου των ανδρών. Όταν το ζητούμενο για την αντρική κοινότητα της εποχής ήταν το βάθεμα του χάσματος που χώριζε τους άντρες από τις γυναίκες και ταυτόχρονα γινόταν επιτακτική η απαίτηση για

τάξεων, συσχετίζει συχνότερα το αντρικό ιδεώδες με τις λιγότερο μιλιταριστικές και εκτραχυμένες φόρμες των ηγεμονικών ανδρισμών, καθώς οι όποιες πολεμοχαρείς διαθέσεις του αστισμού του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα στα ‘εσωτερικά’ και ‘εξωτερικά’ μέτωπα, μοιάζουν να κατευνάζονται δραστικά από το βιοθεωρητικό του άνοιγμα στις ιδέες της ευζωίας, της ευτυχίας και της προσωπικής απόλαυσης.

⁷⁶⁶ Στο *ίδιο*, σ. 43. Τα «σήματα» που φέρει το σώμα, μετατρέπονται σε «αιωρούμενα σημαίνοντα» και καταλύουν τη διάκριση ανάμεσα στο φυσικό και το τεχνητό, σύμφωνα με την ανάλυση της Pasi Falk, “Written in the body”, *Body and Society* 1 (1995), σ. 95-105.

μεγαλύτερη αυστηρότητα στην απόδοση έμφυλων ιδιοτήτων σε κάθε τι, δεν θα πρέπει καθόλου να εκπλήσσει το επιχειρούμενο από μέρους των ανδρών ‘συμμάζεμα’ του ενδυματολογικού τους εξοπλισμού και η προσαρμογή του στα κανονιστικά πρότυπα αρρενοποίησης που κυριαρχούσαν στη χώρα μας, αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο.

Τα πρώτα θύματα αυτής της επιχείρησής ήταν βέβαια τα φανταχτερά και ολοφάνερα επιδεικτικά διακοσμητικά στοιχεία της ενδυμασίας, όπως και τα έντονα χρώματα,⁷⁶⁷ γιατί κυρίως αυτά θεωρούνταν συμβεβλημένα με τους τρόπους και τα μέσα που μία γυναίκα καλλώπιζε το σώμα της.⁷⁶⁸ Αν και το ανδρικό ρούχο στις αρχές του αιώνα αναδεικνύει με μεγαλύτερη πιστότητα τις γραμμές του σωματικού περιβλήματός και φανερώνει με πιο τολμηρό τρόπο τη ναρκισσιστική προδιάθεση του κατόχου του, καθώς συνδυάζεται με τη θεατρικότητα της πόζας, όπως ήδη είδαμε, ωστόσο όλα όσα δε συνεισφέρουν στην ‘ορθή’ ενδυματολογικά εικόνα των νέων προτύπων ανδρισμού και μάλιστα αποτελούν κυρίαρχες εμβληματικές αναφορές των ‘άλλων’ ανδρισμών, τέθηκαν υπό αίρεση. Δεν θα πρέπει να είμαστε μακριά από την πραγματικότητα, αν λέγαμε πως, όση ελευθερία και προσωπική αυτενέργεια στερήθηκε ο κομψευόμενος αστός στον καλλωπισμό και στην εκλέπτυνση του γούστου στην ενδυμασία του,⁷⁶⁹ τόσο μεγαλύτερο ενδιαφέρον επέδειξε για την περιποίηση του μουστακιού του και τόσο πιο πολύ απορροφήθηκε από τις συμβατές με τους ‘μουστακοφόρους’ ανδρισμούς καλλωπιστικές αναζητήσεις του.

Η μόνη κατηγορία αντρών που θα βάλει ένα περίπλοκο και δυσεπίλυτο πρόβλημα όχι μόνο στους ‘μουστακοφόρους’, αλλά και σε κάθε ηγεμονικό ανδρισμό, είναι οι «βαμμένοι». Εξαιρώντας τη δική τους περίπτωση, όλα τα υπόλοιπα καλλωπιστικά ζητήματα φαινόταν να είναι τακτοποιημένα ή αποσιωπημένα. Οι ίδιοι δείχνουν να είναι τόσο βαθιά ριζωμένοι στους σημασιολογικούς κώδικες των ετεροφυλόφιλων ανδρισμών, τα αξιακά συστήματα και η κουλτούρα τους να εκπηγάζουν τόσο αδιαφιλονίκητα από τις θεμελιώδεις παραδοχές των ‘μουστακοφόρων’ ανδρισμών, ώστε δεν τίθεται θέμα να αμφισβητηθεί η ανδροπρέπεια τους. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει: βάφοντας οι

---

⁷⁶⁷ Ο Ξενόπουλος στα 1890 κάνει λόγο για τον «ερυθρό λαιμοδέτη», τα «ευωδιαστά κίτρινα χειρόκτια», όπως και για την εμφανέστατη επιτήδευση της ενδυμασίας του Τάκη Αντωνόπουλου, (Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σγαλός*, ό.π., σ. 113-114). Τέτοιες αναφορές εκλείπουν μετέπειτα.

⁷⁶⁸ Ο Δ. Φωτόπουλος επισημαίνει πως μέχρι το τέλος του αιώνα το γυναικείο ντύσιμο παραμένει διακοσμημένο με δαντέλες, λουλούδια, φτερά και είναι τόσο πολύπλοκο που είναι αδύνατο να ολοκληρωθεί χωρίς τη βοήθεια μιας υπηρέτριας. Στο δε ανδρικό κοστούμι, που αρχίζει να τυποποιείται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και να εγκαταλείπονται οι πολλές αλλαγές σ’ αυτό, κυριαρχούν τα σκούρα χρώματα. (Διονύσιος Φωτόπουλος, *Το ένδυμα στην Αθήνα στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα*, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 42).

⁷⁶⁹ Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου}, το σακάκι θα έχει τυποποιηθεί τόσο πολύ που θα έχει σχεδόν ομογενοποιήσει το αντρικό ντύσιμο (Δ.Χ., «Ο γιακάς του Ροβεσπιέρου», εφ. *Σκριπ*, 21.3.1912).

«βαμμένοι» τα μουστάκια και τα γένια τους θέλουν να εμφανίζονται ως ‘πιο άντρες’, για την ακρίβεια ως ‘πιο νέοι άντρες’ και έτσι φαίνεται να τους αντιμετωπίζουν και οι υπόλοιποι, οι μη «βαμμένοι». Η εξάρτησή τους από την επιθυμία να συντηρήσουν ή να αποκτήσουν ένα νεανικό αντρικό σώμα και η θέλησή τους να αναδείξουν με τη βαφή το πιο ιερό σύμβολο-φετίχ του αντρισμού, το μουστάκι, τους χορηγούν αναμφισβήτητα πιστοποιητικά αρρενωπής νομιμοφροσύνης. Ταυτόχρονα όμως τους ωθούν στις αγκάλες του νεωτεριστικού καλλωπιστικού τεχνήματός και στη διακεκαυμένη ζώνη της σχέσης αυτού με τους σύγχρονους ανδρισμούς.

Με βάση αυτές τις διαπιστώσεις, ας επανατοποθετήσουμε τους όρους παρουσίασης του ζητήματός: οι πέραν πάσης αμφιβολίας ανδροπρεπείς βαμμένοι, για να καταστήσουν περισσότερο ελκυστικό τον ανδρισμό τους στα μάτια τα δικά τους και των άλλων ανδρών και γυναικών και για να πραγματοποιήσουν τη φιλοδοξία τους να εμφανίσουν προς τα έξω μια πιο κομψή, δυναμική και ανυπερθέτως αρρενωπή φυσιογνωμία, κάνουν χρήση τεχνασμάτων, διάγουν ένα τρόπο ζωής και βιώνουν εμπειρίες που η μέση συνείδηση της εποχής είχε εθισθεί στην ιδέα πως όλα αυτά προσδιόριζαν περισσότερο την ταυτότητα των ‘βαφόμενων’ γυναικών, και μάλιστα μιας προηγούμενης ιστορικής φάσης του καλλωπισμού· η μεταμορφωτική δράση της βαφής που αλλοίωνε τη φυσική όψη του προσώπου, η κρυψίνια και η μυστικοπάθεια που τους διακατείχε για να μην αντιληφθούν οι άλλοι τον απατηλό χρωματισμό του μουστακιού και των μαλλιών τους, οι πρακτικές δυσκολίες να βαφτούνε, οι κίνδυνοι από τα επιζήμια συστατικά των σκευασμάτων, οι επιφυλακτικές εκμυστηρεύσεις τους και τόσα όλα που ανέδιδαν μια περίεργη οσμή εκθήλυνσης του αντρικού χαρακτήρα, φέρνουν σε αμηχανία τους ίδιους, την υπόλοιπη αντρική κοινότητα αλλά και τους κανονιστικούς ανδρισμούς της εποχής.

Ας σκύψουμε όμως προσεκτικότερα στην περίπτωσή τους. Διάσπαρτες ενδείξεις, όσο και αρκετά αξιόπιστα τεκμήρια που έχουμε συγκεντρώσει, μας πείθουν πως κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα,⁷⁷⁰ πολλοί Αθηναίοι πειραματίστηκαν με τις βαφές τριχών και έβαψαν στο φυσικό τους χρώμα τα μαλλιά και τα μουστάκια τους ή βρέθηκαν αρκετά κοντά στο να το επιχειρήσουν. Κάποιοι θαρραλέοι, ξεπερνώντας τις δικαιολογημένες φοβίες τους, τις ηθικές αναστολές και τις κληροδοτημένες πεποιθήσεις τους για την πρόπουσα ανδρική συμπεριφορά, απήφησαν τον αυστηρό έλεγχο που

---

⁷⁷⁰ Παραθέτοντας ένα περιστατικό βαφής μαλλιών που συνέβη προ τετραετίας, ο χρονογράφος Ζ. Π. σχολιάζει: «η βαφή τότε δεν είχε βγη εις τον κόσμον με τόσον θράσος όσον σήμερα». Και με την αναμενόμενη δόση υπερβολής προκειμένου να δώσει έμφαση στην έκταση του φαινομένου, προσθέτει: «Η βαφή των τριχών κατήντησε κάτι κοινότερον του νερού και του αρώματος», («Εντυπώσεις και σκέψεις», εφ. *Σκριπ*, 17.11.1904, σ. 1).

ασκούσε ο (ομόφυλος) κοινωνικός τους περίγυρος τους και τόλμησαν να διακηρύξουν δημόσια τις καλλυντικές πρακτικές τους. Άλλοι πάλι, αφού εισχώρησαν στον κύκλο των «βαμμένων» ανδρών, οπισθοχώρησαν κατόπιν έντρομοι, είτε από το φόβο μήπως αποκαλυφτούν από τους άλλους και γελοιοποιηθούν στο περιβάλλον τους, είτε εξαιτίας της απογοήτευσης τους από τα ελάχιστα ικανοποιητικά αποτελέσματα που είχε η εφαρμογή της βαφής στις τρίχες του προσώπου τους. Υπήρχε ακόμη η αίσθηση πως απείρως περισσότεροι φθονούσαν τους βαφόμενους συμπολίτες τους, είτε επειδή έκαναν κάτι που οι ίδιοι δίσταζαν να το επιχειρήσουν, είτε από έλλειψη αποφασιστικότητας, είτε, τέλος, επειδή αισθάνονταν πως άργησαν πολύ να καταφύγουν στις υπηρεσίες των βαφικών σκευασμάτων και δεν τους φαινόταν λογικό να παρουσιαστούν εντελώς ‘αγνώριστοι’ στα μάτια των άλλων, καθώς τα μαλλιά και το μουστάκι τους είχαν ήδη γίνει ολωσδιόλου λευκά.⁷⁷¹

Όπως συνάγεται και από τα παραπάνω, όλα ή σχεδόν όλα γίνονταν στα κρυφά, θυμίζοντας πολύ ανάλογες καταστάσεις που βίωναν οι γυναίκες όταν ασκούσαν τις καλλωπιστικές τους πρακτικές. Παίρνοντας όλες τις αναγκαίες σ’ αυτές τις περιπτώσεις προφυλάξεις, έμπαιναν οι καταναλωτές των βαφών στα κουρέια κατά μόνες και ζητούσαν με διακριτικότητα από τον κουρέα το σχετικό μπουκαλάκι ή βάφονταν στο ίδιο το κατάστημα κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να φαίνεται πως αρωμάτιζαν τα μαλλιά τους ή απλώς τα περιποιούνταν.⁷⁷² Από στόμα σε στόμα, και μετά από συμβουλές και εκμυστηρεύσεις φίλων που ήδη χρησιμοποιούσαν τις βαφές, φαίνεται πως διαδίδονταν οι σχετικές συνταγές και ανταλλάσσονταν με κάθε εχεμύθεια φιαλίδια που τα θεωρούσαν ακίνδυνα και αποτελεσματικά.⁷⁷³ Κάποιοι άλλοι επηρεάστηκαν, όπως το εξομολογούνται οι ίδιοι, από τη μεγάλη άνεση και την ευκολία που βάφονταν οι Ευρωπαίοι ομόφυλοι

---

⁷⁷¹ Τα σχετικά δημοσιεύματα για αυτές τις περιπτώσεις των ‘βαμμένων’ ανδρών είναι: («Εντυπώσεις και σκέψεις. Τα άσπρα μαλλιά», εφ. *Σκριπ*, 17.11.1904, σ. 1)· («Από ημέρας εις ημέραν. Η μαύρη τρίχα», εφ. *Σκριπ*, 3.2.1911, σ. 1)· («Το βάνιμο των μαλλιών και η υγεία», εφ. *Σκριπ*, 6.1.1905, σ. 5)· («Εξομολογήσεις βαμμένων», εφ. *Εμπρός*, 29.12.1904, σ. 1)· («Από ημέρας εις ημέραν», εφ. *Εμπρός*, 11.8.1911, σ. 1)· («Το δικαίωμα της βαφής», εφ. *Εμπρός*, 24.6.1909, σ. 1)· («Λευκαί τρίχαι», εφ. *Εμπρός*, 22.7.1906, σ. 1)· («Αρνητική αρετή», εφ. *Εμπρός*, 20.1.1911)· («Το δένδρον», εφ. *Εμπρός*, 5.5.1907, σ. 1)· («Οι Ζωγραφιστοί», εφ. *Εμπρός*, 27.12.1904, σ. 1).

⁷⁷² Ο Ζ. Π. περιγράφει ένα περιστατικό στο κουρέιο, όπου κάποιος νέος πήρε παράμερα τον κουρέα, του μίλησε ιδιαιτέρως, αγόρασε το «μπουκαλάκι» και έφυγε αμέσως. Παρακάτω, ο αρθρογράφος προσθέτει: «Δύνασαι να βαφής ενώπιον όλου του κόσμου χωρίς να σε προσέξουν...την ώρα που βάφεσαι φαίνεσαι απλώς αρωματίζων ή καθαρίζων με μικρά βούρτσα τα μαλλιά», («Εντυπώσεις και σκέψεις. Τα άσπρα μαλλιά», εφ. *Σκριπ*, ό.π.).

⁷⁷³ Σ’ ένα χρονογράφημα του «Διαβάτη», παρουσιάζεται ένας «βαμμένος» να προτρέπει κάποιον διστακτικό να «βαφεί»: «Αλλ’ είσαι κουτός να διστάζης. Το καλό που σου θέλω να με μιμηθής. Και όταν θέλεις έχω εις την διάθεσιν σου μίαν Παριζιάνικην βαφήν έξοχον». Του δίνει τη διεύθυνση του και του λέει να στείλει «άνθρωπό» του για να «λάβη ένα μπουκαλάκι» και την διεύθυνση του κατασκευαστή, («Αρνητική αρετή», εφ. *Εμπρός*, ό.π.).

τους όλων των κοινωνικών τάξεων - μια αντιμετώπιση που τους βοήθησε και τους ίδιους να ξεπεράσουν το ακανθώδες πλέγμα των ελληνικών «προλήψεων» στο ζήτημα αυτό.⁷⁷⁴ Εκτός όμως από τις προλήψεις και το σχεδόν παραλυτικό - για οποιαδήποτε 'βαφική' δραστηριότητα - έλεγχο που ασκούσαν τα διερευνητικά και καχύποπτα βλέμματα των άλλων,⁷⁷⁵ οι «βαφόμενοι» γνώριζαν καλά πως είχαν επιπρόσθετα να αντιμετωπίσουν και τα δύσκολα και απαιτητικά προβλήματα της επιμελημένης εφαρμογής της βαφής κατά τακτά χρονικά διαστήματα και, πιθανότατα, εφ' όρου ζωής.⁷⁷⁶

Παρά τη συχνά αφόρητη περιπλοκότητα των προβλημάτων που θέτει ο βαφικός καλλωπισμός στους άνδρες, αυτές καθαυτές οι δυσκολίες θα φάνταζαν περίπου διαδικαστικές, καθώς θα μπορούσαν να επιλυθούν με την τριβή με το αντικείμενο και με την απόκτηση μιας σχετικής εμπειρίας, αν δεν είχαν όλα αυτά να κάνουν, άμεσα ή έμμεσα, με το κεφαλαιώδες ζήτημα της διαχείρισης της ανδρικής (αυτο)εικόνας τους και της διάσωσης της έμφυλης υπόληψης τους. Και λέμε έμμεσα, γιατί σε όλες τις επικρίσεις εναντίον τους, πουθενά, εκτός από μία περίπτωση που θα αναφέρουμε παρακάτω, δεν υπήρξε καμία ρητή και ξεκάθαρη συσχέτιση των πρακτικών τους με τον κόσμο του γυναικείου καλλωπισμού. Τα σημανόμενα της βαφής των μαλλιών, των γενιών και των μουστακιών τους και οι συμβολισμοί που εμπεριέχονταν σ' αυτά παρέπεμπαν τόσο έντονα στα ανδρικά ιδεώδη του σφριγηλού, νεανικού και ακμάζοντος ανδρικού σώματος⁷⁷⁷ και συνδέονταν με τόσο ισχυρούς δεσμούς με τις απαντήσεις που θα αναγκαστούν να δώσουν οι 'μουστακοφόροι' ανδρισμοί στις συνθήκες του εθνικιστικού παροξυσμού και της διέγερσης των ανδρικών ανακλαστικών από τις έμφυλες προκλήσεις, ώστε έμοιαζαν να παραμένουν όλες οι συνειδήσεις περίπου ναρκωμένες και

---

⁷⁷⁴ Κάποιος που επισκέφτηκε την Ευρώπη είδε «συνταγματάρχας και άλλους σοβαρούς κυρίους να βάφονται μετά υψίστης αφελείας...», («Η μαύρη τρίχα», εφ. *Σκριπ*, ό.π.).

⁷⁷⁵ Η εικόνα αυτή της κοινωνίας που ασκεί καταλυτική επίδραση στους υποψήφιους «βαμμένους», ώστε να τους αποτρέψει από τη χρήση των βαφών, σχετικοποιείται ή και αίρεται από μια αντίθετη εικόνα που μας παραδίδει ο «Διαβάτης» στο «Εμπρός»: σύμφωνα μ' αυτήν, «συμβαίνει πολλάκις να σας δεικνύουν μίαν κυρίαν ή ένα άνδρα και να σας λέγουν: - Τι ωραία που βάφεται!». Αυτή μάλιστα θεωρείται «η μόμη επιτυχία των καλλιτέρων βαφομένων», («Οι ζωγραφιστοί», εφ. *Εμπρός*, ό.π.). Αν και θεωρούμε την παράσταση μιας κοινωνίας τόσο συμφιλωμένης με τους/τις «βαμμένους/ες» μάλλον υπερβολική και πιθανότατα 'κατασκευασμένη' από τον αρθρογράφο για να αναδειχθεί η 'αφελής' πίστη των χρηστών των βαφών πως είναι δυνατόν να «απομιμηθούν» τέλεια τη φύση και πως κανείς δεν μπορεί να διακρίνει την πράξη της βαφής στα κεφάλια τους, ωστόσο, καθόλου δεν αποκλείουμε την ύπαρξη ενός μειοψηφικού κοινωνικού χώρου όπου, όχι μόνο η βαφή δεν ενοχλεί κανένα, αλλά έχει οργανικά ενσωματωθεί στις καλλωπιστικές πρακτικές και στις νοοτροπίες που υποθάλπονται εντός αυτού.

⁷⁷⁶ «... είναι και βάσανος η τριχοβαφή. Χρειάζεται καθ' εβδομάδα ή συχνότερον ικανή κατανάλωσις χρόνου εν απολύτω μονώσει, κόπωσις περί την πλύσιν της κεφαλής και είτα προσοχή περί την χρήσιν των μιγμάτων και σκευασίων και καθαρισμόν του χρισθέντος δέρματος. Βάσανος διηνεκής και αφόρητός...», («Το βάψιμο των μαλλιών και η υγεία», εφ. *Εμπρός*, ό.π.).

⁷⁷⁷ Οι «βαμμένοι» «εύχονται να παραμείνουν επί μακρόν νέοι και ακμαίοι...», («Οι ζωγραφιστοί», ό.π.).

όλα τα στόματα σιωπηλά απέναντι στο φαινόμενο της κραυγαλέας ομοιότητας των πρακτικών των «βαφόμενων» ανδρών με αυτές των «μπογιατισμένων» γυναικών. Ανάμεσά τους ωστόσο υπήρχε μια ουσιαστική διαφορά: ενώ οι πρώτοι κρύβουν τη βαφή τους για να διάγουν την ‘κανονική’ κοινωνική ζωή τους μέσα στα πλαίσια ενός ευυπόληπτου αστικού ανδρισμού, οι τελευταίες αρχίζουν ήδη να παρουσιάζουν ανοιχτά και σε δημόσια θέα τα αποτελέσματα των καλλυντικών τους επιλογών, δεχόμενες γι’ αυτό από σφοδρές επιθέσεις μέχρι και σχετικά ήπιες επικρίσεις.

Εν πάση περιπτώσει, το αναμφισβήτητο γεγονός της απουσίας επιτιμητικών σχολίων για το είδος του ανδρισμού που εκπροσωπούσαν οι «βαφόμενοι», καθόλου δε σημαίνει πως αυτός ήταν εντελώς στο απυρόβλητο. Πράγματι, αν θέλουμε να διαβάσουμε πίσω από τις γραμμές, τόσο οι έμμονες κατηγορίες που τους απευθύνουν οι επικριτές τους, περί «ψεύδους», εξαπάτησης των άλλων, «μασκαρέματος» του προσώπου και έλλειψης σεβασμού προς το έργο της φύσης,⁷⁷⁸ περί της μυστικοπάθειας που αναγκαστικά σημαδεύει τις ζωές τους, όσο και ο απολογητικός και συνήθως αμυντικός τόνος των αποκρίσεων των «βαμμένων» στις εναντίον τους επικρίσεις, φανερώνουν, αν μη τι άλλο, πως όλη αυτή η ‘συζήτηση’ διεξάγεται στο αγνό φόντο της κατηγορίας της θηλυπρέπειας, που συνεχώς ανακινείται, αν και σχεδόν ποτέ δεν βγαίνει στην επιφάνεια. Έτσι, οι εξηγήσεις τους δεν αφορούσαν άμεσα τους όρους και τις διαδικασίες της επιτελεστικής συγκρότησής του ανδρισμού τους, μια και κανένας δεν τους εγκαλούσε ανοιχτά για την υστέρηση τους ως προς αυτό· οι ‘απολογίες’ τους, πράγματι, δόθηκαν για τις προαναφερθείσες κατηγορίες της απάτης, του ψέματος, της ‘διπλής ζωής’ τους. Στο βαθμό όμως που όλες οι εμπειρίες, οι διαθέσεις, οι βλέψεις τους και οι σχέσεις τους με τους άλλους και τις άλλες νοηματοδοτούνται (και) από την έμφυλη υπόσταση τους και απολήγουν στη συγκρότηση ενός συμβατού με τις καθιερωμένες αξίες ‘ανδρικού’ χαρακτήρα, είναι λογικό να περιμένουμε κάποιες έμμεσες απαντήσεις πάνω σε ερωτήματα που δεν τους τέθηκαν ποτέ. Πάνω σ’ αυτή την ερμηνευτική βάση, μπορούμε να κατανοήσουμε το γιατί οι ισχυρισμοί που προβάλλουν για να δικαιολογήσουν το γεγονός πως βάφουν τις τρίχες τους και δεν το φανερώνουν σε κανένα, τείνουν κατά βάθος στην παροχή αποδείξεων για το ότι δεν ήταν στην πραγματικότητα ‘λιγότερο άνδρες’ από τους μη «βαμμένους».

---

⁷⁷⁸ Οι βαμμένοι χαρακτηρίζονται «προσωπιδοφόροι καθημερινοί», («Λευκαί τρίχες», *ό.π.*) · (Ο αρθρογράφος Ζ. Π. θεωρεί «άσκοπο» και «ψεύδος» να βάφεται κανείς, («Η μαύρη τρίχα», *ό.π.*).

Προς αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η μοναδική περίπτωση που τα πράγματα λέγονται με τ' όνομα τους, ακριβώς γιατί αφορά ένα περιστατικό βαφής του μουστακιού στο κατεξοχήν οχυρό του κανονιστικού ετεροφυλόφιλου ανδρισμού, δηλαδή στο στρατό.⁷⁷⁹ Ο φίλα διακείμενος προς το δικαίωμα (και) των στρατιωτικών να βάφονται, χρονογράφος «Διαβάτης», θεωρεί το επεισόδιο αυτό ως ένδειξη της κακοδαιμονίας των στρατιωτικών πραγμάτων στη χώρα μας, καθώς αφήνονται ατιμώρητες οι πραγματικές «παραβάσεις και ασχημίες», την ίδια στιγμή που ελέγχονται με τέτοια αυστηρότητα τα «πταίσματα». Ήταν μάλιστα πιθανό, σύμφωνα με τις εικασίες που διατυπώνει ο συντάκτης του άρθρου, να συγκαταλέγονταν και κάποιοι «βαμμένοι» ανάμεσα στους ανώτερους στρατιωτικούς της επιτροπής που τιμώρησαν τον λοχαγό για την πράξη του, καθώς θεώρησαν πως αυτή αντέβαινε στη «στρατιωτική αξιοπρέπεια». Το άκρως ενδιαφέρον όμως σ' αυτή την ιστορία - που συνάμα αφήνει να διαφανεί και κάποια απωθημένη 'αλήθεια' της εναντίωσης της 'παραδοσιακής' ανδρικής κοινότητας προς τις βαφές των ομοφύλων τους - συμπυκνώνεται σε μια φράση του «Διαβάτη», δηλωτική του τρόπου που κατανοούν το βάψιμο του μουστακιού τόσο οι πολέμιοι, όσο και οι υποστηρικτές του: «Επειτα, το βάψιμον του μύστακος δεν έχει τίποτε το γυναικώδες, δια να θεωρείται ανάρμοστον εις στρατιωτικόν. Εξ εναντίας οι βαφόμενοι θέλουν να φανούν νεώτεροι και επομένως ανδρικώτεροι.»⁷⁸⁰

Στην επιστολή που έστειλε στα 1904 ένας φανατικός και μακροχρόνιος χρήστης των βαφών με την υπογραφή «Βαμμένος» προς τον συντάκτη της στήλης των χρονογραφημάτων της εφημερίδας «Εμπρός», τον «Διαβάτη», φαίνεται να εκτίθεται με πληρότητα μια επιχειρηματολογία υπεράσπισης των πρακτικών αυτής της κατηγορίας των ανδρών. Ο εν λόγω «Βαμμένος» επιχειρεί ακόμη να επαν-ερμηνεύσει εκ των έσω την πράξη της βαφής και τις σημασίες που της αποδίδονται.⁷⁸¹ Στην αρχή ειρωνεύεται ένα «μεγάλο χημικό» που υποστήριζε πως δεν υπάρχουν ασφαλείς βαφές, λέγοντας του πως «αν ήρχετο στην Ελλάδα...θα εμάνθανεν υπέρ τα είκοσι συνταγάς βαφών φυτικής προελεύσεως, εντελώς αβλαβείς».⁷⁸² Στη συνέχεια, αποπειράται να ανασκευάσει τη θέση του «Διαβάτη», που δημοσιεύτηκε μόλις δύο μέρες νωρίτερα στην ίδια στήλη, περί της αφέλειας που διακρίνει τους χρήστες όταν αυτοί πιστεύουν πως κατορθώνουν να ξεγελάσουν τους άλλους, ενώ στην πραγματικότητα όλοι οι υπόλοιποι αναγνωρίζουν

---

⁷⁷⁹ «Το δικαίωμα της βαφής», εφ. *Εμπρός* 24.6.1909.

⁷⁸⁰ Στο ίδιο, [η πλαγίαση δική μας].

⁷⁸¹ «Εξομολογήσεις βαμμένων», εφ. *Εμπρός*, ό.π.

⁷⁸² Στο ίδιο.

εύκολα τη βαφή τους.⁷⁸³ Ο «βαμμένος» επιστολογράφος διατείνεται πως αυτό δεν είναι αληθές και προς απόδειξη του ισχυρισμού του παραθέτει το γεγονός πως ο ίδιος ο «Διαβάτης» έχει πέσει θύμα εξαπάτησης, καθώς «...δεν διέκρινες ότι βάφομαι, μολονότι με γνωρίζεις και πολλάκις ωμίλησες μαζί μου»!⁷⁸⁴ Η πεποίθησή του δε πως ο χρονογράφος δεν αντιλήφθηκε πως είχε να κάνει με έναν «βαμμένο» στηρίζεται στο ότι στο παρελθόν έγινε συζήτηση μεταξύ τους «περί αυτού του θέματος». Εάν πράγματι είχε καταλάβει πως ο συζητητής του βαφόταν, «δε θα εδείκνυε[ς] βέβαια τοιαύτην έλλειψιν λεπτότητος. Εις το σπίτι του απαγχομισθέντος δεν κάνουν λόγο περί σχοινιού»⁷⁸⁵, οπότε και το ζήτημα δε θα θίγονταν καθόλου.

Το πιο ενδιαφέροντα βέβαια σημεία της επιστολής του ήταν αυτά που εξηγούν τους λόγους για τους οποίους βάφεται και το κρατά κρυφό, όπως και όσα αναφέρονται στην 'απάτη' που διαπράττουν όσοι ακολουθούν το παράδειγμά του. Ας του δώσουμε το λόγο: «Εγώ βάφομαι πρωτίστως δια το κεφάλι μου. Δεν θέλω να βλέπω άσπρες τρίχες εις την κεφαλήν και το πρόσωπόν μου. Ιδού γιατί βάφομαι. Δεν βάφομαι βέβαια δια το κεφάλι των άλλων».⁷⁸⁶ Διατείνεται πως δε θα στενοχωριόταν καθόλου αν κάποιος τον καταλάβαινε και πως η μυστικότητα που περιβάλλει τη βαφή του δικαιολογείται με το ότι «δεν έχω καμμίαν υποχρέωσιν να το λέγω» στον καθένα. Συμπληρώνει μάλιστα το συλλογισμό του με το εξής επιχείρημα: «Αλλά δεν θα ήτο γελοίον να πιάνω ένα ένα και να του λέγω: Ξέρετε το χρώμα των μαλλιών μου και των μουστακιών μου, δεν είνε αληθινόν· βάφομαι».⁷⁸⁷

Ωστόσο, ο «Βαμμένος» δεν αρνείται πως η στάση του εμπεριέχει την έννοια της απάτης, όσο μικρή και αθώα κι αν είναι αυτή. Παραδέχεται πως «δια την ευχαρίστησιν ενός βαφομένου είνε αναγκαία και η απάτη των άλλων...».⁷⁸⁸ Αναρωτιέται κατόπιν αν είναι τόσο κακό να αυταπατώνται οι βαμμένοι, πως δήθεν αποφεύγουν το όνειδος των γηρατειών, όπως τους κατηγορούν οι αντίπαλοί τους, την ίδια στιγμή που όλοι δέχονται, όπως ισχυρίζεται, πως η «πλάνη», η «φαντασία» και η «ελπίδα» αποτελούν τις βάσεις της ανθρώπινης ευτυχίας και τα κυριότερα συστατικά του έρωτα, της δόξας, του πλούτου και της υστεροφημίας.⁷⁸⁹ Η λογική απόληξη της περίτεχνης συλλογιστικής του θα είναι πως και οι «βαμμένοι» δεν αποτελούν κάποια θλιβερή εξαίρεση σ' αυτόν τον γενικό

---

⁷⁸³ «Οι ζωγραφιστοί», εφ. *Εμπρός*, 27.12.1904.

⁷⁸⁴ «Εξομολογήσεις βαμμένων», *ό.π.*

⁷⁸⁵ Στο ίδιο.

⁷⁸⁶ Στο ίδιο.

⁷⁸⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸⁸ Στο ίδιο.

⁷⁸⁹ Στο ίδιο.

κανόνα που διέπει τα ανθρώπινα πράγματα. Σε όσους δε τον κατηγορούν πως η απάτη έγκειται στην αλλοίωση των φυσικών χαρακτηριστικών της φυσιγνωμίας, απαντά μ' ένα ερώτημα: «Είναι απάτη σας παρακαλώ το ξύρισμα, το κούρεμα και τόσο άλλοι καλλωπισμοί, οίτινες μεταβάλλουν την φυσική μας κατάσταση; Και διατί σας παρακαλώ είνε γελοίο να βάφη κανείς την κόμην ή τον μύστακά του, δια να διατηρεί τον αρχικόν τύπον της μορφής του και δεν είνε γελοίο ν' αφήνει μούσι ή φαβορίτες;».⁷⁹⁰

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1909, ο ίδιος ο «Διαβάτης», που μέχρι τότε εμφανιζόταν ως μάλλον ήπιος επικριτής των ανδρικών βαφών, μοιάζει να κάνει μεταστροφή ως προς το ζήτημα αυτό και να βρίσκεται στην ίδια γραμμή πλευσης με τον προ πενταετίας επιστολογράφο του, τον «Βαμμένο» και μάλιστα να επεξεργάζεται συστηματικότερα τις λογικές βάσεις της επιχειρηματολογίας του: «Όσοι κατακρίνουν τους βαφομένους, λέγουν συνήθως ότι οι κάμνοντες χρήσιν βαφής δια τας τρίχας των παραμορφώνουν την φύσιν, μασκαρεύονται και τα παρόμοια. Αλλ' αν εσεβόμεθα απολύτως το έργον της φύσεως, έπρεπε να μένωμεν ως θηρία σκεπασμένα από δασύ τρίχωμα. Αφού όμως γενικώς επιτρέπομεν εις εαυτούς να τροποποιώμεν το έργον της φύσεως επί του προσώπου μας, η ελευθερία αύτη δύναται να επεκταθή και εις τον χρωματισμόν των τριχών, τας οποίας ο χρόνος λευκαίνει χωρίς τούτο να θεωρηθή ως εξαιρετική προσβολή προς την φύσιν και την αλήθειαν».⁷⁹¹

Η ψυχολογική φόρτιση που νιώθουν οι «βαμμένοι» εξαιτίας της απόρριψής τους από τους άλλους ή από τις ειρωνικές αντιδράσεις τους, αλλά και το πρόσθετο άγχος που τους δημιουργεί η διαχείριση της πληγωμένης ανδρικής τους αξιοπρέπειάς, καθώς εμφανίζονται ως δειλοί, ανόητα ματαιόδοξοι και ψεύτες στα μάτια των άλλων, φαίνεται πως τους ωθεί κάποιες φορές σε μια ασύμμετρα κυνική στάση απέναντι τους και σε ένα αντισταθμιστικό της καταπίεσης που υφίστανται 'παραλήρημα' επιδεικτικής ειλικρίνειας. Μια επεισοδιακή αντιπαράθεση ενός «βαμμένου» με κάποιον ενάντιο των βαφών σε ένα αθηναϊκό καφενείο μας πείθει πως κάπως έτσι είχαν τα πράγματα: όταν ο πρώτος αισθάνθηκε το χλευαστικό βλέμμα ενός θαμώνα του καφενείου να προσηλώνεται πάνω στο βαμμένο μουστάκι του, εξοργίστηκε με την αδιακρισία του και του ζήτησε ευθαρσώς το λόγο.⁷⁹² Χωρίς περιστροφές, του δήλωσε πως το βάφει και δεν το κρατάει μυστικό, γιατί, όπως εξηγεί, «έτσι μου αρέσει...αδιαφορώ δια την εντύπωσαν

---

⁷⁹⁰ Στο ίδιο.

⁷⁹¹ «Το δικαίωμα της βαφής», εφ. *Εμπρός*, 24.6.1909.

⁷⁹² «Αρνητική αρετή», εφ. *Εμπρός*, 20.1.1911.

που κάνει εις τους άλλους...». ⁷⁹³ Τη συνήθη μομφή πως η πράξη της βαφής «είνε ψεύδος» την αντιπαρέρχεται με το γνωστό και αγαπητό στους «βαμμένους» σκεπτικό: «...αν το βάψιμον των τριχών είνε ψεύδος, είνε ψεύδος και το κόψιμον των μαλλιών και των νυχιών, είνε ψεύδος και αυτός ο λαιμοδέτης που φορείτε». ⁷⁹⁴ Δεν αρκείται μάλιστα μόνο σ' αυτόν τον αποδεικτικό συλλογισμό με τον οποίο εξισώνονται οι καλλωπιστικές πρακτικές των «βαμμένων» με αυτές των μη «βαμμένων» ανδρών, αλλά φροντίζει να ενισχύσει το επιχείρημά του με ένα σοφιστικό εύρημα που του επιτρέπει να μετατρέψει τη μειονεκτική του θέση σε πλεονέκτημά για τον ίδιο: «αλλά πράγμα ομολογούμενον δεν είνε ψεύδος: αλλά εγώ όχι μόνον το ομολογώ αλλά και το λέγω πριν να μου το πουν. Βάφομαι διότι έτσι μου αρέσει καλλίτερα η φάτσα μου». ⁷⁹⁵

Η λεκτική βιαιότητα με την οποία αντιμετωπίζει το χλευαστή του ο «βαμμένος» του καφενείου δεν ήταν βέβαια ο κανόνας. Η εικόνα μιας 'διακριτικής' και λίγο ή πολύ μυστικοπαθούς κοινότητάς που συχνά διχάζεται ανάμεσα στο φαίνεσθαι ενός έστω και ανεπαίσθητα αλλαγμένου εαυτού και στο είναι της αντρικής υπόστασης τους που δεν αισθάνεται και τόσο άνετα με αυτή την 'απατηλή μεταμόρφωση', είναι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα. Πράγματι, η συστηματική κρυψίνια που τους διακατείχε, σε συνδυασμό με την επιβεβλημένη αδυναμία μιας ανοιχτής κοινολόγησης των πρακτικών και των επιδιώξεων τους, έρχονταν σε σύγκρουση με τις αρετές που έπρεπε να διακρίνει το ανδρικό φύλο στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο, όπως την αποφασιστικότητα και το θάρρος, την παρρησία, την εντιμότητα και την ευθύτητα. Οι τακτικές που ακολουθούσαν για να αποκρύψουν, όσο μπορούσαν, τη 'μεταμφίεση' των μαλλιών και των μουστακιών τους και να δείξουν μια 'ψεύτικη' εικόνα στους άλλους, άρμοζαν περισσότερο στις θεωρούμενες ως θηλυκές ποιότητες του χαρακτήρα και τέτοιες ήταν η ευπιστία, η αφέλεια, η έλλειψη ορθολογισμού, η ροπή προς τη ματαιοδοξία και η φιλαρέσκεια, η χρήση πλάγιων ή αθέμιτων μέσων για την επίτευξη ενός σκοπού.

Με τις απαντήσεις που δίνουν οι «βαμμένοι» πάνω στην παρατηρούμενη απόκλιση τους από τις κανονιστικές νόρμες που ρυθμίζουν τις ('αντρικές') ζωές των υπολοίπων, φέρνουν στο φως ορισμένες όψεις ενός διαφοροποιημένου αστικού ανδρισμού που δε θα είναι περιθωριακός με την έννοια που τη συναντήσαμε στους εκκεντρικούς 'αριστοκράτες', ωστόσο θα εξέρχεται σαφώς των ορίων των νομιμοποιημένων από την παράδοση ανδρισμών και θα εγκολπώνεται τα ηθικά αναπτύγματα και τις λογικές αρχές

---

⁷⁹³ Στο ίδιο.

⁷⁹⁴ Στο ίδιο.

⁷⁹⁵ Στο ίδιο.

του μοντέρνου εμπορευματικού καλλωπισμού και του νεωτεριστικού αστικού κοινωνικού ήθους που αποτελούν το υπόβαθρο και το σκηνικό συνάμα των αντρικών επιτελέσεων που απολήγουν σ' αυτόν τον ανδρισμό.

Εν πρώτοις και οι δύο «βαμμένοι» διακηρύσσουν πως βάφονται γιατί «έτσι τους αρέσει» το πρόσωπό τους, η «φάτσα» τους. Δεν το κάνουν για τους άλλους και επομένως οι «άλλοι» δεν έχουν λόγο να επεμβαίνουν σε θέματα που αφορούν τη δική τους φυσιογνωμία. Μάλιστα, ο μεταγενέστερος «βαμμένος» δηλώνει πως αδιαφορεί για την εντύπωση που προκαλεί το βαμμένο μουστάκι του. Αν και σίγουρα οι ίδιοι αντιλαμβάνονται το πόσο ασθενές είναι το επιχείρημά τους, καθώς το κοινωνικό, το δημόσιο πρόσωπό τους 'ανήκει' και στους άλλους και υπηρετεί το στόχο της κοινωνικής αποδοχής του κατόχου του, διεκδικούν εν τούτοις κάτι που εμφανίζεται ως αναπαλλοτρίωτο ατομικό τους δικαίωμα, να ορίζουν δηλαδή μόνο οι ίδιοι τον τρόπο και τα μέσα της διαμόρφωσής του. Με το να αποκλείουν την υπόλοιπη ανδρική κοινότητα από το ρόλο του έμμεσου συνδιαμορφωτή και κριτή της σωματικής τους παράστασης, 'ιδιωτικοποιούν' σε τέτοιο βαθμό τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τις πρακτικές του ενσώματου εαυτού τους, ώστε να υποσκάπτουν το κύρος του άτυπου θεσμικού ελέγχου που ασκεί η κοινότητα πάνω τους. Ακριβώς επειδή η μεγάλη πλειοψηφία της αντρικής κοινότητάς εγείρει ενστάσεις για την βαφή τους, εξαναγκάζονται από τις μαζικές αρνήσεις που συναντούν, να επινοήσουν είτε τη ριζοσπαστική φόρμουλα της ρήξης μ' αυτήν, είτε την ελάχιστη πειστική εκδοχή της αδιαφορίας για τις αποφάνσεις της, προκειμένου να διαχειριστούν τις αντιφάσεις που επισημάναμε στην αντρική τους ταυτότητα.

Η προσπάθεια τους ωστόσο να αποκαταστήσουν πλήρως την ακεραιότητα του ανδρισμού τους θα έχει και μια παράπλευρη συνέπεια: την μάλλον αθέλγητη υποτίμηση του ανδρισμού των αντιπάλων τους. Η προβολή δηλαδή από τους «βαμμένους» μιας ατομικιστικής θεώρησης της ζωής και μιας αντίστασης στην άνωθεν επιβολή προτύπων, υπονοεί έμμεσα πως το δικό τους ανδρικό 'εγώ' αντιδιαστέλλεται με τις 'παθητικές' επιλογές των μη «βαμμένων» – επιλογές βεβαρυμένες από τις προλήψεις, τους δισταγμούς και τις αδικαιολόγητες φοβίες που συντηρούν μια ξεπερασμένη παράδοση. Με τη ρήξη τους - που δεν την επιδίωξαν - μ' αυτή την παράδοση, οι 'βαμμένοι' θα αποκτήσουν 'δικαιωματικά', έστω και τελείως αναπάντεχα, το στάτους του μοντέρνου αντρικού υποκειμένου.

Η αποποίηση των βαφικών πρακτικών από τους αντιπάλους τους θα θεμελιωθεί πρωτίστως στο επιχείρημα της «παραποίησης της φύσης» από τους «βαμμένους». Για να

το ανασκευάσουν αυτό οι τελευταίοι θα στηριχτούν, όπως είδαμε, σ' ένα εξαιρετικά απλό, και όπως φαίνεται, ανθεκτικό στο χρόνο ιδεολόγημα: αν ο σεβασμός προς τα πρωτεία του φυσικού αναγορεύονταν σε απόλυτη αξία και είχε καθολική εφαρμογή, τότε θα έπρεπε να απονομιμοποιηθεί και να κηρυχθεί υπό διωγμόν κάθε άλλη καλλωπιστική δραστηριότητα, όπως το να αφήνει κάποιος μουστάκι, να κουρεύεται ή να φοράει γραβάτες, καθώς όλα αυτά «τροποποιούν» το έργο της φύσης. Για να αντιστρέψουν οι «βαμμένοι» το αρνητικό κλίμα που επικρατεί για τη βαφή, θωρακίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αντρική αυτοεικόνα τους από τα κακόβουλα σχόλια των δυσφημιστών τους, επιλέγουν να προσκολλήσουν την αμφιλεγόμενη πρακτική τους στις πιο αποδεκτές καλλωπιστικές φόρμες που ακολουθούσε ένας άνδρας της εποχής. Μ' αυτόν τον τρόπο, η όποια 'προσβολή' υφίσταται ο κανονιστικός ανδρισμός από τη χρήση του καλλωπιστικού τεχνήματος μοιάζει να σχετικοποιείται.

Η επαναλαμβανόμενη χρήση του ίδιου επιχειρήματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως το γόητρο του «φυσικού παραδείγματος», αυτή η ακράδαντη πίστη του 19^{ου} αιώνα, βρίσκεται σε κάμψη και αντίθετα αποκτά ευρύτερα ερείσματα η δύναμη του καλλωπιστικού τεχνήματος που μεταμορφώνει την όψη των ανθρώπων. Άλλωστε ο καλλωπισμός, με τη μία ή την άλλη μορφή, ενσωματώνεται στον τρόπο που αυτοί κατανοούν τις σωματικές τους παραστάσεις και επιθυμούν να τις αναμορφώσουν. Μ' αυτόν τον τρόπο όλοι οι ανταγωνιστικοί όροι με τους οποίους είχε τεθεί από παλιά το δίλημμα (φύση ενάντια σε τέχνημα και 'αυθεντικό' ενάντια σε ψεύτικο/απατηλό) χάνουν την εγκυρότητα τους και αδυνατούν να διερμηνεύσουν τους πλούσιους και πιο σύνθετους καθορισμούς των μοντέρνων κοινωνικών πρακτικών, μέρος των οποίων εισάγονται στην ελληνική κοινωνία με τους «βαμμένους».

Το πιο σημαντικό όμως σ' όλα αυτά είναι πως οι «βαμμένοι», τόσο με το παράδειγμά τους όσο και με τις δημόσιες 'απολογίες' τους, συντελούν στο να εξοικειωθούν τα αισθητήρια της ελληνικής ανδρικής κοινότητας με έναν καλλυντικό καλλωπισμό που δύσκολα - και σίγουρα όχι ανοιχτά - θα μπορούσε να κατηγορηθεί για τον 'ερμαφρόδιτο' ή τον 'γυναικωτό' του χαρακτήρα. Ανάλογη συνέχεια βέβαια δε φαίνεται να υπήρξε, τουλάχιστον μέχρι και το μεσοπόλεμο. Το ιδιότυπο αυτό επεισόδιο στην ιστορία του ανδρικού καλλωπισμού, που μετεωρίζεται ανάμεσα στις πιο προωθημένες εκδοχές του ανδρικού φαίνεσθαι και τις πιο παραδοσιακές συλλήψεις ενός εξιδανικευμένου ανδρισμού, θα παραμείνει μοναδικό μέσα στην πρωτοτυπία και την παραδοξότητά του κοινωνικό φαινόμενο.

Αντί για επίλογο

Μόδα, καλλωπισμός και ανδρισμός

Από τα μέσα κιόλας του 19^{ου} αιώνα η μόδα και η κατανάλωση πολυτελών ειδών θεωρήθηκαν ως μια καθαρά γυναικεία υπόθεση. Τα βλέμματα καθηλώθηκαν στο θέαμα της δήθεν φυσικής ροπής των γυναικών προς την αγορά ενδυμάτων, οικιακού εξοπλισμού, αλλά και καλλυντικών και αρωμάτων. Αυτή η ‘παθολογική’ και δυνάμει διαλυτική για την κοινωνική συνοχή κλίση δικαιολογούνταν από την ευπιστία, την αφέλεια, την επιπολαιότητα, τη φιλαρέσκεια, την επιδεικτική διάθεση και τη ματαιοδοξία που υποτίθεται πως ήταν κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φύλου τους.⁷⁹⁶ Η ιδεολογία της ταύτισης των γυναικών με τη μόδα και τον καλλωπισμό ρίζωσε τόσο πολύ στις συνειδήσεις των ανδρών, ώστε να καταστήσει για καιρό σχεδόν αθέατο ή ασήμαντο και ανάξιο σοβαρού σχολιασμού το φαινόμενο της άλωσης των δήθεν απόρθητων ανδρικών οχυρών στην ενδυμασία και στην καλλωπιστική περιποίηση του σώματος από τη μόδα και τα γοητροφόρα εμπορεύματα του δυτικού κόσμου. Παρά τα σημάδια που πλήθαιναν πως και οι άντρες επιδείκνυαν τα ίδια χαρακτηριστικά ελαττώματα και αδυναμίες με τις γυναίκες στην αγάπη τους για τον καλλωπισμό, σπάνια ωστόσο συσχετιζόνταν τα δύο φαινόμενα και σχεδόν ποτέ δεν ανάγονταν στον ίδιο κοινό παρονομαστή. Τα ίδια ή παραπλήσια πράγματα κατονομάζονταν διαφορετικά και οι σημασίες που αποδίδονταν στις κοσμητικές παρεμβάσεις στα σώματά τους καθορίζονταν πρωτίστως από το φύλο τους, παρά από οποιαδήποτε άλλο προσδιοριστικό γνώρισμα της ατομικότητάς ή της κοινωνικής τους υπόστασης.

---

⁷⁹⁶ Ο Γ. Βυζάντιος αποδίδει τη διαφθορά και την ηθική κατάπτωση των γυναικών του καιρού του στο «ευαπάτητον και ευόλισθον» του γυναικείου φύλου. Βλέπε, Γεώργιος Βυζάντιος, «Γυναικοκρατία», στο *Βαβυλωνία, Γυναικοκρατία*, Πάπυρος Πρες ΕΠΕ, Αθήνα χ.χ., σ. 114 που γράφτηκε τη δεκαετία του 40. Ακόμη βλ. Κ. Σκόκος, «Ηθογραφία. Ανά την οδόν Ερμού», *Εβδομάς*, 28.2.1887, σ. 1-3, όπου ο συγγραφέας ειρωνεύεται το πνεύμα χειραφέτησης των γυναικών που χαρακτηρίζει τον μοντέρνο πολιτισμό. Βλέπει δε τη «γυναίκα σήμερα...να διανυκτερεύη εις τους χορούς», ή να «τρέχη επί τα ίχνη των εξ Ευρώπης νεωτερισμών, διημερεύουσα εις τα εμπορικά της οδού Ερμού» και να χαζεύουν από το πρωί ως το βράδυ «της βιτρίνας και τις μόστρας όλων των εμπορικών» όταν ο σύζυγος της στον ίδιο χρόνο αγωνίζεται για «τον άρτον τον επιούσιον».

Ήταν δε τόσο συνυφασμένες οι έννοιες της μόδας και του καλλωπισμού στην κοινή συνείδηση με το γυναικείο φύλο,⁷⁹⁷ που ενώ μπορεί κανείς να συναντήσει άπειρες στήλες στον τύπο για αυτά τα θέματα, απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά ανάλογοι συμβουλευτικοί ή ενημερωτικοί οδηγοί για τους άνδρες. Είναι χαρακτηριστικό πως μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του '80 παρουσιάστηκε μια ιδιαίτερα τολμηρή, αν και ημιτελής, προσπάθεια δημοσίευσης μιας ανάλογης θεματολογίας προς χρήση του αντρικού κοινού. Έτσι, στη στήλη του Dandy, στο περιοδικό *Εβδομάς*, μπορούμε να διακρίνουμε εν σπέρματι μια φιλόδοξη προγραμματική απόπειρα να διαπαιδαγωγηθούν καλλωπιστικά οι άντρες και να μνηθούν σταδιακά στα μικρά μυστικά που αφορούν το ντύσιμο και την καθημερινή τους τουαλέτα.⁷⁹⁸ Εκεί, ο ειδικός επί των καλλωπιστικών ζητημάτων αρθρογράφος συμβουλεύει τους κυρίους για τις «περισκελίδες τους», τα «κομβία εις το υποκάμισον», το «χρώμα των περικνημίδων» τους, τους «λαιμοδέτες» τους κλπ, ενώ με την έπαρση του επαίοντα, αλλά και με χιούμορ, εκθέτει τόσο τον πλούτο των ενδυματολογικών αξεσουάρ που τον συνοδεύουν, όσο και τις συνέπειες της άσωτης ζωής του: «έχω έξ διαφόρους πίλους, επτά βακτηρίας, οκτώ ζεύγη χειροκτίων, εννέα λαιμοδέτας, δέκα αλύσεις του ωρολογίου, ουδέν ωρολόγιον και χρέη αμέτρητα».⁷⁹⁹

Στα άρθρα του Dandy συναντά κανείς μια πρωτότυπη για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής ερμηνεία της μόδας και μια ριψοκίνδυνη απόπειρα να εντάξει τον ανδρικό καλλωπισμό στην ίδια τάξη φαινομένων, σημασιών, λόγων και συνεπειών, όχι όμως και

---

⁷⁹⁷ Ένα χαρακτηριστικό στιγμιότυπο, παρμένο από ένα δημοφιλές κωμειδύλλιο της αθηναϊκής σκηνής του 1890, θεωρούμε πως αποτελεί την πιο εύλωτη μαρτυρία της ισχύος των έμφυλων στερεοτύπων για τον καλλωπισμό, καθώς φανερώνει πως ακόμη και οι νέες γυναίκες της 'καλής κοινωνίας', το κατεξοχήν κοινό της μόδας και της κατανάλωσης «αγαθών πολυτελείας», οι οποίες θα 'όφειλαν' να γνωρίζουν το βαθμό εμπλοκής των αντρών του ίδιου κοινωνικού στρώματος στην αγορά και τη χρήση τέτοιων εμπορευμάτων, δείχνουν απολύτως αιφνιδιασμένες με την παρουσία «νέων του συρμού» σ' ένα κατάστημα ειδών νεωτερισμού: όταν ο ένας εξ αυτών, βλέποντας τες να μπαίνουν στο μαγαζί της κυρίας Χαρούλας, απορεί για την εμφάνιση τους σ' εκείνο το χώρο, η «εγγενής δεσποινίς» Ζούρλια 'επιστρέφει' την ερώτηση του: «Ημείς μάλλον πρέπει να σας κάμωμεν αυτήν την ερώτησιν, διότι μη λησμονείται ότι ευρίσκεσθαι σε νου». Τα πράγματα αναλαμβάνει να τα ξεκαθαρίσει η ιδιοκτήτρια, απαντώντας η ίδια στην απορημένη νέα: «Πώς κυρία! Νομίζετε ότι ημείς δεν έχομεν δολώματα να αγκιστρώνωμεν και τους άνδρας; Ρίψατε δω μια ματιά», δείχνοντας της ταυτόχρονα τα ανδρικά είδη «από τα καλλίτερα καταστήματα των Παρισίων», (Δημήτριος Κόκκος, «Ο Μπαρμπαλινάρδος ή το τέλος της Μαρούλας», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, (επιμ.), *Το κωμειδύλλιο*, τ. 2, Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 153-154, [η πλαγίαση οφείλεται στον επιμελητή του έργου]).

⁷⁹⁸ Στην εναρκτήρια παρουσιάσή του αισθάνεται την ανάγκη να αυτοσυστηθεί στο αναγνωστικό κοινό του, καθώς πιθανότατα κατανοούσε το παράδοξο ενός άνδρα που συμβουλεύει τους ομόφυλους του για τα μόδα: «Ονομάζομαι Dandy. Έχω τας καλυτέρας σχέσεις με την υψηλήν τάξιν, και τας χειροτέρας με τους δανειστές μου. Είμαι κομπός και ευσταλής, αναλόγως της ιδιοσυγκρασίας του τελευταίου μου ράπτου....Αγαπώ το σφαιριστήριο, τα αρώματα και τας γυναίκας. Εν μία λέξει, είμαι παράδοξος άνθρωπος, περιζήτητος νέος και...εύελπις γαμπρός», («Επιθεώρησις του συρμού», *Εβδομάς*, 31.1.1887, σ. 7).

⁷⁹⁹ Στο ίδιο.

μεγεθών, με τον γυναικείο. Συγκεκριμένα,⁸⁰⁰ θεωρεί πως οι «συρμοί» γεννιούνται για να διορθώνουν «τα σφάλματα της φύσεως» και η δήλωση του αυτή δεν απευθύνεται μόνο στη «γυνή [που] είναι κομψόν της φύσεως λάθος», όπως θα ήταν λογικό, αλλά και στους άνδρες: «αλλά και οι κύριοι τότε είμεθα σφάλματα, επίσης, και άκομψα μάλιστα, ώστε είνε ανάγκη και δι' ημάς απαραίτητος ο επιδιορθωτής συρμός». Η κοινή ανθρωπολογική μοίρα των δύο φύλων θα έπρεπε λοιπόν, σα φυσική συνέπεια της σκέψης του, να απολήγει και σε μια ενιαία δομή κινήτρων, συμπεριφορών και ηθών: «Αλλά και οι άνδρες πρέπει να αρέσκωσι!» Η εξύμνηση του δέοντος τον παρασύρει στο να εκφράσει την τολμηρή, αλλά απραγματοποίητη επιθυμία του, όπως φανερώνεται στο παράπονο του: «αν με εμιούντο οι κύριοι πάντες, τι κομψός, τι ωραίος, τι εύχαρις κόσμος θα επλημμύρει την Ελλάδα! Εν τούτοις συμβαίνει ακριβώς το εναντίον. Ουδείς μιμείται ουδ' εμέ ουδέ τους ευαρίθμους κομψούς συναδέλφους μου...».

Η ανατρεπτική για την κατεστημένη εικόνα του ανδρισμού θεώρηση του Dandy δεν περιορίζεται μόνο στην μέχρι εξαλείψεως σμίκρυνση των ορίων που χωρίζουν τον κόσμο των ανδρών από αυτόν των γυναικών, αφού, είτε συνειδητά, είτε από αφέλεια, τους τοποθετεί εντός του ίδιου σημασιολογικού πεδίου, αλλά προεκτείνεται σε μια εντελώς πρωτότυπη και προφανώς σκανδαλώδη για τις ιδεολογικές σταθερές της εποχής αξιολογική αντιστροφή των έμφυλων σχέσεων. Σύμφωνα με αυτήν, οι γυναίκες, ως ευπειθείς ακόλουθοι του 'συρμού', παρατάσσονται στον θετικό πόλο της προόδου, του δυτικού πολιτισμού και της συνεχούς έγνοιας του να περιποιούνται τον εαυτό τους, ενώ οι άνδρες καταλαμβάνουν τον αρνητικό πόλο της οπισθοδρόμησης και της άγνοιας των στοιχειωδέστερων στοιχείων του σύγχρονου καλλωπισμού.⁸⁰¹

Όπως είναι εύκολο να υποθέσει κανείς, το εγχείρημα του Dandy δεν μακροημέρευσε και δεν βρήκε άλλους συνεχιστές. Μέχρι τη δεκαετία του 20 δε συναντήσαμε άλλη 'επίσημη' απόπειρα απεύθυνσης των εκπροσώπων της μόδας στο αντρικό κοινό, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως οι άντρες αδιαφορούσαν παντελώς για τα θέματα του δικού τους καλλωπισμού, όπως θέλει να εμφανίζει το ζήτημα ο Dandy. Το 'παράπονο' του αυτό αποτελεί περισσότερο ένα ρητορικό τόπο και ένα

---

⁸⁰⁰ «Επιθεώρησις του συρμού», *Εβδομάς*, 7.2.1887, σ. 7.

⁸⁰¹ Αναφερόμενος στην κατωτερότητα του ανδρικού φύλου σε σχέση με το γυναικείο ως προς την ικανότητα και τη θέληση να παρακολουθήσουν τις διδασχές του «εκπολιτιστή συρμού», προσθέτει: «Αίσχος! Τι θα είπωσι δια ημάς οι Ευρωπαίοι; Εις όλα είμεθα οπίσω, εις όλα!» (Στο ίδιο, σ. 7). Σε κάποιο άλλο σημείο επιχειρεί ευθεία σύγκριση ανάμεσα στα δύο φύλα, η οποία αποβαίνει βέβαια σε συντριπτική υπεροχή των γυναικών, καθώς δηλώνει πως οι άντρες δεν ξέρουν να ντύνονται, ενώ, σε αντίθεση οι γυναίκες παρακολουθούν το συρμό...μέχρι τάφου», («Επιθεώρησις του συρμού», *Εβδομάς*, 31.1.1887, σ. 7).

τέχνασμα που χρησιμοποιεί ο εν λόγω αρθρογράφος για να διεγείρει την αντρική φιλοτιμία, παρά έχει κάποιο πραγματικό αντίκρισμα, όπως άλλωστε το αποκαλύπτει άθελα του και ο ίδιος με την αντιφατική δήλωση του, πως κανένας δε μιμείται τους «ευαρίθμους κομψούς συναδέλφους» του!⁸⁰²

Τα αίτια της αποτυχίας του Dandy, νομίζουμε πως δεν μπορούν να αναζητηθούν στην έλλειψη ενδιαφέροντος του κοινού. Η αντρική μόδα μπορεί να μη γνώρισε τόσο θεαματικές μεταβολές, να μην είχε τους γοργούς χρόνους παλαιώσης, όπως συνέβη με τη γυναικεία, ούτε να τροφοδότησε, όπως στην περίπτωση τους, ένα πλήθος εντύπων, συζητήσεων και διαμαχών, αλλά αυτό δε σημαίνει πως ήταν απύσχα από τη ζωή τους. Οι άντρες δεν έπαψαν να (παρ)ακολουθούν τις μόδες στην ενδυμασία τους και να καλλωπίζουν με ποικίλους τρόπους την εμφάνιση τους, έστω και σε πιο χαμηλές συχνότητες από τις γυναίκες, ακόμη και όταν το ντύσιμο τους τυποποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό και έγινε αυστηρότερο.

Η αποτυχία του Dandy να εισαγάγει ένα μοντέρνο αντρικό πρότυπο προσανατολισμένο στη μόδα, στον καλλωπισμό, στην αργόσχολη και επιδεικτική κατανάλωση εμπορευμάτων-φετίχ και θεαμάτων, νομίζουμε πως οφείλεται στην ίδια την αμφιλεγόμενη και άκρως προκλητική για τον βαθύτερο πυρήνα της αντρικής ταυτότητας φύση του εγχειρήματός του και ταυτόχρονα στην τόσο ανοιχτή διακήρυξη του αμοραλισμού και της ναρκισσιστικής στάσης ζωής που απέπνεε η ‘φιλοσοφία’ του. Δε θα μπορούσε εύκολα να του συγχωρεθεί πως έβλεπε τον κόσμο με τα μάτια των γυναικών, ακύρωνε ό,τι μέχρι τότε θεωρούνταν αξιοσέβαστο και πολύτιμη πηγή προνομίων για το αντρικό φύλο και διέλυε απερίσκεπτα το μυστικό της κυριαρχίας του, δηλαδή τις ιδεολογικές αυταπάτες για μια θεμελιωμένη στη φύση διαφοροποίηση των δύο φύλων.

Το παρεκκλίνον ‘ανδρογυνικό’ πρότυπο, εν τέλει, που επιχείρησε να καθιερώσει ο Dandy, έφερνε στο φως τις αξεπέραστες αντινομίες της θεσμισμένης ηγεμονικής αντρικής ταυτότητας μέσα στις διαφοροποιημένες συνθήκες του τέλους του 19^{ου} αιώνα και τα όρια του εκμοντερνισμού του αντρισμού που επέτρεπε η εποχή. Σηματοδότησε δε την ήττα και την περιθωριοποίηση του δανδισμού,⁸⁰³ στο επίπεδο του Λόγου ως μιας

---

⁸⁰² Η πλαγίαση είναι δική μας.

⁸⁰³ Όλα δείχνουν πως η λέξη ‘δανδής’ παρέμεινε εν χρήση στη χώρα μας, χωρίς να παραπέμπει στον πραγματικό ή υποθετικό ομοφυλόφιλο ερωτισμό τους, όπως συνέβαινε στη Δύση. Ο όρος, μάλλον σημασιολογικά συγγενής με την έννοια «λιμοκοντόρος», έχει την έννοια του υπερβολικά κομψού άντρα, χωρίς απαραίτητα να φτάνει σε σημεία υπερβολής και εκζήτησης, ενώ και οι σεξουαλικές του προτιμήσεις είναι, πέραν πάσης αμφισβήτησης, ετεροσεξουαλικές. Δες για παράδειγμα τα ‘παράπονα’ της συνεχώς

εναλλακτικής εκδοχής σύλληψης προτύπων ζωής, σωματικής διαχείρισης και κατανάλωσης του χρόνου για τους αστούς άντρες, καθώς φαίνεται να προσέκρουσε στον αδιαπραγμάτευτο πυρήνα της ιδεολογίας της έμφυλης διαφοράς.

Η ενδεδειγμένη λύση στην αντινομία που επισημίναμε και στη σύγκρουση ανάμεσα στο αντρικό ιδεώδες και στη μόδα φαινόταν πως ήταν η άρση κάθε προσπάθειας σύστασης ενός αντρικού λόγου για τη μόδα και την αντρική ομορφιά και η συνέχιση της σιωπής γύρω από τον καλλωπισμό του φύλου τους. Οι 'κομποί συνάδελφοι' του Dandy,⁸⁰⁴ οι «ντιστιγκέδες», οι «νεόπλουτοι αριστοκράτες»,⁸⁰⁵ οι νεαροί βλαστοί των αστών και των μικροαστών, αλλά και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία «κύριοι» που μπορούσαν να απολαύσουν τα αγαθά του σύγχρονου πολιτισμού, θα συνέχιζαν να διεξάγουν τις επιδεικτικές και αισθησιακές καλλωπιστικές τους πρακτικές, αλλά θα έπαυαν να μιλούν δημόσια για αυτές. Αυτή η ιδιότυπη λογοκρισία προστάτευε τους άντρες από την ενοχλητική κατάσταση να εξετάζουν τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες της εμπλοκής τους στις καθημερινές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα μέσα στην αστική κοινωνία και είναι εξαρτημένες από την αγορά και την κατανάλωση εμπορευμάτων. Γίνεται δε κάθε προσπάθεια να πολιτογραφηθούν αυτές οι δραστηριότητες οριστικά και αμετάκλητα στο βασίλειο των γυναικών και να επικυρωθούν τελεσίδικα ως ένα προσίδιο στη γυναικεία φύση φαινόμενο, μέσω του οποίου οι γυναίκες εισάγονται στη νεωτερικότητα. Οι ίδιοι μπορούν, θεωρητικά απρόσβλητοι πια από την ιοβόλα ακτινοβολία της, να τη λοιδορούν, να τη χλευάζουν, να την αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό, με συγκαταβατική ειρωνεία ή με περιφρονητική αδιαφορία- αν και πρακτικά δε μένουν καθόλου ανεπηρέαστοι από αυτήν, όπως φαίνεται από τις σωματικές τους παραστάσεις, ακόμη και για άνδρες που ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα.⁸⁰⁶ Με τον τρόπο αυτό απεγκλωβίζονται από την ιδιαίτερα

περενοχλούμενης από τους «νταντήδες» χήρας, (Κωνσταντίνος Σκόκος, «Η χήρα. Κωμικός μονόλογος», *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1897*, σ. 254).

⁸⁰⁴ *Επίτομον Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης, κατά το στερεότυπον του Γερμανού Ι. Α. Ε. Σμιδτιού, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1851.*

⁸⁰⁵ Γεώργιος Σουρής, «Οι νεόπλουτοι αριστοκράτες», *Άπαντα Σουρή*, Έλλης Αλεξίου, (επιμ.), τ. 6, ό.π., σ. 193-202. Όπως δηλώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα εκεί ο Σουρής σατιρίζει τη σύμφυση της αστικής κοινωνίας της εποχής του με τον κόσμο του παλατιού.

⁸⁰⁶ Όπως του μικρού Νότη, του βοηθού του Σιγαλού, με την «κόμη του...μεμυρωμένη ελαιόδευτο» και με τις προσαρμοσμένες στο μέτωπο «αφέλειες» του, (Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, ό.π., σ. 101) ή κάποιων άλλων 'εργατικών' νέων, όπως ενός «σκαπανέα με τα μαλλιά του σεϋμούρ» ή ενός παιδιού «με τα δύο δάχτυλα θλίψη στο κεφάλι πίσω, να παίρνη αέρα η αφέλεια», οι οποίοι διασκεδάζουν σε ένα 'ταπεινό' λαϊκό ονομαγειρείο της Αθήνας, (Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, *Η κερένια κούκλα*, ό.π., σ. 57). Ακόμη και στα 1866-7, ο Ταβουλάρης περιγράφει «τες αφέλειες και τα παράλυτα τσουλούφια» των «κουτσαβάκηδων». (Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 98).

αμήχανη θέση που βρέθηκαν, να πρέπει να δικαιολογήσουν με ‘αρσενικούς’ όρους ‘θηλυκές’ πρακτικές.

Σε μια περίοδο όμως που οξύνονται οι Λόγοι για την αναγκαιότητα της εντατικοποίησης των έμφυλων διαχωρισμών - τόσο εξαιτίας της εμφάνισης στο προσκήνιο της Νέας Γυναίκας και όλων των συζητήσεων και αναστατώσεων που προκαλεί το «γυναικείο ζήτημα» στην ελληνική κοινωνία,⁸⁰⁷ όσο και εξαιτίας της σύγχυσης που επιφέρει η παρουσία διακριτών από τον ‘παραδοσιακό’ τύπων ανδρισμού, πιο ‘ήπιων’ και περισσότερο δεκτικών στις θεωρούμενες ως θηλυπρεπείς εξεζητημένες καλλωπιστικές ‘υπερβολές’- ενώ, παράλληλα, αυξάνεται συνολικά η παρουσία των καλλυντικών μέσων στην καθημερινή ζωή ανδρών και γυναικών, δηλαδή προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, και ακόμη περισσότερο στις αρχές του εικοστού, γίνεται πολύ δυσκολότερο για τους άνδρες να εξαφανίσουν τα ίχνη τους από το πεδίο του καλλωπισμού και τις μόδας. Σχολαστική εκζήτηση στην εμφάνιση, καθημερινές τελετές καθαριότητας και άλλων σωματικών περιποιήσεων, καταφυγή στον εμπορευματοποιημένο καλλωπισμό με τη χρήση βαφών τριχών, πομάδων, αρωματικών ελαίων για τα μαλλιά και πληθώρα άλλων κομψών ενδυματολογικών εξαρτημάτων (γάντια, μαστούνια κλπ), όπως και η δημιουργία, έστω και σε περιορισμένους κύκλους, ευδιάκριτων στυλ ζωής με ειδοποιά σωματοποιημένα χαρακτηριστικά (με βάση το μουστάκι ή το ξυρισμένο πρόσωπο), αποτέλεσαν καθημερινές κοινοτοπίες ενός κύκλου ανδρών και ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να αποκρυφτεί η πασιδήλη παρουσία τους. Έτσι, όμως η μόδα και ο καλλωπισμός που έβγαιναν επίσημα από την πόρτα, επανέρχονταν λάθρα από το παράθυρο. Η τακτική να σιωπάς για αυτά τα ζητήματα για να εξαφανίζεις την ύπαρξη τους γίνονταν φανερά πια αντιπαραγωγική, καθώς δεν μπορούσε να αντιπαλέψει την τόσο ανυπόφορη επαναφορά της υποψίας για εκθήλυνση, ούτε και μπορούσε να κλείνει τα μάτια της μπροστά στην υπέρβαση του μετρημένου και ορθολογικού ανδρικού ιδεώδους. Φάνταζε ακόμη θεμελιωδώς υποκριτική, αλλά και διακίνδυνευε να θεωρηθεί οπισθοδρομική, γιατί αδυνατούσε ή δεν ήθελε να κατανοήσει τις εξελίξεις.

Αυτή η διάσταση ανάμεσα στο φιωμένο Λόγο και την πλούσια σε καλλωπιστικές μορφές πραγματικότητα επιζητούσε νέες οριοθετήσεις, αφού οι παλιές γραμμές άμυνας κατέρρεαν: μια έστω και δειλή παραδοχή της δημοφιλίας της απήχησης που είχε η μόδα

---

⁸⁰⁷ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», *Το φύλο των δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 90-107.

στους κόλπους της αντρικής κοινότητας γινόταν αναγκαία. Ωστόσο, η επινόηση ενός σχεδιασμού για να κατοχυρώσουν ένα καθεστώς αντρικής μόδας και καλλωπισμού, αναπτυγμένου σε ένα ολωσδιόλου ανδρικό έδαφος και αναγνωρισμένου με εντελώς διακριτούς όρους, αν και διέσωζε θεωρητικά τις πιο ζωτικές για την αντρική κυριαρχία έμφυλες διευθετήσεις, δε φαινόταν ούτε αυτή απαλλαγμένη από αντιφάσεις. Η ανδρική μόδα υπερτονίζει τους συμβολικούς 'τόπους' που συνυφαίνονταν με την πιο παραδειγματική αντρική ομορφιά, όπως γινόταν με το μουστάκι, υποβοηθά και ταυτόχρονα νομιμοποιεί την εκλέπτυνση και τον εμπλουτισμό των πρακτικών εξωραϊσμού του σώματος τους, αλλά δεν μπορεί πάντοτε επιτυχημένα να απορροφά τους κραδασμούς από τους συνειρμούς που γεννούσε η ολοφάνερη πια καταφυγή στο τέχνασμα.

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η χρήση εκ μέρους των ανδρών καλλωπιστικών και καλλυντικών μέσων, έστω και χωρίς τις υπερβολές του Dandy, αποδεικνύεται από διάσπαρτες μαρτυρίες. Οι πρώτες σχετικές αναφορές προέρχονται από ένα χρονογράφημα του Μητσάκη που εκθέτει τα ήθη, τις νοοτροπίες και τις ψυχαγωγικές πρακτικές των κοινωνικών τάξεων της πρωτεύουσας και δημοσιεύτηκε στην «Εστία» το 1887. «Αι δεσποινίδες μονωδούσι ή διωδούσι κάθονται προ του κλειδοκυμβάλου ή χαριεντίζονται μετά των μεμυρωμένων νεανίσκων».⁸⁰⁸ Βλέπουμε λοιπόν, πως η μαρτυρία του ταυτίζεται με του Ξενόπουλου στο «Νικόλαο Σιγαλό» του· οι άνδρες παρουσιάζονται φανερά αρωματισμένοι, ενώ για τις γυναίκες δε γίνονται παρόμοιες νύξεις. Στη διεισδυτική ανατομία της αστικής κοινωνίας του καιρού του, εμφανίζεται για πρώτη φορά μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα 'λεπτομέρεια' που φαίνεται να ανατρέπει πολλές βεβαιότητες και ριζωμένα στερεότυπα για την εικόνα του αντρικού καλλωπισμού που έχουμε στο μυαλό μας. Πιο συγκεκριμένα, μιλώντας για τους χορούς και τις εσπερίδες που διοργανώνονται στην Αθήνα, παρουσιάζει τις μεν δεσποινίδες να παρευρίσκονται σ' αυτούς «προς άγραν γαμπρών», όπως ήταν το κλασικό μοτίβο σ' αυτές τις περιπτώσεις, αλλά το βλέμμα του στρέφεται και προς το άλλο φύλο, το οποίο φαίνεται να εξομοιώνεται ως προς τις καλλωπιστικές του αναζητήσεις και τις κοινωνικές του φιλοδοξίες με αυτές των γυναικών: «οι νέοι της οικογένειας...στολίζονται επί πιστώσει».⁸⁰⁹

---

⁸⁰⁸ Μιχαήλ Μητσάκης, «Η ζωή εις την πρωτεύουσαν. Το θέρος», *Το έργο του*, Εστία, σ. 67.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 71.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε πως ο Μητσάκης χρησιμοποιεί το ίδιο λεξιλόγιο («στολίζονται») για να περιγράψει τις πρακτικές περιποίησης του εαυτού και για τα δύο φύλα, παρά το βεβαρημένο του όρου από την προηγούμενη αποκλειστική του σύζευξη με το γυναικείο σύμπαν δραστηριοτήτων και σημασιών. Για τον αποστασιοποιημένο παρατηρητή-συγγραφέα φαίνεται πως οι δύο κοινωνικές ομάδες που περιγράφει, οι «νεαροί» και «οι δεσποινίδες», περισσότερο συνενώνονται ταξικά, παρά διαχωρίζονται έμφυλα· είναι κοινή η αγάπη τους για την καλλωπιστική ενασχόληση με το σώμα τους, και παρόμοιος ο τρόπος που αντιλαμβάνονται τις καταστάσεις γύρω τους, όσο και η επένδυση που κάνουν οι οικογένειες τους για τη μοίρα των νεαρών βλαστών τους και των ανύπαντρων θυγατέρων τους. Τα κοινά διαφυλικά χαρακτηριστικά αυτού του κοινωνικού στρώματος, της νεολαίας, ενισχύονται από το γεγονός πως οι οικογένειες της ανώτερης τάξης υποβάλλονται σε σοβαρές οικονομικές θυσίες για την επιτυχή πραγμάτωση μιας αψεγάδιαστης σωματικής παράστασης των νεαρών βλαστών τους, ανδρών και γυναικών, προκειμένου αυτοί και αυτές να αποκτήσουν ένα σοβαρό πλεονέκτημα στις στρατηγικές του γάμου που εξυφαίνονται από όλους και όλες αδιακρίτως, όπως ήδη δείξαμε. Η επιδεικτική περιβολή τους και οι καλά μελετημένες τακτικές έκθεσης των σωμάτων και των «προσωπικότητων» τους είναι η αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη του ποθητού αποτελέσματος και το απαραίτητο τίμημα που πρέπει να πληρωθεί για να αναπαραχθεί αδιατάρακτα η κοινωνική λειτουργία αυτής της κοινωνικής τάξης και η αντίστοιχη νοοτροπία που τη συνοδεύει.

Μπορούμε εδώ να διαπιστώσουμε πως μια νοητή, μάλλον τεθλασμένη γραμμή συνενώνει τους «επί πιστώσει» στολισμένους νέους του Μητσάκη του 1887, με τη «μεμυρωμένη στρατιά των φοιτητών» του Ξενόπουλου στα 1890 και με την ιδιότυπη φιγούρα του Λέανδρου και των ομοιότροπα με αυτόν καλλωπισμένων του 1912, πάλι στον Ξενόπουλο. Η «χρυσή νεολαία» των ανώτερων τάξεων έδειχνε να διαθέτει αρκετή ελευθερία κινήσεων στον κοσμητικό της εξοπλισμό και να γίνεται η πιο πιστή και αφοσιωμένη ακόλουθος της μόδας, ακολουθώντας τους νεωτερισμούς της εποχής. Με επαρκή ταξική και έμφυλη αυτοπεποίθηση, αρέσκεται να επιδεικνύει την ομορφιά και την κομψότητα των νεανικών σωμάτων της, να απολαμβάνει το παιχνίδι των εμφανίσεων, αλλά και των ηδονών που προσφέρουν οι νέοι χώροι διασκέδασης και αστικής κοινωνικότητας, όπως πολύ χαρακτηριστικά μας τα αναπαριστά ο

Ξενόπουλος.⁸¹⁰ Η αγάπη δε αυτή για την έκθεση των σωμάτων στα βλέμματα των άλλων βαίνει παράλληλα με την ψυχολογική ανάγκη της «παθητικής οφθαλμολαγνείας» που χαρακτηρίζει τους κοινωνικούς δράστες και ορίζεται ως η προσπάθεια που κάνουν οι πάντες να αποκρύψουν τα συναισθήματά τους μπροστά στο ενδεχόμενο αποκάλυψης του χαρακτήρα τους, ενώ ταυτόχρονα προχωρούν σε μια «επίμονη παρατήρηση» και «ερμηνεία των παραστάσεων του δημόσιου βίου».⁸¹¹

Αν, όμως, για όλο σχεδόν τον 19^ο αιώνα επικρατούσε γενικά ένα καθεστώς επιδοκιμασίας ή τουλάχιστον ανοχής στις περισσότερες περιπτώσεις για τα φαινόμενα της επιτήδευσης στην ενδυμασία και των λεπτολόγων καλλωπιστικών παρεμβάσεων των νεαρών αστών στο σώμα τους, το σκηνικό αυτό φαίνεται να αλλάζει προς το τέλος του αιώνα: τα εξημμένα και λιγότερο ανεκτικά απέναντι στις έμφυλες ‘παρεκκλίσεις’ ανδρικά αισθητήρια, διαβλέπουν σ’ αυτές τις ‘υπερβολές’ τον κίνδυνο της δημιουργίας μεταιχμιακών τύπων ανδρικής ομορφιάς που φανερά προβληματοποιούν τον κανόνα, όπως συνέβαινε με την περίπτωση του Λεάνδρου. Η ρέπουσα προς τη θηλυπρέπεια επιμελημένη κομψότητα του θεατρικού αυτού ήρωα γίνεται αντικείμενο ειρωνείας και χλεύης και ο ίδιος σκιαγραφείται σαν μια γελοία φιγούρα φαινομενικά αυστηρού στα ήθη αδελφού που, ωστόσο, επιχειρεί να πουλήσει προστασία στην αδελφή του για να κερδίσει χρήματα, σχετίζεται με ύποπτες επαγγελματικές δοσοληψίες και, το χειρότερο, έχει ξυρίσει το μουστάκι του! Η επιθεωρησιακή σάτιρα που του γίνεται πάντως, θεωρούμε πως δύσκολα μπορεί να ξορκίσει το γεγονός πως ο καταφανώς ‘υβριδικός’ ανδρισμός του, με το σχεδόν εξ αντανάκλασεως συνταίριασμα του με την πλήρη απουσία ηθικών αρχών, είναι προϊόντα μιας εποχής σύγχυσης και εξάρθρωσης των βεβαιοτήτων για τον σκληρό πυρήνα της αντρικής ταυτότητας.

Σαν σύνοψη μιας έστω και ατελούς και με πολλές πραγματολογικές ελλείψεις εικόνας για τον ανδρικό καλλωπισμό, θα λέγαμε πως οι άνδρες της εποχής μπορούσαν μέσα στα πλαίσια κάποιων ηθικών και έμφυλων δεσμεύσεων να εκτεθούν στην τελετουργία της καθημερινής τουαλέτας τους, να υποβληθούν με ευχαρίστηση στην εξέταση της εικόνας τους και στη διόρθωση των ψεγαδιών τους μέσω του καθρέφτη,⁸¹²

---

⁸¹⁰ Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, ό.π., σ. 199-215, όπου και μεταφερόμαστε σε ένα αισθησιακό καφέ σαντάν της εποχής.

⁸¹¹ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 291.

⁸¹² Η Πηνελόπη Δέλτα αναφέρει στην αυτοβιογραφία της την άνεση με την οποία η πατέρας της επιδιορθώνεται στον καθρέφτη, ενώ η μητέρα της ήταν αναγκασμένη να ρίχνει κλεφτές ματιές και να κοιτάζεται εκεί όταν δεν την έβλεπαν οι άλλοι, (αναφέρεται στο: Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και Κυρά, Όψεις εθνικισμού: ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων (1836-1897)*, ό.π., σ. 300-

να αγοράζουν γραβάτες, μαστούνια, γάντια κ.ά, να επιμελούνται σχολαστικά το μουστάκι, τα γένια και τα μαλλιά τους, όπως και να ρίχνουν την προσοχή τους στο κούμπωμα του σακακιού, στο σωστό σήκωμα του περιλαίμιου τους και σε ένα πλήθος άλλων σχεδόν αδιόρατων ενδυματολογικών λεπτομερειών, που όμως μπορούσαν να αναγνωριστούν από ένα εξασκημένο στη σημειολογία της μόδας μάτι.⁸¹³

Μιας μόδας που οι φορείς της και τα μέσα που χρησιμοποιεί για να περάσει τα μηνύματα της μας διαφεύγουν σε μεγάλο βαθμό, καθώς με μόνο μία βραχυχρόνια απόπειρα σχεδόν σ' όλο αυτό το διάστημα, ποτέ δεν εκτέθηκε ανοιχτά και επίσημα ως μια συστηματική καθοδηγητική αρχή του γούστου του ανδρικού κοινού, ούτε και αρθρώθηκε ποτέ σε ένα συνεκτικό πεδίο δημόσιων λόγων και πρακτικών που επικεντρώνονται στον ανδρικό καλλωπισμό. Μόνο προς το τέλος της περιόδου αυτής, τη δεκαετία του 10, οι άνδρες θα ξαναμιλήσουν δημόσια για τη 'δική' τους μόδα, αλλά τώρα ο τόνος θα είναι ριζικά μεταμορφωμένος και οι προοπτικές της σχέσης του φύλου τους μαζί της μοιάζουν ζοφερές: ο πάλαι ποτέ «εκπολιτιστής συρμός» του Dandy θα μετατραπεί στους λόγους της εποχής στην «παράφρονα θεάν των τελευταίων αιώνων, την Μόδαν»,⁸¹⁴ η οποία ταλαιπωρεί και βασανίζει, όχι πια αποκλειστικά το εύπιστο και αφελές, όπως πίστευαν, γυναικείο κοινό, αλλά τους ίδιους τους αφ' υψηλού κατήγορους των 'αλλοπρόσαλλων' καταναλωτικών συμπεριφορών εκείνου.

Στους άνδρες φαίνεται να απομένει τώρα μονάχα η αμφίβολη τιμή μιας αποπλιστικής εκ μέρους τους ομολογίας, πως έπεσαν και αυτοί με τη σειρά τους θύματα των αλόγιστων καπρίτσιων της αχαλίνωτης δυναμικής του 'συρμού'.⁸¹⁵ Έτσι, από την απεγάδιαστη εικόνα της ανέμελης 'αθωότητας' των καλλωπισμένων ανδρών που μας κληροδοτεί η δεκαετία του 80 και από τις περίτεχνες και εν πολλοίς παιγνιώδεις δραστηριότητες τις σχετικές με τις υποθέσεις της διακριτικής σήμανσης και της

---

301). Η λογοτεχνία, και πάλι με τον Ξενόπουλο σε θεατρικό έργο του 1910, διασώζει την εικόνα κάποιου που «έκανε την τουαλέτα του για να βγει έξω» και τον ίδιο να βρίσκεται μπροστά στον καθρέφτη της ντουλάπας και την υπηρέτρια δίπλα του με τη βούρτσα στο χέρι, (Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πειρασμός», στο *Θέατρο. Πολυγαμία. Ο Πειρασμός. Το Ζευγάρι*, τ. 3, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1991, σ. 178-179). Και στην πρωτόλεια αστική ηθογραφία του, στην οποία αναφερθήκαμε αρκετές φορές, υπάρχουν σχετικές περιγραφές υπερβολικής ανδρικής έκθεσης στον καθρέφτη, (Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Νικόλαος Σιγαλός*, ό.π., σ. 181).

⁸¹³ Για την ενδυμασία των δύο φύλων και για τα είδη που πουλούσε στο κατάστημα του ο κούρέας Σιγαλός (στο ίδιο, σ. 113-114 και σ. 256).

⁸¹⁴ Κώστας Χλωρός, «Ευχαριστήρια προς την μόδαν», εφ. *Σκριπ*, 3.9.1915.

⁸¹⁵ Ο αρθρογράφος, απαριθμώντας «τα κακουργήματά της εναντίον των ανδρών αποκλειστικώς εντός ελαχίστου αριθμού ετών», αναφέρεται στις απρόσμενες και δαπανηρές αλλαγές του χρώματος του σακακιού από καφέ σε γκρι, για τις αυξομειώσεις του μήκους του σε ελάχιστο χρονικό διάστημα και για άλλες μικρές ανατροπές του κυρίαρχου ενδυματολογικού γούστου που βύθιζαν στη θλίψη το φύλο τους, καθώς αυτό αγκομαχούσε να συμμορφωθεί στις τελευταίες κάθε φορά «ιδιοτροπίες» της, (στο ίδιο).

εξομοίωσης με τους κύκλους των στυλιστικά προηγμένων εστέτ που σκηνοθετούσε τότε η μόδα, θα περάσουμε στην έστω και δειλή προβολή κατά τον εικοστό αιώνα μιας μορφής ένοχης αντρικής συνείδησης εξαιτίας της μάλλον ταπεινωτικής μεταμόρφωσης του ισχυρού φύλου σε μια αδιαφοροποίητη μάζα πειθήνιων και ομοιόμορφα ενδεδυμένων καταναλωτών, ακόλουθων της μόδας. Η πάλαι ποτέ υπερήφανη εκδίπλωση της αντρικής ατομικότητας θα αντικατασταθεί λοιπόν από την αναμφίβολα αγχογόνα συναίσθηση της σημασίας του γεγονότος πως ο «συρμός», όχι μόνο αίρεται πάνω από τις υπαρκτές κοινωνικές αντιθέσεις και τον οξυμμένο πολιτικό διχασμό στα ταραγμένα χρόνια της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, αλλά και δείχνει να έχει τη δύναμη να ενοποιήσει τα ανταγωνιζόμενα πολιτικά 'στρατόπεδα' των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών σε ένα κοινώς αποδεκτό ενδυματολογικό πρότυπο.⁸¹⁶ Το δίχως άλλο εξάλλου, η μόδα σ' αυτή τη συγχρονία θα αποτελέσει την ιδεωδέστερη μεταφορά για να εκφραστεί η αμήχανη όσο και αντινομική πρόσληψη των εμβρυακών μορφών εμφάνισης μιας 'μαζικής κοινωνίας' και των ταξικών και έμφυλων συνεκδοχών των πρώιμων εκδηλώσεων της από τους εκπροσώπους του 'παραδοσιακού' αστικού κόσμου.⁸¹⁷

Δύο τελευταίες παρατηρήσεις. Μιλώντας για τον αντρικό καλλωπισμό, δε θα πρέπει να μας διαφεύγει πως η ανάλυσή μας αναγκαστικά ακολούθησε τους περιορισμούς που θέτει το υλικό μας. Έτσι, όταν μιλάμε για την ανδρική μόδα και τους τρόπους καλλωπισμού της εποχής, οφείλουμε να έχουμε στο μυαλό μας πως δεν ήταν δυνατό να παρακολουθήσουμε τις κατά τόπους παραλλαγές τους. Όσα παραθέσαμε, αφορούν την πρωτεύουσα· η ζώνη εξάπλωσης του παραδείγματός της μέσα ή έξω από το ελληνικό βασίλειο μας είναι άγνωστη, όπως και ο τρόπος και ο βαθμός αφομοίωσης των καλλωπιστικών πρακτικών της.⁸¹⁸

---

⁸¹⁶ «Όλοι οι νέοι άνδρες φορούν το ίδιο κομμένον σακάκι...Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί φορούν το ίδιο ένδυμα...Η μόδα τους το επιβάλλει», (Δ.Χ., «Ο γιακάς του Ροβεσπιέρου», εφ. *Σκριπ*, 21.3.1912).

⁸¹⁷ Στους προαναφερόμενους λόγους μπορεί κανείς να διακρίνει μια νότα ευμείειας απέναντι στις 'εξισωτικές' προοπτικές της μόδας, κάθε φορά που γεφυρώνει εικονικά τις «γιγαντιαίες κοινωνικές αντιθέσεις». Αυτή η τάση συνυπάρχει με ένα μάλλον υπόκωφο συναίσθημα δυσφορίας από την έλευση της εποχής της ανδρικής 'παθητικότητας' και την εξασθένιση της βούλησης του ανδρικού 'εγώ'. Θεωρούμε ωστόσο πως η αδυναμία του ανδρικού φύλου να επωμιστεί το βάρος και την ευθύνη της συντριπτικής 'ομολογίας' για την βαθιά ψυχολογική και αξιακή αλλοίωση που επέφερε η μόδα στον ανδρικό κόσμο είναι το πιο ευδιάκριτο σύμπτωμα μιας καταρρέουσας νοοτροπίας που δομήθηκε πάνω στις έμφυλες βεβαιότητες του προηγούμενου αιώνα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο πως σαν κατακλείδα του άρθρου του Δ.Χ. στα 1912, και αμέσως μετά τα όσα καινοφανή αναφέρονται για την ομοιόμορφη ανδρική ενδυμασία, επιλέγεται απρόοπτα η εξής 'παράδοξη' διαπίστωση: «Η μόδα έχει κατακτήσει την γυναίκα αμετακλήτως. Η εξαίρεσις απέμεινε μόνο στην γραμματική!» (στο ίδιο).

⁸¹⁸ Η απόκλιση που υπάρχει ανάμεσα στην αθηναϊκή ανδρική μόδα και σ' αυτήν που επικρατεί στην εκτός του ελληνικού βασιλείου διασπορά, εμφανίζεται ανάγλυφα στα απομνημονεύματα του Ταβουλάρη: σ' έναν διάλογο που έχει με δύο νεαρές γυναίκες από την Πόλη στα 1858-9, οι κοπελίτσες απορούν όταν βλέπουν τα μακριά μαλλιά του ηθοποιού, τα οποία φτάνουν ως τους ώμους του και τότε αυτός απαντά: «-

Τέλος, η πιο απροσδόκητη και εκπληκτική περιγραφή ενός ζωντανού και συνεχούς καλλωπιστικού οίστρου που συναντήσαμε ήταν σε ένα τυπικό χώρο ανδρικής ομοκοινωνικής συνεύρεσης, στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα! Ο τρόφιμος της Σχολής, συγγραφέας Πλάτωνας Ροδοκανάκης, μας εισάγει σε ένα αναπάντεχα αισθησιακό περιβάλλον ευωδιαστών οσμών από καλλυντικά και αρώματα και προχωρημένων σωματικών φροντίδων που ακολουθούσαν τις μόδες της εποχής! Οι νεαροί δόκιμοι μοναχοί πλένονταν κάθε πρωί με αρωματικά σαπούνια και μετά «γυρίζοντας ξανά μες' στον κοιτώνα ετοποθετούμαστε με φιλαρέσκεια αλλόκοτη μπρος σε κομψά μικροκομμένα καθρεφτάκια...».⁸¹⁹ Εκθέτει τις περιποιήσεις και τα χτενίσματα των καλογέρων: «Είδα μαλλιά νεοφερμένων καλογέρων να χτενίζονται αλά Κλεώ, και άλλων καλογέρων βόστρυχους είδα να έχουνε στριψίματα ζεστής μασιάς...»⁸²⁰. Για έναν ιδιαίτερα αγαπητό καθηγητή του – καλόγερο που σπούδασε στο Παρίσι, έγραφε πως «εσκόρπαγε στα ράσα του...πολλή πολλή βιολέττα, έβαζε στα χέρια του...σπάνιες πουμάδες και τον χειμώνα»⁸²¹.

Μόδα Αθηνέικη». Κατόπιν τον ρωτούν αν στην Αθήνα φορούν όλοι «ψηλά καπέλλα και χειρόκτια», όπως αυτός και η απάντηση του ήταν: «Οι περισσότεροι». Η μόδα στην Πόλη τότε επέβαλε να φέρουν στο κεφάλι τους «φεσάκια σιδερωμένα», (Διονύσιος Ταβουλάρης, *ό.π.*, σ. 55.)

⁸¹⁹ Πλάτων Ροδοκανάκης, *Το φλογισμένο ράσο*, Εστία, Αθήνα 1988, σ. 41, (δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφ. Ακρόπολις 17-24. 02. 1908).

⁸²⁰ Στο ίδιο, σ. 42.

⁸²¹ Στο ίδιο, σ. 51.

Βιβλιογραφία

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης

Τμήμα Μηχανογράφησης Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Τμήμα Μηχανογράφησης Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών

Εφημερίδες

Ακρόπολις (1912)

Έθνος (1913, 1919)

Ελεύθερον Βήμα (1919-1939)

Εμπρός (1896-1920)

Θάρρος (1924-1925)

Καθημερινή (1919-1939)

Μακεδονία (1911-1913)

Ριζοσπάστης (1922)

Σκριπ (1893-1918)

Φάρος της Θεσσαλονίκης (1900-1904)

Φάρος της Μακεδονίας (1881- 1893)

Περιοδικά

Βιομηχανική Επιθεώρησης (1934-1939)

Εβδομάς (1887)

Εβδομάς (1926-1938)

Εστία (1888)

Εστία Εικονογραφημένη (1892)

Εύα (1923-1924)

Εφημερίς των Κυριών (1887-1917)

Θεατής (1925-1938)

Μπουκέτο (1924-1939)

Ημερολόγια - Οδηγοί

Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον του έτους 1909 μετ' εικόνων, Αλεξάνδρεια 1909.

Βρετός Ι.Α., *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του 1903, έτος Γ'*, Κολλάρος Ιωάννης, Αθήνα 1902.

Βρεττός Ι. Α., *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του έτους 1914*, Αθήνα 1913.

Βώκος Γεράσιμος, *Οδηγός του Πειραιώς του 1902 μετά παραρτήματος Φιλολογικού Ημερολογίου*, Πειραιάς, χ.χ.

Γαβριηλίδης Βλάσης, *Πανελλήνιος Σύντροφος: Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1890*, Εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Αθήνα 1889.

Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1908, έτος Η', Εν Αθήναις 1907.

Ετήσιον Οικογενειακόν Ημερολόγιον Εικονογραφημένον 1901, Αθήνα 1900.

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός Αθηνών- Πειραιώς- Περιχώρων Ιγγλέση. Έτος Α: 1927.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1908-9.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1915.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1918.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1921-2.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1928.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1930.*

Ιγγλέσης Ν., *Annuaire de Grece 1932-3.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1934-35.*

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1939.*

Κουσουλίνος Σπυρίδων, *Οδηγός της Ελλάδας 1904*, τ. 1 και τ. 3, Αθήνα 1904.

Λεύκωμα Διαρκούς Εκθέσεως Ελληνικών Προϊόντων, Αθήνα- Ζάππειον 1933-1938.

Μέγας Οδηγός Πειραιώς 1928-1929, Άρτια, χ.χ.

Μπούκας Μιλτιάδης, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875.

Πανάς Μιλτιάδης Η., *Εγκόλπιον Ημερολόγιον του έτους 1887*, Τύποις Αθηναΐδος, Αθήνα 1886.

Σερούτου Άννα, *Ετήσιον Οικογενειακόν Ημερολόγιον Εικονογραφημένον 1901*, Αθήνα 1900.

Σκόκος Κων., *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1895.*

Σκόκος Κων., *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1904.*

Σκόκος Κων., *Εθνικόν ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1912.*

Σκόκος Κων., *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν, Γελοιογραφικόν. 1889, Αθήνα 1889.*

Σκόκος Κων., *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν του έτους 1890.*

Σκόκος Κων., *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1906*

Σκόκος Κων., *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1897.*

Σκόκος Κων., *Ημερολόγιον Εθνικόν. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν του έτους 1907, Αθήνα 1907.*

Σταματίου Κ. - Μπουζουράς Β., *Πανελλήνιος οδηγός: Πόλεις – Λιμένες – Εμπόριον – Βιομηχανία – Ναυτιλία – Τράπεζαι – Συγκοινωνίαι. Έτος πρώτον 1912.*

Στατιστική του ειδικού εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1920, τ. 1, Αθήνα 1924.

Στατιστική του εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά τα έτη 1923, 1924 και 1925, τ. 1, Αθήνα 1929.

Στατιστική του εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1933, τ. 1, Αθήνα 1936.

Λεξικά-βοηθήματα

Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920 (π. ημ.), Υπουργείον Εργασίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1926.

Εγκυκλοπαίδεια, Πυρσός, τ. 24, Αθήνα 1934

Εικονογραφημένη Ελλάς. Τράπεζαι, βιομηχανία, εμπόριον, γεωργία, ναυτιλία, συγκοινωνία, τ. Α', Αθήνα 1935.

Επίτομον Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης, κατά το στερεότυπον του Γερμανού Ι. Α. Ε. Σμιδτιόν, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1851.

Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού/εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου, Μπαρτ και Χιρστ, Αθήνα 1893-1894, τ. 4.

Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού, εκδιδόμενον επιμελεία Ν. Γ. Πολίτου. Αθήνησι: Μπαρτ και Χιρστ εκδότηι, 1889-1898, τ. 6.

Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς νομισματολογικοίς κτλ. κατά το εν Ελλάδι νενομοθετημένον μετρικόν σύστημα οίς προσετέθη εν τέλει και λεξικόν επίτομον των εν τοίς ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίων ονομάτων. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889.

Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς οίς προσετέθη εν τέλει και λεξικόν επίτομον των εν τοίς ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίων ονομάτων. Εν Αθήναις: Α. Κορομηλάς, 1882.

Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης / συνταχθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου και πλουτισθέν διαφόροις πίναξι χρονομετρικοίς νομισματολογικοίς κτλ. κατά το εν Ελλάδι νενομοθετημένον μετρικόν σύστημα των εν τοίς ελληνικοίς συγγράμμασιν απαντώντων κυρίως ονομάτων, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1895.

*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 14, Παύλος Δρανδάκης/Πυρσός, Αθήνα, χ.χ.
Πανελλήνιο Λεόκωμα Εθνικής Εκατοετηρίδος 1821-1921, τ. Β: Βιομηχανία, Εμπόριο, Αθήνα 1923.*

Σκαρλάτου Βυζαντίου, Λεξικόν επίτομον της Ελληνικής γλώσσης, Εκ του τυπογραφείου του αυτού Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1839.

Σταματίου Θεοχάρη, Λεξικόν του εμπορίου, Αθήνα 1901.

Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση

Αβδελά Έφη, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας (1914-1936)», *Τα Ιστορικά*, 28/29 (1998), σ. 171-202.

Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αβδελά Έφη και Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 15-119.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Α', Β', Γ' Αθήνα 1947.

Άννινος Μπάμπης, Τσοκόπουλος Γεώργιος, «Παναθήναια 1911», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α3, σ. 247-342.

Asan Ομέρ, *Ο πολιτισμός του Πόντου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998.

Βαρθολομαίου Βγένα, «Λαογραφικά στοιχεία της Μικράς Ασίας που καταγράφονται στους έξι πρώτους τόμους των Μικρασιατικών Χρονικών», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998), σ. 393-451.

Βαρίκα Ελένη, «Αόρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση. Δίχως ρολόι ούτε μισθό. Εικόνες και πραγματικότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα (1833-1870)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα 1985, σ. 155-166.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996.

Βαρίκα Ελένη, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και υποκειμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000.

Βασιλειάδου Δήμητρα, *Υβρις και αποκάθαρση. Ανδρικές μονομαχίες στο πεδίο της τιμής (1870-1918)*, ανακοίνωση στην ημερίδα «(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες» (Αθήνα, 2 Απριλίου 2011).

Baudelaire Charles, *Εγκώμιο του μακιγιάζ*, Άγρα, Αθήνα ²2009.

Βεγκλίδης Ν. Ι., *Οικογενειακή Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια: εικονογραφημένο λεξικόν γνώσεων, συμβουλών και οδηγιών υγιεινής και ιατρικής δια υγιείς και ασθενείς*, Τυπογραφικά καταστήματα «Ο Φοίνιξ», Κωνσταντινούπολη, χ.χ.

Βερναρδάκης Αθανάσιος, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1884.

Βρεττού Ι. Α., «Κεφάλαιον δια τας κυρίας. Το ψιμμύθιον», στο *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1908*, έτος Η', Εν Αθήναις 1907, σ. 269-271.

Vigarello Georges, *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από το Μεσαίωνα ως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

Vigarello Georges, *Ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.

Bourdieu Pierre, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα 2002.

Βυζάντιος Δημήτριος, «Γυναικοκρατία», στο *Βαβυλωνία, Γυναικοκρατία*, Πάπυρος Πρες ΕΠΕ, Αθήνα χ.χ., σ. 111-192.

Γεωργαντή Μαριάννα, «Η Αθηναία και το χρονικό της μόδας», *Αθηναϊκά* 31/32 (1965), σ.77-81.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Γκότση Γεωργία, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2004.

Classen Constance, Howes David, Synnott Anthony, *Άρωμα. Η πολιτισμική ιστορία της οσμής*, Πλέθρον, Αθήνα 2005.

Goffman Erving, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Δαμβέργης Αναστάσιος, *Τα πεπραγμένα μιας εικοσαετίας, 1892-1917*, Αθήνα 1917.

Δέλτα Πηνελόπη, *Αναμνήσεις 1899*, α' ανατύπωση, Ερμής, Αθήνα 1991.

Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή. Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004, σ. 11-73.

Δημητρακόπουλος Πολύβιος, «Κινηματογράφος 1908», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α2, σ. 145-245.

Ευαγγελίδης Τρύφων, Μπέντεκερ, *Νέα Ελλάδα : ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών. Κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδέκερ και Meyer και το γαλλικόν του Guide Joanne-Isambert / υπό Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου*, Αθήνα 1901.

Ζαχάροβιτς Σοφοκλής, *Οικογενειακόν Εγκόλπιον, Τεύχος Β΄, Στοιχεία Υγιεινής. Απάνθισμα εκ των επιφανεστέρων νεωτέρων και δοκιμωτέρων συγγραμμάτων προς χρήσιν πάσης οικοδεσποίνης και παντός οικογενειάρχου*, Κωνσταντινούπολη 1903.

Θεοδώρου Βάσω, «Ο γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 145-178.

Καιροφύλας Γιάννης, *Η Αθήνα και οι Αθηναίες*, Φίλιππότης, Αθήνα 1982.

- Καιροφύλας Γιάννης, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983.
- Καιροφύλας Γιάννης, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, Φιλιππότης, Αθήνα 1999.
- Κανελλίδης Γ. Ι., *Εγχειρίδιον υγιεινής. Συντεθέν επί τη βάσει των περί τοιαύτην ύλην δοκιμωτέρων συγγραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1858.
- Καπανίδης Νίκος, *Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909-1940)*, ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας, Παράρτημα 121, Τομέας Ανατομικής και Παθολογικής Ανατομικής, Ιστορία Ιατρικής, 1988-1989, αριθ. 308.
- Καραπατάκης Κώστας, *Γάμος του παλιού καιρού. Λαογραφικά της περιοχής Γρεβενών*, Αθήνα 1976.
- Καρελλάς Νικόλαος, «Λαογραφικά Σαύρας Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 41 (1967), σ. 184-223.
- Κόκκινος Γεώργιος, «Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896,1906)», στο Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αθήνα. Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα 2004, σ. 125-185.
- Κόκκος Δημήτριος, «Ο Μπαρμπαλινάρδος ή το τέλος της Μαρούλας», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής (επιμ.), *Το κομειδύλλιο*, τ. 2, Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 103-175.
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Οι άθλιοι των Αθηνών», στο *Άπαντα*, τ. Β', Π. Οικονόμου, Αθήνα χ.χ., σ. 100-324.
- Κορασίδου Μαρία, *Όταν η αρρώστεια απειλεί. Επιτήρηση και Έλεγχος της Υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Τυπωθήτω. Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2002.
- Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 1948-1955, Παπαζήσης, χ.χ.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Αθλητισμός και σπορ» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, σ. 401-419.
- «Λαογραφικά Δαδιάς Σουφλίου», *Θρακικά* 41 (1967), σ. 164-178.
- Laquer Thomas, *Κατασκευάζοντας το Φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ*, Πολύτροπον, Αθήνα 2003.
- Lefort Paul, *Επιτομή Υγιεινής εξελληνισθείσα και δια προσθηκών επαυξηθείσα*, μετ. Καλλιβωκάς Α. Δ., χ. τ., χ. ε., [1893].
- Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 – 1919*, Δωδώνη- Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα 1986.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι πόλεμοι» στο Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τ. Α2, σ. 149-187.

Μερεμέτης Δημήτρης, «Το παλιό λεβέντικο Αθηναϊκό μουστάκι», *Τα Αθηναϊκά* 53 (1972), σ. 29-31.

Μηλιώρης Νίκος, *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας. Μέρος Β΄. Λαογραφικά*, εκδόσεις Σμυρναίων, Αθήνα 1965.

Μητσάκης Μιχαήλ, «Η ζωή εις την πρωτεύουσαν. Το θέρος», στο Μιχαήλ Μητσάκης, *Το έργον του*, Εστία, Αθήνα 1965, σ. 64-75.

Μίκιος Λάμπρος, «Λίγο απ' όλα», στο Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα (επιμ.), *Αθηναϊκή Επιθεώρηση. Λίγο απ' όλα. Κινηματογράφος 1908*, τ. Α2, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη/ Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 3-143.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα και Ελεγκίτου Ελένη, *Η Εκπαίδευση 'εις τα του Οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Κομμωτική: ένα 'γυναικείο' επάγγελμα», *Δίνη*, 1 (1986), σ. 98-103.

Μπακουνάκης Νίκος, *Πάτρα. Μια Ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα, 1828-1860*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988.

Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι. Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 4^η 1999.

Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α2, σ. 189-281.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική» στο Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τ. Α2, σ. 37-105.

Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Πειρασμός», στο Ξενόπουλος Γρηγόριος, *Θέατρο. Πολυγαμία. Ο Πειρασμός. Το Ζευγάριωμα*, τ. 3, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1991, σ. 169-268.

Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Πολυγαμία. Τρίπρακτη κωμωδία- φάρσα», στο Ξενόπουλος Γρηγόριος, *Θέατρο. Πολυγαμία. Ο Πειρασμός. Το Ζευγάριωμα*, τ. 3, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1991, σ. 11-97.

Ξενόπουλος Γρηγόριος, *Νικόλαος Σιγαλός*, Αθηναϊκή Μυθιστορία, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002.

Πανάς Φωκίων, «Εις τους σφαγιαστάς της κόμης μου», *Τα Λυρικά Άπαντα*, Αθήνα 1904, σ. 344-345.

Παπαγεράκης Ιωάννης, «Έθιμα και τραγούδια του γάμου 'Βάβδου'», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 1 (1961), σ. 76-97.

Πιτζιπίος Ιάκωβος, «*Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*», Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995.

Proust A., *Ένας Χειμώνας στην Αθήνα του 1857*, Ειρμός, Αθήνα 1990.

Ροδοκανάκης Πλάτων, *Το φλογισμένο ράσο*, Εστία, Αθήνα 1988.

Rubinstein Helena, *Η γυναίκα γοητευτική και θηλυκιά*, χ.τ., χ.χ.

Σαλβατόρ Λουδοβίκος (Αρχιδούκας της Αυστρίας), *Ζάντε*, τ. Α', Μπάστα, Ζάκυνθος 2007 (α' έκδοση 1904).

Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2002.

Σιμόπουλος Κυριάκος, «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά», στο *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1810-1821)*, τ. Β, Γ2, Στάχυ, Αθήνα ^{στ} 1999.

Σκαλτσά Ματούλα, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1983.

Σολομωνίδης Χρήστος, *Η ιατρική στη Σύρνη*, Αθήναι 1955.

Σουρής Γεώργιος, «Η Χειραφέτησις», στο Έλλης Αλεξίου (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, τ. 1, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα χ.χ., σ. 177-236.

Σουρής Γεώργιος, «Οι νεόπλουτοι αριστοκράτες», στο Έλλης Αλεξίου, (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, τ. 6, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα χ.χ., σ. 193-202.

Σουρής Γεώργιος, «Οι ντιστιγκέδες», στο Έλλης Αλεξίου, (επιμ.), *Άπαντα Σουρή*, τ. 6, Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, Αθήνα χ.χ. σ. 186- 189.

Σουρής Γεώργιος, «Χορός του Φασουλή», στο Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Τα Άπαντα*, τ. 2, Χρ. Γιοβάνη, Αθήνα 1966, σ. 188-192.

Σταμούλης Γεώργιος, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά-ήθη-έθιμα. Αφιέρωμα στα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης, 315-1985*, Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1985.

Σταυρίδη- Πατρικίου Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.

Sennett Ritchard, *Η τυραννία της οικειότητας*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Simmel George, «Ατομικότητα και κοινωνική δομή», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004, σ. 245-258.

Ταβουλάρης Διονύσιος, *Απομνημονεύματα*, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήνα 1930.

Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και κυρά, Όψεις εθνικισμού. Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Τρακάκης Γεώργιος Π., *Η βιομηχανία εν Σμύρνει και εν τη ελληνική Μικρασία*, Τροχαλία, Αθήνα ²1994 (α' έκδοση 1920).

Τριανταφυλλίδης Ν. Α., *Εγχειρίδιον Σχολικής Υγιεινής μετ' εικόνων. Προς χρήσιν ιδία των «τροφίμων» των διδασκαλείων και παντός ασχολούμενου περί την διοίκησιν και την Υγιεινή των σχολών*, Κωνσταντινούπολη 1911.

Τσαλικογλου Εμμανουήλ, «Λαογραφικά των Φλαβιανών (Ζιντζί-Ντερέ) Καισαρείας της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά* 13 (1967), σ. 290-337.

Τσιαχτσίρης Δημήτριος Γ., *Εγχειρίδιον Υγιεινής προς χρήσιν εκάστου*, Κωνσταντινούπολη 1870.

Φλωράς Θ. Χ., *Το βιβλίον της Υγείας. Στοιχεία Πρακτικής Υγιεινής*, Αθήνα 1890.

Φουκό Μισέλ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, Κέδρος, Αθήνα 1978.

Φουρναράκη Ελένη, «Σωματική Αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΚΝΕ/ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 293-315.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987

Φωτόπουλος Διονύσιος, *Το ένδυμα στην Αθήνα στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999.

Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική βιομηχανία (Βιομηχανία- Μεταλλεία- Εργασία)*, Τυπογραφείον Εστία, Αθήνα 1927.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Εισαγωγή» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1, σ. 9-39.

Χατζηπανταζής Θόδωρος, «Εισαγωγή στην Αθηναϊκή επιθεώρηση», στο Χατζηπανταζής Θόδωρος, Μάρακα Λίλη (επιμ.), *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α1, Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 3-216

Χρηστάκης Δ., *Υγιεινή των οικογενειών*, Κωνσταντινούπολη ²1909.

Χρηστομάνος Κωνσταντίνος, *Η κερένια κούκλα*, Νεφέλη, Αθήνα 1988 (α' έκδ. 1911).

Χριστόπουλλος Παναγιώτης Χρ., *Στοιχεία Υγιεινής. Προς χρήση των μαθητών των δημοτικών σχολείων και των οικογενειών*, Χανιά 1912.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμ.), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία;*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτις; ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η «συνετή» ουτοπία της Καλλιρόης Παρρέν», επίμετρο στο *Καλλιρόη Παρρέν, Η χειραφετημένη*, Αθήνα 1999, σ. 475-481.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Το δώρο του Νέου Κόσμου: Οι ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Δύσης και Ανατολής (1880- 1930)», στο Τσαλάρ Κεϋντέρ, Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη, 1850-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σ. 227-263.

Ψυχογιός Δημήτρης, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Διαδίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004.

Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

Adams James Eli, “Gentleman, Dandy, Priest: manliness, and social authority in Pater’s aestheticism”, *ELH* 59/2 (1992), σ. 441-466.

Anderson Bonnie S., Zinsser Judith P., *A history of their own*, τ. 2, “Women in Europe from prehistory to the present”, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1989.

Angeloglou Maggie, *A history of make-up*, Studio Vista, Λονδίνο 1970.

Auslander Leora, “The gendering of consumer practices in nineteenth-century France”, στο De Grazia Victoria, Furlough Ellen (eds), *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective*, University of California Press, Λονδίνο 1996, σ. 79-112.

Beward Christopher, “Feminity and Consumption: the problem of the late nineteenth-century fashion journal”, *Journal of Design History* 7/2 (1994), 71-89.

Bushman Richard L., Bushman Claudia L., “The early history of cleanliness in America”, *The Journal of American History* 74/ 4 (1988), σ. 1213-1238.

Connell Robert W., *Which way is up? Essays on sex, class and culture*, George Allen & Unwin, Σίδνεϋ 1983.

Conor Liz, *The spectacular Modern Woman. Feminine visibility in the 1920s*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη 2004.

Corbin Alain, “Backstage”, στο Aries Philip, Duby Georges (eds), *A History of private life*, τ. 4, Harvard University Press, Λονδίνο 1990, 451-667.

Corbin Alain, *The foul and the fragrant: Odor and the french social imagination*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης 1986.

Culianu Ioan P., “Review: a corpus for the body”, *The Journal of modern history* 63/ 1 (1991), σ. 61-80.

Davidoff Leonore, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales: Public and Private in Feminist History”, στο Davidoff Leonore (ed.), *Worlds between. Historical perspectives on gender and class*, Polity Press, Οξφόρδη 1995, σ. 227-276.

Davidoff Leonore, “Gender and the ‘Great Divide’: public and private in British gender history”, *Journal of Women's History* 15/1 (2003), σ. 11-27.

Falk Pasi, “Written in the body”, *Body and Society* 1 (1995), σ. 95-105.

Felski Rita, *The gender of modernity*, Harvard University Press, Κέμπριτζ/Μασσαχουσέτη/Λονδίνο 1995.

Harrison Barbara, “Women and Health”, στο Purvis Jane (ed), *Women's History: Britain, 1850-1945. An introduction*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1995, σ. 157-192.

Jones Geoffrey, “Blonde and blue-eyed: Globalizing beauty, c. 1945-1980”, *Economic History Review* 61/1 (2008), σ. 125-154.

Jones Geoffrey, *Beauty Imagined: A History of the Global Beauty Industry*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2010.

Kimmel Michael S., “Invisible masculinity”, *Society* 30/6 (1993), 28-35.

Knibbielher Yvonne, “Bodies and hearts”, στο Fraisse G., Perrot M. (eds), *A History of women in the West*, τ. 4, The Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ/Μασσαχουσέτη/Λονδίνο 1995, 325-368.

Lewis B., Ménage V. L., Pellat Ch. και Schacht J. (eds), *The Encyclopædia of Islam: A dictionary of the geography, ethnography and biography of the Muhammadan peoples*, vol. 3, Λέιντεν 1971.

Lynn Frame, “Gretchen, Girl, Garconne: Wiemar, science, and popular culture in search of the ideal New Woman”, στο Katharina von Ankum (eds), *Women in the*

metropolis. Gender and modernity in Weimar culture, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1997.

Mendes Valerie, Amy de la Haye, *20th Century Fashion*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1999.

Mosse George, *The image of man. The creation of modern masculinity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1996.

Nava Mica, “Modernity’s disavowal: women, the city and the department store”, στο Falk Pasi, Campell Colin (eds), *The shopping experience*, Sage, Λονδίνο/ Νέο Δελχί 1997, σ. 56-91.

Ogilvie Madeleine, *The semiotics of visible face. Make up: the masks women wear*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Edith Cowan University, Μπάνμπερι 2005.

Oldstone-Moore Christopher, “The beard movement in Victorian Britain”, *Victorian Studies*”, *Victorian Studies* 48/1 (2005), σ. 7-34.

Peiss Kathy, “Going public: women’s in nineteenth-century cultural history”, *American Literary History* 3/ 4 (1991), σ. 817-828.

Peiss Kathy, *Hope in a jar: the making of America’s beauty culture*, Henry Holt and Company, Νέα Υόρκη 1998.

Peiss Kathy, “Making up, making over. Cosmetics, consumer culture and women’s identity”, στο Victoria De Grazia, Ellen Furlough (eds), *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective*, University of California Press, Λονδίνο 1996, σ. 311-336.

Perrot Michel, Fugier Anne-Martin, “The Actors”, στο *A History of Private Life*, τ. 4 , Harvard University Press, Λονδίνο 1990, σ. 195-129.

Riordan Teresa, *Inventing beauty. A history of the innovations that have made us beautiful*, Broadway Books, Νέα Υόρκη 2004.

Roberts Helene E., “The exquisite slave: the role of clothes in the making of Victorian woman”, *Signs* 2/3 (1977), σ. 554-569.

Roberts Mary Louise, “Gender, consumption and commodity culture”, *The American Historical Review* 103/3 (1998), σ. 817-844.

Shannon Brent, “Refashioning men: fashion, masculinity and the cultivation of the male consuming in Great Britain, 1860-1914”, *Victorian Studies* 46/4 (2004), σ. 597-630.

Shilling Chris, *The body and social theory*, Sage, Λονδίνο ²1996.

Snook Edith, ““The beautifying part of physic’: Women’ s cosmetic practices in early modern England”, *Journal of Women’s History* 20/3 (2008), σ. 10-33.

Stage Sarah, "Seeing through American beauty", *American Quarterly*, 36/2 (1984), σ. 297-302.

Synnott Anthony, "Shame and glory: a sociology of hair", *The British Journal of Sociology* 38/ 3 (1987), σ. 381-413.

Synnott Anthony, "Truth and goodness, mirrors and masks, Part 1: a sociology of beauty and the face", *The British Journal of Sociology* 40/ 4 (1989), σ. 607-636.

Synnott Anthony, "Truth and goodness, mirrors and masks, part 2: a sociology of beauty and face", *The British Journal of Sociology*, 41/1 (1990), σ. 55-76.

Tosh John, "Hegemonic masculinity and the history of gender", στο Dudink Stefan, Hagemann Karen, Tosh John (eds), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004, σ. 41-58.

Tosh John, *Manliness and masculinities in nineteenth century Britain*, Pearson Education Limited, 2005.

Turner Bryan S., "The discourse of diet", στο Featherstone M., Hepworth M. και Turner Bryan S. (eds), *The Body: social process and cultural theory*, Sage Publications, Λονδίνο 1996, σ. 155-169.

Turner Bryan S., *The body and society. Explorations in social theory*, Sage, Λονδίνο²1996.

Turner Bryan S., "More on the 'government of the body': a reply to Naomi Arronson", *The British Journal of Sociology* 36/2 (1985), σ. 151-154.

Wax Murray, "Themes in cosmetics and grooming", *The American Journal of Sociology* 62/ 6 (1957), σ. 588-593.

Wilcox R. Turner, *The Dictionary of Costume*, B. T. Batsford Ltd, Λονδίνο²1973.

Zimring Rishona, "The make-up of Jean Rhys's fiction", *NOVEL: A Forum of Fiction*, 33/2 (2000), σ. 212-234.